

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

Силка Оксана Захарівна

УДК 94 (477.5) «18/19»-058,232.6 : 061.2

СТАНОВЛЕННЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ
В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.
(НА МАТЕРІАЛАХ ЛІВОБЕРЕЖЖЯ)

Спеціальність 07.00.01 – історія України
Подається на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

Науковий консультант:
доктор історичних наук, професор
Морозов Анатолій Георгійович

Черкаси – 2018

АНОТАЦІЯ

Силка О. З. Становлення і діяльність громадських організацій в українському селі наприкінці XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Лівобережжя). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. – Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, 2018.

Дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 «Історія України». – Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, Черкаси, 2018.

Сучасні реформаційні процеси в Україні стимулюють активізацію громадської ініціативи та діяльність різнопланових об'єднань. Важливу роль у цих трансформаціях відведено українському селу. Його сьогодення та майбутнє нерозривно пов'язані й частково залежать від активного функціонування особливих груп населення, члени яких об'єднуються на принципах самоорганізації. Такими утвореннями є громадські організації. У дисертації досліджується становлення та діяльність громадських організацій в українському селі Лівобережжя України наприкінці XIX – на початку XX ст. Оригінальність концептуального замислу полягає в тому, щоб залучити сільську складову до загальноукраїнської мережі статутних громадських товариств, діяльність частини яких відбувалась у період формування громадянського суспільства в Російській імперії. На основі критичного аналізу історичних джерел, здобутків історіографії та новітніх методологічних підходів з'ясовано, визначено та проаналізовано спектр сільських громадських об'єднань, розкрито організаційні засади, зміст, форми, методи та результати їхньої діяльності. Це важливо з огляду на дослідження досвіду української громадської ініціативи. Українське селянство виявило себе активним суб'єктом історії наприкінці XIX – на початку XX ст., саме тоді селяни долучилися до створення сотень громадських організацій різного спрямування. Територіальне охоплення,

напрями, масштаби та результати діяльності сільських організацій є безпосереднім історичним прикладом для сучасного сільського громадського руху.

Активність селянської громади є природним маркером громадської свідомості, засобом самоствердження та самореалізації в соціокультурному просторі. Визначальним підходом до розуміння виникнення, становлення та розвитку української сільської громадської ініціативи є з'ясування її місця в практиці селянської революції початку ХХ ст. Разом із тим, сільський громадський статутний рух був пов'язаний також із формуванням у Російській імперії, в українських губерніях основ громадянського суспільства.

У процесі інституціоналізації громадянського суспільства в Російській імперії на початку ХХ ст. у його структурі сформувався окремий сектор громадських об'єднань, які були покликані представляти інтереси різних соціальних груп. У межах сільського Лівобережжя України свою діяльність організували сільськогосподарські та бджолярські товариства, добровільні пожежні товариства та дружини, товариства благоустрою, товариства тверезості, сільські відділення загальноросійських товариств, благодійні та просвітницькі об'єднання. У дисертації стверджується, що наявність у кожному повітовому та волосному адміністративно-територіальному центрі громадського сільськогосподарського об'єднання та ще 2–3 громадських об'єднань іншого спрямування у волості, і є тією мінімальною кількістю, яка необхідна для твердження про існування сільського добровільного статутного руху в Лівобережній Україні на початку ХХ ст. Встановлено, що показники агропросвітницького руху, не говорячи вже про благодійний, культурно-освітній, пожежний та інші, значно відставали від показників кооперативного гуртування у цих же регіонах. Частина сільських громадських організацій досягла 10-річного віку. Здебільшого, діяльність сільських громадських організацій не було перервано подіями Першої світової війни, і навіть більше, у цей період виявлено й підтверджено появу нових об'єднань, які працювали

в напрямках опіки, благодійництва та просвітництва. Події Лютневої революції 1917 р. теж істотно не вплинули на зменшення кількості сільських громадських організацій. У цей рік ми констатуємо діяльність нових сільськогосподарських товариств. І лише суспільно-політичні події кінця 1917–1921 рр. призвели до занепаду діяльності та фактичного саморозпуску сільських громадських організацій.

Громадські об'єднання українського села наприкінці XIX – на початку XX ст. були помітним явищем і виступали органічною складовою соціально-економічних та культурно-освітніх процесів. Процес становлення та розвитку громадських організацій в Україні загалом, й у межах Лівобережжя зокрема, був досить складним, суперечливим і безпосередньо залежав від законодавчої політики Російської імперії. Соціально-економічні перетворення в державі, які розпочалися з другої половини XIX і продовжилися на початку XX ст., у більшості сфер суспільного життя: освіті, науці, благодійності, охороні здоров'я, сільського господарства тощо, стали одним зі стимулів у появі нового елемента соціокультурного середовища, у т.ч. й сільського – добровільних статутних громадських організацій. Його всебічне вивчення має допомогти глибоко пізнати й зрозуміти суть тих соціально-економічних змін, які мали місце в житті українського селянина. На жаль, складна і багатогранна проблема створення та функціонування сільських громадських організацій наприкінці XIX – на початку XX ст. досі ще не стала предметом спеціального комплексного дослідження. Історіографія сільських громадських організацій почала закладатися у період фіксації перших результатів їхньої діяльності, тобто з кінця XIX – початку XX ст. До 20-х рр. XX ст. було опубліковано значну кількість робіт з історії громадських організацій, важливість яких полягає у концентрації в їхньому змісті чималої кількості фактологічного матеріалу. У радянський період громадські організації досліджувались виключно з критеріїв класово-партійного підходу, що, логічно, спотворювало історичну дійсність і приводило до хибності отриманих висновків. Радянська історіографія неоднозначна за ступенем

політичної заангажованості та рівнем наукової глибини. Окремі аспекти даної проблеми є частиною досліджень, присвячених іншим площинам історії українського села кінця XIX – початку XX ст. Кількість подібних робіт достатньо велика. Додатковому опрацюванню теми сприяв посилений інтерес дослідників і до вивчення комплексу проблем становлення громадянського суспільства в Російській імперії на початку XX ст. Сучасна українська історіографія, відгукуючись на зміни попередніх історіографічних конструкцій, звертає увагу на систему добровільних сільських організацій (здебільшого – на товариства агропросвітницького спрямування) у двох площинах – як складову кооперативного руху та як презентаційний елемент формування в Російській імперії на межі XIX–XX ст. елементів громадянського суспільства й правової держави. Необхідність цілісного та об'єктивного вивчення важливого елементу суспільно-економічного та культурно-просвітницького життя українського селянина й зумовило наукове дослідження. У ньому сільські громадські організації наприкінці XIX – на початку XX ст. розглядаються як складова сільського громадського організаційного простору та як частина загальної системи громадських організацій України.

Джерельна база вивчення діяльності сільських громадських організацій побудована на комплексному аналізі широкого кола джерел і є достатньою для досягнення мети та реалізації завдань дослідження. Вона представлена різними документами як за характером, так і за змістом. При цьому зафіксовано фрагментарний характер опрацьованих джерел та, в окремих випадках, суперечливий зміст інформації. Комплекс застосованих у дослідженні наукових принципів та методів дозволив об'єктивно висвітлити явища і процеси зазначеного історичного періоду, що стосуються сільських громадських організацій, уникнути упередженості в їхньому тлумаченні.

У дисертації виокремлено та охарактеризовано основні типологічні моделі та класифікаційні схеми громадських організацій, з'ясовано у них місце сільського статутного сегменту. Обґрунтовано роль і місце сільських

громадських організацій у загальній системі громадських організацій України у досліджуваній період. Недержавні та неприбуткові організації, діяльність яких відбувалась чи відбувається в умовах громадянського суспільства традиційно називають «третім сектором» на протигагу державному та економічному. На початку ХХ ст. у межах України на сільському адміністративно-територіальному рівні сформувався консолідований громадський рух, який включав у себе окремі, взаємно не підпорядковані, але взаємодіючі громадські організації. Наявні в сучасній історіографії класифікаційні схеми громадських організацій, кожна з яких має переваги і недоліки, забезпечують оптимальне дослідження історії статутного громадського сектору. Сукупність низки таких класифікацій допомагає сучасному досліднику визначити роль та місце громадських організацій у суспільному житті українців. В якості критеріїв класифікаційної схеми сільських громадських організацій, яку було покладено в основу дослідження і яка знайшла у ньому своє застосування, стали наступні: за масштабами діяльності – волосні та сільські (сфера впливу поширювалась на відповідні адміністративно-територіальні одиниці); за напрямками діяльності – агропросвітницькі (сільськогосподарські, бджолярів), територіальної самоорганізації (пожежні, товариства благоустрою), соціальної опіки, благодійності та просвітництва; за внутрішньою структурою – централізовані (сільські осередки й відділення повітових, губернських чи загальноросійських товариств) та самостійні. У свою чергу, у категорії товариств соціальної опіки, благодійності та просвітництва виділяються товариства національних менших.

Розкрито особливості державного законодавчого забезпечення та регулювання діяльності сільських громадських організацій. Правове підґрунтя сільських громадських організацій визначалось чинними «Тимчасовими правилами про товариства та спілки» та «Типовими статутами», а також низкою інших законів, циркулярів, роз'ясненнями Сенату, постановами губернської та повітової влади, іншими нормативно-

правовими документами. Їхні норми паралельно із забезпеченням можливості функціонування громадських організацій, також і регламентували в різний спосіб переважну частину їхньої діяльності. Усі сільські громадські організації Лівобережжя України у період до 1917 р. були легальними організаціями, оскільки забезпечили своє право на об'єднання шляхом реєстрації у відповідних державних органах. Юридично усі товариства були незалежними та автономними структурами. Сільські громадські організації створювались на основі добровільного і свідомого вибору окремої особи. Виникнення досліджуваних товариств розглядається як процес, у межах якого відбувалися здійснення і захист індивідуальних інтересів селян.

Досліджено роль окремих осіб у налагодженні організаційної, популяризаторської, просвітницької, благодійної діяльності сільських організацій. Зокрема, окремого наголосу отримало дослідження життя та діяльність тих представників активу, які очолювали сільський статутний рух або сприяли його становленню і розгортанню (Ф. Коскуль, В. Л'Етьєнн, П. Гавсевич, Т. Зенченко, З. Ящуржинський, М. Злобинець та інші). Результати наших наукових пошуків дозволяють стверджувати про наявність у цьому переліку представників двох поколінь: перше, яке сформувалося в умовах кінця XIX ст., періоду зародження сільської статутної ініціативи та початку національно-культурного руху, і друге – становлення якого відбувалося під час революції 1905–1907 рр., активних змін у сільському господарстві, актуалізації українського питання тощо. Саме представники другого покоління, переживши період піднесення статутного руху в 10-х рр. XX ст., стали для нової влади у 20-х рр. некомфортними, незручними і, врешті, загрозливими.

Місцеві сільськогосподарські товариства розглянуто як одну з форм аграрно-популяризаторської діяльності. Реконструйовано процес співпраці сільських громадських організацій з повітовими та губерньськими земствами. Переглянуто та проаналізовано сталі в історіографії кількісні показники забезпеченості сільського громадського простору статутними організаціями.

Набуло подальшого розвитку дослідження унікальних та особливих видів сільських громадських організацій, як товариства благоустрою, товариства тверезості, товариства з організації та утримання народних будинків та інших.

Виявлено, систематизовано та уточнено статистичні дані (у бік їхнього збільшення) щодо чисельності сільськогосподарських товариств, добровільних пожежних об'єднань, благодійних та культурно-просвітницьких осередків як громадської, так і приватно-громадської ініціативи.

На підставі результатів дослідження автор прийшов до основного висновку: процес становлення та діяльності громадських організацій українського села Лівобережжя України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. визначався їх функціонуванням в системі легальних організацій та вагомими результатами діяльності. Сільські громадські організації України були невід'ємною складовою загальної мережі громадських організацій, відповідно самостійним і важливим фактором процесів соціально-економічних та культурних змін.

Ключові слова: громадська організація, селянство, агропросвітницьке сільськогосподарське товариство, товариства благоустрою, пожежне товариство, пожежна дружина, сільська інтелігенція, громадянське суспільство.

SUMMARY

Sylka O. Z. The formation and activity of the public organizations in a Ukrainian village in the late 19th - early 20th centuries (based on the materials of the Left-Bank Ukraine). – Manuscript.

The dissertation for getting a Doctor degree of Historical Sciences in specialty 07.00.01 – History of Ukraine. – Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, 2018.

The dissertation is devoted to the complex study of the formation process and activity of the public associations of a Ukrainian village on the Left-Bank Ukraine in the late 19th till early 20th centuries. The originality of the conceptual design is to attract the rural component to the all-Ukrainian system of statutory public associations, that worked during the formation period of civil society in the Russian Empire. The range of rural public associations has been ascertained, identified and analyzed, the organizational principles, content, forms, methods and results of their activity are discovered owing to the critical analysis of the historical sources, the achievements of historiography and the latest methodological approaches.

The separate sector of public associations formed in the structure of civil society in the Russian Empire during its institutionalization process at the beginning of the 20th century. Their aim was to represent the interests of various social groups. Agricultural and bee-keeping associations, voluntary fire companies and brigades, community-building companies, societies of sobriety, rural departments of all-Russian associations, charitable and educational associations organized their activities within the rural Left-Bank Ukraine. The dissertation argues that the presence of the public agricultural association and 2-3 other public unions of another direction in each county and district administrative-territorial center are the minimum number required to confirm the existence of a rural voluntary statutory movement in the Left-Bank Ukraine in the early 20th century. It has been established that the indicators of agro-educational movement were far

behind the indicators of cooperative grouping in the same regions, as of charitable, cultural-educational, fire and other indicators too. Some of the rural NGOs have reached the age of 10. The activities of majority rural NGOs were not interrupted by the events of the First World War. Moreover, it has been detected and confirmed the appearance of new associations during this period that worked in the areas of care, charity and enlightenment. The events of the February Revolution of 1917 did not affect the number of rural NGOs significantly. This year we state the activities of new agricultural companies. And only the socio-political events of the late 1917-1921 led to the decline of activity and the actual self-dissolution of rural NGOs.

Public associations of a Ukrainian village were a notable phenomenon and an integral component of socio-economic, cultural and educational processes in the late 19th till early 20th centuries. The formation and development of NGOs were rather complex, contradictory and directly depended on the legislative policy of the Russian Empire in Ukraine as a whole, and within the limits of the Left-Bank particularly. Socio-economic transformations in the state started in the second half of the 19th century and continued at the beginning of the 20th century. They occupied most spheres of public life: education, science, philanthropy, health care, agriculture, etc. Those transformations have become the incentive in the appearance of a new element in socio-cultural environment such as voluntary statutory NGOs. The comprehensive study of that phenomenon should help to know deeply and understand correctly the essence of those socio-economic changes that took place in the life of a Ukrainian peasant. Unfortunately, the complex and multifaceted problem of the creation and functioning of rural NGOs in the late 19th – early 20th century has not yet become the subject of a special comprehensive study. Historiography of rural NGOs started at that time when the first results of their activities were fixed. So that a large number of works on the history of NGOs were published from the end of 19th – beginning of the 20th century. Their importance is to concentrate a large number of factual materials in their content. NGOs were studied exclusively from the criteria of the class-party

approach during the Soviet period. That distorted historical reality and led to the falsity of the conclusions. Soviet historiography is vague according to terms of the degree of political commitment and the level of scientific depth. Some aspects of this problem are the part of the research devoted to other aspects of the history of a Ukrainian village of the late 19th and early 20th centuries. The number of such works is quite large. The increased interest of the researchers to study the complex problems of the formation of civil society in the Russian Empire at the beginning of the 20th century favours the further processing of the topic. Modern Ukrainian historiography responds to changes in the previous historiographical constructions and pays attention to the system of voluntary rural associations (mainly to societies with agro-educational orientation) in two planes – as a component of the cooperative movement and as a presentation element of formation features of civil society and a law-based state in the Russian Empire at the turn of the 19th – 20th centuries. The necessity of the holistic and objective study of an important element of the socio-economic, cultural and educational life of a Ukrainian peasant makes for the scientific research. So rural NGOs are considered as a component of the rural public organizational space and as a part of the general system of NGOs in Ukraine in the late 19th – early 20th centuries.

The reference base of studying the rural NGOs` activities is constructed on a comprehensive analysis of a wide range of sources. That is enough to achieve the goal and realize the research objectives. It is represented by various documents both in character and in content. In this case, the fragmentary nature of the processed sources and, in some cases, contradictory content of information are recorded. The complex of scientific principles and methods has allowed to elucidate occurrences and processes of the given historical period concerning the rural NGOs objectively, to avoid bias in their interpretation.

In the dissertation the main typological models and classification schemes of public associations are distinguished and characterized, and the place of the rural statutory segment is determined in them. The role and place of rural public associations in the general system of public associations of Ukraine was

substantiated according to the investigated period. Non-governmental and non-profit organizations whose activities have been or are being carried out under civil society are traditionally referred to as the “third sector” as opposed to state and economic ones. The consolidated social movement was formed at the beginning of the 20th century in Ukraine at the village administrative-territorial level. It included separate, mutually subordinated, but interacting NGOs. Available in modern historiography classification schemes of NGOs provide an optimal study of the history of statutory public sector. Each of them has advantages and disadvantages. The complex of such classifications helps a modern researcher to determine the role and a place of NGOs in the public life of Ukrainians. To the classification scheme of rural NGOs, which has become the basis of the research, has been applied the following criteria: the scope of activity – district and rural (the sphere of influence extended to the corresponding administrative-territorial units); according to the directions of activity – agro-educational (agricultural, beekeepers), territorial self-organization (firemen, society of improvement), social care, charity and education; by internal structure – centralized (rural centers and branches of district, provincial or all-Russian societies) and independent. In turn, the societies of national minorities are distinguished in the category of societies of social welfare, charity and enlightenment.

The features of state legislative support and regulation of activity of rural public associations are revealed. The legal basis of rural NGOs was determined by the “Provisional Rules on Societies and Unions” and “Typical Statutes”, as well as by a number of other laws, circulars, explanations of the Senate, resolutions of the provincial and district authorities, and other normative and legal documents. Their norms also regulated in a different way the overwhelming part of their activities in parallel with the ensuring the possibility of functioning of NGOs. All rural NGOs of the Left-Bank Ukraine were legal organizations until 1917, since they secured their right to unite through registration in the relevant state bodies. Legally, all the companies were independent and autonomous structures. The rural NGOs were created on the basis of a voluntary and deliberate choice of an individual. The

emergence of the investigated societies is considered as a process within which the implementation and protection of the individual interests of peasants took place.

The role of some individuals is investigated as they adjusted organizational, promotional, educational, charitable activities of associations. In particular, the study of the life and activity of those representatives of the activists who headed the rural statutory movement or facilitated its formation and deployment must be stressed (F. Koskul, V. L'Etienne, P. Gavsevich, T. Zenchenko, Z. Yaschurzhytskyj, M. Zlobynets and others). The results of our scientific research make it possible to maintain that there are representatives of two generations in this list: the first, which was formed in the late 19th century, the period of the birth of the rural statute initiative and the beginning of the national-cultural movement, and the second, the formation of which took place during the revolution of 1905-1907, the period of active changes in agriculture, the actualization of the Ukrainian issue, etc. There were the representatives of the second generation survived during the period of rise of the statutory movement in the 10's of the 20th century. They were uncomfortable, inconvenient, and eventually threatened for the new authority in the 20's.

Local agricultural societies are considered as one of the forms of agrarian-popularization activity. The process of cooperation of rural community associations with county and provincial zemstvos has been reconstructed. Reviewed and analyzed constant quantitative indicators of the provision of rural public space by statutory organizations.

The investigation of the unique and special types of rural public associations, such as societies of improvement, societies of sobriety, societies for the organization and maintenance of folk homes and others, has become further developed.

Revealed, systematized and refined the statistical data (in the direction of their increase) concerning to the number of agricultural companies, voluntary fire brigades, charitable and cultural and educational centers of both public and private-public initiatives.

Based on the results of the research, the author came to the main conclusion: the formation process and activity of public associations of a Ukrainian village of the Left-Bank Ukraine in the late 19th till early 20th centuries was determined by their functioning in the system of legal unions and significant results of activity. Rural public associations of Ukraine are an inalienable component of the general system of public associations, respectively, thereafter, an independent and important factor in the processes of socio-economic and cultural change.

Key words: public association, peasantry, agro-educational agricultural society, society of improvement, fire company, fire brigade, rural intelligentsia, civil society.

Список опублікованих праць за темою дисертації

Монографія

1. Силка О. З. Громадські об'єднання українського села наприкінці XIX – на початку XX ст.: становлення та діяльність (на матеріалах Лівобережжя). Монографія / О. З. Силка. – Черкаси: видавець ФОП Гордієнко Є. І., 2015. – 574 с.

Рецензії: *Казьмирчук Г. Д.* Силка О. З. Громадські об'єднання українського села наприкінці XIX – на початку XX ст.: становлення та діяльність (на матеріалах Лівобережжя). – Черкаси: видавець ФОП Гордієнко Є. І., 2015. – 574 с. / *Г. Д. Казьмирчук* // Вісник Черкаського університету. Серія Історичні науки. – Черкаси, 2015. – № 29 (362). – С. 145–147; *Жванко Л. М.* Силка О. З. Громадські об'єднання українського села наприкінці XIX – на початку XX ст.: становлення та діяльність (на матеріалах Лівобережжя). – Черкаси: видавець ФОП Гордієнко Є. І., 2015 / *Л. М. Жванко* // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2016. – Вип. 45. – Т. 1. – С. 317–318.

Науково-довідникові видання

2. Ящуржинський Хрисанф Петрович. Біобібліографічний покажчик / уклад.: О. З. Силка, Л. І. Синявська. – Черкаси: Вид. від. ЧНУ ім.Б. Хмельницького, 2011. – 68 с. (*Особистий внесок – Від укладачів (с. 3-5), Основні дати життя і творчості (с. 6-7), Хронологічний покажчик літератури про Х. Ящуржинського (с. 29-59).*

Рецензія: Масненко В. В. Видання, важливе для подальших студій над життям та науковою спадщиною Хрисанфа Ящуржинського / В. В. Масненко // Хрисанф Ящуржинський – фольклорист, етнограф, патріот: матеріали Міжнародн. наук.-практ. конф. – Умань, 2012. – С. 59–61.

3. «Український селянин» 2000–2010 рр. Бібліографічний покажчик / уклад.: О. З. Силка, Л. І. Синявська, К. В. Івангородський. – Черкаси: Вид. від. ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2012. – 279 с. (*Особистий внесок – Перелік випусків – (с. 8-12), Особистий внесок – Частина II. Проблемно-тематичний покажчик (с. 78-152), Частина III. Алфавітно-іменний покажчик (с. 153-168).*

4. Золотоніський книгодрук (кінець XIX – початок XX ст.). Історико-бібліографічне дослідження / передмова, ред. та упоряд. О. З. Силка. – Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2012. – 232 с.

Рецензія: Петренко І. М. Видавнича справа на тлі історії повсякденності. Рецензія на книгу: Золотоніський книгодрук (кінець XIX – початок XX ст.). Історико-бібліографічне дослідження / передмова, ред. та упоряд. О. З. Силка. – Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2012. – 232 с. / І. М. Петренко // Гілея: науковий вісник. – Київ, 2013. – Вип. 79. – С. 370.

5. Силка О. З. Бандури пісня недоспівана... або суспільний виклик Михайла Злобинця : наукове видання / О. З. Силка, Л. І. Синявська. – Черкаси: видавець ФОП Гордієнко Є. І., 2017. – 246 с. (*Особистий внесок – Вступ (с.18-26), Основні дати життя М. О. Злобинця (с. 27-29), Інтелігентний кобзар Михайло Олександрович Злобинець (с. 30-89), Вибрана бібліографія (с. 90-95), Антологія робіт (с. 96-142).*

Рецензія: *Фареній І. А.* Праця про долю українського інтелігента. Силка О. З., Синявська Л. І. Бандури пісня недоспівана... або суспільний виклик Михайла Злобинця. – Черкаси, 2017 / І. А. Фареній // Гуржіївські історичні читання. – Черкаси, 2017. – Вип. 11. – С. 159–160.

Публікації у наукових видання іноземних держав та у виданнях України, які включено до міжнародних наукометричних баз

6. Силка О. З. Інтелектуальний простір Хрисанфа Ящуржинського (1852–1923 рр.) / О. З. Силка, Л. І. Синявська // Український історичний журнал. – 2010. – № 6. – С. 179–188. (*Особистий внесок – історіографія теми, родина Х. Ящуржинського, варшавський період наукової діяльності (с. 179-183).*)

7. Левицька Н. Діяльність громадських імператорських російських товариств в Україні на сільському адміністративно-територіальному рівні (друга половина XIX – початок XX ст.) / Н. Левицька, О. Силка, // *Humanities and Social Science*, III (7). – Issue: 42. – Budapest, 2015. – S. 20–22. (*Особистий внесок – сільські «проекти» Київського відділення Російського технічного товариства, висновки (с. 21-22).*)

8. Силка О. З. Створення та функціонування громадських осередків місцевої пожежної охорони в Україні (кінець XIX – початок XX ст.) / О. З. Силка // *Humanities and Social Science*, III (8). – Issue: 52. – Budapest, 2015. – S. 23–26.

9. Силка О. З. Вектори взаємодії повітових земств із громадськими сільськогосподарськими об'єднаннями (на прикладі Золотоніського земства Полтавської губернії) / О. З. Силка // *Чорноморський літопис*. – Миколаїв, 2014. – № 9. – С. 73–81.

10. Силка О. З. Сільські громадські благодійні та соціальної опіки товариства в кінці XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Лівобережжя) / О. З. Силка // *Spheres of culture. Volume XII*. – Lublin, 2015. – P. 250–258.

11. Sylka O. The public village communities in the conditions of civil society forming (the end of XIX – early XX centuries) / O. Sylka // *Danubius* –

The Journal of the History Museum from Galati. – 2017. – XXXV – Supliment, pp. 71–78.

Публікації у наукових фахових виданнях України

12. Силка О. З. Імператорське Російське товариство порятунку на водах та діяльність його сільського осередку на Чернігівщині / О. З. Силка // Вісник Черкаського університету. Серія Історичні науки. – Черкаси, 2013. – № 9 (262). – С. 99–105.

13. Силка О. З. Спектр сільських об'єднань громадян на території Лівобережної України наприкінці XIX – на початку XX ст. / О. З. Силка // Гуржіївські історичні читання. – Черкаси, 2013. – Вип. 6. – С. 290–292.

14. Силка О. З. Товариства благоустрою в Україні на початку XX ст. (на матеріалах Чернігівської губернії) / О. З. Силка // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Київ, 2013. – Вип. 22. – С. 141–150.

15. Силка О. З. Товариства благоустрою в Україні: поняття, чисельність, локалізація (кінець XIX – початок XX ст.) / О. З. Силка // Краєзнавство. – Київ, 2013. – № 4. – С. 31–35.

16. Силка О. З. Золотоніська шевченкіана (80-ті рр. XIX ст. – 1919 р.) / О. З. Силка // Вісник Черкаського університету. Серія Історичні науки. – Черкаси, 2013. – № 39 (292). – С. 44–49.

17. Силка О. З. Імператорське Російське товариство порятунку на водах: статутні положення та визначальні моменти у його діяльності / О. З. Силка // Вісник Черкаського університету. Серія Історичні науки. – Черкаси, 2013. – № 35 (288). – С. 81–85.

18. Силка О. З. Джерельна основа історії позаміських громадських об'єднань Лівобережної України (кінець XIX – початок XX ст.) / О. З. Силка // Вісник Черкаського університету. Серія Історичні науки. – Черкаси, 2014. – № 9 (302). – С. 93–98.

19. Силка О. З. Основні напрями діяльності громадських сільськогосподарських товариств (на прикладі об'єднань Борзнянського

повіту Чернігівської губернії) / О. З. Силка // Гуржіївські історичні читання. – Черкаси, 2014. – Вип. 7. – С. 280–282.

20. Силка О. З. Сучасна російська історіографія досліджень історії громадських сільськогосподарських товариств кінця XIX – початку XX ст. / О. З. Силка // Український селянин. – Черкаси, 2014. – Вип. 14. – С. 32–34.

21. Силка О. З. Сільські громадські статутні об'єднання в Україні кінця XIX – початку XX ст.: поняття та питання класифікації / О. З. Силка // Гуманітарний вісник. Серія: історичні науки. – Черкаси, 2014. – Чис. 21, вип. 5, ч. 2. – С. 154–167.

22. Силка О. З. Сільські статутні громадські товариства України в умовах Першої світової війни у висвітленні «Вестника Хорольського общества сельского хозяйства» / О. З. Силка // Вісник Черкаського університету. Серія Історичні науки. – Черкаси, 2014. – № 29 (322). – С. 19–24.

23. Силка О. З. Сільські відділення Російського товариства Червоного Хреста в Лівобережній Україні / О. З. Силка // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Київ, 2014. – Вип. 23. – С. 234–246.

24. Силка О. З. «Інтелігентний кобзар» Михайло Злобинець: життя за радянських реалій / О. З. Силка, Л. І. Синявська // Вісник Національного університету імені Тараса Шевченка. – Київ, 2014. – № 4 (122). – С. 44–48. *(Особистий внесок – історіографія теми, дитячі та студентські роки, перші літературні твори (с. 44-46)).*

25. Силка О. З. Товариства тверезості в українському селі Лівобережжя на початку XX ст. / О. З. Силка // Гуржіївські історичні читання. – Черкаси, 2014 – 2015. – Вип. 8–9. – С. 87–88.

26. Силка О. З. Товариства бджолярів як вид агропросвітницьких об'єднань України (кінець XIX – початок XX ст.) / О. З. Силка // Вісник Черкаського національного університету. Серія Історичні науки. – Черкаси, 2015. – № 9 (342). – С. 108–112.

27. Силка О. З. Науково-статистичні матеріали губернських земських агрономів В. О. Л'Етьєнна, П. І. Гавсевича та Т. В. Зенченка / О. З. Силка // Гуржіївські історичні читання. – Черкаси, 2015. – Вип. 10. – С. 80–81.

28. Силка О. З. Бібліотеки сільських агрокультурних просвітницьких організацій на початку ХХ ст. / О. З. Силка // Гуманітарний вісник. Серія: історичні науки. – Черкаси, 2015. – Чис. 22, вип. 6. – С. 34–43.

29. Силка О. З. Нормативно-правове забезпечення діяльності сільського просвітницького товариства у 1917 р. (на прикладі Товариства «Кобзар») / О. З. Силка // Вісник Черкаського університету. Серія Історичні науки. – Черкаси, 2015. – № 29 (362). – С. 118–122.

30. Силка О. З. Михайло Злобинець: золотоніський просвітник загальноукраїнського рівня (1883–1937 рр.) / О. З. Силка, Л. І. Синявська // Краєзнавство. – Київ, 2017. – № 1/2 (98/99). – С. 127–142. *(Особистий внесок – історіографія теми, джерельне забезпечення, золотоніський культурний осередок, київський та золотоніський життєві періоди (с. 127-134)).*

31. Силка О. З. Громадські об'єднання українського села наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.: до постановки проблеми / О. З. Силка // Вісник Черкаського університету. Серія Історичні науки. – Черкаси, 2017. – № 3. – С. 122–127.

32. Силка О. З. Видавнича діяльність агропросвітницьких товариств на початку ХХ ст. (на матеріалах Лівобережжя) / О. З. Силка // Гуржіївські історичні читання. – Черкаси, 2017. – Вип. 12. – С. 133-137.

Наукові праці апробаційного характеру

33. Силка О. З. До питання про періодизацію життєвого та наукового шляху Х. Ящуржинського / О. З. Силка // Хрисанф Ящуржинський – фольклорист, етнограф, патріот: матеріали Міжнародн. наук.-практ. конф. Умань, 22 березня 2012 р. – Умань, 2012. – С. 81–94.

34. Силка О. З. Біловезький осередок Південно-західного німецького товариства / О. З. Силка // Німецькі поселенці на українських землях:

історичні та актуальні проблеми і перспективи: Зб. наук. праць за результатами Міжнарод. наук.-практ. конф. Полтава, 16 – 17 травня 2013 р. – Полтава, 2013. – С. 200–204.

35. Силка О. З. Дитячі ясла-притулки як результат приватно-громадської ініціативи українському селі початку ХХ ст. / О. З. Силка // XXIV березнева наукова сесія Осередку Наукового товариства імені Тараса Шевченка у Черкасах: Матеріали доповідей на засіданнях секцій і комісій, 11-27 березня 2013 р. – Черкаси, 2014. – С. 98–102.

36. Силка О. З. Бандури пісня недоспівана... або внесок Михайла Злобинця (Домонтовича) у популяризацію кобзарського мистецтва у першій третині ХХ ст. / О. З. Силка // ІХ науковий семінар «Роль визначних особистостей – митців, діячів науки та культури у процесі формування національної самосвідомості наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.», присвячений до дня народження Михайла Петровича Старицького: матеріали. – Київ, 2013. – С. 116–132.

37. Силка О. З. Золотоніська «Просвіта»: діяльність одного року / О. З. Силка // Українське державотворення: проблеми і сучасність: Зб. наук. праць. Вип. 8. – Луцьк, 2013. – С. 40–47.

38. Силка О. З. Українські сільські осередки місцевих комітетів Червоного Хреста: діяльність в умовах війни / О. З. Силка // Перша світова війна й Україна (до 100-річчя початку Великої війни): Тези Всеукраїн. наук. конф. з міжнарод. участю. Черкаси, 25–26 вересня 2014 р. – Київ, 2014. – С. 98–100.

39. Силка О. З. Сільські статутні громадські товариства України в умовах Першої світової війни у висвітленні «Вестника Хорольського общества сільського хозяйства» / О. З. Силка // Перша світова війна. Історичні долі держав і народів. Збірник наук. праць (до 100-річчя від початку Першої світової війни. – Київ, 2015. – С. 324–330.

40. Силка О. З. Нормативно-правова основа вивчення діяльності сільських добровільних товариств в Україні (кінець ХІХ – початок ХХ ст.)

/ О. З. Силка // Регіональна політика: законодавче регулювання та практична діяльність: Зб. матеріалів. – Київ, 2015. – С. 340–344.

41. Силка О. З. Сільські добровільні громадські об'єднання – новий елемент українського соціокультурного середовища (кінець XIX – початок XX ст.) / О. З. Силка // Друга Міжнародна науково-практична конференція «Регіональна політика: історичні витоки, законодавче регулювання, практична реалізація». Київ, КНУБА, 14–15 грудня 2016 р. Випуск 2. – Київ, 2016. – С. 197–201.

42. Силка О. З. Видання сільськогосподарських товариств Полтавської та Чернігівської губерній на початку XX ст. / О. З. Силка // XXVII наукова сесія Осередку Наукового товариства імені Тараса Шевченка у Черкасах. Матеріали доповідей на засіданнях секцій і комісій (присвячується 150-річчю від дня народження Михайла Грушевського). – Черкаси, 2016. – С. 64–67.

43. Силка О. З. Сільські громадські організації Лівобережної України: діапазон представленості в період Першої світової війни / О. З. Силка // 1915 рік: війна, провінція, людина: українсько-польські акценти: Матеріали Міжнарод. наук. симп. – Харків, 2016. – С. 220–227.

44. Силка О. З. Торговельна діяльність дрібних агропросвітницьких товариств України наприкінці XIX – на початку XX ст. / О. З. Силка // XI міжнародна наукова конференція «Історія торгівлі, податків та мита», 26-27 жовтня 2017 р. Тези доповідей. – Дніпро, 2017. – С. 66-68.

45. Силка О. З. Михайло Злобинець та Золотоніська українська громада / О. З. Силка // Персоналістичний вимір історії Черкащини. Матеріали Першої регіональної історико-краєзнавчої конференції, 12 березня 2018 р. – Черкаси, 2018. – С. 141–147.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	24
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	38
1.1. Історіографія теми.....	38
1.2. Джерельна база дослідження.....	65
1.3. Методологічні засади дослідження.....	84
РОЗДІЛ 2. НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ СІЛЬСЬКИХ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ.....	99
2.1. Поняття та спектр сільських громадських організацій.....	99
2.2. Класифікації громадських організацій	116
2.3. Законодавство та державна регламентація діяльності сільських громадських організацій.....	131
РОЗДІЛ 3. ГРОМАДСЬКІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ ТОВАРИСТВА....	151
3.1. Сільськогосподарські товариства Чернігівської губернії.....	151
3.2. Сільськогосподарські товариства Полтавської губернії	179
3.3. Напрями діяльності сільськогосподарських товариств.....	206
3.4. Взаємодія сільськогосподарських товариств із губернськими та повітовими земствами.....	224
РОЗДІЛ 4. ТИПИ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ САМООРГАНІЗАЦІЇ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ.....	250
4.1. Товариства благоустрою.....	250
4.2. Товариства протипожежної безпеки	267
РОЗДІЛ 5. СІЛЬСЬКІ ОСЕРЕДКИ ІМПЕРАТОРСЬКИХ ЗАГАЛЬНОРОСІЙСЬКИХ ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ.....	296
5.1. Діяльність загальноросійських товариств у сільській місцевості Лівобережжя України.....	296
5.2. Сільські відділення Російського товариства Червоного Хреста.....	309

5.3. Сільські відділення Російського товариства порятунку на водах	326
РОЗДІЛ 6. СІЛЬСЬКІ ГРОМАДСЬКІ ОСЕРЕДКИ БЛАГОДІЙНОСТІ, ПРОСВІТНИЦТВА ТА СОЦІАЛЬНОЇ ДОПОМОГИ.....	343
6.1. Благодійні та культурно-просвітницькі товариства.....	343
6.2. Товариства тверезості	368
6.3. Дитячі ясла-притулки як результат приватно-громадської ініціативи в українському селі.....	380
ВИСНОВКИ.....	396
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	406
ДОДАТКИ	
Додаток А. Сільськогосподарські товариства Чернігівської губернії.....	507
Додаток Б. Сільськогосподарські товариства Полтавської губернії.....	511
Додаток В. Добровільні пожежні товариства та дружини.....	520
Додаток Г. Сільські громадські організації Лівобережжя України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.).....	571
Додаток Д. Статистичні таблиці.....	591

ВСТУП

Актуальність теми. Сучасні реформаційні процеси в Україні стимулюють активізацію громадської ініціативи та діяльність різнопланових об'єднань. Важливу роль у цих трансформаціях відведено українському селу. Його сьогодення та майбутнє нерозривно пов'язані і частково залежать від активного функціонування особливих груп населення, члени яких об'єднуються на принципах самоорганізації. Такими утвореннями є громадські організації. У цьому контексті актуальним є вивчення історії українських громадських організацій в українському селі наприкінці XIX – на початку XX ст., саме тоді селяни долучилися до створення сотень громадських організацій різного спрямування. Висвітлення історії сільських громадських організацій у зазначений хронологічний період важливе з огляду на дослідження досвіду української громадської ініціативи. Адже українське селянство, так само як і міська інтелігенція, міщани, робітники, виявило себе активним учасником нової суспільної хвилі, виборюючи та забезпечуючи реалізацію своїх законних інтересів у тому числі й через діяльність у громадських організаціях. Територіальне охоплення, напрями, масштаби та результати діяльності сільських організацій є безпосереднім історичним прикладом для сучасного сільського громадського руху.

Активність селянської громади є природним маркером громадської свідомості, засобом самоствердження та самореалізації в соціокультурному просторі. Визначальним підходом до розуміння виникнення, становлення та розвитку української сільської громадської ініціативи є з'ясування її місця в практиці селянської революції початку XX ст. Разом з тим, сільський громадський статутний рух був пов'язаний також із процесом формування в Російській імперії, в українських губерніях, основ громадянського суспільства.

Акцентуючи увагу на сільському соціокультурному середовищі, сучасні історики фіксують елементи громадянського суспільства або парагромадянське селянське суспільство початку ХХ ст. До складових такого суспільства зараховують: різні форми громадсько-політичної та економічної активності українських селян, розширення інститутів самоврядування на селі, утворення селянських громадських організацій тощо.

Актуальність проблематики зумовлюється відсутністю в сучасній українській історіографії комплексного узагальнювального дослідження про становлення та діяльність добровільних статутних громадських організацій в українському селі Лівобережжя України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. У теоретико-методологічному плані становлення добровільного статутного руху загалом пов'язано з процесом формування в середовищі українського селянства парагромадянського селянського суспільства.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., паралельно зі збільшенням організаційної громадської активності, відбулися стрімкі зміни в політичних та економічних структурах держави. Важливою складовою поступових змін в селянському соціокультурному середовищі України у визначений період, на думку українських істориків та філософів, було формування, за формулюванням А. Карася інституцій «селянського громадянського суспільства» чи принаймні його протогромадянських форм» [669, 23] або «елементів громадянського суспільства на селі» чи «парагромадянського селянського суспільства на початку ХХ ст.» за термінологією С. Маркової [757].

Явище гуртування селян має історичну традицію. У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. воно набуло інших зміст та форм. Визначальною формою гуртування населення була сільська громада. Саме в ній відбувалося становлення селянина як члена гурту, засвоєння та відтворення ним соціокультурного досвіду, зокрема і взаємодія з іншими селянами. Українська історіографія виділяє кілька видів громад, а саме: родова, сімейна або будинкова, сільська або сусідська, релігійна, земляцька, етнічна тощо.

У дисертації мова йде про сільську громаду, члени якої пов'язані близькістю територіального проживання. Серед найбільш характерних ознак сільської громади кінця XIX – початку XX ст., спираючись на дослідження українських істориків, зазначаємо: наявність органів самоврядування, коли найбільш важливі для селян проблеми обговорювались на сільських сходах; наявність у повсякденному житті селян взаємодопомоги, коли при організації найбільш трудомістких і нагальних робіт односельчан на добровільній основі надавали один одному безкорисливу допомогу (толока, поміч); наявність елементів соціальної й культурної спадщини, які передавались з покоління в покоління й зберігались в громаді протягом тривалого часу (норми поведінки, цінності, звичаї, обряди); наявність самостійних територіальних одиниць (куток, кінець), які були острівцями сусідської єдності та місцем для формування молодіжних гуртів (вечорниць). Відповідно, ми визнаємо соціальне співробітництво в межах сільської громади своєрідною формою гуртування сільського населення в Україні.

Важливу роль у селянському громадському житті разом із державними структурами, кооперативними об'єднаннями, політичними партіями відігравали громадські організації. В умовах кінця XIX – початку XX ст. вони повинні розглядатися як осередки, які привертали увагу членів сільської місцевої громади до нагальних проблем та пропонували способи їхнього розв'язання. Селянські громадські товариства виконували роль своєрідних з'єднувальних ланок між органами місцевого самоуправління (земствами) та окремим селянином.

Звернення до історичної традиції у площині виникнення та розгортання діяльності сільських громадських організацій наприкінці XIX – на початку XX ст., дає змогу оцінити як її наступність, зв'язок із економічними та політичними структурами; виявити спільний ґрунт, на якому відбувалось функціонування як українських, європейських, так і світових громадських організацій; по-новому осягнути роль та місце громадських організацій у цивілізаційному прогресі українського суспільства.

Актуальність обраної теми визначається кількома чинниками. По-перше, потребами пошуку шляхів вивчення та передбачення суспільних процесів в умовах соціально-економічних змін, зокрема в сучасних умовах формування іншої моделі ціннісних орієнтирів. В умовах сучасного сільського реформування і створення територіальних громад важливо знати і брати до уваги історичні, природні, етнічні, культурні та інші чинники, що зумовлюють і впливають явище гуртування. На початку ХХ ст. українське селянство, так само як і міська інтелігенція, міщани, робітники, виявило себе активним учасником нової громадської хвилі, виборюючи та забезпечуючи реалізацію своїх законних інтересів через діяльність у добровільних статутних об'єднаннях. Завдяки усвідомленню необхідності та важливості своєї участі у процесах змін, селяни ініціювали створення громадських товариств у економічній, соціальній та культурній сферах. Їхнє територіальне охоплення, напрями, масштаби та результати діяльності є безпосереднім прикладом для сучасного сільського громадського руху. Нині історичний розвиток України вимагає розробки нових концептуальних підходів до теоретичного обґрунтування і практичного втілення в життя наукових програм, які б визначали мету, вектори руху, дорожню карту, першочергові пріоритети та індикатори належних оборонних, соціально-економічних, організаційних, політико-правових умов становлення та розвитку держави.

По-друге, зважаючи на появу тенденції активної діяльності громадських груп та організацій у сучасному українському соціумі, треба враховувати й досвід української громадської ініціативи протягом історичного поступу. Українські землі в межах Російської імперії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. вже проходили етап, у якому зародилися процеси добровільного гуртування селян у статутні організації з метою вирішення власних (громадських та особистих) нагальних проблем. Саме в цей період у містах формується своєрідний простір, в якому існувала можливість для кожного жителя реалізувати себе як громадянина та особистість. На нашу думку, одним із наслідків проведення соціально-економічних та політичних реформ

у досліджуваний період, було створення не лише міського особливого громадського середовища, але й сільського. Одним із його елементів ми визнаємо сільські добровільні офіційні (легальні) статутні громадські організації. Їхнє виникнення та функціонування відбувалося в межах загальноросійського законодавства, а характер діяльності, принаймні до 1917 р., і за винятком окремих просвітницьких товариств, не набував окремої української специфіки. Наголосимо, що в межах українських земель, які входили до складу Австро-Угорської імперії, паралельно теж відбувався поступ громадських організацій, мета, статутні завдання, напрями діяльності яких мали власні особливості.

З метою запровадження в сучасній Україні європейських стандартів 12.01.2015 р. було підписано Указ Президента України «Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020» [987], у якому у тому числі виписані функції та обов'язки громадянського суспільства на зазначеному шляху. Ми поділяємо точку зору тих істориків, які у політичних, економічних та соціальних змінах початку ХХ ст. в Російській імперії вбачали процес започаткування формування основ громадянського суспільства. Наше розуміння поняття «громадянське суспільство» та його ролі на шляху реформування Російської імперії в історичних умовах початку ХХ ст. частково збігається з його сучасним трактуванням. Зокрема, головною передумовою реформування країни є суспільний договір між владою, бізнесом та громадянським суспільством, де кожна сторона має свою зону відповідальності. Відповідальність влади вбачається у проведенні реформ, забезпеченні балансу інтересів між громадянським суспільством, державою і бізнесом, гарантуючи дотримання прав людини. Відповідальність бізнесу полягає у підтримці та розвитку держави, бізнес-середовища та громадянського суспільства, сплаті податків, здійсненні ефективного інвестування в економіку держави, дотриманні принципів чесної праці та конкуренції. А відповідальність громадянського суспільства знаходиться у площині контролю влади та організації життєвого простору відповідно до

чинного законодавства. Влучним, на наш погляд, є розуміння громадянського суспільства як простору або сфери самореалізації громадян, як системи взаємопов'язаних структур та недержавних об'єднань, через безпосередню участь у яких громадяни вирішують нагальні для них потреби. Більшість дослідників інститутами громадянського суспільства в Російській імперії, або, точніше, елементами формування громадянського суспільства наприкінці XIX – на початку XX ст. визнають: діяльність органів місцевого самоуправління (земств), свободу слова (проголошена Маніфестом 17 жовтня 1905 р.) та громадські організації, які створюють підґрунтя для культурних змін, у тому числі і політичної культури, як окремих людей, так і середовища зокрема. Ми поділяємо погляд тих дослідників, які на межі XIX та XX ст. фіксують у політичному, економічному та соціально-культурному розвитку Російської імперії (зважаючи на її територіальні, етнічні, релігійні особливості), і, відповідно в Україні, ознаки, що підтверджують її поступ на шляху до громадянського суспільства. Такими ознаками є: наявність тенденцій парламентаризму, динамізм розвитку ринкових відносин, зміни у соціальному статусі селянства (особисте звільнення і можливість виходу з громади), нові міські еліти, земське, міське та сільське самоврядування, публічна активність громадськості, суспільні та станові організації. Отже, сільські громадські організації України вважаємо одним із чинників, які засвідчують, що наприкінці XIX – на початку XX ст. відбувався процес формування громадянського суспільства, яке розуміється нами «підсистема будь-якої суспільної системи, яка розташована між політичними інститутами й індивідуальною життєвою діяльністю, що розвивається і видозмінюється одночасно з розвитком соціуму» [506, 42]. Термін «громадянське суспільство» ми також застосовуємо у тому визначенні, яке надав Ю. Габермас – це громадська сфера, яка займає проміжне місце між особистістю та державою, і у якій здійснювалась їхня комунікація та формувалась громадськість з її інститутами: кав'ярні, клуби, гуртки,

товариства. Ю. Габермас у цьому визначенні застосовував термін «публічна сфера» або «сфера згрупованих у публіку осіб» [554, 71].

По-третє, з огляду на окреслене вище, актуальності набувають дослідження з історії виникнення, розвитку, функціонування громадських товариств різної спрямованості як чинника впливу на соціокультурне життя українського населення у другій половині XIX – на початку XX ст. Такі дослідження, як правило, здійснюються в контексті історії повсякденності. На сучасному етапі розвитку історичної науки, історія повсякденності є актуальним методологічним напрямом наукових досліджень. Формування цієї парадигми викликало значну зацікавленість українських та зарубіжних учених проблемами соціальної історії на мікрорівні. Варто зазначити, що сучасний український історіографічний простір частково насичений роботами, об'єктом дослідження яких є статутні громадські об'єднання, діяльність яких була спрямована і реалізовувалася, здебільшого, на місто й у межах міст. Сільські громадські організації не виділялися як окрема і особлива, а тому унікальна, складова сільської громадської ініціативи, розглядалися побіжно або в контексті роботи міських громадських організацій, або як частина кооперативного руху. Таким чином, відсутність праць з історії сільських громадських статутних товариств як складової нових соціо-економічних та культурно-просвітницьких процесів другої половини XIX – початку XX ст., гостро відчувається в сучасній українській історичній науці. Через низку об'єктивних та суб'єктивних чинників інституціолізована сільська ініціатива довго залишалася поза фаховими інтересами дослідників. Проте, вивчення специфіки права реалізації інтересів сільського населення України дає можливість зрозуміти не лише суспільні, культурні, моральні пріоритети минулого, а й деякі особливості сьогодення. Зазначені обставини зумовили перегляд минулих етапів розвитку історичної науки та визначення специфіки проблеми дослідження.

По-четверте, це суб'єктний складник. Соціально-економічні зміни в аграрному комплексі, що розпочалися з другої половини XIX ст., сприяли

появі соціально активного суб'єкта історії – селянина з новим, відмінним від попередніх поколінь, поглядом на своє місце в соціокультурному середовищі. Сучасні дослідники характеризують покоління українського селянства початку ХХ ст., як селян-ідеоманів, в уявленнях яких домінувала «ідея землі», що усвідомлювалась й розумілась як «єдина надія». Українське селянство отримало нові характеристики, як самодостатність, активність, повноправний учасник суспільно-політичних та соціально-економічних процесів.

Історія повсякденності у науковій праці розглядається як галузь історичного знання, предметом вивчення якої є сфера буденного життя в історико-культурних, політико-подієвих, етнічних і конфесійних контекстах. Під сільською громадською повсякденною культурою розуміється складне соціокультурне явище, яке відображає сукупність особистісних мотивацій громадян щодо участі у статутних об'єднаннях, які проживали і реалізовували своє право на об'єднання у позаміських адміністративно-територіальних межах (посади, слободи, містечка, села).

Отже, зважаючи на викладене вище, обрана дисертантом для вивчення тема має науково-практичне та суспільно-пізнавальне значення. Цим і зумовлено її актуальність.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано відповідно до науково-дослідної теми кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького «Історичні форми ментальності, соціально-економічної та громадсько-політичної самоорганізації українського селянства» (номер державної реєстрації 0102U006796). Робота корелюється з держбюджетною темою Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького «Українська революція (1917–1921 рр.): селянський фактор» (номер державної реєстрації 0118U003864).

Об'єкт дослідження – громадські статутні організації, що функціонували в межах сільської території, до діяльності яких було залучене українське селянство.

Предмет дослідження – основні тенденції розвитку сільських громадських організацій, їх типологічні особливості, а також роль статутної ініціативи як окремого чинника впливу на соціально-економічне та культурно-освітнє життя українського селянства.

Хронологічні межі дослідження окреслені кінцем ХІХ – початком ХХ ст.. Вибір нижньої хронологічної межі (1896–1898 рр.) зумовлено появою перших сільських осередків агропросвітницького та протипожежного спрямування на Лівобережжі; верхньої (1917 р.) – докорінними змінами у політичному житті Російської імперії, поступовою ліквідацією простору сільської громадської ініціативи. В окремих моментах для повноти викладу матеріалу автор виходив за окреслені хронологічні межі.

Територіальні межі дослідження. Опрацьовані автором матеріали стосуються частини території України у складі Російської імперії. Згідно з тогочасним адміністративно-територіальним поділом – Чернігівська та Полтавська губернії. У межах сучасного адміністративно-територіального устрою регіон наукового вивчення відповідає Чернігівській, Полтавській, частинам Київської, Сумської та Черкаської областей України. Вибір таких територіальних меж умотивовано такими чинниками: по-перше, Чернігівська і Полтавська губернії мали найбільший з-поміж інших українських губерній Російської імперії кількісний показник представленості місцевих агропросвітницьких об'єднань, які стали флагманом сільської громадської мережі; по-друге, тогочасне Лівобережжя представлене широким спектром різних типів громадських організацій; по-третє, значна частка козацького та подвірного землеволодіння в регіоні на протигагу громадському безпосередньо стимулювала господарів до пошуку нових шляхів забезпечення власних інтересів (політичних, економічних, соціальних, культурних).

Мета дослідження полягає в тому, щоб зважаючи на попередні здобутки в історіографії, на основі аналізу широкого кола історичних джерел, сучасної методології дослідити становлення та діяльність громадських організацій в українському селі на Лівобережжі України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких дослідницьких **завдань**:

- проаналізувати стан наукового вивчення теми, рівень достовірності та репрезентативності виявлених джерел, окреслити науковий інструментарій дослідження;

- визначити та проаналізувати спектр сільських громадських організацій;

- виокремити та охарактеризувати основні моделі типології та класифікаційні схеми громадських організацій, визначити у них місце об'єднань сільського сектору;

- розкрити специфіку законодавства Російської імперії та державної регламентації стосовно функціонування сільських громадських організацій;

- вивчити мережу сільських агропросвітницьких об'єднань із узагальненням специфіки утворення, змісту, принципів діяльності, особливостей взаємодії з органами місцевого самоврядування;

- визначити роль і місце сільських агропросвітницьких об'єднань у загальній системі громадських об'єднань;

- з'ясувати кількісні показники, локалізацію, напрями та результати діяльності об'єднань територіальної самоорганізації сільського населення на прикладі об'єднань благоустрою та добровільних пожежних об'єднань (товариств, дружин);

- висвітлити практику поширення окремих «сільських» проектів імператорських загальноросійських громадських організацій, функціонування їхніх українських лівобережних філій та відділень;

- визначити презентативність сільських ГО соціальної опіки, благодійності та просвітництва; розкрити їхню діяльність під час Першої світової війни та на початку Української революції.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що:

- комплексно вивчено усі основні типи сільських громадських організацій у межах Лівобережжя України, що функціонували у визначений період, зокрема й тих, діяльність яких дотепер не стала об'єктом наукової уваги;

- проаналізовано та критично оцінено наукові дослідження попередніх історіографічних періодів, переосмислено шаблонні трактування та підходи до визначеної проблематики, які спрощували, ідеалізували або неповною мірою відображали соціально-економічні процеси, що відбулися в українському лівобережному селі наприкінці XIX – на початку XX ст.;

- розкрито внесок окремих осіб у справу ініціювання та підтримки громадської ініціативи через особисту діяльність у громадських організаціях; показано їхні зусилля та встановлено чинники, що заважали процесу сільського статутного гуртування;

- системно досліджено біографії, епістолярну, творчу та наукову спадщину окремих очільників сільського громадського гуртування;

поглиблено:

- знання з історії суспільних відносин в українському лівобережному селі крізь призму особистісних, сімейних, соціальних, економічних, культурних, релігійних складників;

- вивчення ступеню втручання держави у функціонування громадських організацій шляхом реалізації урядових ініціатив, директивного регулювання та регламентації сільських громадських організацій на Лівобережжі;

- розуміння значення змін горизонтальних виробничих зв'язків на лінії громадська організація – земство в умовах Першої світової війни та революційних катаклізмів;

- висвітлення діяльності таких унікальних і своєрідних типів сільських громадських організацій, як товариств благоустрою, товариств тверезості, товариств допомоги малозабезпеченим учням, просвітницьких товариств, музично-вокально-драматичних товариств, товариств із організації та утримання народних будинків, філій товариств виправних землеробських колоній і ремісничих притулків, товариств для неповнолітніх злочинців, благодійних товариств тощо;

набуло подальшого розвитку:

- вивчення діяльності місцевих сільськогосподарських об'єднань як однієї з форм аграрнопросвітницької діяльності в аграрній сфері;

- виявлення, систематизація та уточнення статистичних даних (у бік їхнього збільшення) щодо чисельності агропросвітницьких об'єднань, добровільних пожежних об'єднань, товариств благоустрою, благодійних та культурно-просвітницьких осередків як громадської, так і приватно-громадської ініціативи;

- дослідження поширення сільських громадських організацій та визначено їхню локалізацію у зазначених географічних межах;

переглянуто та уточнено:

- стали в українській історіографії кількісні показники забезпеченості сільського громадського простору статутними громадськими організаціями;

- місце сільських громадських організацій Лівобережжя України у загальній мережі громадських організацій як невід'ємного її складника,

- визначено самостійним і важливим фактором соціально-економічних та культурно-освітніх змін наприкінці XIX – на початку XX ст.

Практичне значення результатів дослідження полягає в тому, що отримані результати, обґрунтовані висновки і практичні рекомендації суттєво розширюють сучасні знання з аграрної історії України кінця XIX – початку XX ст., орієнтують на створення праць, вільних від політичної кон'юнктури та суб'єктивізму. Результати наукової праці можуть залучатися до викладання лекційних курсів із історії та історіографії України, історії повсякденності,

соціальної історії, політології у закладах вищої освіти. Практичний досвід із історії діяльності громадських організацій в українському селі може залучатися і активно застосовуватися у сучасній практиці..

Особистий внесок здобувача. Результати, узагальнення, висновки здобуті авторкою самостійно і є свідченням вирішення наукової проблеми. Більшість публікацій дисертантки за темою одноосібні.

Апробація результатів дослідження. Основні положення й висновки дисертації обговорено та рекомендовано до захисту на засіданні кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького (протокол № 1 від 28 серпня 2017 р.). Фактичний матеріал і теоретичні висновки дослідження апробовано в науковій і викладацькій діяльності у Черкаському національному університеті імені Б. Хмельницького та Національному університеті харчових технологій. Загальну концепцію дослідження відображено в доповідях та повідомленнях авторки на наукових конференціях, симпозіумах всеукраїнського та міжнародного рівнів. Зокрема, на Європейській центральній славістичній конференції «Історія, політика і культура в європейському вимірі» (Пшемишль, Польща, 9-10 липня 2012 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Німецькі поселенці на українських землях: історичні та актуальні проблеми і перспективи» (Полтава, 16-17 травня 2013 р.), Міжнародному науковому симпозіумі «Соціально-економічний розвиток колишніх територій Російської імперії в XIX – на початку XX ст.» (Ольвійський форум 2014), (Ялта, Миколаїв, 3 – 6 квітня 2014 р.), Всеукраїнській науковій конференції з міжнародною участю «Перша світова війна й Україна» (Київ, Черкаси, 25–26 вересня 2014 р.), Десятому Всеукраїнському симпозіуму з проблем аграрної історії (Черкаси, 1–3 жовтня 2014 р.), Міжнародній науковій конференції «Modern problems of education and science – 2015» (Budapest, 31 січня 2015 р.), Міжнародній науковій конференції «Scientific and professional Conference Humanities and Social sciences in the Era of Globalization Held» (Budapest,

31 травня 2015 р.), Міжнародному науковому симпозиумі «1915 рік. Війна, провінція, людина: українсько-польські акценти» (Харків, 17 квітня 2015 р.), Всеукраїнській науковій конференції «Гуржіївські історичні читання», присвяченні 100-річчю від дня народження І. О. Гуржія (17 вересня 2015 р., Черкаси), ІХ Міжнародній науково-практичній конференції «Отечественная наука в эпоху изменений: постулаты прошлого и теории нового времени» (Росія, Єкатеринбург, 16–17 травня 2015 р.), Першій міжнародній науково-практичній конференції «Регіональна політика: законодавче регулювання та практична реалізація» (Київ, 24–25 листопада 2015 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Пробудження» та модернізація Європи другої половини ХІХ – початку ХХ ст. (Черкаси, 18 травня 2016 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Революційні потрясіння початку ХХ ст. в Європі: Геополітичний, соціокультурний і антропологічний виміри» (з нагоди 100-ї річниці Української революції 1917–1921 рр.) (Черкаси, 3–4 березня 2017 р. та інших. та на інших.

Публікації. Основні положення та висновки дисертації відображені в 1 монографії, 4 науково-довідникових виданнях, 45 наукових публікаціях, 21 з яких – у наукових фахових виданнях України, 6 – у виданнях, внесених до міжнародних наукометричних баз і закордонних періодичних виданнях.

Обсяг і структура дисертації зумовлені метою, завданнями, логікою проведеного дослідження. Дисертація складається з анотацій українською та англійською мовами, переліку умовних позначень, вступу, 6 розділів, 18 підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (1052 позиції), 5 додатків. Загальний обсяг рукопису становить 604 сторінки, з них 385 сторінок – основного тексту.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія теми

Розпочинаючи історіографічний огляд проблематики становлення та діяльності сільських громадських організацій в середовищі українського селянства в межах Лівобережжя України, варто зазначити, що він не носитиме всеохоплюючого аналізу. У дисертації було використано лише ті праці – від загальних оглядів до спеціальних розвідок – які сприяли досягненню поставленої мети. Автор свідомо не задіював великий масив фахової літератури, предметом дослідження якої є вузькофахові явища та процеси у розвитку сільського господарства, діяльності сільськогосподарських установ й функціонуванні сільськогосподарських навчальних закладів в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст.; ґрунтовні дослідження сучасних українських істориків, в яких розкривається участь українського селянства у суспільно-політичних процесах, вплив політичних партій на українське селянство зазначеного періоду тощо. Ми загалом погоджуємося з думкою, висловленою українським істориком О. В. Михайлюком стосовно проблематики наукового дослідження, яка повинна бути висвітлена у роботі при застосуванні соціокультурного підходу, а відповідно, й аналіз її історіографічного забезпечення: соціальна структура суспільства, критерії ідентифікації та само ідентифікації різних соціальних груп, їх соціально-економічне становище, економічна діяльність, мотивація до праці; соціальні відносини, протиріччя, які існують у суспільстві між різними соціально-культурними утвореннями і групами; форми комунікацій, інформаційні потоки, які функціонують у суспільстві, їх вплив на свідомість

та поведінку мас; світоглядні засади, спосіб світосприйняття, колективні уявлення, стереотипи, міфи, традиції, форми релігійності, які існують в суспільстві в цілому та окремих соціальних групах, їх трансформації протягом певного періоду; еволюцію поведінки соціальних груп, що припускає не тільки аналіз поведінкових практик, а й ціннісних орієнтацій, установок свідомості і моделей сприйняття дійсності, стереотипів та уявлень [774, 12].

Процеси становлення та діяльності сільських громадських товариств Лівобережжя України розглядається нами в контексті змін, які відбувались в Російській імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. Ці зміни стосувались усіх сфер життя українського селянства – від зміни особового статусу до можливості реалізації своїх покликань через членство у недержавних об'єднаннях. Останні розглядаються нами як елемент та ознака нових явищ у соціокультурному просторі селянства. Частина сучасних українських дослідників (істориків, політологів, філософів) вбачає у започаткованих змінах ознаки формування нового явища – парагромадянського селянського суспільства (або елементів громадянського суспільства в українському селі, або протогромадянські форми громадянського суспільства) [669-671; 747; 757-759; 902; 998; 1008]. Але загальноживаним і найбільш поширеним в українській історіографії залишається поняття «громадянського суспільства». Ми розуміємо явище громадянського суспільства стосовно українського селянства у період кінця XIX – початку XX ст. як систему забезпечення життєдіяльності соціальної, соціокультурної та духовної сфер, систему позадержавних суспільних інститутів і відносин, які забезпечують умови для самореалізації окремих індивідів і колективів, реалізації особистих інтересів і потреб [576]. Історики, політологи, журналісти вживають термін «громадянське суспільство» і для позначення «такого суспільства, яке має достатню «силу», що забезпечує певну автономію та захист громадян від авторитарних і гегемоністських зазіхань держави» [719]. Відповідно складовими елементами громадянського

суспільства були і залишаються громадські організації. Останнє визначення застосовується до характеристики міського соціокультурного середовища та місця і з обережністю може бути долучене до аналізу тих змін, які відбулися з українським селянством наприкінці XIX – на початку XX ст.

Історіографію дослідження умовно поділено на періоди, в основу яких було покладено проблемно-хронологічний принцип. Саме його застосування дозволило систематизувати та проаналізувати основні доробки дорадянських, радянських і сучасних українських дослідників.

Перший історіографічний етап розпочався на початку XX ст. і завершився зі встановленням радянської влади. Другий розпочався у 20-х рр. XX ст. і тривав до розпаду СРСР, падіння тоталітарної системи. З утворенням незалежної держави Україна розпочався відлік третього етапу. Кожен період мав свою специфіку щодо можливості використання джерельної бази та публікації результатів науково-пошукової роботи, а в ідеологічних установах і щодо характеру висвітлення й оцінок. Варто наголосити, що зважаючи на виявлений спектр сільських громадських організацій, в кожному історіографічному періоді ми звертали увагу на дослідження, які розкривали проблематику сільських агропросвітницьких організацій (сільськогосподарських, бджільничих), об'єднань територіальної самоорганізації (товариства благоустрою, пожежні об'єднання), організації патронажного, благодійного, просвітницького спрямування та інших.

Особливість дорадянської історіографії історії сільських громадських організацій Лівобережжя України наприкінці XIX – на початку XX ст. полягає в тому, що вона має фактологічний, описовий, а не дослідницький характер. Переважну частину опублікованих робіт цього періоду можна об'єднати у такі загальні тематичні комплекти: 1) наукові, науково-популярні та публіцистичні праці земських посадових осіб, які, як правило, були активними учасниками процесів становлення добровільної статутної сільської ініціативи; 2) публікації, в яких містилася пропагандистська та популяризаторська інформація щодо необхідності гуртуватися у сільські

об'єднання різного спрямування; 3) ювілейні матеріали громадських товариств загальноросійського та губернського рівнів.

В Україні з кінця XIX ст. відбувалися процеси виникнення й розгортання мережі статутних громадських об'єднань, діяльність яких відбувалася не лише в межах губернських та повітових центрів, а й на волосному та сільському рівнях. Найбільш чисельно серед останніх були представлені саме сільськогосподарські товариства. Під час дослідження теми важливим було використання оглядових робіт щодо факту наявності громадських статутних сільськогосподарських товариств у Полтавській та Чернігівській губерніях. До таких ми відносимо роботи членів сільськогосподарських відділів губернських земств, зокрема роботи А. Гаршина [799], С. Мазлаха [753], Т. Зенченка [640; 642], В. Л'Етьєнна [728] та інших. Зазначені автори-упорядники зробили перші спроби узагальнення фактичного та фактологічного матеріалів за такими рубриками: кількість сільськогосподарських товариств у хронологічній динаміці, склад та категорії членів, склад адміністративних органів, основні напрями у діяльності рад та загальних зборів (розповсюдження сучасної сільськогосподарської інформації, участь у культурних та просвітницьких заходах, сприяння покращенню порід худоби, птиці тощо), фінансові статки сільськогосподарських товариств. Цінність таких робіт визначається наявним фактажем. Але за умови, якщо наведені дані підтверджуються принаймні ще одним джерелом. Адже земські працівники узагальнювали матеріал, який надходив безпосередньо від сільськогосподарських товариств, без його критичної перевірки.

Популяризацією ідеї селянського статутного гуртування в межах агропросвітницьких об'єднань займалися губернські та земські працівники. У їхніх виданнях достатньо ретельно пояснювався процес виникнення, реєстрації, основних напрямів діяльності та складання звітної документації майбутніх товариств. До таких популярно-пропагандистських видань

належать доробки Б. Л. Гохгейма, А. Є. Кулижного, М. І. Фрідмана, І. Озерова, М. Т. Юріна та інших [569; 713; 718; 995; 1047].

З часу прийняття «Типового статуту сільських пожежних дружин» 1896 р. та «Правил про запровадження у дію типового статуту сільських пожежних дружин» 1897 р. з'явилася низка літератури, зміст якої було спрямовано на пропаганду ідеї організації сільських добровільних пожежних організацій. Це роботи Д. Бородіна, С. Є. Гельчинського, К. К. Іордана, А. Кутузова, А. С. Непокойщицького, М. А. Нікітіна, І. П. Селівановського та інших [527-528; 563; 652-654; 721; 787; 790; 910]. Основна теза, яку поширювали ці видання, звучала таким чином: «Найбільш життєвою формою боротьби з пожежами є різні громадські організації, зокрема пожежні товариства та добровільні пожежні дружини» [988, 7].

Одні з перших узагальнювальних робіт з основ функціонування та принципів діяльності товариств тверезості належать члену Санкт-Петербурзького товариства тверезості та почесному члену Лондонського товариства вивчення пияцтва М. І. Григор'єву [574-575]. У територіальних межах Лівобережжя України пропагандистську діяльність щодо необхідності ведення тверезого способу життя проводили як громадські світські, так і церковні православні товариства тверезості. У роботі М. І. Григор'єва представлено коротку інформацію про деякі з українських сільських товариств тверезості [892]. До справи сільського громадського гуртування долучалася і Православна Церква, агітуючи селян приєднуватися до православних братств, товариств тверезості та гуртків [645; 666; 870]. Окремої уваги заслуговує публікація свящ. П. Затворницького про перше на території Полтавської губернії товариство тверезості, що було засноване у с. Дейкалівка Зіньківського повіту у 1874 р. [632].

Роботи дорадянського періоду, предметом викладу яких є сільські дитячі літні ясла-притулки, можуть характеризуватися позитивним та оптимістичним поглядом на нову справу громадсько-приватної ініціативи. У роботах І. П. Селівановського [909; 911], З. П. Соловйова [931],

А. Померанцевої-Фроленко [855], А. К. Арнольдї [502], А. Русаневича [891] проводилась загальна теза про те, що лише спільними діями можливе збереження мільйонів дитячих життів.

До справи популяризації статутних сільських організацій активно долучались і селяни – члени об'єднань. Зокрема, вони, на сторінках як своїх часописів, так і загальноукраїнської преси, періодично розміщували інформаційно-агітаційні статті та звітно-статистичні матеріали, які свідчили про позитиви від гуртування селян задля вирішення нагальних потреб [546; 788; 895; 963-966; 1024].

Так звані «ювілейні» дослідження з історії загальноросійських та губернських громадських організацій теж залучаються нами до дорадянського історіографічного періоду. Їхній зміст визначається ретельним висвітленням початкових організаційних питань у роботі добровільних об'єднань, зазначаються персональні списки дійсних та почесних членів, звіти ревізійної комісії тощо. Безпосередній інтерес для нас представляють роботи, присвячені імператорським, губернським та повітовим сільськогосподарським товариствам [263; 656; 873; 963], імп. Російському пожежному товариству, імп. Російському товариству Червоного Хреста, імп. Російському товариству порятунку на водах та низці інших [529; 531; 655; 819; 825; 839; 887; 888; 1025; 1038]. Адже у своїй організаційній структурі вони мали філії, які функціонували у тому числі в селах Лівобережжя України. Серед низки ювілейних матеріалів, які присвячені власне сільським громадським організаціям, виділимо публікації до 10-річчя Охоньківської пожежної дружини Прилуцького повіту Полтавської губернії [830] та 10-ліття Бірківського сільськогосподарського товариства Зіньківського повіту Полтавської губернії [613; 1046].

Водночас названі публікації мають і суттєві недоліки. Зокрема, йдеться про тенденційність викладення матеріалу та відсутність критичного аналізу. Загальною тенденцією праць цього періоду є фактологічна описовість з відсутністю наголосу на недоліках у роботі товариств. Основну увагу було

акцентовано на успіхах. Внаслідок цього автори публікацій певною мірою спотворювали істинний характер подій у житті об'єднань на користь головної ідеї – показати важливе значення ювіляра в суспільно-громадському житті села, повіту, губернії, Російської імперії. Між тим, варто зазначити, що автори дорадянського періоду не були професійними дослідниками, істориками, науковцями. Через свої посадові чи громадські обов'язки, вони не ставили перед собою досягнення пошуково-дослідницької мети.

Таким чином, у історіографічний період кінця XIX – початку XX ст. відбулося започаткування інтересу до питань виникнення, функціонування та проміжних результатів діяльності сільських громадських організацій, а також чинників, які сприяли або стояли на заваді новому явищу в громадському житті українського селянства. Першим науковим напрацюванням була не завжди притаманна об'єктивна та виважена оцінка суспільних процесів, що відбувалися в межах сільського середовища, оскільки їхні автори, як правило, були особисто закавлені в популяризації сільських громадських статутних ініціатив.

Наголосимо, що дорадянський історіографічний період не презентується жодним науковим виданням, яке було б присвячене історії сільських громадських об'єднань Лівобережжя України у період кінця XIX – початку XX ст.

У радянському періоді розвитку української історичної науки умовно можна виділити такі етапи: 1) 20-ті рр.; 2) 30-ті – початок 50-х рр.; 3) середина 50-х – початок 60-х р.; 4) друга половина 60-х – початок 80-х рр.; 5) друга половина 80-х – початок 90-х рр. Упродовж цього періоду аналіз обраної теми набув відмінних від попереднього етапу рис. Для публікацій радянського часу характерне замовчування та спотворення фактів в історії сільських громадських товариств. Література цього періоду суттєво відрізняється від дорадянських робіт зазначеної проблематики насамперед методологічним інструментарієм. У радянській історичній науці домінував класово-партійний підхід до вивчення суспільної сфери, що ставив під сумнів

функціонування безкласових та надкласових громадських об'єднань. Загальноприйнятою була схема класифікації добровільних об'єднань на «дворянські», «буржуазні», «профспілкові робітничі», внаслідок чого спектр досліджень громадської сфери Російської імперії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. радянськими науковцями обмежувався профспілковими та окремими науковими об'єднаннями. Їхня діяльність, роль та місце розглядалися винятково з перспективи подій жовтня 1917 р., зокрема для обґрунтування закономірності «революційних подій» і необхідності встановлення більшовицької влади. При цьому, сільськогосподарські товариства, як один із видів сільських статутних організацій, цілком були виключені зі сфери фахових досліджень, оскільки за радянською методологією стверджувалось, що їхню діяльність було спрямовано на підтримку ворогів радянської влади – заможних селян-куркулів.

Політичні та соціально-економічні події 1917–1921 рр. цілком негативно вплинули на рівень статутної сільської громадської ініціативи. Усі сільські громадські організації припинили свою роботу. Філії Російського товариства Червоного Хреста та Російського товариства порятунку на водах видозмінилися на структури радянської системи – Товариства Червоного Хреста та Товариства рятування на водах. У селах, за вказівками зверху, почали організовувати цілком керовані структури, котрі віддалено нагадували громадські об'єднання – різного роду товариства, комнезами, організації нацменшин, культурно-просвітницькі, молодіжні та інші сільські об'єднання [562; 625; 905; 906; 959]. Де-не-де відроджували пожежні дружини. Зважаючи на такий стан речей, на сторінках селянських часописів першої половини 20-х рр. ХХ ст. ще містяться згадки про існування в селах громадських об'єднань з переважно нейтральною оцінкою в контексті ствердження необхідності організації подібних. Серед них виділяємо публікації Г. Івасенка «Пожежна охорона» [657] та кооператора Яловика [691] в чернігівському часописі «Селянське життя».

У 20-ті рр. ХХ ст. відбувся розподіл українського історичного наукового простору на радянський та діаспорний. У цей період було опубліковано кілька видань, які складають безпосередній інтерес для теми сільської статутної ініціативи. Серед них виокремлюємо публікації про червонохрестне гуртування К. Захаренка «Про Червоний Хрест» [633] та Одеського комітету Українського товариства Червоного Хреста «Що таке Український Червоний Хрест» [1029] у яких було зроблено короткий, але інформаційно важливий для нашого дослідження, екскурс з історії громадського об'єднання.

У 1930-х – на початку 1950-х рр. радянська історична наука зазнала докорінних змін. Зі згортанням НЕПу, формуванням адміністративно-командних методів управління економікою, культу особи Й. Сталіна у суспільно-політичному житті СРСР та УСРР (пізніше УРСР) історична наука потрапила під цілковитий контроль сталінської ідеології. Сільському громадському сектору не те, що бракувало предметної уваги з боку радянської історіографії, його просто було виключено з предмету її дослідження. Автори окремих робіт, які можна охарактеризувати як продукт радянської пропаганди, пов'язували, наприклад, організацію протипожежної охорони та створення літніх дитячих ясел лише з турботами радянського керівництва про відповідний рівень життя населення СРСР. До таких робіт ми відносимо дослідження Т. С. Соболевої «Ясла в колгоспах» [927], Л. Шапіро «Пожежна охорона в минулому та сучасності» [1030] та інші.

У середині 50-х – на початку 60-х рр. ХХ ст. під впливом широкомасштабної десталінізації суспільства намітились деякі зрушення у вивченні обраної нами теми дослідження. Елементи демократизації громадського життя, відродження краєзнавчого руху викликали появу низки публікацій про громадські об'єднання, у тому числі й сільських. Саме у цей період було створено нові роботи з проблем історії сільського господарства (з розглядом широкого спектру питань) Російської імперії. У наукових дослідженнях на фоні загальної історії частково міститься інформація, яка стосується громадської сільської статутної ініціативи, зокрема

сільськогосподарських товариств. У цей період з'явилися й перші узагальнюючі праці з історії всесоюзних громадських організацій, структура та напрями діяльності яких було запозичено в імператорських Російських товариств. У той чи інших спосіб дослідники уникали висновків щодо позитивної ролі дорадянської статутної громадської ініціативи на користь її соціалістичного вектору розвитку. Зазначена тенденція спостерігається у роботах Я. Акодуса та В. Спасокукоцького «Короткий нарис історії Радянського Червоного Хреста» [498], М. І. Барсукова «Червоний Хрест та Червоний Півмісяць СРСР» [511], С. С. Дмитрієва «Виникнення сільськогосподарських виставок в Росії» [597], Б. В. Тихонова «Огляд «Записок» місцевих місцевих сільськогосподарських товариств» [964], М. І. Чикаленка «Товариства Червоного Хреста та Червоного Півмісяця в СРСР» [1026] та інші.

Історіографія другої половини 60-х – першої половини 80-х рр. ХХ ст. несе на собі відбиток поступового згортання демократичних процесів у суспільстві, повернення до «неосталінізму» брежнєвського гатунку. Домінують тематика внеску селян у класову боротьбу. Разом з тим, цей історіографічний період пов'язаний з появою перших класифікацій дорадянських громадських об'єднань, в окремі з яких (скоріше як виняток, а не правило) залучили й сільські статутні організації. Так, В. Р. Лейкіна-Свирська у роботі «Російська інтелігенція у 1900–1917 рр.» [738], досліджуючи форми громадської самоорганізації в середовищі міської інтелігенції Російської імперії, запропонувала поділ громадських товариств, критерієм якого обрала фахову спрямованість переважної більшості дійсних членів товариств. Радянські історики О. Д. Степанський [941–945], І. Т. Довженко [602], Т. П. Коржихіна [696, 697], Ц. Я. Ямпольська [1049; 1050], А. І. Щиглик [1042, 1043] та низка інших, через існуючу історичну кон'юктуру, вивчали політичні та організаційно-правові аспекти функціонування міського громадського статутного сектору. Студії учених презентують відомості майже про усі міські, здебільшого, наукові, об'єднання

Російської імперії: зазначено роки заснування та ліквідації, склад дійсних і почесних членів, подано короткий аналіз їхніх статутних документів, визначено нові напрями наукової та просвітницької-громадської діяльності. Саме вони своїми дослідженнями заклали на тривалий час методологічні основи щодо принципів вивчення громадських товариств.

Науковці, які в межах радянської історичної парадигми вивчали громадську ініціативу, дивним чином забували про історичний досвід, який існував у період до 1917 р. Так, наприклад, дослідники громадського протипожежного руху його початок виводили від 1918 р., від часу затвердження ленінського декрету «Про організацію державних заходів боротьби з вогнем». У межах марксистської методології здійснено дослідження А. К. Мікєєва «Добровільна пожежна охорона» [771], в якому вперше в радянській історіографії було узагальнено соціалістичний досвід щодо залучення громадськості до боротьби з пожежами. Автором було розглянуто правове положення та місце добровільних пожежних організацій у системі протипожежного захисту агро-промислових об'єктів СРСР. Досліджено організаційну структуру, зміст роботи та основні напрями діяльності добровільних пожежних організацій. Аналогічні тенденції характерні й для дослідження червонохресної статутної ініціативи у роботах В. Ф. Зубка «100 років діяльності Товариства Червоного Хреста» [646], М. Кадирової «100 років Товариству Червоного Хреста Росії» [665]; «Про Червоний Хрест» [866], «Товариство Червоного Хреста в УРСР» [967], М. Товбіна «До 100-річчя добровільного товариства Червоного Хреста у нашій країні» [968] та низці інших.

Зміна суспільно-політичних орієнтирів, започаткована перебудовою, позначилася й на розвитку історіографії обраної теми дослідження. У другій половині 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. історики, оперуючи новими архівними матеріалами, літературою, переосмислили зроблене, доповнили знання з проблеми громадських організацій. У цій категорії звертаємо увагу на дослідження В. Г. Чернухи «Сільськогосподарські товариства Росії у 60-70-

ті рр. XIX ст.» [1023], з якої фіксується поступовий відхід від усталених радянською історичною наукою методологічних принципів та стереотипів.

Отже, проблема виникнення та функціонування сільських громадських об'єднань в Україні, і зокрема в Полтавській та Чернігівській губерніях наприкінці XIX – на початку XX ст., не знайшла належного висвітлення в працях радянських істориків. Окремі сільські статутні осередки згадувались на сторінках синтетичних творів та узагальнювальних статей.

Якісно новий етап у вивченні порушеної нами проблематики розпочався з проголошенням Україною незалежності. 1990-ті роки характеризуються подоланням догматичних штампів у висвітленні історичного процесу, залученням до наукового обігу більш повного кола історичних джерел, поверненням в історію імен багатьох громадських діячів та вчених. У кінці XX – на початку XXI ст. в українській історіографії з'явилися праці, де автори, досліджуючи історію України попередніх періодів, прагнули позбутись застарілих підходів до оцінювання подій минулого, застосовували сучасні методи історичного дослідження. Науковим центром, навколо якого гуртуються історики українського селянства є Інститут історії України НАН України. Видання селянознавчої тематики, що виходять під егідою Інституту історії, та дисертаційні дослідження узагальнюють дослідницьку роботу в галузі історії українського селянства [383]. У розрізі проблематики нашої дисертації вказуємо на ґрунтовне двотомне видання «Історія українського селянства» [663], яке постало після великої історіографічної перерви (попереднє видання вийшло у 1967 р. [662]). «Селянство, за словами академіка В. А. Смоля, – є основою нації. Українська нація переживає непростий етап у своєму становленні, складність його пояснюється як глобалізаційними впливами, так і трансформаційними чинниками, що пов'язані з процесом переходу з пострадянського у новий якісний стан. Усвідомлення своїх історичних коренів громадами сучасної України стає особливо актуальною проблемою» [663, 3]. Саме така концепція і була покладена в основу зазначеної колективної праці. Особливо вкажемо на

матеріал про соціальне життя села, становище села і сільського господарства в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. член-кореспондента НАН України О. П. Реєнта. Ми цілком поділяємо оцінку вченого щодо сільського соціального середовища, в якому відбувалися в т. ч. і процеси формування громадських товариств: «Соціальне життя села в Україні в 2-й пол. XIX – на початку XX ст. було істотно змінене селянською реформою 1861 р. і наступними законодавчими актами із селянського питання. По-перше, змінився соціальний статус селянина. [...] Особиста свобода давала можливість, нехай через важку працю та поневіряння, знайти своє більш достойне місце в суспільстві» [880]. До наукового доробку О. П. Реєнта входять й інші публікації з соціально-економічного становища, повсякденного життя та функціонування громадських організацій українського селянства [412].

В останні кілька років українська історіографія поповнилась низкою наукових досліджень, які присвячені подіям Першої світової війни. Науковці звернулися до комплексного аналізу соціально-економічних, політичних, духовно-культурних подій та явищ, які супроводжували життя українців протягом 1914–1918 рр., а саме – масштабність соціальних потрясінь, зруйнування традиційного способу життя, деструктивні процеси у сільському господарстві, погіршення матеріального становища населення, і, разом з тим – надзвичайна активізація громадської свідомості, яка виявилась у появі добровільного (волонтерського) руху, створенні добровільних благодійних товариств, товариств взаємодопомоги, різних форм опіки над дітьми тощо. У цій площині проблема селянської статутної благодійності та її роль у допомозі Російській армії, біженцям, пораненим та солдатам-інвалідам, родинам селянських сімей, які залишилися без чоловічої сили, частково окреслюється у роботах Т. І. Лазанської [735], Л. М. Жванко [622–625], О. М. Доніка [604; 605; 607; 608] та інших. У публіціях такої тематичної спрямованості простежується, але не доводиться думка, що селянство також брало участь у зазначених вище процесах як через особисту участь у роботі

лазаретів, пунктів обігріву тощо, так і через членство в сільських філіях повітових та губернських благодійних товариств.

Про активізацію інтересу до проблематики українського селянства свідчать і наукові конференції, що відбувались в Україні, й поява спеціалізованих фахових видань. У цій площині окремо наголосимо на доробку української наукової школи істориків-аграрників та внеску членів Наукового товариства істориків-аграрників (створене 19.02.2000 р. [296]) у дослідження історії українського селянства. З 1996 р. спочатку в Умані, а згодом у Черкасах, проводяться Всеукраїнські симпозиуми з проблем аграрної історії. Співорганізаторами форуму є Інститут історії України НАН України, Наукове товариство істориків-аграрників та відповідні кафедри навчально-наукового інституту історії та філософії Черкаського національного університету імені Б. Хмельницького [659; 660; 668; 765; 767; 991].

Черкаські історики, які працюють у площині селянознавчої проблематики, забезпечують широкий хронологічний та тематичний дослідницький діапазон: соціокультурний пласт; історія селянства від передодня «великих» реформ 1860-х років до Першої світової війни; зміни, що відбулися в селянському середовищі наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.; спроби політичних сил вирішити аграрне питання в роки Української революції та вплив цієї проблеми на життя селян; економічне та соціальне становище українського села в 1941–1945 рр.; особливості функціонування сільськогосподарської галузі та соціальної інфраструктури села у повоєнний період тощо. Ми вказуємо на внесок у становлення та розвиток сучасної української історіографії у напрямі історії селянства проф. В. В. Гоцуляка [390; 570], проф. Н. І. Земзюліної [635–637], проф. С. В. Корновенка [684; 699; 700; 776], проф. В. М. Мельниченка [403; 766], проф. А. Г. Морозова [404; 684; 776], проф. О. Г. Перехреста [840], проф. Ю. П. Присяжнюка [411; 864], проф. З. В. Священко [907], проф. А. І. Фаренія [992; 993], проф. А. Ю. Чабана [441], доц. К. В. Івангородського [650], доц. Л. І. Синявської [920], доц. Т. В. Терещенко [957; 958] та багатьох інших.

Широкий тематичний спектр проблем соціального, економічного, культурного та політичного розвитку селянства представлений у публікаціях на сторінках єдиного в Україні спеціалізованого видання з селянознавчої проблематики, що внесене до переліку фахових видань з історії – «Українського селянина». Співзасновниками збірника є Інститут історії України НАН України та Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького. За 10 років (12 випусків) в «Українському селянині» було надруковано 953 статті 494 авторів [371]. Цей збірник презентує сучасну українську історіографію в галузі селянознавчої проблематики. У розрізі теми селянської статутної ініціативи, варто вказати роботи О. П. Анікіної [500], А. С. Щиголя [1044], О. М. Дулгерової [614], В. О. Дорошенко [611], М. В. Костюк [702], Ю. С. Степанчука [946], І. В. Пятницькової [871; 872], І. М. та Б. І. Романюків [886] і багатьох інших дослідників. Також селянознавча проблематика представлена і на сторінках ще одного черкаського видання «Вісник Черкаського університету» [388].

Про провідну роль Черкаського наукового осередку в дослідженні історії українського селянства також засвідчують і захисти кандидатських та докторських дисертацій, які відбуваються у спеціалізованій вченій раді Д 73.053.01 Черкаського національного університету імені Б. Хмельницького [384]. Серед робіт, які частково висвітлюють сільську статутну ініціативу на Лівобережжі України наприкінці XIX – на початку XX ст., вкажемо на дослідження Ю. І. Гузенко [551], С. І. Сташенка [938], С. П. Тараненка [955], О. М. Палилюльки [831] та інших.

Ще одним науковим осередком, який активно займається дослідженням історії українського селянства, у тому числі його громадських осередків, є Національна наукова сільськогосподарська бібліотека Національної академії аграрних наук. Завдяки результатам досліджень її працівників до сучасної української історіографії було введено значний масив джерельного матеріалу [549; 782; 1013-1020].

Поряд із роботами, що стосуються загальних питань розвитку українського села, з'являються і спеціальні студії, присвячені історії сільської статутної ініціативи національних меншин, яка теж формувалася і розвивалася в імперському правовому полі. Так, історію формування громадських організацій етнічних менших в Україні, їхню типологію, проблеми легітимізації та організаційної побудови висвітлила у монографії Л. І. Лойко [742]. У межах українського Лівобережжя існували німецькі громадські об'єднання, діяльність яких і було відзначено науковцем. Серед досліджень, що висвітлювали становлення та розвиток грецьких громадських організацій не лише у містах, а й у сільській місцевості, виділимо, роботу Н. Бацак [514].

Дослідження питань добровільної громадської статутної ініціативи в Російській імперії на межі XIX–XX ст. органічним чином пов'язані з проблемою формування громадянського суспільства. У сучасному науковому просторі відсутня єдина думка щодо зазначеної проблеми. Така ситуація зумовлена різними підходами до визначення базового терміну, які, у свою чергу, викликані низкою причин: складність і багатоаспектність самого феномена громадянського суспільства; наявність ряду дослідницьких шкіл і течій у його дослідженні; недостатня відокремленість абстрактного поняття «громадянське суспільство» від описових характеристик реально існуючих громадянських суспільств. Ми підтримуємо погляди і спираємось на результати досліджень тих істориків, політологів, філософів які свідчують, що в Російській імперії на початку XX ст. виокремлюються елементи громадянського суспільства, які свідчать про початок формування нових зв'язків між державою, економікою та громадянином. Цілком згодні з науковцями Л. Хефнером [1010; 1011] та Е. Кімбеллом [677], які підтримуть тезу не про відсутність необхідних громадянських інститутів в Російській імперії на початку XX ст., а про їхню слабкість. Як приклад, у їхніх роботах наводиться стан справ у сферах забезпечення громадянських прав,

дотримання релігійної та етнічної віротерпимості, верховенства права і закону, недоторканості приватної власності та автономії приватної сфери.

У сучасній українській історіографії проблемами визначення місця та ролі громадських об'єднань, здебільшого, займаються представники політологічної науки. Так, теоретичні основи формування громадянського суспільства як явища висвітлюються у роботах А. Карся [669-671], історичне підґрунтя та особливості становлення громадянського суспільства в Україні досліджували В. Ю. Барков [510], С. О. Кириченко [678], О. Я. Хуснутдінов [1009], В. М. Кравчук [707; 708] та інші. Загальні питання функціонування громадських об'єднань як суб'єктів адміністративного права висвітлив М. Ю. Віхляєв [551]. Питання формування та розвитку громадянського суспільства у сучасній українській історіографії додатково представлена дослідженнями М. Ходаківського [1002], А. В. Грамчук [571], В. І. Безродної [515], В. Д. Новохатського [794], В. І. Пашенка [837; 838], М. З. Буника [536], А. В. Матвійчука [761] та інших. В розрізі нашої проблематики, важливою є теза про те, що ключовим інститутом громадянського суспільства є добровільні організації, а носієм його цінностей та ідеології – громадськість. Зміст зазначених вище робіт дає змогу проаналізувати сучасну методологію щодо вивчення громадських об'єднань, наявні класифікаційні схеми громадських об'єднань, які застосовуються у політології, визначити місце українських сільських статутних товариств у загальній структурі громадських організацій, діяльність яких відбувалася умовах зародження громадянського суспільства в Російській імперії на початку ХХ ст.

Найбільший інтерес щодо обґрунтування місця українського селянського співтовариства у процесах формування громадянського суспільства в межах Російської імперії, викликають розробки української дослідниці С. В. Маркової. У своїх публікаціях «Українське парагромадянське селянське суспільство на початку ХХ ст.: самоврядні інституції» [758], «Парагромадянське селянське суспільство на початку ХХ ст. в Україні:

аграрно-політичний дискурс» [759], «Власність на землю як фактор розвитку громадянського суспільства (на прикладі українського села початку ХХ ст.)» [757] та інших, історик визначила та проаналізувала організаційні форми самоврядування українських селян в умовах активізації суспільно-політичного життя та аграрних перетворень на початку ХХ ст. Висновком її досліджень є теза про формування важливих елементів парагромадянського селянського суспільства, одним із яких визнається функціонування самоврядних інституцій на селі: земських органів влади, сільської громади, як ключовий багатофункціональний соціальний інститут, сходи та громади.

Історики лише розпочинають вивчати процеси взаємодії добровільних об'єднань громадян з органами земського та державного управління, причини соціально-культурного статутного гуртування, вплив громадських об'єднань на зміни у суспільній свідомості. Водночас, сучасна українська історіографія відзначається зацікавленістю до громадської статутної ініціативи, яка знаходила свій вияв у організації товариств різного типу. Проте, увага дослідників зосереджена або на одному із типів громадських об'єднань (О. М. Борейко [523; 524], В. Доценко [612], М. Л. Кушик [723], О. В. Кравченко [706], І. В. Довжук [603], А. В. Риженко [881], Б. П. Парасунько [835; 836], Н. А. Дельвіг [589]), або на історії конкретної статутної організації (В. М. Хмарський [1001], І. А. Стрижова [948], Г. С. Бобрицька [519], В. Я. Лукашів [745], М. О. Московчук [780], Ю. І. Тумак [973]). Предметом вивчення значної частини досліджень є міські громадські об'єднання. Серед сучасних українських дослідників питаннями класифікації громадських товариств займаються В. Савчук [899], Т. Слинько, О. Кушніренко [924], Л. Лойко [743], В. М. Кравчук [707; 708], А. М. Теслицький [960] та інші.

За останній час в українській історіографії з'явилися наукові праці, які суттєво доповнили знання істориків про громадську сферу українських лівобережних губерній. Історія регіону в досліджуваній період у сучасній історіографії представлена чисельними і вагомими роботами. У аспектах, які є

дотичними до теми нашого дослідження, його презентують роботи О. М. Солошенко [932], М. Р. Захарківа [634], І. М. Петренко [841; 842], О. А. Редькіної [879], А. В. Морозової [778], С. М. Раєвського [876], Ю. А. Кравця [705], С. М. Макарець [755], В. Г. Сергієнко [917], Г. О. Кудряшова [717] та інших.

Сучасна історіографія постійно поповнюється дослідженнями, які присвячені питанням реалізації права громадян на об'єднання в українському історичному минулому. Стосовно сільськогосподарських товариств, науковці, як правило, вивчають економічний аспект їхньої діяльності, використовують узагальнені дані і, при цьому, звертають увагу на позитивні результати у діяльності об'єднань. Так, окремі аспекти в історії сільськогосподарських товариств Лівобережжя України висвітлюються у роботах економістів А. О. Пантелеймоненка [832; 833], О. М. Краснікової [709], С. К. Рудика й К. О. Піхура [889], О. П. Панченко [834] та інших. Переважна частина з них схильна розглядати сільськогосподарські товариства як один із основних й універсальних видів сільськогосподарських кооперативів, які успішно функціонували в Україні. У розрізі нашого дослідження окремо виділимо роботи Л. М. Крот, яка звернула увагу на співпрацю земств Лівобережної України з «дрібними сільськогосподарськими товариствами» [714-716]. Цілком підтримуємо та поділяємо тезу дослідниці про те, що сільськогосподарські товариства «відіграли позитивну роль у справі розповсюдження сільськогосподарських знань серед населення, організації допомоги селянам у збуті продукції, придбання землеробських знарядь через склади, пункти прокату сільськогосподарського знаряддя тощо» [714, 192].

Частково дотичними до проблеми сільських громадських організації є роботи, об'єктом вивчення яких стала українська сільськогосподарська дослідна справа (О. О. Завальнюк [628], О. В. Сайко [900], О. В. Корзун [698] та інші).

У межах дослідження процесів формування, розвитку та особливостей кооперативного руху висвітлювалась діяльність окремих

сільськогосподарських товариств у роботах українських істориків В. І. Марочка [760], В. М. Власенка [552], О. С. Сидоровича [919], В. М. Половця [851] та інших. Частина з них в середовищі сільського статутного руху виділяє сільськогосподарські кооперативні товариства та громади. Так, В. Половець характерну відмінність між товариствами і громадами вбачав у існуванні чи відсутності пайового капіталу. Сільськогосподарські громади, на його думку, «існували на щорічні внески своїх членів і проводили агрокультурну та агропропагандистську роботу серед населення», а товариства «мали свій пайовий капітал і утворювалися для кращого забезпечення селянських господарств» [851, 155]. Сільськогосподарські товариства агропросвітницького спрямування дослідник визначає як «місцеві або малого району діяльності».

На факт існування сільських громадських статутних товариств звертає увагу й І. А. Фареній у своїй монографії «Кооперативний рух у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX ст.» [993]. Зазначені об'єднання він залучає до системи кооперативного руху, що, на наш погляд, є питанням дискусії. Так, роботу Т. В. Зенченка, яка присвячена винятково громадським сільськогосподарським товариствам Полтавської губернії, він трактує як «огляд становища кооперації в українських губерніях і повітах» [993, 33]. При цьому дослідник наголошує на тому факті, що у звітній статистиці Департаменту землеробства та землевпорядкування сільськогосподарські кооперативи не відмежовувалися від громадських організацій агрономічно-просвітницького характеру. Відокремлення цих категорій об'єднань можливе, на думку І. А. Фаренія, «на основі даних про юридичні підстави створення організацій, які вказувалися в матеріалах обстежень, а також за місцем діяльності, яке у разі його знаходження в сільській місцевості з великою ймовірністю вказує на існування кооперативу, а не громадського об'єднання» [993, 35].

Вкажемо на монографічне дослідження вінничанки В. Колесник про найзначніше за розмірами й масштабом діяльності сільськогосподарське

громадське об'єднання на Правобережній Україні – Подільське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості [688]. Для нашої розвідки важливим є наголошення на одному елементі класифікації сільськогосподарських товариств, які фіксує В. Колесник: «За соціальним складом сільськогосподарські об'єднання поділялись на поміщицькі та селянські. Останні охоплювали своєю діяльністю одне або кілька сіл, іноді називалися сільськогосподарськими гуртками, а їхніми головами часто обиралися місцеві священники» [688, 10]. Наукову діяльність міських сільськогосподарських товариств теж на Правобережжі України досліджувала Н. Г. Чайка [1019]. Діяльність громадського об'єднання «Сільський господар» вперше в українській історіографії висвітлила Л. Родіонова (Рева-Родіонова). Увагу дослідниці було зосереджено на «індустріальному організаційно-технологічному реформуванні селянських господарств, піднесенні національної аграрної культури та становленні аграрного ринку в умовах приватної власності» [878; 885]. У розрізі нашої проблематики вкажемо на звернення науковця до філій об'єднання «Сільський господар», у тому числі й сільських, які функціонували станом на 1912 р.

Важливим є монографічне дослідження О. В. Михайлюка «Селянство України в перші десятиріччя ХХ ст.: Соціокультурні процеси» [774]. Учений, спираючись на вагому джерельну базу та сучасні наукові погляди істориків, філософів, культурологів, дослідив спосіб життя селян, особливості та специфіку їхнього світосприйняття, види господарчої діяльності, вектори соціальних відносин тощо. І хоча дослідник не ставив собі за мету аналіз сільських статутних утворень, його висновки про характер змін, який було зафіксовано в світогляді та поведінці селян на початку ХХ ст., слугують важливим підґрунтям для часткового розуміння мотиваційних основ участі українських селян у добровільному русі.

Історію червонохресного руху в сучасній українській історіографії представляють дисертаційні та монографічні дослідження С. П. Кармалюка [672–675] і В. О. Ореховського [717; 718]. С. П. Кармалюк

переконали, що «з усіх громадських організацій, що діяли в Україні до 1920 р., наймасовішим та одним з найвпливовіших» було Російського товариства Червоного Хреста. Саме тому, основну увагу дослідник звернув на з'ясування ролі й місця комітетів Червоного Хреста в Україні, на розкриття їхньої організаційної структури тощо. В. О. Ореховський розкрив та охарактеризував основні напрями діяльності Російського товариства Червоного Хреста з надання допомоги пораненим і хворим у роки Першої світової війни. Сучасна українська історіографія потребує збільшеного інтересу до вивчення історії Російського товариства Червоного Хреста, у тому числі і його сільських філій, а також до історії Українського товариства Червоного Хреста, яке постало у 1917 р. у період національно-визвольних змагань.

Питання пожежної добровільності на теренах України наприкінці XIX – на початку XX ст. в сучасній українській історичній науці поряд із працями загального характеру [501; 849; 985] представлені на рівні дисертаційних досліджень. Історію пожежних статутних об'єднань в Україні досліджували А. Г. Томіленко [969], С. І. Сташенко [938], Л. В. Баличева [509], С. П. Тараненко [955], О. В. Козинець [686] та інші. З них лише останнє присвячене винятково історії добровільних пожежних об'єднань.

Проблематика благодійності, громадського піклування в сучасній українській історіографії представлена достатньо широко. Варто зазначити, що у публікації М. Дмитрієнко і О. Яся чи не вперше в українському науковому просторі явище благодійності аналізується як атрибут громадянського суспільства [598]. Загалом, основна увага науковців обернена на історію становлення феномену благодійності, виникнення та діяльності благодійних товариств у межах міст, пропонується класифікація численних добродійних спілок, приділяється увага показу участі подвижників у конкретних добродійних справах тощо [855; 861; 949-950].

Важливим елементом громадського, а точніше – приватно-громадського благодійництва наприкінці XIX – на початку XX ст. було започаткування

системи збереження дитячих життів через організацію літніх ясел-притулків. Сучасна історіографія частково насичена роботами про функціонування сезонних сільських ясел-притулків в контексті дослідження системи благодійності та громадського піклування Російської імперії. Серед них виділяємо розвідки Е. М. Баздиревої [505], З. Г. Гужви [579], О. В. Кравченко [706], Н. Туренко [981], Б. П. Парасунько [836], Т. Г. Фруменкової [996], Л. В. Хотемової [1005] та інших. В основу усіх робіт покладений місцевий матеріал, як правило, узятий із земських звітних матеріалів. Питання, що безпосередньо торкаються проблематики нашого дослідження у зазначеній групі окреслено побіжно. Але, на наш погляд, окремої уваги заслуговує розвідка О. М. Рогози «Земські дитячі літні ясла-притулки як протипожежний, санітарно-гігієнічний та соціально-економічний захід» [884]. У ній автор висвітлив появу літніх ясел як результат важливої ініціативи та плідної роботи українських земств, наголосивши на їхньому санітарно-гігієнічному, протипожежному та соціальному значенні.

Окремо вкажемо на незаповнену наукову нішу з проблем дослідження громадської протиалкогольної кампанії наприкінці XIX – на початку XX ст. на Лівобережжі України. Натомість в сучасній українській історіографії активно досліджується рух тверезості на Правобережжі та Галичині [507;770; 937].

Питання вивчення діяльності товариств благоустрою Полтавської та Чернігівської губерній практично не розроблені в українській історіографії. Вони згадуються у дослідженнях іншої тематичної спрямованості. До них ми залучаємо праці І. Сушко [951], Н. Левченко [737] та Т. Коломієць [689]. Явища виникнення та функціонування товариств благоустрою зазначені автори пов'язують із процесами місцевого самоврядування. Загалом, проблеми консолідації населення в межах недержавних об'єднань на різних адміністративно-територіальних рівнях, зокрема, у селах, залізничних селищах та дачних поселеннях, залишаються одними з малодосліджених в українській історіографії.

Інформація про діяльність Російського товариства порятунку на водах та його окружних правлінь у сучасній українській історіографії також представлена вкрай обмежено, як правило, у контексті розгляду діяльності інших громадських організацій. Частково тема представлена у студіях Ю. Гузенка, М. Мельника, П. Тригуба та Н. Довгань, які побіжно згадують Миколаївське правління, на фоні висвітлення інших актуальних тем з історії Миколаєва [581; 764; 972].

Отже, аналіз історіографії засвідчив, що добровільні статутні об'єднання населення України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. по праву стали об'єктами наукових досліджень. Проте, увага до сільської громадської ініціативи ще не може бути визначена як повна і всеохопна.

До історіографічного огляду варто залучити й праці закордонних дослідників. Історики української діаспори питання сільської громадської статутної ініціативи практично не висвітлювали, оскільки до кола їхніх наукових інтересів сфера сільських статутних об'єднань не потрапляла.

У середовищі сучасних російських істориків визнається теза про те, що історія мережі добровільних громадських товариств Російської імперії ще немає свого логічного завершення. У цій сфері в період після розпаду Радянського союзу працювали О. Ю. Соболева [926], Т. А. Андрєєва [499], Л. А. Дашкевич, С. Я. Корсунова [587], О. П. Пирогова [844], О. В. Бердова [517], О. Ю. Любушкіна [748-749] та інші. Актуальною залишається тема формування громадянського простору та правового регулювання діяльності громадських організацій в Російській імперії до 1917 р. [736; 902; 974-980].

На сучасному етапі в російській історіографії викристалізувалася т. з. «губернська» складова у вивченні історії добровільних товариств. Громадський статутний сектор відповідної губернії досліджується у всій сукупності, до якої потрапляють і сільські об'єднання. Серед прихильників такого погляду дослідники сільських агропросвітницьких організацій [548;

583; 584; 600; 601; 618; 748; 749; 918; 1003; 1004], товариств тверезості [784] та червонохресного руху [516; 520; 813; 814; 1027].

Вивчення історії статутних громадських організацій, які діяли в галузі сільського господарства, теж має принаймні два вектори: перший – дослідження сільськогосподарських організацій як частини мережі громадських об'єднань відповідної губернії, краю, області; друга – зосередження наукового погляду на особливостях тільки сільськогосподарських об'єднань як типу громадської організації у межах однієї адміністративно-територіальної одиниці. Мотивація такої спрямованості очевидна і виправдана – з'являється можливість проведення більш глибокого та всебічного аналізу еволюції місцевих сільськогосподарських товариств, з'ясування особливостей їхнього функціонування, а головне – поява більш точних оціночних суджень щодо їхньої ролі у зміні рівнів господарського та громадського життя.

Ми поділяємо твердження української дослідниці І. О. Демуз, яка вбачає у частині наукових розробок російських дослідників, які займаються вивченням місцевої громадської ініціативи, характерне застосування так званого «локалістського», а не традиційного підходу до оцінки місця й ролі осередків, що дає змогу вивчати місцеві товариства, географічно віддалені від столиць і великих міст, як «центри» аграрного життя провінції [590, 447].

Громадський чинник у діяльності добровільних протипожежних організацій висвітлював Н. Рааб [874]. Збірник документів, спогадів та фотографій про діяльність добровільних протипожежних організацій в Російській імперії побачив світ у 2010 р. завдяки кропіткій роботі П. С. Савельєва та В. І. Малкова [898].

Питання контролю Російської імперії за запровадженням та популяризацією тверезого способу життя дослідив І. М. Афанасьєв [503]. При цьому, він розділив діяльність, яка здійснювалася державними органами та громадськими інституціями.

Натомість, такий вид громадських об'єднань як Товариства благоустрою досліджується російськими істориками винятково як «продукт» міської цивілізації [777; 781; 954].

Отже, огляд невеликої частини наукових студій сучасних російських істориків засвідчив про зацікавленість ними вивчення одного з чинників формування явища громадянського суспільства – громадських організацій, у нашому випадку – пара громадянського суспільства в українському селі на початку ХХ ст. Наголосимо, що російські дослідники залучають до категорії «громадські організації» статутні об'єднання, діяльність яких мала переважно просвітницько-пропагандистський характер. Історики визначають і відповідне місце сільських громадських об'єднань у пропонованих класифікаційних схемах громадських організацій Російської імперії другої половини ХІХ – на початку ХХ ст. Сучасна російська історіографія загалом позитивно відгукується на діяльність сільських громадських організацій, заперечуючи висновки представників радянської історіографічної традиції про консервування в середовищі таких об'єднань елементів кріпацтва та збереження економічного домінування дворянства у громадському селянському середовищі.

Історіографія Республіки Білорусь також позначена низкою робіт з історії громадських організацій, зокрема агропросвітницького спрямування, з актуалізацією їхніх ролі та внеску у розвиток сільськогосподарського знання (П. Бухавец [537], В. Батяєв [513], У. Пуцік [869] та інші). Теоретичні висновки білоруських дослідників представляють безумовний інтерес, оскільки функціонування усіх сільських громадських об'єднань відбувалося в єдиному законодавчому полі та за подібних соціально-економічних відносин.

Таким чином, рівень розробки наукової проблеми, яку ми визначили у територіальних та хронологічних межах, може бути визнано задовільним лише у її окремих аспектах та напрямках. Питання становлення та розвитку системи сільських громадських статутних об'єднань у її видовій та

типологічній площинах, їхня діяльність не були темою як монографічних робіт узагальненого характеру, так і дисертаційних досліджень.

Наголосимо, що в історичній науці дослідники вже звертали увагу на вивчення джерельної бази зазначених товариств, проте, їхню увагу було зосереджено або на одному із типів громадських об'єднань, або на історії конкретної статутної організації. Увесь спектр сільських громадських товариств у визначених територіальних та хронологічних межах ще не був об'єктом уваги істориків.

Короткий огляд історіографічної бази з проблем становлення та діяльності громадських товариств українського села наприкінці XIX – на початку XX ст. в межах Лівобережжя засвідчив, що першими дослідниками окресленого питання були члени сільських об'єднань. У своїх узагальнювальних працях вони намагались зафіксувати основні етапи в історії об'єднань, окреслити напрями та проміжкові результати діяльності. Протягом XX ст. діяльність сільських товариств фактично не була предметом аналізу у наукових дослідженнях з історії та історіографії України. З початку періоду незалежності України, науковцями частково було зроблено спроби диференціювати внесок кооперативних та громадських сільських товариств як у розвиток сільського господарства в цілому, так і у його підгалузі. Усі дослідження новітнього періоду мають науково-історичне значення, оскільки сприяють розширенню знань про діяльність українських сільських об'єднань наприкінці XIX – на початку XX ст. Зазначимо, що у представленому історіографічному огляді не узагальнено весь науковий доробок, що у той чи інший спосіб висвітлює історію сільських громадських статутних об'єднань Лівобережжя України наприкінці XIX – на початку XX ст. Для дисертації було опрацьовано, проаналізовано та використано лише ті опубліковані роботи, які сприяли досягненню поставленої мети. Зокрема, автор не задіяв великий масив спеціальної літератури з питань розвитку сільського господарства, формування державної протипожежної політики, витоків

явища благодійності, милосердя, просвітництва, в якій вивчаються питання, котрі частково дотичні до проблеми дослідження.

Таким чином, в історіографії відсутні комплексні роботи, присвячені проблемам діяльності сільських громадських товариств Лівобережжя України як важливої складової соціально-економічних, політичних та культурних змін в середовищі українського селянства у період формування парагромадянського суспільства. Попри наявність значного обсягу літератури, автори якої висвітлювали питання сільського громадського гуртування, історію статутних товариств наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., досліджено лише фрагментарно. Поза увагою дослідників залишилися й постаті ініціаторів заснування та активних членів сільських статутних організацій – селян, земських агрономів, представників сільської інтелігенції, духовенства та поміщиків, на плечі яких випала доля провісників нового явища в українському селянському середовищі.

Аналіз історіографічної спадщини проблеми дає змогу стверджувати, що процеси становлення та діяльності сільських громадських об'єднань Лівобережжя України не знайшли достатнього висвітлення у фахових дослідженнях, що і обумовило вибір дисертантом об'єкту наукового аналізу

1.2. Джерельна база дослідження

Важливим аспектом вивчення діяльності сільських громадських товариств є виявлення, класифікація та аналіз джерел, які вони залишили після себе. Комплексному та всебічному вивченню теми сприяв критичний та неупереджений огляд джерел. Вони різноманітні за походженням, інформаційною насиченістю, ступенем достовірності, загальною спрямованістю. Залучені до дисертації джерела, опрацьовані автором, відображають основні етапи становлення та розвитку сільської громадської ініціативи в межах Лівобережжя України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

й відповідають авторській концепції та методологічним основам опрацювання теми.

Дослідження явища сільських громадських організацій наприкінці XIX – на початку XX ст. спирається на комплексі опублікованих та неопублікованих матеріалів, які ми класифікували за комбінованим підходом до класифікації історичної джерельної бази. Процеси створення, становлення та діяльності сільських статутних громадських об'єднань Лівобережжя України наприкінці XIX – на початку XX ст. знайшли відображення у достатньому, але не вичерпному, обсязі різних за видовими ознаками писемних історичних джерел, що знаходяться в бібліотечних і архівних установах України та Російської Федерації. У ході дослідження було опрацьовано матеріали відповідної спрямованості загальних та спеціалізованих фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук, Наукової бібліотеки Інституту історії України НАН України, Наукової бібліотеки Інституту політичних та етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса, Національної парламентської бібліотеки, Наукової бібліотеки імені М. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Наукової бібліотеки Полтавської державної сільськогосподарської дослідної станції імені М. І. Вавілова (м. Полтава, Україна), Чернігівської обласної універсальної наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка, Російської державної бібліотеки, Російської національної бібліотеки та низки регіональних книгозбірень.

Корпус неопублікованих джерел представлений архівними матеріалами, які знаходяться на території України. Насамперед зазначити Центральний державний історичний архів України, м. Київ, Державний архів Чернігівської області, Державний архів Полтавської області, Державний архів Сумської області, Державний архів Черкаської області, Державний архів Київської області державний архів Одеської області та Інститут рукописів Національної бібліотеки імені Володимира Вернадського.

Усі архівні джерела можна поділити на такі групи: 1) офіційні документи; 2) довідкові матеріали; 3) звітно-фінансова документація; 4) статистичні дані.

Історичні документи, які використовувалися у дослідженні, було виявлено у 17 фондах Центрального державного історичного архіву України. Це, зокрема, фонди № 442 (фонд Канцелярії Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора), № 1191 (фонд Канцелярії тимчасового Харківського генерал-губернатора), № 276 (фонд Південно-Західного охоронного відділення), № 301 (фонд Подільського губернського жандармського управління) та низка інших. Тут знаходяться звітно-статутна документація товариств, які діяли в Україні, листування між організаціями та органами влади, поліційна документація тощо.

Фонд Управління попечителя Київського навчального округу (№ 707) містить документи, у яких є дозволи або заборони на проведення планових засідань чи річних загальних зборів сільських товариств у шкільних приміщеннях, статuti окремих церковних братств. Разом з тим, найбільша кількість документів, необхідних для дослідження, зосереджена у фонді Чернігівського губернського жандармського управління (№ 1439). У опрацьованих фондах представлено нормативні документи, що регламентували діяльність тих чи інших сільських громадських об'єднань (статuti, положення, інструкції), які мають першорядне значення для вивчення нормативно-правової основи функціонування досліджуваних товариств; матеріали поліційного нагляду за діяльністю та складом відповідних громад і свідчення безпосередніх учасників досліджуваних процесів доповнюють фактологічний матеріал.

В архівних сховищах України фактично відсутні окремі фонди сільськогосподарських товариств, які функціонували на Лівобережжі України. Як виняток, зазначимо фонд Підставківського сільськогосподарського товариства Гадяцького повіту Полтавської губернії, який знаходиться в Державному архіві Сумської області, але він складається з однієї справи.

Натомість ми використали матеріали фонду Роменської міської управи (№ 997), які інформують про стан пожежного забезпечення регіону.

Цінним джерелом під час підготовки дослідження, зокрема у ході вивчення основних напрямів діяльності сільських територіальних осередків (товариства благоустрою та пожежні об'єднання), стали матеріали фондів Чернігівського губернського правління (ф. 127), Чернігівського окружного правління імп. Російського товариства рятування на водах (№ 183), Шаповалівського волосного правління (№ 807) у Держархіві Чернігівської обл.

Змістовні дані про діяльність окремих сільських структурних одиниць імп. Російського товариства Червоного Хреста, інформація про нагороди та відзнаки українських селян з боку головної управи Товариства та участь селян у благодійному русі періоду Першої світової війни також містяться у документації Чернігівського відділу Товариства Червоного Хреста (ф. 142) Державного архіву Чернігівської області, Полтавської общини сестер милосердя (ф. 756), Уповноваженого Загальноросійського Товариства Червоного Хреста (ф. 999), Полтавського комітету Російського товариства Червоного Хреста (ф. 998), Полтавської філії Загальноросійського комітету з надання тимчасової допомоги біженцям війни (ф. 992). Матеріали чотирьох останніх названих фондів зберігаються у Державному архіві Полтавської області. Листування з керівником Полтавського губернського жандармського управління, списки медичного персоналу, який доглядав за хворими та пораненими, у тому числі і в сільських лазаретах, містяться у фонді Помічника начальника Полтавського губернського жандармського управління (ф. 326) Центрального державного історичного архіву України.

Питання залучення чи незалучення статутних об'єднань Російської православної церкви (братства та товариства тверезості) до системи громадських організацій періоду кінця XIX – початку XX ст. у сучасній українській історіографії залишається дискусійним. Вихідні документи, які можуть допомогти у вирішенні окремих питань, знаходяться у фондах

Чернігівського губернського правління (ф. 127) Державного архіву Чернігівської області та Управління попечителя Київського навчального округу (№ 707) Центрального державного історичного архіву України.

Грунтовні відомості щодо функціонування осередків тверезості було виявлено у Державному архіві Полтавської області, зокрема в матеріалах Лубенського повітового комітету опікунської ради про народну тверезість (ф. 773).

У фондах сільських громад, сільських кооперативних та фінансових об'єднань містяться документи, на основі яких постає можливість часткового відтворення окремих аспектів статутного руху, здійснення аналізу на предмет ставлення селян до громадських об'єднань, виявлення та порівняння кількісного співвідношення громадських агрокультурних товариств з кооперативними. Зокрема, було використано такі фонди: Спілки споживчих товариств Півдня Росії (ф. 1111), який розміщений у Центрального державного історичного архіву України; Кулажинської сільської ради (ф. 1305), Переяславського товариства взаємного кредиту (ф. 1313), що зберігаються в Держархіві Київської області.

Важливою складовою наукового дослідження є розуміння ролі та внеску окремих осіб у процесі становлення та розвитку сільської статутної добровільної громадської ініціативи. Для реконструкції життєвого, громадського, просвітницького, наукового аспектів у біографіях найбільш активних діячів нами застосовувались матеріали фондів Державного архіву Черкаської області (№ 5625 «Державне політичне управління»), Державного архіву Одеської області (№ 45 «Новоросійський університет», № 46 «Одеський інститут імператора Миколи I») та фонди Інституту рукописів Національної бібліотеки України імені Володимира Вернадського (№ I «Літературні матеріали», № III «Листування», № 112 «Архів «Київської старовини»).

З приводу заявленої проблематики повнота архівних матеріалів не є задовільною. Справедливо зауважувала дослідниця Т. І. Коржихіна, що в роки

радянської влади «архіви комплектувалися переважно матеріалами державних органів та установ і як спеціальне завдання не ставили перед собою збір, а тим більше розшук матеріалів товариств та спілок» [697, 37]. Це і стало основною причиною фрагментарності джерел з історії громадських об'єднань дорадянського періоду. Натомість вкажемо, що втрата рукописних матеріалів корелюється друкованими виданнями.

Під час дослідження історії містечкових та сільських громадських статутних об'єднань Лівобережжя України кінця XIX – початку XX ст. було залучено доступний потенціал писемних матеріалів. Залежно від походження, способу дослідження і форми відображення історичних реалій поділяємо їх на такі основні групи: 1) група офіційних нормативно-правових документів; 2) «Статути» і програмні матеріали; 3) матеріали поліційного нагляду за діяльністю та складом відповідних громад і свідчення безпосередніх учасників досліджуваних процесів; 3) діловодна («Звіти») документація; 4) періодичні друковані видання громадських товариств; 5) друковані видання земських органів влади; 6) група статистичних та довідникових матеріалів; 7) група матеріалів місцевої (регіональної) періодики; 8) документи особового походження.

Вагоме значення для встановлення законодавчого поля, у якому діяли сільські громадські об'єднання, має група нормативно-правових документів. До неї зараховано законодавчі акти Російської імперії, постанови відповідних міністерств та відомств, рішення губернських та повітових земських органів влади. Ця група джерел є об'єктивною та змістовною, її зміст відображає офіційний погляд на відповідні досліджувані питання.

Державне правове регулювання діяльності громадських об'єднань у Російській імперії умовно можна поділити на два періоди: до та після 4 березня 1906 р. – часу прийняття «Тимчасових правил про товариства і союзи». Російська дослідниця А. С. Туманова визначила їх, як «перший та єдиний у дорадянській Росії консолідований законодавчий акт, що регламентував заснування і діяльність громадських організацій» [975, 198].

До першої категорії належать: «Статут сільського господарства» [354], «Статут про гербовий збір» [319], «Статут про прямі податки» [320], «Статут про цивільну службу» [321], «Положення про організацію народних лекцій» [270], «Положення про сільськогосподарські дослідні установи» [272], «Правила про запровадження в дію типового статуту сільських пожежних дружин» [276] тощо. Оприлюднення поточних, нових або змінених законодавчих актів стосовно функціонування сільськогосподарських товариств, відбувалося на сторінках видань Департаменту землеробства [275; 277; 287; 369; 370]. З метою порівняльного аналізу основ функціонування та рівня забезпеченості громадськими товариствами сучасних сіл Лівобережжя України, в якості джерел застосовували сучасні нормативно-правові акти, які регулюють статутний рух [273], зокрема з 1 січня 2013 р. в Україні набули чинності положення базового закону «Про громадські об'єднання» [144]. Цей Закон у ст. 1 визначає правову та організаційні засади реалізації права на свободу об'єднання, порядок утворення, реєстрації, діяльності та припинення дій громадських об'єднань.

Опускаючи чималий перелік законодавчих норм, зазначимо, що у 1912 р. відомим російським педагогом та бібліографом В. І. Чарнолуцьким [427] та Л. М. Роговіним [882] було укладено систематичні збірники законів, циркулярів та підзаконних актів, які визначали правове поле діяльності різних типів товариств і спілок. Зміст тих частин збірників, який стосується регламентації сільських громадських товариств, майже повністю забезпечує дослідників джерельним матеріалом групи офіційних нормативно-правових документів.

Ще одна група джерел – це «Статути» і програмні матеріали сільських громадських товариств. Основним правовим документом, на підставі якого відбувалася діяльність громадської організації був «Статут». Кінець XIX ст. для дослідження громадських товариств ознаменувався появою низки рекомендованих текстів «Статутів» для різних типів об'єднань. Факт реєстрації нового Товариства на підставі норм того чи іншого «Типового

статуту» надає можливість сучасним дослідникам чітко кваліфікувати його тип, а отже, і виявити повний спектр сільських статутних товариств у відповідних географічних межах.

Спираючись на тексти «Статутів» сільських громадських товариств, визначено типи об'єднань громадян, які і стали об'єктом дослідження. Для сільськогосподарських товариств обов'язковими до виконання були норми «Типового статуту для місцевих сільськогосподарських товариств» від 29 лютого 1898 р. [162]. Зазначимо, що текст «Статуту» тих товариств, діяльність яких оформилась до 1906 р., затверджувавав керівник міністерства державного майна, а після 1906 р. – губернатор. Сільські добровільні пожежні дружини та товариства функціонували згідно положень «Типового статуту сільських пожежних дружин» від 23 січня 1896 р. та «Правил про запровадження у дію типового статуту сільських пожежних дружин» від 5 серпня 1897 р. [163]. На місцях взаєностосунки дружин із земствами визначалися постановами губернських або повітових зборів [720]. До 1906 р. правом надання дозволу на початок діяльності пожежного об'єднання володів міністр внутрішніх справ. З приводу законодавчого поля, у межах якого діяли громадські осередки зазначеного виду, українська дослідниця Л. В. Баличева зазначила таке: «У другій половині XIX ст. завершується оформлення організаційної структури добровільних пожежних об'єднань, однак, їхня законодавча основа не була відпрацьована ще і напочатку XX ст.» [508, 37].

Власне текстів статутів українських сільських пожежних дружин до сучасного часу збереглися одиниці. Зважаючи на універсальний характер «Типового статуту сільських пожежних дружин», у роботі використано тексти «Статутів» пожежних дружин, діяльність яких відбувалася на інших територіях.

«Статути» місцевих, як правило, волосних товариств допомоги учням майже завжди повторювали положення «Типового статуту товариств допомоги матеріально незабезпеченим учням» від 27 листопада 1897 р., реєстрацію яких до 1906 р. проводив міністр внутрішніх справ. Для

товариств благоустрою, благодійних товариств та цивільних товариств тверезості не було вироблено єдиних зразків «Статутів». Завдяки цій інформації, підтверджено низку фактів виявів свідомої громадської ініціативи щодо оформлення статутних організацій, з метою вирішення тих місцевих проблем, які знаходились на різних рівнях виконання й у різних площинах суспільного життя [326; 336]. Сільські осередки (окружні правління та відділи) «Імператорського Російського товариства порятунку на водах» та «Імператорського Російського товариства Червоного Хреста» функціонували згідно засад «Статуту» материнської організації [147; 349].

Так, перші «Статути» майбутнього Товариства рятування на водах та Товариства Червоного Хреста були прийняті ще у другій половині XIX ст., 3 липня 1871 р. та 3 травня 1867 р. відповідно. У подальшому кілька разів «Статути» перезатверджувалися, після внесення до них необхідних змін [350; 351; 359].

Періодичні зміни в основному документі безпосередньо приймалися до виконання у всіх структурних підрозділах та відділеннях зазначених товариств. Зафіксовано, що протягом досліджуваного періоду вийшла значна кількість внутрішніх інструкцій, розпоряджень та постанов, які регулювали взаємовідносини на прямій центр-осередок. Практично усі вони опубліковані. Опрацювання їхнього змісту дозволило зробити висновок, з одного боку, про широту діяльності материнської організації, з іншого – про певну свободу дій на місцях [903].

«Статути» товариств, які було вивчено в результаті роботи над проблемою, мали однотипну структуру: фіксувалися мета та регіон діяльності Товариства; окреслювалися приблизні способи досягнення поставленої мети; формувалися завдання, які вимагали вирішення в результаті діяльності; визначалося коло посадових осіб; називався вищий орган товариства – загальні збори усіх членів, періодичність їхнього скликання, а також виконавчий орган – правління; регламентувалися час і періодичність загальних зборів членів Товариства; вказувалося на основні засоби

накопичення коштів організації (шляхи механізму формування матеріальних засобів Товариства); зазначалися обмеження на вступ у члени громадської організації тощо. Варто зазначити, що зміст «Статутів» кожного виду сільського громадського об'єднання є ідентичним, тому важливо співставляти прописані декларативні юридичні норми із фактичною їхньою реалізацією згідно потреб організації.

На підставі опрацьованих текстів «Статутів» досліджуваних товариств, які було затверджено урядом або місцевою владою, нам вдалося систематизувати відомості за такими критеріями: назва організації, її мета, район та напрями діяльності; імена, по батькові, прізвища та місце проживання засновників Організації; механізм вступу до Товариства та умови припинення членства; розмір членських внесків та процедура їхньої сплати; склад правління, механізм його утворення, питання, які входять до кола його розгляду; час та процедура скликання загальних зборів членів Товариства, питання їхнього розгляду; механізми ведення звітної документації та змін положень «Статуту».

Глибоке опрацювання даної групи джерел дає змогу досліднику зрозуміти основні тенденції політики держави з приводу добровільних статутних організацій, у тому числі й тих, які діяли у сільській місцевості. Вважаємо «Статути» важливим джерелом для вивчення основних механізмів функціонування сільських товариств.

Окрему групу джерел становлять матеріали діловодства громадських товариств. При цьому, під поняттям «діловодством» розуміється система документування та документації, яка була обов'язковою та необхідною для забезпечення потреб діяльності товариств. До цієї групи зараховано «Звіти», які характеризуються значними кількісними показниками збережених примірників. Як було зазначено вище, усі громадські статутні товариства, у тому числі містечкові, волосні та сільські, функціонували згідно чинних законів Російської імперії й зобов'язувалися дотримуватися норм свого основного нормативно-правового документу – «Статуту». Згідно нього, річні

«Звіти» (за звітний рік роботи) товариства приймалися та затверджувалися загальними зборами членів об'єднання та в обов'язковому порядку надавалися (у 2-х примірниках) місцевому губернатору. Наприклад, благодійні товариства, добровільні пожежні товариства та добровільні пожежні дружини, які були підзвітні міністерству внутрішніх справ, «зобов'язані безпосередньо або через губернаторів надсилати начальнику головного управління у справах місцевого господарства, ретельні звіти про свої дії у сфері благодійності, фінанси, прибутки, майно, заклади та осіб, які знаходяться у них» [164]; на сільськогосподарські товариства, які номінально знаходились у безпосередній звітності Департаменту землеробства Головного управління землеустрою та землеробства, розповсюджувалася норма «надсилати річні свої звіти, після затвердження їхнього тексту на загальних зборах, у найкоротші терміни. При цьому, якщо зазначені звіти товариства друкують друкарським або гектографічними способами, бажано надсилати такі звіти у кількості 5–6 примірників, для кількох відділів Департаменту» [167]; товариства допомоги матеріально незабезпеченим учням, підзвітні міністерству народної освіти, мали надавати більшу кількість звітної документації: «Ретельні річні звіти про кошти та діяльність Товариства, після їхнього затвердження на загальних зборах, надаються щорічно у двох примірниках: один для місцевого губернатора, і другий через нього до міністерства внутрішніх справ. До міністерства надаються і п'ять друкованих примірників «Статуту» Товариства. Незалежно від цього до міністерства надходить короткий «Звіт» про річну діяльність Товариства. Окрім цього, «Звіти» надаються через попечителя навчального округу до міністерства народної освіти» [346, 14–15]; товариства благоустрою та товариства тверезості зобов'язувались «щорічний звіт правління, після затвердження його загальними зборами, надавати губернатору в двох примірниках» [326, 22]; Осередки загальноросійських громадських статутних об'єднань також повинні були щорічно надавати «Звіти» про свою діяльність

до відповідного окружного правління, а останнє – спрямовувати інформацію по округу до правління Товариства.

«Звіти», як правило, були обов'язковою для усіх громадських організацій формою документації, і друкувалися у друкарні. Вони дають сучасним дослідникам наочне уявлення про напрями діяльності, чисельність, фінансовий стан, склад керівних органів, проведені за звітний період заходи. Періодичність виходу «Звітів» була не постійною та часто залежала від матеріального статусу товариства. У «Звітах» за перших рік трапляються історії виникнення організації, іноді не просто з констатацією фактів, а й з авторською інтерпретацією. Іноді до «Звітів» додавалися короткі протоколи засідань та зборів, окремі виклади рефератів і виступів членів Товариства, фінансові звіти. Протокольні документи містять широкий матеріал та відображають детально внутрішнє життя організації. Кількість протоколів та їхня інформаційна повнота були різними: у одних – стенографічні звіти, у інших – короткі нотатки. Як правило, протоколювали загальні збори членів товариств. Листування товариств, як група джерельних матеріалів, незначне за кількістю. Разом з тим, її зміст дає можливість виявити сферу інтересів товариств. Вона включає насамперед листування громадських організацій між собою або з державними установами та чиновниками.

Як засвідчило опрацювання цієї групи джерел, річні «Звіти» досліджуваних громадських товариств, у більшості випадків, є єдиним джерелом інформації; за своїм фактологічним змістом (напрями діяльності, чисельність, фінансовий стан, склад керівних органів, проведені заходи) вони не можуть бути порівняні з будь-яким іншим джерелом; товариства не мали жодних причин на «прикрашення» ситуації у своїх «Звітах», оскільки воно – «прикрашення» – не впливало на функціонування організації. Єдиний виняток, на який дослідникам варто звернути увагу, це «Звіти» тих громадських об'єднань, які отримували матеріальну допомогу у вигляді субсидій та позик від державних або земських органів влади. Оскільки сам факт грошової підтримки, не говорячи про її розмір, залежав від безумовно

«позитивної динаміки в діяльності» об'єднання, останні могли дещо перебільшувати свої досягнуті результати. Але, як правило, грошову допомогу отримували чисельно великі та активні об'єднання, діяльність яких висвітлювалася і в місцевій пресі, і потрапляла на шпальти спеціалізованих загальноросійських часописів. Зіставлення та аналіз таких матеріалів засвідчив наявність достовірної інформації у «Звітах» досліджуваних позаміських статутних товариств.

«Звіти» завжди виходили друком наступного року. Відповідальною особою за складання річної звітної документації Товариства визначався секретар, а за його відсутності – голова Товариства. «Звіти» друкувалися як окремими примірниками, так і на шпальтах земських видань. Останні, як правило, публікувалися у скороченому вигляді. Структура «Звітів» складалася з кількох розділів: історія Товариства (дата заснування, кількість членів-засновників), напрями та результати діяльності, фінансовий звіт, звіт про діяльність структурних частин, якщо такі були (напр. бібліотека, склад, розплідник), проблеми, які вирішувало Товариство, список членів. Кожен із структурних елементів «Звітів» у свій спосіб важливий для вивчення мережі сільських громадських організацій Лівобережжя України в період кінця XIX – початку XX ст.

Під час підготовки наукового дослідження додатково було опрацьовано і річні «Звіти» Київського місцевого управління Російського товариства Червоного Хреста [119; 191; 192] в якості формування загального уявлення про діяльність місцевих осередків червонохрестного гуртування.

Інформаційно насиченим джерелом є «списки» членів сільських громадських організацій. Списки склалися щорічно, на кінець звітної року. Вони забезпечують широкий матеріал для дослідження, а саме – кількість учасників організації, віковий та статевий розподіл, майнову диференціацію тощо. У перспективі вони дозволяють при порівнянні зі списками політичних партій, проаналізувати участь у діяльності громадських організацій учасників політичного руху.

Фінансові звіти, як правило, додавались до загальних «Звітів» Товариства. Цей вид джерельного забезпечення надає наочне уявлення про фінансове підгрунтя діяльності громадської організації: членські внески, приватні пожертви, гроші, які надходили від земства на проведення різнопланових заходів, тощо. Статті видатків дозволяють визначити, на які групи населення Товариство спрямовувало свою діяльність.

Звітна документація досліджуваних сільських громадських товариств до 1914 р. у сучасних архіво- та книгозбірнях представлена достатньо для досягнення мети дисертації. В умовах Першої світової війни відбувалося засідання окремих товариств, але протоколи або не велися, або велися не регулярно й не збереглися. Така ситуація є характерною не лише для сільських об'єднань, а й для міських товариств, що, звичайно, ускладнює вивчення останніх років існування об'єднань [1001, 46].

Отже, «Звіти» є особливо цінним писемним історичним джерелом, оскільки вони ґрунтовно висвітлюють певний період існування Товариства, відбиваючи основні напрями його діяльності. Разом з тим, варто визнати, що аналізована група джерел не має виняткового значення, не може визначатися як повна і всеохоплююча. Такий вид джерел повинен використовуватися лише в комплексі з іншими групами джерел.

Окрему групу джерел становить сукупність періодичних друкованих видань громадських організацій. Такі видання є одним із найцінніших джерел для вивчення діяльності будь-якого громадського об'єднання. Принагідно наголосимо, що окремі матеріали, розміщені на шпальтах досліджуваних видань, зараховано до групи історіографічних здобутків дорадянського періоду.

Як засвідчили опрацювання та аналіз цієї групи джерел, у двох лівобережних губерніях дозволити собі друкувати періодичні видання мали змогу лише сільськогосподарські товариства губернського та повітового типу. Це – «Хуторянин», «Журнали Полтавского сельскохозяйственного общества», «Труды Полтавского общества сельского хозяйства по аграрному

вопросу» (м. Полтава), «Селянин» (м. Чернігів), «Вестник Золотоношского сельскохозяйственного общества» (м. Золотоноша), «Константиноградские сельскохозяйственные известия» та «Журналы Константиноградского сельскохозяйственного общества» (м. Костянтиноград), «Лохвицкое слово» (м. Лохвиця), «Ромен» (м. Ромни), «Вестник Хорольского общества сельского хозяйства», «Труды Хорольского общества сельского хозяйства» (м. Хорол), «Справочный листок Кременчугского отдела Полтавского общества сельского хозяйства» (з 1904 р. – «Справочный листок Кременчугского сельскохозяйственного общества», м. Кременчуг), «Труд» (м. Зінків) та «Нежинец» (м. Ніжин). Отже, у 15 повітових центрах Полтавської губернії функціонувало 14 сільськогосподарських товариств, 7 з яких друкували власні часописи; у 15 повітових центрах Чернігівської губернії в різний час діяли 12 повітових сільськогосподарських товариств, з яких лише Чернігівське друкувало сільськогосподарський часопис «Селянин» та Ніжинське – газету «Нежинец». Структура, інтенсивність видання, тематика публікацій у названих товариствах є різними, залежно від фінансових статків організації. Разом з тим, спільним і цінним для представленого дослідження в названих виданнях є: різна за обсягом і змістом інформація про відповідне Товариство, тексти «Статутів», списки членів правління, звіти засідань тощо.

Додатково, в якості джерельного забезпечення теми, було залучено матеріали з часописів інших сільськогосподарських товариств України – «Хлибороб» (м. Харків) та «Весник Сумского общества сельского хозяйства» (м. Суми).

Видання сільськогосподарських товариств Лівобережжя України були складовою сільськогосподарської періодики, яка стала нагальною наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Нові сільськогосподарські видання, за словами українських дослідників, «мали на меті поширення знань серед господарників, пропагування перспективних методів господарювання, захист інтересів виробників сільськогосподарської продукції» [553, 93].

Друковані часописи загальноімперських громадських об'єднань, діяльність осередків яких зафіксовано на досліджуваній території, представлено «Журналом спасания на водах» та «Вестником Красного Креста». Інформація про функціонування українських пожежних товариств та дружин, з кінця XIX ст. періодично потрапляла до часописів імп. Російського пожежного товариства «Пожарное дело» та «Пожарный».

На сторінках часопису «Трезвая жизнь» – друкованого органу Петербурзького Олександро-Невського товариства тверезості, подаються відомості про функціонування в Україні місцевих товариств тверезості.

Вивчення змісту зазначених видань засвідчило їхню важливість для дослідження питань функціонування позаміських статутних громадських товариств на території Лівобережжя.

Чи не найбільший комплекс документальних матеріалів міститься у наступній виділеній джерельній групі – друковані видання земських органів влади. Згідно законодавства, земства зобов'язані були друкувати усі матеріали своїх планових та позапланових засідань. На сторінках «Отчетов», «Сборников» «Постановлений», «Докладов», «Смет доходов и расходов», «Журналов заседаний» земських повітових управ та загальних зборів земських повітових гласних відображались дискусії, підготовчі матеріали відповідних комісій, друкувалося листування із громадськими товариствами, розподілення земських фінансових потоків тощо. Усі земські збірники характеризуються наявністю статистичних матеріалів, важливих для розуміння явища громадського руху. Їхній зміст дає змогу з'ясувати чисельність та локалізацію громадських сільських об'єднань у межах відповідних повітів, а також рівень та напрями взаємодії земства з тим чи іншим громадським товариством.

Інформативною насиченістю виділяється наступна складова джерельної основи дослідження – група статистичних та довідникових матеріалів. Блок цієї інформації дає змогу з'ясувати кількісні показники розвитку сільського громадського статутного руху в рамках визначених територіальних меж та

хронологічного періоду. До складу цієї групи джерел залучені видання, які містять у собі відомості довідникового характеру та окремі статистичні дані. Увесь комплекс джерел даної групи ми умовно поділяємо на кілька рівнів – загальноімперський, губернський та повітовий, зважаючи на рівень збору та аналізу інформації.

Сільські громадські статутні об'єднання, на відміну від кооперативних, частково обліковувались державою. Зокрема, за збір, аналіз та оприлюднення інформації такого рівня відповідав Департамент землеробства і землевпорядкування. Для прикладу вкажемо на наступні його видання: огляди діяльності [413; 414], статистична інформація про сільськогосподарські товариства [418; 430-434] та «Списки сільськогосподарських видань» [415].

У групі губернських та повітових матеріалів виділені видання, що містять списки губерній, повітів та волостей [382; 389; 391; 416; 417], кількісно-статистичні дані, які характеризують соціально-економічний рівень розвитку губерній [615], у тому числі і «Подвірно-господарські земські переписи» [970; 971], «Адрес-календари», «Справочные книги», «Памятные книги», «Указатели статей» [438; 439] тощо.

У цій же групі окремо звернено увагу на низку сучасних довідників та науково-допоміжних бібліографічних покажчиків, зміст яких дав змогу суттєво розширити діапазон знань про діяльність громадських товариств та спрямував наукові пошуки у відповідних напрямках [385; 386; 406–408; 410; 429; 435–437; 440].

Сукупно ця група джерел суттєво доповнює кількісно-статистичну складову у вивченні питань функціонування сільських громадських товариств та є, у окремих нечисельних випадках, єдиним свідченням якщо не діяльності, то, принаймні, реєстрації статутного об'єднання громадян.

Найбільш об'ємним джерелом інформації у процесі наукового дослідження є група матеріалів місцевої (регіональної) періодики. Завдання науковця, у його ідеальному виконанні, щодо опрацювання групи

джерельного матеріалу, полягає в залученні до дослідження регіональних матеріалів у повному обсязі. Важливим є використання інформації не лише із газет та журналів загальноукраїнського та загальногубернського рівнів, а й повітового. Інша справа, що не кожен повіт досліджуваних губерній до 1917 р. так і не спромігся започаткувати процес місцевого періодичного друку. Наголосимо, що при роботі з періодичним друком потрібно враховувати його політичну спрямованість. До того ж, не забуваймо і про сучасний стан збереження комплектів місцевої періодики періоду кінця XIX – початку XX ст. Повні комплекти цих видань є відсутніми, а наявні примірники бібліографічною рідкістю. У когорті опрацьованих примірників місцевого періодичного друку відзначимо: «Прилуцкий голос», «Золотоношский голос», «Нежинский голос», «Газета Гадячского земства» та інші. Факт відсутності інформації з відповідних газетних та журнальних примірників компенсується матеріалами зі збереженого губернського та єпархіального друку – «Полтавские агрономические известия», «Черниговская земская неделя», «Земский сборник Черниговской губернии», «Черниговская земская неделя», «Полтавские епархиальные ведомости», «Черниговские епархиальные известия», «Хлібороб» (Лубни) тощо. Інформаційні можливості періодичного друку, насамперед єпархіального, не викликають сумнівів. Окремі публікації часописів і сьогодні не втратили своє актуальності.

Тут же наголосимо на важливості використання україномовного періодичного друку, поява якого належить до досліджуваного хронологічного періоду – «Село», «Хлібороб» (Харків), «Рілля», «Сплотчина», «Українське бджільництво», «Селянське життя» тощо.

Регіональний друк, як складова джерельної бази у питанні дослідження історії позаміських громадських товариств, є унікальним збірником інформації різнопланового характеру (відомості про реєстрацію товариств, заплановані та проведені заходи товариств, свідчення сучасників про роботу товариств тощо).

Вкажемо, що на сторінках сучасних періодичних видань містяться передруки матеріалів з преси початку ХХ ст. За умов відсутності оригіналу, в якості інформативного джерела використано і такий вид публікацій [682; 683].

Ще одну групу опублікованих джерел презентує література особового походження: мемуари, щоденники, листи. Вони дозволяють ввести у історичне дослідження елементи соціальної психології. У цій групі окремо виділяємо листи до редакцій газет про відкриття кооперативних об'єднань у тих селах, де існували сільськогосподарські товариства [914], про стан пожежного забезпечення сіл [1036], відгук про діяльність Новобасанського сільськогосподарського товариства, зокрема про функціонування його магазину від священника П. під час відвідин ним Чернігівської губернії [826].

Отже, джерельна база дослідження побудована на комплексному аналізі широкого кола джерел. Вона відзначається широтою та різноплановістю, що дає змогу здійснити аналіз процесів виникнення та діяльності сільських громадських статутних організацій в умовах політичних, економічних та соціальних трансформацій в Російській імперії на матеріалах українського Лівобережжя. Характер проаналізованих джерел різний. Більшість архівних матеріалів – це документація установчого та звітнього характеру. Ці джерела уможливають формування чіткого уявлення про історію товариств та результати їхньої діяльності. Різноманітність видів, характеру, походження джерел і їхнього призначення, безумовно, підвищує цінність інформаційного поля, яке вони і створюють. Разом з тим, вкажемо, що введений на сьогодні джерельний матеріал не характеризується своєю вичерпністю, існують великі прогалини у забезпеченні досліджень історії конкретних регіональних громадських об'єднань. У окремих випадках, стверджувати про існування тієї чи іншої сільської організації коли ми можемо лише опосередковано. Саме тому, перспективним є збільшення обсягу першоджерел з удосконаленням їхнього аналізу для забезпечення об'єктивних історичних досліджень.

Загалом, вище зазначена джерельна база, залучена до дисертації, дає достатньо підстав для вивчення і об'єктивного розуміння процесів становлення сільського громадського статутного руху в межах Лівобережжя України наприкінці XIX – на початку XX ст.

1.3. Методологічні засади дослідження

Визначальним підходом до вивчення процесів виникнення, становлення та розвитку української сільської статутної громадської ініціативи є розуміння її місця в умовах перетворення селянства з інертного на активного суб'єкта історії, яке відбувалось наприкінці XIX – на початку XX ст. Каталізатором змін стали реформи, які спричинили модернізаційні процеси в крані. Відкугуючись на зміни в соціальній, економічній та політичній сферах, селянство набуло інших рис та характеристик. Сформовано за принципово нових умов посткріпосницької дійсності селянство початку XX ст. було якісно відмінним як від міського населення, так і від селянства попередніх поколінь. Відмінність ця полягала у відсутності кріпацтва не лише як правового статусу, а насамперед як способу буття, ведення господарства, стилю мислення, – усього того, що прийнято вважати модернізацією другої половини XIX – початку XX ст. Ми погоджуємося з сучасними українськими істориками, які в якості чинників, які впливали на формування нової селянської свідомості, селянської суспільної активності та становлення селянства як активного суб'єкта тогочасного соціокультурного простору, виділяють такі: ліквідація кріпацтва, що виявилось соціокультурним шоком для селян, поміщиків, держави; нерозуміння способів та перспектив подальшого життя; негативні наслідки політики патерналізму держави над селянством у пореформений період; невирішене питання землеволодіння/землекористування; низький правовий статус селянства [699, 85].

Сільська добровільна статутна громадська ініціатива розглядається нами як складова більш ширших процесів, які було зафіксовано в селянському

середовищі, а саме, як складова селянської революції. Селянська революція початку ХХ ст., відповідно до концепції В. Данилова, з якою ми погоджуємося, – захисна реакція селянства на об'єктивний, властивий усім розвиненим країнам процес первинного накопичення капіталів за рахунок зубожіння селянства, а в кінцевому результаті – його ліквідації під впливом промислової цивілізації. Сучасні українські історики, які розвивають концепцію В. Данилова з урахуванням української специфіки (А. Г. Морозов, С. В. Корновенко, І. А. Фареній, О. М. Абразумова та інші), стверджують, що селянську революцію не варто зводити лише до захисної реакції селянства на модернізацію, вона стала реакцією й на «тупцювання» на місці соціокультурного середовища, насамперед щодо вирішення аграрного питання, суб'єктивізації селянства як частини суспільства. На тлі селянської революції, відповідно до вищезазначеної концепції, розгортались інші революції – політичні, соціальні, тощо. Зміни у соціокультурному середовищі спричинили появу нового для українського селянства явища – добровільного статутного гуртування. Українське селянство у своїй історичній традиції вже утворювало соціальні структури, які ґрунтувалися «на основі власного сприйняття, зумовленого не лише потребами агрогосподарства, але також потребами кращого життя, свободи, довкілля, врешті, культури» [669, 23]. Але період змін та трансформацій спричинив не лише до появи окремих об'єднань, а до нової тенденції, яка надавала селянинові права і можливість реалізувати себе як соціально активну особистість.

Поділяємо погляд сучасного українського науковця А. Карся на процес становлення добровільної сільської організованої ініціативи, в якому він виділив і наголосив на «формуванні інституцій селянського громадянського суспільства, чи принаймні його протогромадянських форм» [669, 23] та В. С. Маркової, яка запропонувала характеризувати період змін в соціокультурному полі українського селянства початку ХХ ст. – «парагромадянським сільським суспільством» [758]. Важливо зазначити, що поняття «громадянське суспільство» і, відповідно, його складові, не доцільно

зводити лише до міста, до містян та до міського способу існування громадян. Адже громадська активність селян є складовою української громадської активності. При цьому ми усвідомлюємо, що кількість сільських громадських об'єднань, їхній діяльнісний діапазон, рівень залученості в них населення, практичні результати функціонування не можуть бути порівняні з аналогічними міськими структурами.

У сучасній українській історичній науці одночасно існують кілька концепцій щодо вивчення явища громадянського суспільства в Російській імперії на початку ХХ ст. В залежності від того, яка з них знаходить відгук у дослідників, і формулюються відповідні висновки. Отже, перше трактування громадянського суспільства полягає у розумінні його як категорії, що нерозривно пов'язана із демократичним суспільним ладом (на зразок західної демократії). Відповідно, згідно такого погляду, громадянське суспільство не може бути констатоване в Російській імперії. Друге трактування громадянського суспільства виводить на авансфену громадянина, його розуміння свого громадянського обов'язку, який реалізується через громадську активність. Згідно такої точки зору, елементи громадянського суспільства почали формуватися в Російській імперії на межі століть. І третя точка зору на громадянське суспільство як простір, що існує між державними/політичними інституціями та приватним життям громадянина, дозволяє стверджувати про його існування. Саме ця концепція, разом з іншими, залучена нами до теоретичної основи дисертації. Зміни, які відбувалися в селянському середовищі України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. та їхні результати, ми визначаємо як процес формування парагромадянського селянського суспільства. Цілком погоджуємося з характеристикою явища громадянського суспільства в Російській імперії, яка належить українським дослідникам О. Бакуменку та Г. Васильєву, а саме, що процес формування громадянського суспільства не був завершений, однак, були серйозні передумови для його формування й розвитку у вигляді цілого ряду громадських інститутів. Додатково на користь вищезазначеного

процесу свідчать такі зміни: наприкінці XIX – на початку XX ст. населення країни отримало особисті та цивільні права; міські та сільські громади поступово зживали свою замкнутість; відбувався процес консолідації корпорацій у стани, а стани трансформувались у професійні групи й класи; в частині суспільства під дією нових чинників склалися нові політичні уявлення; розвивався земський ліберальний рух тощо [506, 42].

Ураховуючи стан наукового опрацювання порушеної нами проблеми, особливості її джерельної бази, мету та завдання, було обрано відповідні методологічні принципи і методи, які дозволяють всебічно висвітлити предмет дослідження. Теоретико-методологічну основу дослідження становить сукупність принципів і методів пізнання, що визначають специфіку власне історичного пізнання в контексті наукового пошуку та взаємозв'язку історії із сучасністю та соціальними функціями. Зокрема, використані методи, що характеризують структуру історичного дослідження, своєрідність історичних джерел та їхні пізнавальні можливості, а також принципи й методи історичного пізнання. Усі компоненти дисертації базуються на загальнонаукових універсальних засадах об'єктивності, історизму, системності, плюралізму, що зумовлює обґрунтування й захист загальнолюдських цінностей. У пізнавальній діяльності всі ці методи перебувають у діалектичному поєднанні, взаємозв'язку, доповнюють один одного, що, безперечно, дозволяє забезпечити об'єктивність та реальність пізнавального процесу.

Поєднання загальнонаукових та історичних методів у дисертації набуло комбінованого характеру, а отже, загальноприйняті методи пізнання ми використовували комплексно, тобто структуру та особливості функціонування сільських громадських організацій досліджували через призму їхнього розвитку, а вивчення історичних об'єктів (селянства) – через їхні структурні особливості й функції.

Соціокультурний підхід із використанням порівняльного аналізу застосовувався для дослідження особливого селянського соціокультурного

середовища, у межах якого формувалася мережа сільських громадських товариств. Соціокультурний підхід забезпечив можливість під новим ракурсом розглянути селянське середовище, його культуру, спосіб життя, проаналізувати їх трансформації у наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. В основі соціокультурної методології лежить системний підхід, котрий полягає у спробі розглянути суспільство як певну цілісність. За основу береться єдність культури і соціальності, утворюваних і перетворюваних діяльністю людини. Ця єдність утворює ціле, властивості якого не виводяться із характеристик частин. Системний підхід дозволяє розглядати суспільство його культуру в їх цілісності як систему у всіх взаємозв'язках її складових. У понятті «соціокультурний» враховуються все реалії суспільних відносин, що дозволяє розглядати суспільство як щось визначне й цілісне, які б внутрішні суперечки не були йому притаманні. Соціокультурний підхід насамперед полягає у соціальному та культурному аналізі. Соціальний аналіз полягає у дослідженні структур, процесів й інститутів суспільства, узятих у їхньому взаємозв'язку, а культура розглядається як невід'ємний аспект поведінки людини у групі, у суспільстві [775, 9].

Становлення та розвиток соціальної історії пов'язують з процесом оновлення методологічного арсеналу історичної науки, що розпочався в повоєнні роки. У цей період зародилась так звана «нова соціальна історія», яка висунула завдання інтерпретації історичного минулого з позицій розуміння внутрішнього стану суспільства, взаємодії різних макро- і мікросоціальних груп [568].

Для розуміння уявлень, прагнень, реакцій на суспільні виклики українського селянина, у дисертації застосовувався антропосоціокультурний підхід. Він дозволив краще дослідити у динаміці взаємозв'язок особистісного та суспільного у формуванні нового селянина, враховуючи досвід різних соціальних груп села кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Одним із наукових напрямів, у межах якого відбувалося дослідження, стала історія повсякденності, яка заявила про себе на фоні застарілості

попередніх марксистських та структуралістських поглядів, які не задовольняли сучасні наукові виклики. Науковці гуманітарної сфери кінця ХХ ст. – початку ХХІ ст. досліджують явища, які знаходяться на перетині різних дисциплін. І, зокрема, повсякденне життя людини відповідного періоду стало предметом глибокого аналізу. Застосовуючи термінологію французького філософа Ж. Ф. Ліотара до сучасного історичного знання, можна стверджувати, що наукове знання в сучасних розвинутих суспільствах характеризується певним «не сприйняттям метарозповідей» – великі герої, великі виклики та загрози, великі відкриття та вчинки залишаються осторонь досліджень [740, 10].

У представленому дослідженні історія повсякденності розуміється як напрям у методології історії, предметом вивчення якого є сфера буденного життя звичайних людей у її динаміці. Історія повсякденності – це людинознавча історія. Об'єктом пізнання, на думку О. Удода, є сама людина у її взаєминах з оточуючим світом природи і соціуму; оскільки різні сторони соціального буття досліджуються також іншими соціальними та гуманітарними науками, історія повсякденності використовує їхній доробок і методи, а тому виступає інтегральною, комплексною наукою, яка охоплює усю сукупність суспільних взаємин людей – політичних, громадських, економічних, етнічних, сімейних, правових, культурних тощо [986].

Культура повсякденності українського селянина кінця ХІХ – початку ХХ ст. була частиною повсякденної реальності. Вона об'єднувала спосіб життя і мислення людей відповідного регіону, спиралась на традиції, вірування, стереотипи поведінки, способи сприйняття світу, міжособистісні відносини, реалії побуту, свідомість, матеріальне середовище, що усвідомлюються і сприймаються як особлива культурна цінність.

Культура повсякденності становить собою соціокультурний світ, який постійно впливає на людину і, відповідно, змінюється під впливом її дій [573, 123]. Повсякденна селянська культура зазначеного історичного періоду характеризується масовим, колективним та динамічним характером.

Саме вона впливала на мотивацію та формувала стереотипи мислення. Поведінка людини у повсякденному житті достатньо точно відбиває специфіку конкретної історичної епохи, а також зміни, що відбуваються в ній. Вона, сформувавшись на основі ціннісно-нормативних систем, є «ключем» до прочитання змісту періоду формування основ громадянського суспільства в Російській імперії, частиною якого став український сільський статутний рух.

Методологічна основа побудована за цивілізаційним підходом до історичного процесу як найважливішого інструменту сучасної науки. На відміну від формаційного підходу, що виходив з примату економіки в структурі суспільства, і, водночас, недооцінював соціокультурну сферу, цивілізаційний підхід є найбільш доцільним у висвітленні сутності процесів виникнення та розвитку сільських громадських товариств, діяльність яких відбувалася в складних умовах кінця XIX – початку XX ст. [1048, 12–26].

Пропоноване дослідження спирається на комплекс відповідних фундаментальних, загальнонаукових, спеціально-наукових та конкретнонаукових методів, які використовуються сучасними гуманітарними, в тому числі історичними науками. В основу дослідження покладено міждисциплінарний підхід (політологія, соціологія, етнографія, право, релігієзнавство тощо), оскільки його вимагає дослідження соціокультурних явищ, а до таких ми відносимо селянську громадську активність.

Загальнонаукова методологія використовується у більшості наук, оскільки будь-яке наукове відкриття має не лише предметний, а й методологічний зміст, спричиняє критичний перегляд прийнятого досі понятійного апарату, чинників, передумов і підходів до інтерпретації об'єкта дослідження. До загальнонаукових методів, які застосовувалися в процесі дослідження, належать: історичний, логічний (дедукція, індукція, аналіз, синтез, порівняння, узагальнення), термінологічний, системний, синергетичний та інші.

Історичний метод використовувався під час дослідження генези концепту «громадське об'єднання», «сільське громадське об'єднання» як частини

громадянського суспільства з метою аналізу й оцінки попередніх теорій та практик.

У процесі роботи застосовувалися логічні прийоми – дедукції та індукції, аналізу та синтезу, порівняння, узагальнення, що допомогли уникнути випадковостей та несуттєвого. Так, наприклад, застосування дедуктивного та індуктивного методів дало змогу нагромадити необхідний емпіричний матеріал і забезпечити обґрунтування теоретичних положень дисертації. На основі емпіричного матеріалу ми сформулювали теоретичні положення і дефініції, а з іншого – проілюстрували й аргументували загальні поняття конкретними фактами.

Порівняльний метод застосовувався при виявленні характерних особливостей і характерних ознак різних видів та типів сільських громадських товариств.

Теоретичне дослідження потребує аналізу та уточнення понятійного апарату, чого успішно можна досягти спираючись на термінологічний метод. Найбільше він використовувався при визначенні понять «селянська громада», «громадське об'єднання», «громадянське суспільство», «сільськогосподарське товариство», «товариства опіки, благодійності та просвітництва».

Системний підхід передбачає використання багаторівневої методики: поєднання емпіричних методів дослідження, методів теоретичного пізнання і вищезазначених загальнологічних методів та прийомів. Він надав змогу точніше охарактеризувати зміст поняття «громадське об'єднання», виявити особливості громадських організацій як складової процесу формування громадянського суспільства. У межах системного підходу використовувалися структурно-функціональний (для визначення векторів та способів взаємодії громадських організацій із державними та земськими (самоуправлінськими) структурами в контексті становлення громадянського суспільства та системно-діяльнісний методи (вказує на певний компонентний склад людської діяльності).

Синергетичний метод надав можливість подолати стійкі стереотипи, сформовані минулою історіографічною традицією та розглянути процес самоорганізації, самовдосконалення й становлення сільських громадських товариств.

У роботі широко застосовувалися формально-юридичний (під час дослідження нормативно-правових документів) та порівняльно-правовий методи (зіставлення законодавства протягом різних років), що дозволило багатогранно розкрити об'єкт дослідження. Завдяки застосуванню методу раціональної критики проаналізовано «Статути» та нормативно-правові акти, що встановлювали правовий статус сільських громадських товариств у Російській імперії.

Нормативно-ціннісний метод дозволив окреслити напрямок соціокультурних змін в українському селі; інституціональний – дозволив визначити характер і особливості у розвитку громадського гуртування на селі; соціологічний – сприяв вивченню ставлення жителів села до явища статутного гуртування. Комунікативний метод дозволив розглянути інформаційно-комунікативний аспект здійснення влади і прийняття соціально-економічних рішень щодо українського села земськими органами влади.

У дослідженні застосовувався метод вчитування в текст, який ґрунтується на проникненні у внутрішній смисл повідомленого. Без з'ясування мотиваційної складової в поведінці людей не зрозуміти сутність явища громадських об'єднань.

Компаративний метод дав змогу визначити специфіку діяльності громадських організацій у контексті політичних, економічних та соціальних змін початку ХХ ст. Системно-структурний метод надав можливості встановити роль центральних органів у розробці, ухваленні та реалізації рішень влади, які було спрямовано на підтримку селянської статутної ініціативи.

Математично-статистичний аналіз надав можливість у вигляді спрощених схем відобразити складну динаміку збільшення кількості сільських громадських організацій.

У роботі використано умовно-документознавчий і граматично-дипломатичний методи, які застосовувалися при вивченні документів діловодства сільських громадських товариств.

Разом із загальнонауковими методами в роботі застосовано і спеціально-історичні методи: ідеографічний – для опису індивідуальних особливостей історичних об'єктів, проблемно-хронологічний – для аналізу об'єкта дослідження в синхронному і діахронному часовому вимірах, статистичний – для типологізації, генетичний – для аналізу діяльності сільських громадських товариств у відповідних соціальних та культурних контекстах [925, 216–243; 939; 940].

Одним із головних принципів, використаних автором, є принцип історизму, що вимагає від дослідника вивчення історичних подій та оцінювання їхніх на основі моральних цінностей і понять відповідного історичного періоду, а не сьогодення. Принцип історизму дає змогу розглядати процес розвитку та діяльності сільських громадських статутних об'єднань, які функціонували в межах української території, що входила до складу Російської імперії, у взаємозв'язку із політичною, соціальною та економічною ситуацією кінця XIX – початку XX ст. Використання цього принципу дозволило з'ясувати питання про організаційні засади існування сільських товариств, вивчити зміст та характерні особливості їхньої діяльності. Принцип історизму тісно пов'язаний із принципами об'єктивності, системності та розвитку.

Для оцінювання подій та явищ в історичному поступі сільських громадських об'єднань та особливостей функціонування, залучено принцип об'єктивності. Об'єктивність дослідження передбачає використання лише достовірної, перевіреної інформації, залучення неупереджених суджень, незалежних від світоглядних та суспільно-політичних орієнтацій дослідника,

відображення всього спектра поглядів на функціонування сільських статутних товариств. Такий підхід дає змогу уникнути будь-яких елементів заідеологізованості та забезпечує повне дистанціювання від політичної кон'юнктури. Адже свого часу історія будь-яких позапартійних об'єднань ставала об'єктом ідеологічних маніпуляцій, а дослідники змушені були виконувати соціальне замовлення урядової верхівки, що не сприяло об'єктивному висвітленню подій.

Принцип системності орієнтує дослідника на висвітлення цілісності об'єкта, на вияв його багатогранних зв'язків. Система громадських об'єднань в Україні, періоду, що досліджується, була певною мірою складною й багатofакторною. Українські громадські об'єднання являли органічну складову частину загальноімперського статутного руху. Системний підхід вимагає застосування під час дослідження історичних подій певних критеріїв, які допомагають ґрунтовніше осягнути цей процес, а саме: проведення структурного й функціонального аналізів цієї реальності, вивчення її не як такої, що складається з окремих властивостей, а як цілісної системи, що має власні особливості й посідає певне місце в ієрархії систем. Керуючись принципом системності, ми проаналізували кожний тип сільських громадських об'єднань в межах Полтавської та Чернігівської губерній як певну структурну одиницю з притаманними їй формами і методами роботи, характерними особливостями і, водночас, як складову частину загальної системи аналогічних установ. Принцип системності забезпечує дослідження громадських товариств як частин єдиного цілого.

Вивчення історії сільських статутних об'єднань як системи засвідчує, що вона не була незмінною. Важливим методологічним принципом у цьому контексті є принцип розвитку. Ніщо не виникає з нічого. Ніщо в світі не може з'явитись без передумови. Спочатку формується передумова, потім можливість появи нового, нарешті – за наявності відповідних умов – можливість перетворюється на дійсність. Так відбувається розвиток взагалі і розвиток сільських громадських об'єднань зокрема.

У презентованому дослідженні широко використано принцип плюралізму. Мова йде про багатогранність у дослідженні історії і діяльності сільських громадських об'єднань. Якщо наука концентрує свою увагу тільки на одних аспектах чи властивостях і нехтує іншими як несуттєвими, вона неминуче заганяє себе у кут. Плюралізм наукового пізнання означає водночас і його універсальність, бо при цьому враховуються не тільки суперечливі погляди на одні й ті ж історичні факти, а й неоднакові відомості про їхнє походження, зміст діяльності та перспективи розвитку. Поділяючи полі концептуальний підхід до вивчення історичних явищ, ми послуговувалися методологічними підходами представників різних історіософських напрямів.

Використання принципу репрезентативності дало змогу авторам нагромадити достатню критичну масу емпіричного матеріалу і водночас уникнути залучення другорядної й малозначущої інформації.

Дослідження ґрунтується і на принципі соціального підходу, що полягає в оцінці змін у складі селянства в зазначений період, які проаналізовано з позицій гуманізму та соціальної справедливості

Ключовим для дослідження сільських громадських організацій Лівобережжя України наприкінці XIX – на початку XX ст. є його поняттєво-категоріальне забезпечення. Передусім йдеться про такі поняття:

- громадська організація – це добровільне, позастанове об'єднання громадян, засноване на принципах самоуправління (виборні органи) й оформлене згідно чинного законодавства («Статут»), метою якого є реалізація прагнень і бажань його членів, за винятком політичного та комерційного характеру. Наше розуміння поняття «громадської організації», спирається на врахування соціально-економічних, політичних та культурних особливостей у розвитку України наприкінці XIX – початку XX ст.;

- громадянське суспільство – це сукупність окремих, незалежних особистостей (кожна з яких має свої власні потреби, приватний інтерес), у якій виокремлюються групи громадян на різноманітних засадах єднання, створюючи відповідні самоврядні угруповання;

- **парагромадянське селянське суспільство** – пара- (грец. para) – префікс, що означає суміжність, близькість, схожість) – це система соціально-територіальних зв'язків і відносин між селянами, що склалася в процесі історичного розвитку, підтримувалася за допомогою звичаїв, традицій, норм звичаєвого права, законів, спільних інтересів, була інституціоналізована перш за все через громаду, сход, віче-сход, толоцу, «сімейну спілку» і характеризувалася громадським самоврядуванням, громадською взаємодопомогою, діяльністю громадських добровільних організацій (кооперативи, селянські спілки, земельні товариства та ін.), виступала дієвим засобом соціалізації молоді (дівочі та парубочі громади) (термін С. Маркової);

- **сільськогосподарське товариство** – громадська організація агрономічно-просвітницького характеру, яка була зареєстрована згідно з чинним законодавством у відповідних державних органах, діяла на підставі затвердженого «Статуту» і визначала метою своєї діяльності розвиток та удосконалення сільського господарства в окреслених територіальних межах;

- **сільська громадськість** – соціально-активну частину селянського суспільства, яка реалізувала свою потребу до самоорганізації та самодіяльності у межах різних некомерційних об'єднань;

- **аграрна політика** – стратегічно зорієнтовані та здійснювані політико-правові, соціально- економічні, організаційно-управлінські заходи щодо сільського господарства, аграрних і земельних відносин. Поділяємо погляд С. В. Корновенка про те, що соціально-економічні заходи були спрямовані на вирішення таких питань, як проведення земельної реформи та врегулювання поточних сільськогосподарських справ, зокрема поліпшення землеустрою, підвищення агротехнічного обробітку землі, забезпечення селянських господарств сільгоспінвентарем, насінневим фондом, робочою худобою тощо. Натомість суспільно-політичний аспект стосувався форм і методів співпраці органів влади і селянства, правового статусу селян. Не варто ототожнювати аграрну політику із земельною. Остання є складовою аграрної.

Їхнє співвідношення аналогічне до співвідношення аграрного і земельного питань;

- **аграрне питання** – питання про форми власності на землю, типи сільськогосподарських підприємств, закони розвитку сільського господарства;

- **селянське питання** – питання про соціально-економічний, суспільно-політичний, правовий статус і культурний розвиток селянства, його суб'єктивізацію як частини соціокультурного організму;

- **пожежне добровільне об'єднання** – громадська організація, яка була зареєстрована згідно з чинним законодавством у відповідних державних органах, діяла на підставі затвердженого «Статуту» і визначала метою своєї діяльності гасіння пожеж; форма громадської взаємодопомоги;

- **товариство благоустрою** – громадська організація, яка була зареєстрована згідно з чинним законодавством у відповідних державних органах, діяла на підставі затвердженого «Статуту» і визначала метою своєї діяльності покращення умов життя населення у широкому значенні; форма громадської взаємодопомоги.

Таким чином, важливим критерієм кожної наукової роботи є її методологічна база. Вона за суттю виступає тим базисом, який забезпечує якість, впорядкованість та ефективність наукового пошуку. З огляду на проведений аналіз методології треба зазначити, що використання вказаного наукового апарату покликане оптимізувати процес дослідження, підвищити рівень, результативність і якість роботи загалом. Сукупність вказаних і застосованих методів та принципів у дослідженні забезпечили об'єктивне, логічне та неупереджене висвітлення історичних явищ, процесів, тенденцій, які зумовили появу й вплинули на функціонування сільських громадських об'єднань в Україні. Зазначені принципи були реалізовані через застосування комплексу загальнонаукових та загальноісторичних методів. Серед загальнонаукових найбільш корисними у написанні монографії виявилися методи аналізу, синтезу, а також історичний і логічний методи. Історичний

метод дав можливість проаналізувати розвиток досліджуваних процесів і подій у хронологічній послідовності з метою їх всебічного висвітлення. Методи дедуктивної та індуктивної логіки склали онтологічну, гносеологічну і доказову основи наукової праці. Так, закони дедуктивної (формальної логіки) використовувалися для формулювання узагальнень й висновків.

Отже, здійснений огляд історіографії, джерельної бази та методології дослідження, розглянутої в науковому дослідженні проблеми, дає підстави для підведення наступних підсумків. Громадські об'єднання українського села на Лівобережжі України наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. не стали предметом спеціального, повного і об'єктивного дослідження істориків-науковців дорадянського, радянського та сучасного періодів, за винятком окремих аспектів вивчення сільськогосподарського, пожежного, червонохресного, благодійного та просвітницького рухів. Як результат, історіографічний доробок представлений певним масивом праць, які є одночасно й інформативною основою для проведення досліджень, й показником рівня вивчення проблеми. Джерельна база дослідження представлена великою кількістю різноманітних за походженням, характером та змістом носіїв інформації. Насамперед – це архівні документи та опубліковані джерела (законодавчі акти, діловодна документація, періодичні видання та джерела особового походження). Сукупність усіх використаних у дисертації джерел дає змогу поглиблено та різнобічно провести дослідження визначеної наукової проблеми, і є достатньою для вирішення поставлених завдань. Теоретико-методологічну основу дисертації становить сукупність принципів і методів пізнання, що спрямовані на об'єктивне, усебічне вивчення подій, фактів та явищ. Усі компоненти пропонованого дослідження базуються на загальнонаукових універсальних принципах історизму, об'єктивності, системності, розвитку та плюралізму. Комплексне застосування методологічних засад дозволило авторові найбільш повно охопити всю сукупність наявних джерел, виконати завдання дослідження та досягти поставленої мети.

РОЗДІЛ 2

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ СІЛЬСЬКИХ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

2.1. Поняття та спектр сільських громадських організацій

В українській історіографії проблематики громадських об'єднань, і, зокрема їхнього сільського сегменту, сформувалось кілька поглядів на причини та час виникнення явища гуртування. Одні дослідники в селянських організаціях вбачають продовження сталої традиції допомоги та взаємодопомоги, інші – пов'язують появу нових явищ в сільському середовищі з економічними, політичними та законодавчими змінами, що відбувались в Російській імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. Знаний дослідник економічних об'єднань української діаспори І. Вітанович, цитуючи іншого економіста В. Тотоміанца зазначав, що явище добровільної організації людей у спільні товариства є таким самим давнім, як і історія людства. Зокрема, він писав «Кооперативна організація в прадавнину була такою звичайною річчю, що історіописателі навіть її не згадували, або дуже рідко. Стара історія – це історія воєн, а не обичаїв та їхнього влаштування. Мимо того, ми тепер знаємо, що вже в Вавілонії існували орендні кооперативи, що в Вірменії аж до нових часів заховалися спільні молочарні, ведені жінками, що нинішні кооперативні молочарні Італії й Швейцарії мали своїх попередниць в середньовіччі, що земельні, пасовищні та лісові спільноти (громади, товариства), – це були старі германські установи, що слов'янська за друга не зникла остаточно ще й нині, що примітивні рибальські й мисливські артілі існували не тільки в давній Росії, але, й у інших краях» [550, 47-48]. І хоча вище мова шла про кооперативні об'єднання, І. Вітанович сформулював свій погляд на природу гуртування,

яку ми частково поділяємо. Він переконаний, що нав'язати ззовні практику гуртування не можливо. Таке явище виникає внаслідок певних процесів, але, щоб воно розвивалося, потрібно вже мати в історичній пам'яті та традиції відголоски більш давнього гуртування. Зокрема, серед причин, що призвели до появи кооперативного та громадського статутного рухів наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. він зазначив таке: «тиск модерного капіталу доводив до розпачу, коли зникали надії на зовнішню допомогу держави, інших соціальних сил, рухів чи якихось багатих добродійців» [550, 48]. Але, за відсутності «відроджуваної та модернізованої традиції», на його переконання, практика гуртування може зазнати краху.

Право громадян на свободу об'єднання в Російській імперії, як юридична норма, існувало до 1906 р. Навіть за наявності чималих перешкод, у тому числі і великої можливості відмови в реєстрації об'єднання, але, за факту ініціативи, зокрема й громадської, та необхідних умов (скоріше нагальних потреб), мережу громадських організацій до 1914 р. загалом було сформовано. Питання в іншому. Наскільки така мережа була всеохоплюючою, зважаючи на географічний, релігійний та національний чинники в розвитку Російської імперії, стосовно адміністративно-територіального представництва та залучення населення до реалізації їхнього права на створення добровільного громадського формування. Цілком погоджуємося із тезою А. С. Туманової про те, що «Тимчасові правила про товариства та спілки» від 4.03.1906 р. стали «помітним кроком вперед порівняно із попередніми російськими законодавчими актами щодо цього питання». На її думку, «законопроект було складено у руслі ідей Маніфесту 17 жовтня та з урахуванням передових принципів правової регламентації союзів, які було взято з праць західних правників та законодавчих актів західних країн» [975, 196]. Застосування на практиці норм «Правил», зокрема в частині утворення об'єднань без попереднього дозволу уряду, а лише за повідомленням влади про факт такого об'єднання, стрімко збільшило кількість новоутворених товариств.

У сучасній українській історіографії постійно з'являються дослідження, присвячені питанням реалізації права громадян на об'єднання в різних типах. Як правило, дослідники звертають свою увагу на увесь спектр громадських об'єднань на рівні окремого регіону, губернії чи міста, або на окремий тип громадської організації, чи на конкретне товариство. У той же час сільські громадські організації майже не потрапляють у поле зору науковців.

Проблема формування поняття «громадська організація» знаходиться, як і дослідження власне теорії громадських організацій, на перетині знань кількох наук: історії, політології, соціології. На межі XIX – початку XX ст. для визначення досліджуваного спектру легальних громадських товариств застосовувалося поняття «товариство» («общество»). До 1906 р. термін трактувався по-різному: відмінне від державного; таке, яке діє від себе; небюрократичне/недержавне. Згідно «Тимчасових правил про товариства та союзи» 1906 р. усі громадські об'єднання називалися «товариством» або «союзом», а саме: «Товариством згідно змісту правил, визнається об'єднання кількох осіб, які, не прагнучи отримання для себе матеріального прибутку від проведеної діяльності, обрали за її предмет – досягнення певної мети, а союзом – об'єднання двох або кількох таких товариств, навіть і через систему їхнього представництва» [427, 3]. Сучасні українські історики перекладають заявлений у «Тимчасових правилах» термін «общество» як «товариство». Таким чином, Закон від 4.03.1906 р. законодавчо зафіксував поняття «товариство».

У перші роки радянської влади термін «товариство/громада», «громадська організація» трактувалися достатньо вузько. Усі громадські організації поділялися на дві категорії: ті, які прагнули, і ті, які не прагнули прибутку: «під громадськими організаціями законодавство розуміє організації, які, на відміну від інших приватних, тобто недержавних установ, не мають на меті отримання прибутку для своїх членів, а прагнуть громадської/суспільної мети...» [694, 35–37]. Саме тому, кооперативні товариства, з погляду радянських істориків не розглядалися як громадські,

оскільки мета їхнього виникнення полягала у прагненні до забезпечення економічних інтересів своїх членів.

Більшість сучасних дослідників спираються на визначення, яке у свій час запропонував радянсько-російський історик О. Д. Степанський, який першим почав систематичне дослідження історії дорадянських громадських товариств. Громадське товариство, на його думку, це «добровільне об'єднання громадян, яке ґрунтується на основі самоуправління та засновано згідно норм чинного законодавства; яке регулярно проводило свою діяльність для досягнення певних політичних, соціально-економічних та культурних завдань невинного та некомерційного характеру [945, 66]. Тут ми наголосимо на важливості застосування терміну «легальні», тобто ті, які визнавала держава. Нелегальні організації не могли і не можуть бути елементом громадянського суспільства, оскільки вони не забезпечують ефективної взаємодії ланки держава–громада/самоорганізація–індивід. А от стосовно досягнення «політичних» завдань, варто дискутувати. Наш досвід вивчення статутного громадського сектору принаймні в межах України, не надає достатньо даних, щоб стверджувати про факти існування в ньому об'єднань, у «Статутах» яких було б прописано політичні цілі. Ознак політичної діяльності в межах таких товариств, теж не виявлено. Переконані, що в умовах цілковитого контролю за роботою громадських товариств в Російській імперії, вона була неможлива.

Оскільки у імперському законодавчому полі початку ХХ ст. не було чітко виписане поняття «громадське об'єднання» у розумінні його сутнісних характеристик, вважаємо за доцільне слугуватись сучасною термінологією для пояснення явищ минулого, хоча це і не завжди виправдано.

З 1 січня 2013 р. в Україні набуло чинності положення базового закону, який забезпечує право громадян на свободу об'єднання – «Про громадські об'єднання» [144]. Цей Закон у ст. 1 визначає правову та організаційні засади реалізації права на свободу об'єднання, порядок утворення, реєстрації, діяльності та припинення дій громадських об'єднань. Згідно нього

громадське об'єднання – це добровільне об'єднання фізичних осіб та/або юридичних осіб приватного права для здійснення та захисту прав і свобод, задоволення суспільних, зокрема економічних, соціальних, культурних, екологічних та інших інтересів. За організаційно-правовою формою громадське об'єднання поділяється на громадську організацію (засновниками та членами якої є фізичні особи) та громадську спілку (засновниками якої є юридичні особи приватного права, а членами можуть бути юридичні особи приватного права та фізичні особи). У положеннях ст. 3 визначається громадська організація як «об'єднання громадян для задоволення та захисту своїх законних соціальних, економічних, творчих, вікових, національно-культурних, спортивних та інших спільних інтересів». Громадське об'єднання може здійснювати діяльність зі статусом юридичної особи або без такого статусу. Громадське об'єднання зі статусом юридичної особи є непідприємницьким товариством, основною метою якого не є одержання прибутку.

Сфера наших інтересів лежить у площині сільських громадських об'єднань зі статусом юридичної особи. Згідно Цивільного кодексу України на сьогодні «Юридичною особою є організація, створена і зареєстрована в встановленому законом порядку». Цивільний кодекс визначає і зміст поняття «товариство»: «Товариством є організація, створена шляхом об'єднання осіб (учасників), які мають право участі в цьому товаристві» (ст. 83, п. 2), а також поділ товариств на підприємницькі та непідприємницькі. Нас цікавить остання категорія, а саме «товариства, які не мають на меті одержання прибутку для його наступного розподілу між учасниками» (ст. 85, п. 1) [367].

Проблема формулювання поняття «громадська організація», як і власне теорія громадських організацій, може стосуватися кількох наук, які вивчають ті чи інші аспекти: історії, юриспруденції, соціології. Юристи вказують на декілька ознак громадських організацій, наприклад:

- у питаннях діяльності особистий інтерес членів організації, інтерес організації та громадський інтерес збігаються;

- організаційна єдність: стійкість складу, структури тощо;
- членство хоча і добровільне, але відповідним чином оформлене;
- матеріальна участь членів у створенні майнової основи організації (членські внески, приватні пожертви, надходження від проведення заходів тощо);
- участь членів в управлінні справами організації, у виробленні основних напрямів, у виборах керівних органів;
- діяльність громадських організацій не повинна мати комерційного або виробничого характеру.

Такий побіжний огляд нормативно-правових визначень необхідний нам з метою ліквідації певних суперечностей щодо термінологічного апарату. Згідно «Тимчасових правил про товариства та союзи» 1906 р. усі громадські об'єднання називалися «товариством» (переклад з російської терміну «общество»), а саме: «Товариством визнається об'єднання декількох осіб, які не мають на меті отримання прибутку від будь-якого виду діяльності, а спілкою – об'єднання двох або декількох таких товариств, безпосередньо або через представництво [427, 3]. Таким чином, наголошуємо, що усі три терміни «громадське об'єднання» (у розумінні здійснення та захисту прав і свобод), «громадська організація» (у розумінні участі фізичних осіб) та «товариство» (у розумінні непідприємницького характеру діяльності) щодо визначення частини сільських статутних об'єднань мають право на застосування.

Нам імпонує і трактування поняття «громадська організація», яке сформувалося в середовищі української діаспори. Зокрема, І. Вітанович назвав досліджувані об'єднання «добровільними організаціями для порятунку у біді» [550, 48].

Сучасні українські дослідники під поняттям «громадське товариство» або «громадська організація» розуміють:

- добровільне об'єднання громадян, яке сприяє розвитку їхньої політичної, соціальної, трудової активності й самодіяльності, задоволенню

їхніх потреб і запитів, реалізації і захисту їхніх багатогранних інтересів, і діє згідно завдань і цілей, закріплених у їхньому «Статуті» [761, 5];

- формалізоване самодіяльне (неурядове) неприбуткове об'єднання громадян, спрямоване на реалізацію різноманітних колективних інтересів і захист колективних прав [743, 51];

- об'єднання як світських, так і релігійних діячів, котрі, згідно зі «Статутами» цих об'єднань, проводили організаційну, просвітницьку й культурну діяльність, спрямовану на реалізацію завдань навчання й виховання дітей, молоді та дорослого населення» [523, 8].

- добровільне статутне об'єднання громадян, яке виникало і функціонувало на основах самоорганізації, знаходилося поза державою та поза економікою й надавало кожному громадянину можливість самостійно висловлювати та реалізовувати свої різнопланові інтереси та інші

На початку ХХ ст. термін «громадський» розумівся у значенні недержавний, небюрократичний. Відповідно, громадськими організаціями називали й статутні добровільні об'єднання, і органи місцевого самоуправління.

У сільському середовищі поняття «громадське» застосовувалося у значенні «суспільний»: «Людина не може жити без громади. Усе, що має людина, починаючи з мови, усяке добро, усяке придбання й всяка надія – усе те виробилося у громаді. Коли ж громадське життя занепадає, зникає, тоді настають ознаки наче якоїсь хвороби» [681, 8].

Отже, в сучасній українській історіографії відсутній однозначний погляд на явище добровільного статутного громадського самогуртування, зокрема у частині його поняттєво-категоріального забезпечення. Історики користуються достатньо широким синонімічним рядом, щодо позначення базового терміну, а саме – товариство, організація, об'єднання, асоціація, спілка/спілчанство, гурт/гуртування, громада тощо.

Така ситуація зумовлена різними підходами до визначення базового терміну. Українські дослідники О. О. Бакуменко та Г. Ю. Васильєв у цій

площині виділяють кілька причин: складність і багатоаспектність самого феномена громадянського суспільства; наявність дослідницьких шкіл і течій у його дослідженні; недостатня відокремленість абстрактного поняття «громадянське суспільство» від описових характеристик реально існуючих громадянських суспільств [506]. Основоположні питання про формування інститутів громадянського суспільства в Російській імперії в історіографії залишається дискусійним. Переважна більшість дослідників підтримує тезу не про відсутність необхідних громадянських інститутів, а про їхню слабкість. Так, Л. Хефнер [1010; 1011] та Е. Кімбелл [677] наводять як приклад стан справ у сферах забезпечення громадянських прав, дотримання релігійної та етнічної віротерпимості, верховенства права й закону, недоторканості приватної власності та автономії приватної сфери.

Ми частково поділяємо погляд на поняття «громадянське суспільство», яке сформував професор історії Тулсівського університету (Оклахома, США) Дж. Бредлі: «Громадянське суспільство – це простір, який існує між індивідом та державою; він складається із приватних установ, громадських організацій, ринку, сфери вільного висловлювання ідей та віросповідання» [532] та тезу російського дослідника соціальної історії Б. М. Міронова про те, що «виникнення добровільних товариств – це ознака становлення громадянського суспільства» [773, 184]. На основній, якщо не визначальній ролі мережі громадських організацій у становленні та розвитку громадянського суспільства наголошують такі дослідники як О. Файджес, Е. Клоуз, Д. Уест та інші.

Цілком підтримуємо думку українського філософа А. Карася про те, що тема громадянського суспільства не може бути обмежена, а тим більше вичерпана, ні неурядовими організаціями, ні мережею відносин між організаціями поза державним контролем, ні економікою та ринком. Громадянське суспільство – це значно складніше явище; воно існує в стані процесуальності, підлягає змінам і пов'язане з дискурсивними, інтелектуальними і культурними чинниками, фільтрами та

практиками[671, 31]. Ми лише визнаємо одним із елементів громадянського суспільства добровільні статутні об'єднання громадян, які виникали і функціонували на основах самоорганізації, знаходилися поза державою та позаекономікою й надавали кожному громадянину можливість самотіно висловлювати та реалізовувати свої різнопланові інтереси.

Проведений аналіз досліджень сучасних українських науковців з питань соціальних, економічних та культурних змін в селянському середовищі, і, зокрема, функціонування громадських товариств в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст., дає змогу стверджувати, що парагромадянське селянське суспільство на останньому етапі існування Російської імперії було достатньо життєдайним. Однією з ознак парагромадянського селянського суспільства, яка свідчить на користь зазначеної вище тези, є наявність, чисельність та результативність роботи сільських добровільних статутних організацій.

У період кінця XIX – початку XX ст. в українському селі відбувався процес становлення статутних громадських організацій, серед яких діяли такі, що займалися питаннями розвитку сільського господарства через розповсюдження прикладного знання та вдосконалені способи виробництва, турбувалися про благоустрій і пожежне забезпечення населених пунктів, займалися благодійністю, опікунством, просвітництвом тощо. У сучасній історіографії стосовно дослідження історії сільських громадських товариств сформувався своєрідний тематичний та хронологічний вакуум: з одного боку – спостерігається відсутність наукових розвідок щодо історії окремих типів статутних сільських організацій, а з іншого – маємо наукові роботи з історії великих сільськогосподарських товариств, які хронологічно завершуються передоднем Першої світової війни [640]; або дослідження, які висвітлюють діяльність сільських об'єднань уже за радянських часів [625; 905]. Між тим, система сільських статутних громадських товариств була важливою складовою процесу формування громадянського суспільства в Україні на початку XX ст., явищем освітньо-просвітницького спрямування. Саме з метою комплексного розуміння історії сільських громадських об'єднань,

варто досліджувати їхню діяльність протягом усього періоду функціонування. За результатами наших досліджень наприкінці XIX – та на початку XX ст. у сільській місцевості Лівобережжя (ми беремо волосні та підпорядковані ним адміністративно-територіальні одиниці) свою діяльність проводили наступні статутні громадські об'єднання: сільськогосподарські товариства, товариства благоустрою, добровільні пожежні товариства та добровільні пожежні дружини, сільські філії загальноросійських товариств, товариства тверезості, благодійні та просвітницькі об'єднання. Окремі з названих типів товариств поділяються на кілька видів.

Відповідно до офіційної урядової статистики [640, 1–5] станом на 1 січня 1911 р. в межах Російської імперії було зареєстровано 2990 сільськогосподарських товариств, з них 2520 (84%) загального спектру дій та 470 профільні (16%). У Чернігівській, Харківській, Катеринославській, Херсонській та Київській губерніях разом нараховувалось 218 сільськогосподарських товариств, зокрема 193 загального спектру дій та 25 профільних. Натомість Полтавська губернія у цей же період презентувала діяльність 203 сільськогосподарських товариств (200 загальних та 3 профільні).

На 1 січня 1912 р. в Російській імперії нараховувалось вже 3371 сільськогосподарських товариств у співвідношенні 2874 загальних та 497 профільних організацій. У 5 українських губерніях показники громадського статутного гуртування визначалися 278 сільськогосподарських товариств, з яких 249 загальних та 29 профільних (Катеринославська – 60 сільськогосподарських товариств, Київська – 31 сільськогосподарських товариств, Харківська – 60 сільськогосподарських товариств, Херсонська – 61 сільськогосподарське товариство, Чернігівська – 66 сільськогосподарських товариств). Полтавська губернія показала приріст у понад 50 сільськогосподарських товариств, зокрема загальних нараховувалось 251 та профільних 3, що сумарно складало 254 об'єднання.

Власне Полтавська губернія за кількістю сільськогосподарських товариств обійшла не лише українські губернії, але й була лідером на загальноросійському просторі. Це вперше сталося у 1910 р. Також вона була серед лідерів не лише за загальною кількістю агропросвітних організацій, але й за кількістю об'єднань малого територіального радіусу дій, тобто сільських. Цей факт і викликає безпосередній інтерес у дослідників, стимулюючи їх вивчати передумови та причини таких результатів селянського гуртування.

На наше переконання динаміка появи сільськогосподарських товариств відповідала тим економічним та соціально-культурно трансформаціям, які відбувалися в аграрному секторі України. Зокрема, до 1900 р. по Полтавській губернії було зареєстровано 7 сільськогосподарських товариств, у проміжок 1900–1905 рр. – 51 сільськогосподарське товариство, а у 1906–1911 рр. – 197 сільськогосподарських товариств. Започаткувало процес діяльності статутних агропросвітницьких організацій Полтавське товариство сільського господарство, яке з 1865 р. розпочало свою громадську діяльність. Воно входило до 25 громадських об'єднань Російської імперії, які діяли на загальноросійському та загальногубернському рівнях. З часом, окремі відділи Товариства перетворились на самостійні повітові організації.

Початок процесу виникнення сільських/дрібних/малого територіального радіусу дій сільськогосподарських товариств в Російській імперії поклато у 1847 р. Езельське об'єднання Ліфляндської губернії. За статистикою, до появи «Типового статуту для дрібних сільськогосподарських товариств» у 1898 р., в межах імперії вже функціонувало 43 такі організації. У територіальних межах нашого дослідження перші сільські сільськогосподарські товариства виникли у 1902 р. у Гадяцькому та Полтавському повітах.

Традиційно в історіографії останніми кількісними показниками, якими оперують історики є дані на кінець 1913 р. або на початок 1914 р. Стосовно сільськогосподарських товариств, то поширеними є такі цифри: напередодні Першої світової війни в межах сучасної України нараховувалось

1020 організацій, з яких: у Полтавській губернії – 345, у Чернігівській губернії – 134, у Катеринославській губернії – 113, у Таврійській губернії (на Херсонщині – 105, у Таврії – 58), у Харківській губернії – 104, у Подільській губернії – 72, у Київській губернії – 70 та у Волинській губернії – 19 сільськогосподарських товариств. Зазначимо, що питання подальшої, після 1913 р., діяльності чи недіяльності українських сільськогосподарських товариств, хоча б у межах окремих адміністративно-територіальних одиниць, не стали предметом дослідження. Функціонування статутних об'єднань такого типу в період другої половини 1914–1916 рр. мало свою специфіку, яка полягала у частковому переорієнтуванні поглядів членів товариств на основний зміст їхньої роботи. Але, найперше, що повинен розуміти дослідник, це кількісні показники мережі сільськогосподарських товариств. Іншими словами, потрібно з'ясувати, чи відбулися зміни у бік збільшення чи у бік зменшення числового показника сільських статутних громад та яким чином встановлена тенденція пов'язана із соціально-економічним становищем українського селянства в період Першої світової війни. Це питання у 1915 р. перебувало у компетенції Департаменту землеробства, який був стурбований відсутністю надходження до губернаторів та до відповідних відділів центральної влади «Звітів» про діяльність сільськогосподарських товариств: «Незважаючи на помітне зростання, за останній час, місцевих, особливо дрібних сільськогосподарських товариств, їхнє зобов'язання щодо надання річних звітів виконується з великим запізненням, а іноді протягом кількох років, окремі товариства взагалі не надають їх. У випадку, якщо сільськогосподарське товариство не надало звіту протягом шести місяців після звітного року ... то Товариство буде вважатися таким, яке зупинило свою діяльність» [822, 19–20].

Саме тому, варто розпочинати зі встановлення власне факту наявності кожного окремого сільськогосподарського товариства у зазначений період, а потім переходити й до аналізу їхньої діяльності. Тим більше, що кількісні

показники агропросвітницького руху, принаймні в межах українських губерній, мають великі розбіжності в історіографії.

Окремо наголосимо ще на одному із видів сільських агропросвітницьких організацій – товариства бджолярів. У межах українського Лівобережжя така спеціалізація громадських об'єднань не набула великої популярності. Але, при цьому, ми фіксуємо окремі спроби популяризації бджолярської справи. Наприклад через діяльність Поділівського товариства бджолярів Прилуцького повіту Полтавської губернії. Піонером у статутному гуртуванні бджолярів на досліджуваній території виступило Полтавське товариство сільського господарства, в структурі якого було створено фаховий відділ. Позитивна динаміка його роботи, збільшення членів та необхідність популяризації бджолярства як одного із видів сільськогосподарського виробництва сприяли реєстрації вже окремого губерньського Полтавського товариства бджолярів.

Важливим типом громадського гуртування у межах сільських адміністративно-територіальних одиниць були Товариства благоустрою. Цей термін – товариство благоустрою – застосовується для позначення добровільних статутних об'єднань фізичних осіб, мета створення яких, у її широкому розумінні, полягала у сприянні благоустрою відповідної території. Змістове навантаження поняття «благоустрій» кожне Товариство визначало індивідуально, але загалом до нього входили дії, які було спрямовано на розвиток початкової та середньої освіти, на покращення ситуації в комунальній сфері, у пожежно-санітарному стані тощо.

Об'єднувалися мешканці на основі бажання покращити життя у межах селища через: сприяння у відкритті навчальних закладів; охорону громадської й приватної власності; побудову церков, базарів, магазинів, ресторанів, купалень, складів тощо; забезпечення освітленням вулиць та дворів, а загалом «у заходах, які б сприяли покращенню в економічному, санітарному та пожежному напрямках». До членства подібних товариств запрошувалися «особи обох статей, усіх звань, національностей та

віросповідань». В окремих випадках «Статут» передбачав участь лише тих осіб, які володіли нерухомістю в районі діяльності Товариства. Нам відомо про існування товариств благоустрою в селищі Олексіївське Конотопського повіту [47, 5 зв.], у с. Передмостова Слобідка [33, 8], селищах Нова [47, 9] та Стара Дарниця [323] Остерського повіту Чернігівської губернії.

Ще одна категорія сільських статутних об'єднань, а саме – добровільні пожежні дружини та добровільні пожежні товариства, діяла у волосних центрах або при сільських фабриках. Нормативно-правові основи щодо створення та діяльності сільських добровільних пожежних дружин було визначено «Типовим статутом сільських пожежних дружин» та «Правилами про запровадження в дію типового статуту сільських пожежних дружин», затверджені міністром внутрішніх справ 5 серпня 1897 р. [24, 141–156]. Згідно них до складу пожежного об'єднання могли входити усі повноправні громадяни, окрім осіб, які не досягли 17 років, військовослужбовці нижчих чинів та особи, обмежені у правах за рішенням суду, а метою заснування сільської добровільної пожежної дружини проголошувалося «попередження та гасіння пожеж». Фінансові кошти пожежних організацій склалися з: членських внесків, грошових субсидій від земств, волосних та сільських громад, відсотків від статутного капіталу, оплати за будівельні та пічні роботи, коштів від вистав, концертів, маскарадів, балів, базарів та лотерей. Відповідно їй розподіл коштів міг відбуватися лише за наступними напрямками: придбання та утримання пожежного обозу з кіньми, протипожежного приладдя, придбання обмундирування та спорядження членів-вогнеборців дружини, організація будівельних робіт, у тому числі пічних, із дотриманням правил протипожежної безпеки тощо [13]. Доступні нам тексти «Статутів» сільських добровільних пожежних дружин було затверджено на підставі зазначених вище документів від 1897 р. Кількісні показники щодо виникнення пожежних дружин на території Чернігівської та Полтавської губерній у діапазоні кінця XIX – початку XX ст. в сучасній історіографії відсутні. Одним із проміжних результатів нашого дослідження є

введення до історіографічного простору таких показників: станом на 1909 р. у Чернігівській губернії діяло 77 добровільних громадських пожежних об'єднань: 12 – повітових (з яких 1 у губернському центрі), 33 – волосних та 32 позаволосних (у посадах, слободах, містечках, селах і хуторах).

У досліджуваній хронологічній період імп. Російське товариство порятунку на водах діяло на підставі «Статуту», який було затверджено 31.03.1894 р. та 22.05.1904 р. і підписано особисто імператором. Громадське об'єднання знаходилося під патронатом імператриці Марії Федорівни. Мета Товариства визначалася, як «допомога тим, хто потребує її під час перебування на водоймах Росії» через влаштування рятувальних станцій або за допомогою «інших заходів щодо рятування потопельників». Основними напрямками в діяльності проголошувалися: збір коштів на допомогу родинам загиблих моряків, переконання судновласників у необхідності оснащення суден рятувальними засобами, влаштування рятувальних постів на річках, озерах та морських узбережжях, навчання дітей та юнацтва правилам надання допомоги постраждалим на воді тощо. Стосовно конкретної інформації нам відомо лише про нетривалу та неефективну діяльність Микільсько-Передмостового осередку Чернігівського окружного правління у період з 1901 по 1905 рр. [101].

Наступна категорія статутних об'єднань громадян у сільській місцевості Лівобережжя України – це релігійні організації. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації», зокрема розділ 2, ст. 7, фіксує мету створення таких організацій та визначає основні їхні типи: «Релігійні організації в Україні утворюються з метою задоволення релігійних потреб громадян сповідувати й поширювати віру та діють згідно своєї ієрархічної та інституційної структури, обирають, призначають і замінюють персонал згідно із своїми «Статутами». Релігійними організаціями в Україні є релігійні громади, управління і центри, монастирі, релігійні братства, місіонерські товариства (місії), духовні навчальні заклади, а також об'єднання, що складаються із зазначених вище релігійних організацій» [145]. У переліку

релігійних організацій сфера наших зацікавлень знаходиться у площині діяльності статутних православних церковних братств та товариств тверезості. Діяльність церковних братств в Російській імперії регулювалася «Положенням про церковні братства» від 8 травня 1864 р. За ним «Православними церковними братствами визначаються об'єднання, до складу яких входять православні віруючі різного звання та статку, для служби потребам та користі православної церкви, для протидії зазіханням на її права з боку іновірців та розкольників, для побудови та розпису православних храмів, для справ християнської благодійності, для розповсюдження та утвердження духовної просвіти» [90, 1]. Ми володіємо інформацією про діяльність братств у с. Великий Хутір Золотоніського повіту, с. Тарасівка Зіньківського повіту, х. Воздвиженський Глухівського повіту, с. Вормин Мглинського повіту та інші [26, 46–54; 47, 15; 294; 345; 357; 402, 117; 712; 1012].

Прикладом іншого громадсько-релігійного статутного об'єднання є товариства тверезості. Одним із перших на Лівобережжі у 1874 р. відкрилося Товариство тверезості у с. Дейкалівці Зіньківського повіту [632]. Зазначимо, що на початок ХХ ст. усі товариства тверезості чітко поділяються на два типи – світські та церковнопарафіяльні. У нашому випадку мова йде про сільські церковнопарафіяльні товариства тверезості. Згідно «Статуту» метою таких товариств була боротьба з пияцтвом та лихослів'ям, а засобами досягнення мети проголошувалися організація бесід, загальнодоступних лекцій із застосуванням «чарівних ліхтарів», співів, паломництв тощо. Обмеження щодо вступу до Товариства розповсюджувалися лише на осіб молодших за 17 років та на тих, «які займаються продажем хмільних напоїв від себе або за наймом, за винятком продавців державних винних лавок». Товариства тверезості були підзвітні Міністерству внутрішніх справ.

Одним із видів громадської організації є благодійна організація, діяльність якої має притаманні лише їй особливості. Закон України «Про благодійну діяльність та благодійні організації», зокрема ст. 1, визначає

поняття благодійної організації як «юридичної особи приватного права, установчі документи якої визначають благодійну діяльність в одній чи кількох сферах як основну мету її діяльності», і, відповідно, благодійна діяльність – це «добровільна та/або майнова допомога для досягнення цілей, що не передбачає одержання благодійником прибутку, а також сплати будь-якої винагороди або компенсації благодійнику» [143]. Благодійні організації в українському селі було представлено товариствами допомоги матеріально незабезпеченим учням. Такі товариства створювались у тих селах, переважно волосних центрах, де діяли начальні заклади міністерства народної освіти. Мета таких товариств полягала в «патронаті над тими учнями, які не мають матеріальних засобів для забезпечення свого життя та навчання». Напрями діяльності визначалися як: оплата за навчання; безкоштовне забезпечення книгами та посібниками, дозволеними Міністерством народної освіти та духовним відомством, або ж їхній продаж за зменшеною ціною; забезпечення одягом, їжею та помешканням малозабезпечених учнів; сприяння щодо отримання роботи після завершення навчання; фінансова підтримка хворих (медикаменти, виклик лікаря, організація лікування у лікарні); за необхідності організація належного поховального ритуалу. Членами таких товариств могла бути «необмежена кількість осіб обох статей, усіх звань, майнового статку та віросповідань». Діяльність товариств допомоги матеріально незабезпеченим учням базувалася на положеннях «Типового статуту товариств допомоги матеріально незабезпеченим учням» від 27. 11. 1897 р., а після 1906 р. на нормах «Правил про товариства та союзи». Такі об'єднання існували, наприклад, у с. Диканька Полтавської губернії [249], волосних м-ках Почеп [27, 34] та Семенівка [47, 8] Чернігівської губернії тощо.

Стосовно просвітницьких сільських громадських об'єднань, наприклад осередків «Просвіти», бібліотечних товариств тощо, є усі підстави стверджувати, що їхню діяльність на території Лівобережжя України до лютого 1917 р. дослідниками не зафіксовано. Натомість підтверджуємо

функціонування поодиноких освітніх товариств, кількох музично-вокально-драматичних об'єднань та товариств, які займалися організацією та утриманням народних будинків.

Отже, реформи, які було започатковано в Російській імперії у другій половині XIX – на початку XX ст., у тому числі в межах України, безпосередньо пов'язані з процесом змін в селянському середовищі, і, як наслідок, зі становленням парагромадянського селянського суспільства. В ідеальній конфігурації функціонування такого типу суспільства передбачає достатньо високий рівень індивідуальної відповідальності, сформованість та активність громадських сил, їхню здатність до самоуправління. У нових історичних умовах на межі XIX та XX ст. держава розпочала рух на зближення з суспільством, на створення та зміцнення простору між державою та громадянином. Факти реєстрації та діяльності різних типів сільських громадських статутних об'єднань наприкінці XIX – на початку XX ст. у сільській місцевості засвідчують інтерес з боку сільського населення до подібних форм реалізації свого права на об'єднання.

2.2. Класифікації громадських організацій

Концепт «громадянське суспільство» для сучасної української держави є одним із ключових. Громадська сфера стала тим полем, у межах якого з'явилась можливість для самореалізації кожного громадянина. Україна на межі XIX – на початку XX ст. вже проходила період, у який зароджувались процеси формування міського громадянського суспільства та парагромадянського селянського суспільства. Однією з ознак таких процесів була самоорганізація населення в межах легальних добровільних об'єднань різної спрямованості. Питання класифікації статутної громадської ініціативи в межах сільської місцевості України наприкінці XIX – на початку XX ст. у

сучасній українській історіографії практично не розроблені. Базовою причиною такого стану, про що вже йшлося вище, є ситуація відсутності в українському історіографічному просторі єдиного критерія, який би усунув дискусії щодо наявності чи відсутності ознак існування громадянського суспільства в Російській імперії, а відтак і в Україні, на межі ХІХ–ХХ ст. Переконані, що вивчати систему сільських громадських організацій потрібно в межах дослідження процесів реформаторських змін другої половини ХІХ – початку ХХ ст., а також як складову загальноукраїнської тенденції формування громадських організацій та рухів в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Уперше класифікацію громадських організацій Російської імперії запропонував В. Гессен – автор статті «Товариства». Вона була розміщена у енциклопедичному довіднику видавців Брокгауза та Ефрона у 1897 р. [115]. Згідно неї у категорії «Товариства – як об'єднання людей для досягнення спільними силами загальної мети» було виділено наступні: «товариства суспільно-правові» – органи місцевого та станового самоуправління; «товариства офіційні приватні» – до цієї категорії автор залучив достатньо широкий спектр організацій; «товариства сприяння духовному розвитку»; «товариства сприяння фізичному розвитку населення»; «товариства надання допомоги»; «антропологічні товариства»; «астрономічні товариства»; «товариства вивчення Біблії»; «товариства геологічні та мінералогічні»; «товариства природодослідників»; «медичні товариства»; «товариства тверезості» і т.д. На нашу думку, цінність запропонованого матеріалу полягає не у виявленні класифікаційних ознак, а у спробі створити певне групування відомих громадських товариств.

Наступну спробу групування товариств було зроблено В. І. Чарнолуським [427]. У його систематизації складно виділити єдиний критерій поділу, який він застосовував. Між тим, для нас важливим є факт акцентування ним уваги на тих сільських громадських організаціях, які є об'єктом представленого дослідження. Зокрема, парафіяльні опікунські ради,

братства та товариства відомства Святійшого синоду; товариства тверезості духовного відомства, цивільні товариства (гуртки) тверезості; благодійні товариства; пожежні товариства та дружини; сільськогосподарські товариства, підзвітні Головному управлінню землеустрою та землеробства Департаменту землеробства. Запропоновані схеми містять великий фактологічний матеріал, який, на жаль, не має теоретичного підґрунтя.

Радянські історики досліджували громадські організації як елемент політичної сфери суспільства, поділяли їх на певні групи, виходячи із тієї мети, яку було зафіксовано у «Статуті» організації. Визнаний і шанований спеціаліст у галузі історії громадських організацій О. Д. Степанський систематизував усі товариства на 4 групи: 1) політичні, 2) економічні, 3) опіки, охорони здоров'я та народної освіти, 4) наукові, літературні, мистецькі. Кожна група мала свій поділ за відповідними критеріями. Сучасні дослідники вказують на наявні суперечності в залученні того чи іншого товариства до відповідної групи, які спостерігались у роботах дослідника на різних етапах його діяльності. Сільські громадські організації у класифікаціях О. Д. Степанського не були відображені як історичне явище.

Цілком заангажовану, з сучасного погляду, класифікацію добровільних громадських об'єднань у радянській історіографії представила Т. П. Коржихіна. Відразу зазначимо, що мова йшла про класифікацію в межах радянських товариств. Отже, система громадських товариств мала такий вигляд: Комуністична партія, як єдиний центр, здатний об'єднати маси, озброїти їх прогресивними ідеями; професійні спілки – наймасовіша організація працівників; комсомол – масова позапартійна організація молоді; кооперація – як найкраща форма об'єднання селянства; добровільні товариства та союзи працівників; організації громадської самодіяльності [660, 37]. Сільське гуртування, вже традиційно для радянської науки, не потрапило у поле зору дослідниці.

Інший радянський історик В. Р. Лейкіна-Свирська [738], вивчаючи російську інтелігенцію, звернула увагу і на окремі форми громадської

самоорганізації в її середовищі, запропонувала свій поділ об'єднань, критерієм якого обрала фахову спрямованість переважної більшості дійсних членів товариств: технічні товариства; лісознавчі товариства; товариства землемірів, агрономічної та статистичної допомоги; медичні товариства; просвітницькі товариства; адвокатські товариства; наукові товариства; товариства літераторів та книговидавців, художників, акторів та музикантів. Зазначені вище класифікації, як і подібні інші, в основу яких було покладено принцип історизму, на сьогодні не набули поширення серед дослідників. Низка товариств просто не потрапила до запропонованих систем, наприклад, товариства благоустрою, пожежні об'єднання, релігійні місцеві організації тощо.

Побіжний огляд основних базових класифікаційних схем громадських організацій дорадянської та радянської історіографії засвідчив відсутність у них селянської складової. Зважаючи на особливості соціокультурного життя українського селянства, пропоновані класифікації мало підходять для конструювання спектру сільських громадських товариств України кінця XIX – початку XX ст.

Сучасні українські історики пропонують різні типи класифікації громадських товариств кінця XIX – початку XX ст. В якості емпіричного матеріалу для наповнення своїх систем вони, здебільшого, звертають увагу на міські громадські товариства. У сукупності такі роботи є важливим фактологічним зібранням знань про міський сектор громадської статутної ініціативи. Визначено і причини його появи, які мали політичний, соціально-економічний та культурний характер. Натомість, в історіографічному просторі сформувалась лакуна щодо громадського статутного руху, який діяв поза містом – у містечках та селах. У свій час, вже згаданий О. Д. Степанський, характеризує соціальний склад громадських товариств, вказував, що поза цих об'єднань «залишалась основна маса населення – селянство, міські низи, ремісники, дрібні службовці, напівінтелігенція». За його словами «вони мали достатньо скромні можливості організації

взаємодопомоги, достатньо слабкі та нестійкі» [945, 66]. Сучасна українська історіографія поступово спростовує цю тезу на сторінках низки досліджень, звертаючи увагу на вияви сільської статутної ініціативи.

Серед сучасних українських дослідників проблемою добровільних товариств, і, зокрема, питаннями класифікації займаються Т. Слинько, О. Кушніренко, Л. Лойко, В. М. Кравчук та багато інших. Тут теж спостерігається багатовекторність підходів, залежно від застосованих критеріїв та підходів – від конституційно-правових до історичних. Так, сучасний правник А. М. Тесліцький виділяє наступні види громадських організацій: 1) за способом утворення та формами діяльності: фронти, асоціації, спілки, фонди; 2) за умовами членства: з формально фіксованим та формально нефіксованим членством; 3) за кількістю членів: масові та елітарні; 4) за способом формування і ступенем охоплення мас: стихійні та свідомо організовані; 5) за складом – професійні, жіночі, молодіжні, етнічні тощо; 6) за внутрішньою структурою: централізовані, нецентралізовані; 7) за масштабами діяльності: місцеві, загальнодержавні, міжнародні; 8) за соціально-правовим статусом: легальні, нелегальні; 9) за способом досягнення мети: реформаторські, консервативні; 10) за соціальним значенням для існування й розвитку суспільства: прогресивні, консервативні, реакційні [960, 44].

Український філософ В. Білецький, визнаючи «третій сектор» основою громадянського суспільства, вирішальним стабілізуючим чинником та гарантом демократичного шляху розвитку, виокремлює у ньому молодіжні, професійні, дитячі, жіночі, ветеранські, релігійні, елітарні організації, клуби, «мозкові» або аналітичні центри [518].

Серед українських істориків, дослідників громадського статутного руху в Україні кінця XIX – середини XX ст., які працюють над проблемою створення універсальної класифікації громадських об'єднань, виділимо напрацювання В. С. Савчука [899]. Незважаючи на те, що сфера його інтересів обертається навколо громадсько-наукових товариств, нам

імпонують запропоновані ним процедури типологізації, які ми використовуємо для створення класифікації громадських об'єднань українського села. Отже, спираючись на схему В. С. Савчука, потрібно:

1) Визначити масив громадських об'єднань, що підлягають аналізу.

2) Вказати на критерії, за якими будуть відокремлюватися, у нашому випадку – сільські статутні товариства, від загального масиву громадських організацій. Критерієм є зафіксовані у «Статутах» територіальні межі (село, волость, містечко), на які розповсюджується діяльність товариств. Зазначимо, що цей критерій чітко виокремлюється.

3) Розподілити масив сільських громадських товариств за узагальненими типами.

4) Скласти ієрархічно побудовану систему критеріїв другого порядку, які належать безпосередньо до узагальнених типів громадських організацій і базуються на взаємодії загального й особливого у їхньому функціонуванні. Цей критерій – аналіз мети та завдань. Як засвідчило опрацювання установчих документів, мережа сільських громадських товариств складалася із наступних об'єднань: сільськогосподарські товариства, добровільні пожежні дружини та товариства, благодійні товариства, товариства тверезості, товариства благоустрою, осередки Товариства Червоного Хреста, осередки Товариства рятування на водах, товариства мистецького спрямування та ін.

5) Деталізувати для кожного ієрархічного рівня критерії типологізації сільських товариств за організаційно-управлінським принципом. Згідно цього критерія ми виділяємо: 1 тип – самостійні товариства локального (місцевого, регіонального, периферійного) типу, які у своїй більшості не мали первинних структур (відділень, філій, відділів тощо) в інших місцевостях. З-понад 300 сільськогосподарських товариств Полтавської та Чернігівської губерній, нам відомий лише 1 випадок, коли об'єднання організувало філію (згідно норм «Статуту»). Це Бірківське сільськогосподарське товариство Зеньківського повіту, яке у 1916 р. відкрило відділ у с. Загрулівці; 2 тип – сільські первинні

осередки (відділення, відділи, філії) товариств загальноросійського, губернського та повітового рівнів. До цієї категорії належать осередки благодійних товариств губернського й повітового рівнів, які виникли з початком Першої світової війни, а також відділення Російського товариства Червоного Хреста та Російського Товариства порятунку на водах.

б) Використати процедури типологізації для отримання нових знань при вивченні сільських громадських товариств (за рахунок накопичення емпіричних даних).

Свій погляд на класифікацію громадських товариств має й український науковець О. Борейко [523]. Поклавши в основу критерію поділу тексти «Статутів», дослідник поділив усі товариства на два типи – легітимні та нелегітимні. У свою чергу, легітимні поділяються ним на: публічно-правові (міські товариства, земства) та приватно-правові. Останні – це організації, які утримувалися за кошти обмеженої кількості осіб. У цій категорії О. Борейко виділяє наступні види та підвиди:

1. товариства, які сприяли розвитку духовного життя:

- товариства, метою яких був розвиток морально-ціннісної сфери народу, переважно або цілком на релігійному ґрунті (Православне Палестинське товариство, церковні братства, товариства тверезості, опікування в'язнями);

- товариства, мета яких полягала у підвищенні розумового та естетичного рівнів розвитку народу, здобутті ним елементарної освіти, популяризації певних галузей знань та науки (комісії з влаштування народних лекцій, товариства грамотності, літературні, художні та мистецькі товариства);

2. товариства, метою діяльності яких було поширення прикладних знань серед дітей, молоді та дорослого населення (товариства сприяння нижній комерційній освіті, фотографічне товариство);

3. товариства, діяльність яких полягала в поширенні знань про користь розвитку фізичної культури народу та у влаштуванні спортивних змагань для широкого загалу (товариства гімнастів);

4. товариства, які надавали матеріальну допомогу (благодійні товариства, товариства опіки дітей);

5. регіональні відділення професійних учительських організацій, які сприяли розв'язанню правових, професійних, моральних та матеріальних проблем учительства, а також популяризації своєї професії;

6. наукові краєзнавчі товариства.

Серед представників сучасної політологічної науки нашу увагу привернула класифікація А. В. Матвійчука [761, 55]. Усе розмаїття громадських організацій, дослідник класифікує за напрямками діяльності:

- громадські об'єднання, які об'єднують людей за принципом спільної мети і проблем;

- громадські об'єднання так званого «клубного типу»;

- громадські об'єднання соціальної справедливості або благодійності;

- громадсько-політичні організації, рухи й правозахисні організації;

- професійні об'єднання та творчі спілки, що об'єднують найманих працівників та осіб творчої праці, ведуть від їхнього імені переговори, укладають колективні договори та угоди з адміністрацією підприємств і урядом, виборюють шляхом лобіювання законодавче й фінансове забезпечення свого функціонування.

Серед сучасних дослідників відзначимо і роботу І. О. Демуз, яка прослідкувала історіографічний дискурс періоду ХІХ – початку ХХ ст. з історії наукових товариств, що функціонували в Україні у імперський період. Не зважаючи на те, що увага історика була зосереджена на міських наукових громадських об'єднаннях, для нас безпосередній інтерес представляє типологізація окреслених товариств, при тому, що І. Демуз свідомо «відмовилась від створення у роботі окремої класифікації досліджуваних різногалузевих наукових товариств, запропонувавши їхнє структурування згідно із загальноприйнятою класифікацією відповідно до галузей знань» [590]. Так, вона виділяє: товариства універсального характеру,

товариства гуманітарного характеру, природничо-наукові товариства, науково-технічні товариства, медичні та сільськогосподарські товариства.

Ще однією класифікацією, яку ми відзначаємо в сучасному історіографічному просторі, й елементи якої можна використовувати при структуризації сільських громадських товариств, є наробки Н. Г. Чайки [1013-1020]. Вивчаючи наукові установи при сільськогосподарських товариствах Правобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст., історик запропонувала їхній поділ за такими критеріями:

- за масштабами діяльності – загальноросійські, обласні, місцеві (губернські, повітові, волосні, сільські);
- за напрямками діяльності – загальної дії, вузькогалузові (спеціальні);
- за переважаючими формами діяльності – науково-просвітницькі, комерційно-виробничі;
- за майновим складом членів – синдикати великих товаровиробників, кооперативні товариства дрібно земельного селянства;
- за ініціаторами створення – на пропозицію поміщиків, різночинної інтелігенції, селян. Селянські товариства – за власною ініціативою, з ініціативи земств;

З початку 90-х рр. в російській історіографії поступово набирає силу тенденція класифікувати громадські організації у більш вузьких межах (регіональних), ніж уся територія Російської імперії. В історіографічному просторі присутня класифікація, в основу якої покладена мета діяльності товариства [808]:

- інструментальні громадські організації – мета діяльності товариства виходить за межі самої організації;
- експресивні громадські організації – мета діяльності товариства обмежується межами самої організації.

Свій погляд на таку класифікацію в межах двох губерній на початку 90 х рр. XX ст. запропонувала О. Ю. Соболева. На основі дослідження діяльності легальних громадських організацій Костромської та Ярославської

губерній у соціально-культурній сфері та в галузі соціального забезпечення, вона робить висновок, що в Російській імперії після 60-х рр. XIX ст. діяли три групи зазначених організацій – наукові, сільськогосподарські товариства та благодійні. А наприкінці XIX ст. дослідниця фіксує появу низки нових товариств – товариств взаємодопомоги, просвітницьких, літературно-художніх, музично-драматичних та охорони здоров'я [926].

Дослідниця О. Ю. Любушкіна, захистивши дві дисертації з проблем становлення та регіональної специфіки громадських об'єднань, пропонує умовну класифікацію, визначаючи критерієм поділу теж мету діяльності товариств: краєзнавчі, просвітницькі, культурні, благодійні, національні громадські організації, товариства взаємодопомоги, сільськогосподарські товариства та ветеринарні товариства, православні релігійні громадські організації та товариства охорони здоров'я [749, 7].

У свою чергу, до окремих з них, наприклад, до товариств охорони здоров'я, дослідниця застосовує додатковий внутрішній поділ:

1 – загальномедичні товариства охорони здоров'я, які ставили перед собою широкий спектр завдань та поєднували у своїй роботі декілька видів (напрямів) діяльності (науковий, санітарно-гігієнічний, лікувально-профілактичний, санітарно-просвітницький);

2 – вузькоспеціалізовані медичні товариства, діяльність яких було сконцентровано на певній галузі медицини та спрямовано на вивчення та лікування однієї конкретної хвороби;

3 – відділення загальноросійських товариств – які повністю, або частково спеціалізувалися на розв'язанні проблем охорони здоров'я (Ліга боротьби з туберкульозом, Російське товариство Червоного Хреста).

На нашу думку, виходячи із зазначених статутних завдань та напрямів роботи Товариства, організації перших двох типів можна зарахувати до науково-медичних. Третій тип товариств представляє громадську організацію в тому визначенні, яке ми використовуємо в роботі. У ньому найбільш повно реалізується принцип позастановості організації.

Класифікацію громадських організацій у територіальних межах однієї губернії у 2000 р. представила А. М. Добриніна [601]. Беручи за основу мету діяльності товариств, дослідниця виділила наступні групи:

- 1) товариства раціонального господарювання (товариства благоустрою, товариства полювання, рибалок, садівників);
- 2) організації з надання допомоги (благодійні, Російське товариство Червоного Хреста);
- 3) товариства охорони здоров'я (медичні, фармацевтичні тощо);
- 4) спортивні товариства;
- 5) організації морального виховання (товариства тверезості, православні церковні братства тощо);
- 6) товариства інтелектуального розвитку (товариства розповсюдження освіти, наукові товариства);
- 7) естетичні товариства (організації прихильників музичного, драматичного та інших видів мистецтв);
- 8) розважальні об'єднання (клуби, товариства шанувальників кінського бігу тощо).

Сучасна дослідниця А. С. Туманова [979], вивчаючи особливості громадсько-політичного життя Російської імперії, виокремила наступні категорії загальноросійських громадських об'єднань:

- 1) товариства, діяльність яких спрямовувалась на покращення міського життя в комунальних та інфраструктурних напрямках;
- 2) товариства соціального захисту;
- 3) економічні товариства;
- 4) медичні товариства;
- 5) товариства з вивчення та популяризації літератури й мистецтв;
- 6) клуби;
- 7) спортивні та оздоровчі товариства;
- 7) просвітницькі товариства;
- 8) наукові товариства;

9) товариства, мета яких полягала у сприянні державно-патріотичному вихованню молоді;

10) благодійні товариства.

Історик А. Б. Гуларян, спираючись на результати дослідження особливостей громадського життя в Орловській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. [583] та поєднуючи в роботі принципи соціологічного функціоналізму з принципами історизму, пропонує свій погляд на принципи систематизації громадських організацій. В основі його класифікації такі два критерії: сфера функціональної діагностики й принципи комплектації та соціальний склад організації. Згідно них, дослідником виділяються чотири групи із відповідними підгрупами:

1) громадські організації природоохоронної спрямованості;

2) громадські організації соціальної спрямованості: станові (дворянські та купецькі), професійні організації та спілки (професійні корпорації, профспілки робітників, профспілки ремісників, товариства взаємодопомоги, творчі спілки), організації некорінного населення, біженців та переселенців, товариства сприяння розвитку економіки (сільськогосподарські товариства та товариства за галузями економіки), соціального захисту населення (благодійні товариства та опікунства, товариства допомоги інвалідам, пенітенціарна благодійність, дитяча та освітня благодійність), благодійні організації іноземців, національних меншин, біженців;

3) політичні громадські організації: місцеві групи партії соціалістів-революціонерів, організації анархістів та максималістів, організації та групи РСДРП, групи конституційних демократичної партії, організації «Союзу 17 жовтня», чорносотенці;

4) громадські організації, які були орієнтовані на розв'язанні особистісних (вітально-екзистенційних) проблем: з надання допомоги у надзвичайних ситуаціях (рятування від природних стихій, реабілітація жертв соціальних потрясінь, пожежні товариства та дружини), спортивні та оздоровчі, у тому числі товариства тверезості, просвітницькі, наукові та

красзнавчі, організації, спрямовані на забезпечення відпочинку, релігійні громадські організації.

На наш погляд, до запропонованої класифікації є два концептуальні зауваження. Перше, ми поділяємо думку більшості дослідників на сутність громадського товариства як позастанової організації, у зв'язку з чим, вважаємо недоцільним залучати станові організації (дворян та купців) до системи громадських організацій Російської імперії. По-друге, на наш погляд варто відокремлювати громадську сферу життя суспільства від політичної. Метою більшості громадських організацій є задоволення особистісних інтересів кожного члена громади, а політичних партій – досягнення політичної влади у державі або участі в її досягненні. На думку О. Соболевої, громадські організації є попередниками політичних, саме вони стали першопочатковою школою залучення до громадсько-політичної діяльності [926, 1]. До того ж потребують обговорення й інші елементи запропонованої структури.

Згаданий вище дослідник соціальної історії Б. М. Міронов, позначає легальні громадські організації імперської Росії терміном «добровільні громадські асоціації» і пропонує свій погляд на їхнє групування:

1) асоціації, пов'язані із Церквою. Вони займалися місіонерською діяльністю, популяризували православні погляди та релігійну літературу, вивчали історію Церкви та релігійного життя. До них дослідник залучає релігійні братства, церковно-історичні товариства, Православне палестинське товариство, товариства хоругвоносців, шанувальників церковного співу, православних російських жінок тощо;

2) товариства взаємодопомоги та економічні асоціації. Мета таких об'єднань полягала в організації допомоги своїм членам організації зберігання грошових коштів, їхнього збільшення через здійснення торгово-фінансових операцій, отримання позик, захист інтересів окремих соціальних та професійних груп, страхування та охорона майна тощо. До цієї групи

дослідник зараховує ощадно-позичкові каси, товариства взаємного кредиту, товариства споживачів та товариства взаємного страхування від вогню;

3) благодійні та опікунські товариства – про в'язниці, про бідних, про дітей; жіночі благодійні товариства, товариства допомоги пенсіонерам, тяжко хворим дітям тощо; товариства захисту дітей, товариства захисту тварин, товариства тверезості, товариства опікунства про поранених та хворих, Товариство Червоного Хреста;

4) товариства в галузі мистецтва та культури об'єднували шанувальників мистецтва, музики, образотворчих мистецтв, хорового співу, літератури тощо;

5) наукові, культурно-просвітницькі, краєзнавчі та асоціації професійного удосконалення: товариства природодослідників, лікарів, шанувальників словесності, археології, історії та етнографії; фізико-математичні, юридичні, педагогічні, економічні, технічні, фотографічні, сільського господарства;

6) клуби та товариства з організації сімейного відпочинку – дворянські об'єднання, купецькі клуби, військові зібрання, шахові клуби, товариства полювання, рибалки, садоводів; спортивні – яхт-клуби, товариства шанувальників гімнастики, велосипедів, кінного спорту;

7) таємні політичні та релігійні асоціації. До їхнього складу входили громадяни, погляди яких були нелояльними до чинної влади та Православної Церкви – громади старообрядців, масонські ложі, організації декабристів.

Погляди представників сучасної української історіографії щодо суб'єктів громадського руху є, в окремих випадках, кардинально іншими. Громадськими організаціями визнаються об'єднання громадян, які діяли в межах чинного законодавства. Лише визнання їхньої легальності дозволило таким товариствам досягати визначеної мети та поставлених завдань, взаємодіяти з органами самоврядування та державної влади. Діяльність ощадно-позичкових кас, товариств взаємного кредиту та товариств споживачів вивчається в межах кооперативного руху. Залучення клубів та асоціацій з організації сімейного відпочинку, які за словами Б. М. Міронова

були «замкнутими елітарними клубами, орієнтованими на дорогі розважальні заходи», до системи громадських товариств є, на наш погляд, неправомірним. Власне сам дослідник визнає, що «широкі маси населення, приблизно 95 % – селяни, міщани та ремісники, а також учні, кадети, солдати – залишались за бортом».

Таким чином, вперше питання про необхідність створення універсальної класифікації громадських об'єднань Російської імперії було порушено в межах радянської історіографічної парадигми безумовним авторитетом щодо дослідження цієї проблеми О. Д. Степанським. Після нього до питання класифікації у різні періоди зверталися В. Р. Лейкіна-Свирська, А. С. Туманова та інші. За останній час у науковому просторі теж з'явилися дослідження, у яких знову озвучується питання про доцільність обговорення критеріїв, які мають бути покладені в основу універсальної класифікації громадських організацій. Представлений вище матеріал, на нашу думку, є свідченням постійного пошуку дослідників, у напрямі удосконалення підходів щодо створення універсальної класифікації громадських організацій Російської імперії, й України зокрема.

Поряд з існуванням зазначених вище класифікацій, які ми не відкидаємо, пропонуємо на обговорення наукового співтовариства ще додаткові класифікації громадських організацій. Окремі складові цих класифікацій уже звучали в історіографії питання, але їх не було об'єднано в єдину систему. Необхідність використанні додаткових класифікацій, на наш погляд, пов'язана з двома чинниками. Перший – це розпад Радянського Союзу і відхід від радянської моделі дослідження громадських об'єднань, і другий – відновлення наукових поглядів на історію України як історію держави, поява національних історіографічних тенденцій. На сьогодні ми фіксуємо роботи, які розкривають окремі аспекти таких класифікацій. Ми пропонуємо критерії, на основі яких сільські громадські організації повинні зайняти своє місце у класифікаційних схемах, а, у подальшому, і розглядатися як один із елементів та результат реформаторських процесів в українському селянському

середовищі, а саме: виокремлення сільських громадських організацій з великого масиву сільських статутних об'єднань у відповідності до мети, фіксація власне «сільських» громадських організацій, узагальнення основних типів сільських громадських організацій та деталізування сільських громадських організацій за організаційно-управлінським принципом.

Отже, в українській історіографії, незважаючи на достатньо широку представленість досліджень, об'єктами та предметами яких були громадські об'єднання, у тому числі й сільські, відсутня єдина їхня класифікація. Питання її розробки є дискусійним. Відсутність класифікації пов'язане, перш за все, з відсутністю чітких критеріїв та параметрів, застосовуючи які можна було б чітко розмежувати відомі статутні об'єднання. Сучасні історики пропонують різні класифікації громадських об'єднань кінця XIX – початку XX ст., але спираючись на історію, досвід та результати діяльності міських громадських організацій. Переконані, що факти існування та порівняно тривала діяльність статутних громадських сільських товариств були одним із виявів процесів формування парагромадянського селянського суспільства. Сільські добровільні статутні організації розглядатися нами як приклад і результат активних змін у громадській і соціальній сферах селянського життя, а також як складова системи некомерційних і неполітичних сільських об'єднань України. Важливою складовою їхнього дослідження повинна стати поява загальної класифікації, у якій знайдуть своє місце як міські, так і сільські об'єднання.

2.3. Законодавство та державна регламентація діяльності сільських громадських організацій

Першим юридичним підґрунтям для існування громадських об'єднань в Російській імперії були окремі положення «Статуту благочиння» (1782 р.) – нормативно-правового документу, який регламентував правовий статус поліційних органів. Стаття 64 передбачала: «Управа благочиння законом

zareєстровано товариство, громада, братство, або інше подібне об'єднання охороняє своєю законною силою зобов'язання, правила, положення; шкоду та збитки убезпечує». У «Статуті» не було прописано конкретних механізмів отримання дозволу на відкриття Товариства. Але на практиці заснування об'єднання відбувалося на підставі затвердження нормативно-правового документу у відповідному державному органі. У першій половині ХІХ ст. «Статути» нечисельних організацій підписував імператор після подання Комітету міністрів. Після реформ 1860-х рр. право підпису «Статутів» було передано до міністрів відповідних міністерств. Наприклад, згідно законів від 13.01.1862 та 3.01.1869 р., право заснування благодійних, а згодом і товариств взаємодопомоги надавалося міністру внутрішніх справ; з 1897 р. наукові товариства стали підзвітні міністерству народної освіти.

Наступним документом, який регламентував законодавство про громадські організації, став «Статут про попередження та уникнення злочинів» (1892 р.), який включив до себе правило зі «Статуту благочиння» та «Указ про антизаконні товариства» від 11 квітня 1867 р. Можливість зареєструвати «Статут» Товариства з'явилася у його ініціаторів, згідно норм зазначеного «Статуту», лише після погодження тексту з міністерством внутрішніх справ.

Циркуляр від 13 грудня 1897 р. встановлював рекомендовані тексти «Статуту» для товариств, які прагнули до влаштування народних лекцій та читалень. З 1898 р. міністерства переклали функцію реєстрації громадських товариств на чинних губернаторів. З цього часу фіксується поява значної кількості міністерських типових «Статутів» («Нормальный устав»), на підставі яких відбувалась діяльність абсолютної більшості добровільних громадських об'єднань впритул до 1917 р. у тому числі і сільських.

З початком 1898 р. Департамент землеробства розпочав активну інформаційну кампанію на підтримку сільськогосподарських товариств. 28 лютого 1898 р. міністром землеробства було підписано текст «Типового статуту для місцевих сільськогосподарських товариств». Цей законодавчий

акт створив високоякісний правовий ґрунт для розвитку системи сільськогосподарських об'єднань. Правова основа діяльності сільськогосподарських товариств створила достатньо міцний фундамент, який дав змогу достатньо активно впливати на сільськогосподарську виробничу культуру українського села, використовуючи для цього громадську ініціативу. У своєму зверненні до предводителів дворянства міністр землеробства та державного майна від 21 липня 1898 р. наголосив: «Сільськогосподарським товариствам у нас, як і всюди, може і повинна належати провідна роль у справі розвитку сільського господарства. Як причина об'єднання між собою господарів, на ґрунті спільного обговорення їхніх потреб, вони є самостійними популяризаторами великої кількості удосконалень у справі землеробства» [165].

З метою стимуляції місцевої громадської ініціативи, уряд пішов на спрощення процедури реєстрації нових сільськогосподарських товариств. Згідно положень вже згаданого «Типового статуту для місцевих сільськогосподарських товариств», сільські об'єднання могли ставити собі за мету сприяння або сільському господарству загалом, або окремій його галузі. Особи, які виявили бажання стати членами-засновниками сільськогосподарських товариств, повинні були лише подати відповідну заяву на ім'я губернатора.

Прийняття закону 1898 р. спричинило позитивну тенденцію щодо утворення місцевих (дрібних, малорайонних) сільськогосподарських товариств, які обслуговували значно менші площі та мали обмежений діапазон напрямів своєї діяльності. Такий рух всіляко вітав Департамент землеробства: «Збільшення у нас кількості сільськогосподарських товариств є насправді важливою справою. Особливу увагу потрібно звернути на товариства з невеликим районом діяльності» [807]. Сприяння роботі дрібних сільськогосподарських товариств з боку міністерства полягало у частковій фінансовій підтримці їхньої діяльності, допомозі у придбання племінної худоби, якісного насіння, сучасного сільськогосподарського реманенту тощо.

Бажанням «дарувати населенню непохитні основи громадянських прав та свобод» був відзначений Маніфест 17 жовтня 1905 р. У березні 1906 р. було підписано «Тимчасові правила про товариства та союзи», які визначили поняття «товариство» та спростили процедуру реєстрації об'єднань, а також передавали їх у діловодство губернських у справах про товариства присутствія. «Тимчасові правила» 1906 р. діяли до Лютневої революції 1917 р. Завдання таких присутствій полягали у: розгляді справ про відкриття нового об'єднання; реєстрації громадських організацій (порядок реєстрації був повідомленим («уведомительным»)); якщо Товариство протягом 2 тижнів не отримувало відповіді на заяву про реєстрацію, воно вважалось зареєстрованим); здійсненні державного контролю за діяльністю товариств та союзів, з метою виявлення їхньої антидержавної діяльності; винесенні рішень про заборону діяльності та закриття товариств. Очолював присутствія губернатор. Присутствія були підзвітні міністерству внутрішніх справ.

Сьогодні в окремих архівах України існують цілі фонди присутствій, що безперечно полегшує дослідження обраної проблематики. У їхньому складі зберігаються статuti, звіти, протоколи засідань правлінь товариств.

Процедура заснування Товариства була наступною:

1. Ініціатор або ініціативна група осіб повинна була подати заяву про бажання заснування Товариства на ім'я губернатора або градоначальника. До заяви додавалися нотаріально завіреним проект «Статуту» майбутнього Товариства, документи про дієздатність засновників як фізичних осіб та необхідні кошти на друк оголошення про утворення Товариства.

2. Якщо губернатор або градоначальник, через визначені законом причини, одразу не підписував заяву, він подавав її на розгляд губернського або міського у справах про товариства присутствія.

3. Якщо через два тижні з моменту подання заяви, ініціатори не отримують негативної відповіді, Товариство могло розпочинати свою діяльність.

Заява повинна була складатися з таких елементів: мета Товариства, імена, по батькові, прізвища та місця проживання засновників, район дії Товариства, порядок обрання голови Товариства, якщо передбачалося створення правління Товариства – способи його утворення та поповнення, механізми вступу та вибуття членів.

Усі зміни щодо статутних основ діяльності громадських товариств повинні були бути погоджені і дозволені у порядку затвердження Товариства.

Проект «Статуту» підлягав обов'язковому розглядові в губернському або міському у справах про товариства присутствії. Присутствіє зобов'язане розглянути проект протягом місячного терміну з часу подання заяви (з текстом проекту «Статуту») губернатору або градоначальнику. Присутствіє або дозволяє, або не дозволяє реєстрацію Товариства.

При кожному присутствії було упорядковано свій реєстр новостворених (зареєстрованих) товариств. Саме з часу внесення Товариства до реєстру, Товариство вступає у права, які зазначені у «Статуті». Форму реєстру товариств було розроблено міністром внутрішніх справ за погодженням із міністром юстиції. Про створення нового Товариства обов'язково повідомлялося в губернській пресі.

Але, при всіх послабленнях у процедурі реєстрації нового громадського об'єднання, держава не послабила перевірку щодо благонадійності ініціаторів об'єднання. Підпис на «Статуті» ставився лише після резолюції начальника губернського жандармського управління. Останній, у свою чергу, спрямовував запит до повітового справника з проханням надати інформацію про лояльність чи нелояльність у політичному відношенні осіб, які були зазначені як засновники майбутнього статутного об'єднання. Так, маємо запит на засновників ощадно-позичкових товариств у с. Юр'ївка Довжицької волості Чернігівського повіту, у посаді Добрянка Городнянського повіту, у с. Передмостова Слобідка Остерського повіту та ін. [33, 60, 62, 86]. Такий принцип перевірки розповсюджувався і на містечка [33, 59].

Зміст «Звіту» повітового справника мав достатній вплив на прийняття рішення губернатором щодо затвердження «Статуту» громадського чи фінансового товариства. Так, стосовно ініціативної групи у с. Юр'івка справник писав: «за моїми відомостями товариство організовує колишній учитель Боцановський, раніше звільнений з посади через політичну неблагонадійність. ... Члени можуть влаштовувати збори і проводити протиурядову агітацію» [33, 64]. Стосовно ідеї організації ощадно-позичкового товариства у посаді Добрянки, думка справника теж була однозначною: «... небажано, оскільки до цього товариства долучаться мешканці станції Піддобрянки. Усі особи неблагонадійні, і легко може статися так, що об'єднання буде переслідувати злочинну мету» [33, 67].

Серед незатверджених «Статутів» сільськогосподарських товариств володіємо інформацією про Черняхівське об'єднання Ніжинського повіту. У березні 1909 р. сільський громадський актив клопотав про відкриття у селі зазначеного вище Товариства. За одними даними ніжинського повітового справника «усі його члени були прихильниками лівих партій, а Іван Легейда (ініціатор заснування – О. С.) – неблагонадійний, ось чому переконаний, що реєстрація Товариства буде небезпечним явищем» [41, 22]. А за іншими: «Іван Легайда – козак, під судом не перебував, моральні якості задовільні, політично благонадійний» [41, 24]. Варто зазначити, що за рік до цього, у 1908 р., І. О. Легейда уже став одним із ініціаторів заснування сільськогосподарського товариства у с. Смоляж Борзнянського повіту. Тоді його особа не викликала занепокоєння з боку поліційних органів. Наголосимо, що відомостей про організацію та діяльність Черняхівського сільськогосподарського товариства нами не виявлено.

Загалом, органи поліційного нагляду негативно ставилися до будь-якого нового громадського об'єднання, тим більше, якщо мета його функціонування передбачала завуальовану участь у політичному житті країни.

У період Першої світової війни зафіксовано незначні зміни у законодавстві щодо діяльності сільськогосподарських товариств [166; 651; 822] та добровільних пожежних об'єднань [599]. У свою чергу, Тимчасовий уряд 1917 р. видав «Закон про товариства та союзи», у якому повідомлялося, що «усі без винятку громадяни Російської імперії мають право без особливого дозволу утворювати товариства та союзи з метою, яка не суперечить карним законам». Закон передбачав норму, згідно якої «примусове закриття товариства чи союзу могло бути реалізовано лише через суд, і лише в тому випадку, якщо діяльність товариства виявиться такою, яка підпадає під норми карного законодавства». Додатковою постановою від 19 липня 1917 р. запроваджувалась реєстрація товариств та союзів у окружних судах.

Таким чином, законодавчі акти, які регулювали громадське життя в Україні на початку ХХ ст., вимагали обов'язкової реєстрації будь-якої організації в органах влади. До появи «Правил про товариства та союзи», установчі документи недержавних об'єднань підписував міністр внутрішніх справ, а вже з 1906 р. – губернатори, після реєстрації об'єднання у губернських присутствіях. Основним нормативно-правовим документом, на який спиралась сільські громадські товариства, були «Типові статuti» для різних типів об'єднань. Варто наголосити, що на відміну від рекомендованих «Типових статутів» для сільськогосподарських товариств, добровільних пожежних організацій чи благодійних товариств, нам не вдалося виявити такого зразка для товариств благоустрою. У всіх «Статутах» сільських громадських об'єднань спільними були структурні частини документів – «Права та завдання товариства», «Склад товариства», «Засоби товариства», «Управління справами товариства», «Загальні збори» тощо і прописані положення, які були обов'язковими до виконання усіма статутними громадськими об'єднаннями, наприклад, щодо надання звітів про свою діяльність і процедури ліквідації товариства. Як правило, після 1906 р. до «Статутів» товариств, які вже функціонували, вносилися необхідні зміни і їхній текст перезатверджувався.

Зважаючи на суспільно-політичні процеси, що відбувались в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст., держава завжди тримала під своїм контролем через правоохоронні органи поточну діяльність громадських об'єднань. Періодично, у відповідь на спеціальні запити з боку міністерства внутрішніх справ, складалися поточні звіти повітових справників про діяльність сільських громадських товариств. До канцелярії губернатора з боку поліційного нагляду щорічно надходили сумарні відомості про діяльність усіх зареєстрованих організацій на території відповідної губернії. Так, за 1908 р. маємо інформацію «про «діяльність професійних, кооперативних та інших товариств» [35], «про збори ощадно-позичкових товариств, товариств допомоги нужденним учням» [38], за 1909 р. «про «діяльність професійних, кооперативних та інших товариств» [33; 40], за 1911 р. «про організацію науково-просвітницьких товариств» [45], за 1913 р. «списки товариств, опікунств та інших організацій» [47], за 1916–1917 рр. «дозволи на проведення загальних зборів споживчих, кооперативних, ощадно-позичкових та інших товариств» [52; 53], «протоколи ощадно-позичкових товариств» [92; 109; 110] тощо.

Наголосимо, що діяльність сільських добровільних пожежних дружин, більше за інші сільські об'єднання, перебувала на контролі у полі зору представників жандармського корпусу. Незважаючи на те, що збори та навчання відбувалися згідно офіційно зареєстрованого «Статуту» організацій, їхні мета та цілі майже завжди піддавалися сумніву з боку влади. «Об'єднаність членів зазначених дружин, які постійно беруть участь у організованих навчаннях, є найбільш сприятливим ґрунтом для розповсюдження з боку окремих осіб революційних поглядів серед селян» [40] – матеріали подібного змісту міністерство внутрішніх справ періодично спрямовувало на місця.

Ці та інші факти надають підстави стверджувати, що навіть отримавши право на саморганізацію в межах неполітичних статутних об'єднань, громадяни країни так і залишалися під тотальним контролем поліції.

Наприклад, у 1909 р. усі повітові начальники отримали секретну документацію від Чернігівського жандармського управління, в якій мова йшла про надання відомостей «у яких саме місцевостях існують сільські пожежні дружини, хто є ініціаторами їхнього заснування, хто очолює, хто входить до складу дійсних членів об'єднань, як часто організуються навчання, чи присутні на них сторонні особи тощо» [40]. У разі вчинення протизаконних дій з боку будь-якого члена громадського товариства, він підлягав карній відповідальності, а об'єднання закриттю. Так сталося із Другим Дунаєвським добровільним пожежним товариством (Подільська губернія) за «нанесення тілесних ушкоджень роскольникам» [15].

«Особливі» території теж були на особистому контролі вищих чинів жандармського управління. До таких, серед інших, належали села Передмостова та Микільська Слобідки Остерського повіту Чернігівської губернії. У 1909 р. начальник Чернігівського губернського жандармського управління таким чином висловився у листі до Чернігівського губернатора: «Я переконаний у важливості та необхідності зобов'язати Чернігівську поліцію мати агентурних співробітників, особливо у тих селах, у яких членами товариств є політично неблагонадійні особи. У таких, як, наприклад, Передмостово-Микільській Слобідці Остерського повіту та інших» [40]. Нагадаємо, що згідно законодавства на заняттях пожежних дружин і товариств обов'язково повинні були бути присутніми посадові особи – пристави або справники. Отже, навіть така присутність не забезпечувала відповідного рівня контролю, якого вимагала держава за діяльністю громадських організацій. Названі села періодично потрапляли у поле зору поліції, про що свідчать рапорти до Департаменту поліції «про зіткнення членів Вільного пожежного товариства із членами місцевого осередку Союзу російського народу» [37], «про діяльність «Союзу російського народу» [42] та інші. Неофіційний статус «особливих» територій спричиняв труднощі і для тих громадських об'єднань, які прагнули залучити такі території до орбіти своїх дій. Наприклад, у 1898 р. голова Київського єврейського благодійного

товариства клопотав перед Чернігівським губернатором про отримання дозволу на оренду приміщення у с. Микільській Слобідці, у якому планувалось розташувати дитячий літній табір. У відповідь, губернатор запропонував благодійникам звернутися за дозволом до міністерства внутрішніх справ [91].

Стосовно сільськогосподарських товариств теж маємо свідчення інформування губернського поліцейного керівництва про стан справ у об'єднаннях. Зокрема, особливу увагу було прикуто до голів правління громадської організації. Наприклад, ось як характеризувався голова Носівського сільськогосподарського товариства Чернігівської губернії: «...священик Г. Морозов виділяється лише схильністю захоплювати під своє керівництво громадську справу, яка нічого спільного не має із церковною діяльністю» [33, 95 зв.].

Як влада контролювала виконання досягнення товариствами своєї мети? Для проведення річних загальних зборів членів будь-якого сільського статутного об'єднання треба було отримати дозвіл від місцевої поліції. У клопотанні про збори голова правління Товариства зобов'язаний був вказати дату та місце проведення зборів, приблизну кількість членів Товариства, які будуть присутніми на засіданні, та перелік питань, які планувалося розглянути [53, 54, 59]. Після того, як повітовий справник дозволяв проведення зборів, він спрямовував свій рапорт про надання дозволу до канцелярії губернського жандармського управління приблизно наступного змісту: «повідомляю, що мною дозволено такому-то Товариству скликати на такі-то дату і час загальні збори членів Товариства для розгляду таких-то питань» [49, 305, 329].

Отже, про час, місце зборів, ймовірну кількість учасників та заплановані на розгляд питання знали і повітовий справник, і його керівництво на губернському рівні. Одна із загроз у проведенні засідань громадських об'єднань, на думку влади, поляга у чисельності таких зборів. Чим більша кількість учасників зборів, тим сприятливіший ґрунт для розповсюдження

антидержавної агітації. Чисельність членів товариств, як показало наше дослідження, теж не є сталою величиною, у хронологічному діапазоні функціонування громадської організації кількісні показники членства як правило не розвиваються по висхідній; достатньо складно встановити причини зменшення кількості членів об'єднання, якщо вони не вказані у звітних матеріалах, а ховаються за загальною фразою «за власним бажанням». Між тим, в історіографії наявні окремі показники кількості членів сільськогосподарських товариств у Полтавській губернії. Так, на 1 січня 1911 р. – кількість членів в середньому складала 57 чоловік на одне сільськогосподарське товариство, на 1 січня 1912 р. – 63 чоловіки. Найменш чисельним у 1910 р. виявилось Кишенське сільськогосподарське товариство Кобеляцького повіту – 13 чоловік, а найбільш чисельним – Капустинське сільськогосподарське товариство Гадяцького повіту – 182 члени. У 1911 р. ситуація змінилась і найменшим стало Хоцьківське сільськогосподарське товариство Переяслівського повіту з 15 членами, а найбільшим – Кегичівське сільськогосподарське товариство Костянтиноградського повіту з 288 членами [640, 13, 15]. Причини, які впливали на зменшення або збільшення кількості членів товариств потрібно виводити з аналізу економічної та соціокультурної ситуації у відповідній місцевості. Загальний аналіз ситуації у державі, губернії чи повіті, не дасть об'єктивної відповіді. У одних випадках причини будуть достатньо очевидні, як то зменшення активності у діяльності Товариства, особистісне несприйняття керівництва Товариства, образа на політику Товариства тощо, а у інших – глибоко завуальовані. Також варто аналізувати зміни у чисельності не лише одного конкретного Товариства, а мережі таких товариств по повіту і бажано у хронологічній динаміці. Наприклад, більш-менш повну картину надає нам інформація про чисельність сільськогосподарських товариств Золотоніського повіту Полтавської губернії. Наприклад Золотоніське сільськогосподарське товариство (1902 р. засн.) на 1.01.1912 р. мало 123 члени, на 1.01.1913 р. – 123 члени і на 1.01.1914 – 28 членів; Кропивнянське сільськогосподарське

товариство (1903 р. засн.) мало у 1912 р. – 86, у 1913 р. – 88, у 1914 р. – 87 членів; Піщанське сільськогосподарське товариство (1905 р. засн.) мало у 1912 р. – 59, у 1913 р. – 67, у 1914 р. – 61 член; Васютинське сільськогосподарське товариство (1906 р. засн.) мало у 1912 р. – 49, у 1913 р. – 53 члени; Богодухівське сільськогосподарське товариство (1906 р. засн.) мало у 1912 р. – 180, у 1913 р. – 180, у 1914 р. – 176 членів; Чернобаївське сільськогосподарське товариство (1910 р. засн.) мало у 1912 р. – 93, у 1913 р. – 81, у 1914 р. – 87 членів; Сизонівське сільськогосподарське товариство (1910/1912 р. засн.) мало у 1912 р. – 30, у 1913 р. – 30, у 1914 р. – 27 членів; Лукашівське сільськогосподарське товариство (1910 р. засн.) мало у 1912 р. – 63, у 1913 р. – 60, у 1914 р. – 40 членів; Жовнинське сільськогосподарське товариство (1911 р. засн.) мало у 1912 р. – 26, у 1913 р. – 17, у 1914 р. – 14 членів; Великохутірське сільськогосподарське товариство (1911 р. засн.) мало у 1912 р. – 26, у 1913 р. – 42, у 1914 р. – 38 членів; Мельниківське сільськогосподарське товариство (1911 р. засн.) мало у 1912 р. – 28, у 1913 р. – 29, у 1914 р. – 20 членів; Вереміївське сільськогосподарське товариство (1911 р. засн.) мало у 1912 р. – 12, у 1913 р. – 39, у 1914 р. – 43 члени; Москаленківське сільськогосподарське товариство (1911 р. засн.) мало у 1912 р. 23, у 1913 р. – 11, у 1914 р. – 30 членів; Гельмязівське сільськогосподарське товариство (1911 р. засн.) мало у 1912 р. – 73, у 1913 р. – 114, у 1914 р. – 145 членів; Великобурімське сільськогосподарське товариство (1910/1911 р. засн.) у 1912 р. мало у 1912 р. – 66, у 1913 р. – 51, у 1914 р. – 88 членів; Троїцьке сільськогосподарське товариство (1912 р. засн.) мало у 1913 р. – 30, у 1914 р. – 25 членів; Драбівське сільськогосподарське товариство (1912 р. засн.) мало у 1913 р. – 43, у 1914 р. – 65 членів; Білоусівське сільськогосподарське товариство (1912 р. засн.) мало у 1913 р. – 50, у 1914 р. – 53 члени; Хрестителівське сільськогосподарське товариство (1912 р. засн.) мало у 1913 р. – 43, у 1914 р. – 43 члени; Прохорівське сільськогосподарське товариство (1912/1913 р. засн.) мало у 1914 р. – 47 членів [188, 279]. Таким чином, у загальному огляді чисельності товариств

одного повіту спостерігається динаміка до зменшення та збільшення членства у пропорції 50% та 50%. Більш детальніше інформація представлена у додатку Д, таблиця 1.

Ще одним методом контролю були щорічні письмові «Звіти» самих товариств. Як правило, такі «Звіти» громадські товариства зобов'язані були подавати до канцелярії губернатора, а до економічних рад повітових земств у разі клопотання товариствами грошової субсидії. Фінансові товариства підлягали більш суворій грошовій звітності, оскільки держава запобігала «використанню грошової маси на вигадані та неіснуючі, але можливі видатки, на цілі, які непередбачені «Статутом» [41, 7 зв.]. Контроль за діяльністю громадських об'єднань з боку поліційних органів влади зумовлювався тенденцією появи нових нелегальних політичних партій. Організовані періодичні збори членів товариств були благодатним ґрунтом, який використовувався для пропаганди антиурядових поглядів. Про це йшлося в одному із циркулярів заступника міністра внутрішніх справ, у якому, зокрема, наголошувалося на «рішенні революційних партій скористатися для своєї протидержавної діяльності в Росії різноплановими професійними союзами та кооперативними товариствами» [41, 7]. Держава спостерігала за діяльністю не лише «дорослих» громадських товариств, а контролювала також і «учнівські» об'єднання, адже «пропаганда політичних ідей у цьому середовищі завжди має успіх і наслідки на довгі роки» [34, 1].

Особи – члени громадських об'єднань, які брали участь у будь-яких суспільно важливих подіях, постійно перебували під наглядом місцевої поліції; про їхні дії періодично звітували «на гору». Так, у 1908 р., у зіткненні між членами «Союзу російського народу» та мешканцями с. Микілька Слобідка Остерського повіту, на боці останніх брали участь кілька членів місцевого добровільного пожежного товариства. Про це було негайно повідомлено губернському керівництву [37].

Приміщень, які постійно були б закріплені за товариствами, останні звичайно не мали. У нашому розпорядженні є поодинокі свідчення того, що

об'єднання мало власне приміщення. Так, сільськогосподарське товариство с. Родіонівки Хорольського повіту Полтавської губернії на початку 1914 р. проводило засідання у власному приміщенні [483]. Насамперед, у цьому і не було потреби. Як правило, для проведення щорічних зборів, винаймали більш-менш пристосоване для зборів приміщення. Кожного разу голова Товариства повинен був отримати письмовий дозвіл на проведення зборів у тому чи іншому приміщенні. Так, наприклад, голова добровільного пожежного товариства у с. Микільська Слобідка Остерського повіту Чернігівської губернії просив дозволу в попечителя Київського навчального округу на проведення річних загальних зборів об'єднання та для майбутніх засідань «не більше як один раз на місяць» у приміщенні Микільсько-Слобідського двокласного міністерського училища, зокрема у «кімнаті для роздягання учнів». На що була відповідь: «У Микільській Слобідці є волосне правління, у приміщенні якого Товариство могло б проводити засідання» [27, 85].

Обов'язковою умовою вступу до будь-якого громадського товариства була сплата членських внесків. Згідно основних положень «Статуту», на основі яких реєструвалося Товариство, членські внески були трьох категорій: вступні, щорічні та пожиттєві.

Вступні внески здійснюються один раз – при вступі до Товариства. Цей вид грошової оплати було запроваджено й не в усіх об'єднаннях. Так, за даними Т. Зенченка, у 1913 р. із 203 сільськогосподарських товариств Полтавської губернії, які надали інформацію до земства про свою діяльність, лише 114 товариств, або 56,1 %, мали такий вид членської оплати [640, 10]. Нагадаємо, що у 1913 р. на Полтавщині діяло 314 товариство.

Опрацювавши наявну звітну документацію товариств, ми можемо констатувати, що розмір вступних внесків не був сталою величиною, а коливався. При цьому важко встановити відповідну закономірність щодо такого коливання, окрім умовного поняття як загальний майновий стан членів відповідного Товариства. Варто наголосити, що у товариствах тверезості не

було визначено сталого розміру будь-яких внесків, а членом організації міг бути і громадянин, який не мав фінансових статків для оплати свого членства. Натомість, у товариствах благоустрою навпаки, ми зафіксували найбільший розмір вступного внеску – 25 руб.

Найбільш повну картину забезпечують для дослідників агропросвітницькі організації. Так, у Ханделіївському сільськогосподарському товаристві Кобеляцького повіту вступний внесок складав 10 коп., а у Грабарівському Пирятинського повіту та Великолипнягівському сільськогосподарському товаристві Хорольського повіту – 3 руб. У цьому цифровому проміжку нами зафіксовано 50 коп. у Другобрусівському сільськогосподарському товаристві Хорольського повіту, Русанівському сільськогосподарському товаристві Остерського повіту Чернігівської губернії, Липівському сільськогосподарському товаристві Роменського повіту, 25 коп. у Сокільському сільськогосподарському товаристві Кобеляцького повіту Полтавської губернії. У 1914 р. земський агроном Т. Зенченко вказував, що розмір вступних внесків у сільськогосподарських товариствах Полтавської губернії мав достатньо відчутні коливання – від 0,10 руб. до 3,0 руб. За його підрахунками середній розмір вступних внесків по Полтавській губернії складав 0,86 руб. [640, 10]. Окремі цифрові показники вступних внесків більш докладно представлені у додатку Д, таблиця 2.

Членські внески сплачувалися кожним членом Товариства один раз на звітний рік роботи об'єднання. Щорічні членські внески були обов'язковим елементом усіх громадських організаціях як фінансове підґрунтя їхнього існування. Розмір внесків не був сталий і визначався узгодженим рішенням членів-засновників громадського об'єднання перед поданням «Статуту» на затвердження губернатору. Через об'єктивні причини ми не маємо змоги надати інформацію про статистичні дані усіх досліджуваних об'єднань, але натомість збережена інформація цілком задовольняє наше пізнання щодо розуміння тенденції членських фінансових надходжень. Встановлено, що

мінімальний розмір членського внеску був у Старосанжарівському сільськогосподарському товаристві Полтавського повіту – 20 коп., а максимальний – у Великолипнягівському сільськогосподарському товаристві Хорольського повіту – 2,0 руб. Найчастіше розмір щорічного членського внеску визначався у розмірах 0,50 та 1,0 руб. Зокрема, у Полтавській губернії 20 коп. у 1913 р. сплачували у Чернечослобідському сільськогосподарському товаристві Роменського повіту, 25 коп. у 1905 р. сплачували у Русанівському сільськогосподарському товаристві Гадяцького повіту, 30 коп. у 1913 р. у Пекарівському сільськогосподарському товаристві Роменського повіту, 1 руб. у 1913 р. у Талалаївському сільськогосподарському товаристві того ж повіту. Але найбільш поширеним були членські внески розміром 50 коп. Саме така цифра зафіксована у звітах Бобрицького Гадяцького повіту, Великобубнівського, Волошинівського та Гаврилівського Роменського повіту, Другобреусівського Кобеляцького повіту, Коровинського, Левченківського, Малобубнівського, Липівського та Червонослобідського Роменського повіту, Медведівського, Перекопівського, Рогинського, Рокитянського, Сагайдацького, Хмелівського, Хоружівського та Хустянського сільськогосподарських товариств. Членський внесок у 1 руб. сплачували, наприклад, члени Талаївського сільськогосподарського товариства у 1913 р., а Стародубського сільськогосподарського товариства у 1896 р. – 3 руб. Найменший розмір щомісячних платежів зафіксовано нами у товариствах тверезості – 5 коп. У сільських відділеннях благодійних та патронажних організацій середній розмір членських внесків був 25 коп. Зафіксовані розміри членських внесків, які засвідчують функціонування громадських організацій, були посильними для відповідної категорії селянства. Більш структуровано розміри членських внесків сільських громадських організацій викладено у додатку Д, таблиця 3.

Посильні та невисокі розміри членських внесків не забезпечували тенденцію сталого їхнього сплачування. Майже усі товариства, у той чи інший спосіб, зазначали факти несплати членських внесків окремими

членами. У «Звітах» ми фіксуємо періодичні нагадування про необхідність виконання фінансових членських зобов'язань, оголошення прізвищ неплатників на загальних зборах товариств, друк списків у річних звітних документах та рішення про виключення з членів об'єднань. При цьому дуже обмежена інформація «Звітів» підтверджує факт виключення з лав Товариства саме через несплату річного внеску.

Відповідно до «Статуту» від сплати щорічних членських внесків були звільнені ті члени товариств, які мали звання «почесних», або сплатили «пожиттєвий» членський внесок. На думку Т. Зенченка, такий вид членського внеску не мав особливого впливу на фінансові статки товариств, оскільки станом на 1911 р. у складі сільськогосподарських товариств Полтавської губернії «пожиттєвих» членів було лише 68 осіб, або 0,5 % від загальної кількості членів громадських сільськогосподарських об'єднань [640, 13].

Розмір «пожиттєвих» внесків, аналогічно до вступних та членських, теж не був сталим і не залежав від економічної ситуації. Так, наприклад члени Сокільського сільськогосподарського товариства у 1905 р. сплачували 20 руб., члени Лесняківського сільськогосподарського товариства у 1906 р. та члени Великолипнягівського сільськогосподарського товариства у 1911 р. – 50 руб., члени Рокитянського сільськогосподарського товариства у 1908 р. та члени Другобреусівського сільськогосподарського товариства у 1909 р. – 15 руб. У 1913 р. 10 руб. сплачували члени Бобрицького, Великобубнівського, Левченківського, Малобубнівського, Перекопівського, Хмелівського, Хоружівського, Ярмолинського; 15 руб. – Медведівського; 25 руб. – Волошинівського, Коровинського, Хустьянського та інших сільськогосподарських товариств. Найменший розмір «пожиттєвого» внеску зафіксований у 1910 р. у Лютинськобудищанському сільськогосподарському товаристві – 3 руб. та у Сагайдацькому сільськогосподарському товаристві – 5 руб. А найбільший – 100 руб. у 1913 р. у Костянтиноградському сільськогосподарському товаристві Полтавської губернії (додаток Д, таблиця 4).

Таким чином, державна регламентація діяльності сільських громадських товариств, яка ґрунтувалася на чинному законодавстві, забезпечила процес їхньої реєстрації та функціонування. Вона безпосередньо впливала на темпи розвитку громадських ініціатив, організаційні форми, способи та методи роботи. В історико-правовому полі досліджуваної проблеми виділяються два періоди – до прийняття «Типових статутів» та «Тимчасових правил» і після них. Кожному з цих періодів притаманні свої особливості. У перший період жодне Товариство чи спілка не могли бути утворені без попереднього погодження Міністерства внутрішніх справ. Законодавчі ініціативи початку ХХ ст. створили якісно нову правову основу для розвитку системи громадських об'єднань, у тому числі й сільських. Її результати стали відчутними починаючи з 1909–1910 рр., часу, коли було зафіксовано стрімкі темпи зростання у всіх типах громадських товариств.

Держава, у визначений законом спосіб, надала можливість реєструвати та організовувати функціонування громадських товариств. Паралельно цьому проводила політику регулювання та контролю їхньої діяльності, з метою запобігання втручання в політичну сферу. Окремі ініціативи громадських товариств, наприклад, пожежних об'єднань, з самого початку розглядалися як політичні, що, у свою чергу, мало відповідні результати. Між тим, нами встановлено, що діяльність жодного з досліджуваних сільських громадських товариств не виходила за межі визначених у «Статуті» мети та завдань, особливо це стосувалося політичної спрямованості.

З іншого боку, варто відзначити, що пересторога уряду Російської імперії щодо можливості розгортання політичної діяльності селян у межах громадських товариств була небезпідставна. Сучасні українські науковці хоч і визначають, що за своєю природою і характером громадські товариства не є політичними організаціями, разом з тим, наголошують, що їхня діяльність теоретично може набувати політичного характеру, за умов входження до складу товариств прихильників різних політичних сил. На їхню думку окремі

громадські об'єднання у процесі свого розвитку можуть стати основою для виникнення на їхньому ґрунті політичних партій.

Отже, одним із атрибутів українського селянського соціокультурного середовища наприкінці XIX – на початку XX ст. визнаємо наявність та результативне функціонування позадержавних та позапартійних об'єднань громадян – сільських громадських організацій. Завдяки ним, населення дістало можливість, згідно своїх інтересів, гуртуватися в межах легальних організацій. Громадські товариства – це добровільні об'єднання громадян, які створювались як результат вільного волевиявлення для забезпечення та захисту своїх законних. Це були формалізовані самодіяльні (неурядові) неприбуткові об'єднання, їхня діяльність відбувалась згідно оформленої мети й завдань і характеризувалась організаційно-структурним забезпеченням. Станом на 1917 р. сільські громадські товариства функціонували суспільно-економічних та культурно-освітній сферах. Їхня діяльність розповсюджувалась не лише на окреслену сільську територію, але і за її межі. Сільські громадські товариства відіграли важливу роль у процесі розвитку селянської приватної ініціативи, зростання самосвідомості та загостренні почуття громадянської відповідальності. Зокрема, сільська громадськість Лівобережжя України ставила перед собою достатньо широкий спектр завдань – покращення місцевої агрокультури, організацію рятувальної та протипожежної охорони, облаштування території, надання медичної допомоги, створення осередків культури, освіти, патронату тощо. Такі товариства виникали і функціонували завдяки ініціативності окремих представників сільського соціуму. Їхня діяльність, як правило, не стосувалась питань політичного життя. Українським селянам вдалося створити мережу громадських товариств, яка була свідченням проникнення елементів громадянського суспільства у їхнє середовище. При цьому кількісні показники та локальне поширення складових зазначеної мережі не надають нам підстав стверджувати про всеосяжний характер сільських громадських об'єднань Лівобережжя України.

Узагальненими визначальними рисами сільських статутних товариств були: добровільність – члени організації вступали до об'єднання добровільно, свідомо витрачали свій час і ресурси; часткова незалежність – правління та загальні збори товариств були вільні у своїх рішеннях, але при цьому, у окремих випадках, діяльність сільських об'єднань залежала від фінансової допомоги з боку держави, губернського та повітового земств; неприбутковість – селяни в результаті участі у роботі об'єднань не отримували фінансового прибутку, у разі, якщо товариство проводило частково прибуткову діяльність, прибутки не розподілялися між ними; суспільна корисність – спільна мета сільських громадських об'єднань полягала у покращенні стану суспільного добробуту у різних сферах.

Науковий пошук у розв'язанні питання щодо створення універсальної класифікації та типології громадських товариств у досліджуваній період зводиться фактично до пошуків спільного у множині. Сукупність низки таких класифікацій допомагає сучасному дослідникові визначити роль та місце громадських товариств у суспільному житті українців. Сільські громадські товариства зробили спробу допомогти окремому селянинові як особистості, яка прагнула покращити елементарні умови свого життя, стимулювали приватну ініціативу, віру у власні сили, саморозвиток, підприємливість, сприймання сучасних досягнень у науці та прогресі. Як максимум, активна участь у роботі громадських товариств повинна була б викликати появу індивідуальності та особистої свободи в поведінці людини, а не наслідування та підкорення. Сільські добровільні об'єднання були частиною загальноукраїнського громадського статутного руху. Його історію, особливості, результати і, врешті, місце та роль, варто досліджувати комплексно, спираючись на той історіографічний досвід, який має українська історіографія стосовно історії селянства та застосовуючи відповідні методи в межах визначеної методологічної парадигми.

РОЗДІЛ 3

ГРОМАДСЬКІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ ТОВАРИСТВА

3.1. Сільськогосподарські товариства Чернігівської губернії

Історія сільськогосподарських товариств України – це історія сільської громадської ініціативи, яка ставила перед собою завдання побороти архаїчність в аграрному секторі. Ця історія, з одного боку, є складовою загальноукраїнського і загальноімперського процесу змін у селянському середовищі, з другого – необхідною ознакою формування парагромадянського селянського суспільства в Україні на початку ХХ ст.

Об'єктом нашого дослідження є лише ті сільськогосподарські статутні об'єднання, які були підвітні Головному управлінню землеустрою та землеробства (до 1905 р. – міністерству землеробства та державного майна). Ми не беремо до уваги сільськогосподарські кооперативні організації (товариства, артіль, гуртки), що знаходилися в підвітності до Відділу сільської економії та сільськогосподарської статистики або Управління у справах дрібного кредиту.

У період виникнення та активної діяльності сільськогосподарських товариств, місцева прогресивна громадськість сама розмежувала зазначені вище дві групи сільськогосподарських об'єднань, а саме: «головною турботою сільськогосподарських товариств повинна бути агрокультурна, просвітницька мета; проведення комерційних заходів не повинно займати першого місця у їхній діяльності» [578, 201]. Історичний розвиток подій показав, що одним із найперших завдань сільськогосподарських товариств було запровадження до селянського агрокультурного середовища прогресивних наукових знань, організація показово-дослідних сільськогосподарських ділянок, станцій прокату сільськогосподарського

знаряддя та техніки тощо. Зауважимо, що участь у кооперативному русі виявилась побічним напрямом у їхній діяльності. Обсяги закупівлі та реалізації сільськогосподарської продукції зафіксовано в незначній частині сільськогосподарських товариств, як правило, у великих за кількістю членів та масштабами діяльності повітових і губернських об'єднаннях. «Сільськогосподарське товариство повинно бути джерелом чистої сільськогосподарської та кооперативної культурно-просвітницької діяльності. Воно повинно мати розплідні пункти, пункти прокату сільськогосподарського знаряддя, музеї, бібліотеку, організовувати лекції, бесіди тощо», – такими прагнули бачити сільськогосподарські товариства на початку ХХ ст. [789].

Традиційно вважається, що першим сільськогосподарським товариством на території Російської імперії було імп. Вільне економічне товариство (м. Санкт-Петербург, 1765 р.), друге виникло лише через 31 рік – Ліфляндське загальнокорисне економічне товариство (м. Дерпт, 1796 р.), першим українським товариством – рахується імп. Товариство сільського господарства Південної Росії (м. Одеса, 1828 р.). Помітна тенденція до створення нових сільськогосподарських товариств в Україні фіксується уже в другій половині ХІХ ст. Зважаючи на територіальні розміри держави, таке піднесення є лише кількісним показником, але ж ніяк не якісним. Масовим явищем сільськогосподарські товариства стали після запровадження в дію спрощеного механізму реєстрації сільськогосподарських об'єднань 1898 р., а саме «Типового статуту для місцевих сільськогосподарських товариств».

Стосовно кількісних показників системи сільськогосподарських товариств в Україні, ситуація має такий вигляд. З метою моніторингу становища Головне управління землеустрою та землеробства щорічно, починаючи з 1900 р., друкувало «Списки» сільськогосподарських товариств [293; 418–424], «Списки» сільських фінансових та громадських організацій [425; 426], «Довідникові відомості» про сільськогосподарські товариства [392; 393; 431; 432] та інші. На підставі аналізу змісту зазначених та інших подібних видань, дослідники володіють загальною, але не повною

інформацією про динаміку виникнення сільськогосподарських товариств у хронологічному та територіальному вимірах. Пропоновані відомості склалися на підставі первісної звітної документації сільськогосподарських товариств, яка надходила до Головного управління. Опрацювання групи статистичних матеріалів т.зв. губерньського й повітового рівнів засвідчило, що далеко не кожне сільськогосподарське товариство спрямовувало обов'язкову документацію до Санкт-Петербургу. Цей факт підтверджують і висновки організаційного комітету Загальноросійської виставки, яка відбувалася у Києві 1913 р. Так, у результаті проведеної підготовчої роботи для створення відповідних діаграм із анонсованих чинних на 1.01.1913 р. 3792 сільськогосподарських товариств, організатори виставки не змогли встановити час виникнення 986 сільськогосподарських товариств, що становило 26 % об'єднань [693, 3]. На нашу думку, такий стан речей суттєво впливав і впливає на розуміння основних тенденцій у розвитку мережі сільськогосподарських товариств, а, отже, використовувати дані загальноросійського рівня потрібно лише після їхньої перевірки та узгодження з іншими джерелами. Принагідно вкажемо, що на сьогодні в українській історіографії відсутні статистичні дані, які б дали узагальнену інформацію щодо розповсюдження сільськогосподарських товариств у межах України в хронологічному діапазоні другої половини XIX – початку XX ст. Переконані, що історична оцінка явища сільської громадської статутної ініціативи (виникнення, напрями діяльності, внесок в агрокультуру тощо) повинна ґрунтуватися на точних статистичних даних, зокрема на показниках хронологічно-територіального розповсюдження. У кожній українській губернії Головним управлінням землеустрою та землеробства Російської імперії до 1913 р. було зафіксовано діяльність сільськогосподарських товариств. Наразі українська історіографія потребує появи науково-статистичного дослідження, предметом якого стануть сільськогосподарських товариств українських губерній із зазначенням назви, дати виникнення,

району дії (сільське, волосне, повітове), аналізом напрямів діяльності та їхнього внеску в покращення агрокультури українського селянства тощо.

Сфера наших наукових пошуків обертається навколо Лівобережжя України – регіону, в якому зафіксовано найбільшу кількість сільських статутних громадських товариств. З огляду на це, у цьому розділі ми частково висвітлюємо результати наукових пошуків щодо кількісного представлення та територіального охоплення сільськогосподарських товариств, зокрема у межах Чернігівської губернії.

Відомості про кількісні показники та діяльність сільськогосподарських товариств розпорошені у кількох джерельних групах:

- «Звіти» Головного управління землеустрою та землеробства. Незважаючи на те, що такі дані є обмеженими (відсутня інформація про кількість членів, структурні складові, результати діяльності тощо), зазначених у них назв та дат виникнення товариств, цілком достатньо для розуміння загальної тенденції. Інформація цієї групи є чіткою та інформаційною, що дало змогу нам встановити всі складові Чернігівської мережі сільськогосподарських товариств до 1905 р.;

- друковані «Статути» та «Звіти» чернігівських сільськогосподарських товариств. Згідно норм чинного на той час законодавства, реєстрація сільськогосподарських товариств відбувалася на підставі надання заяви від членів-засновників та тексту «Статуту» майбутнього об'єднання до канцелярії губернатора. На тестах зареєстрованих «Статутів» ставили дату його затвердження та номер, під яким Товариство було внесено до реєстру офіційних організацій губернії. На сьогодні зі 108 досліджених сільськогосподарських товариств нам доступні тексти «Статутів» лише 3 – Глухівського, Спаського та Стародубського [305; 360; 361]. Зважаючи на те, що зміст статутних документів є основою діяльності будь-якого громадського об'єднання, такий стан речей, із частковою збереженістю «Статутів», не забезпечив нам повної хронологічної реконструкції процесу виникнення сільськогосподарських товариств Чернігівської губернії. Ситуація зі

«Звітами» аналогічна до зазначеного вище. Номінально товариства були зобов'язані щорічно надавати «Звіти» (друковані чи рукописні) про свою діяльність до канцелярії губернатора, канцелярії чи економічної ради відповідного повітового земства. Насправді, такі «Звіти» надавалися лише тими сільськогосподарських товариств, які клопотали про отримання фінансової допомоги з боку зазначених установ. У нашому випадку ми володіємо поодинокими «Звітами» Смолязького, Новобасанського, Мглинського, Ніжинського, Монастирищенського, Вишенського та Чернігівського та інших сільськогосподарських товариств [156; 196–198; 211; 227; 228; 264];

- матеріали губернського друку, зокрема «Календарі Чернігівської губернії» та «Земський збірник Чернігівської губернії». В останньому частково друкувалися «Звіти» сільськогосподарських товариств, матеріали засідань економічних рад повітових земств тощо. Необхідність появи інформації зазначеного змісту на сторінках «Збірника» пояснювалась тим, що «такими звітами не можуть не цікавитися особи, які долучені до справи організації та функціонування сільськогосподарських товариств, а також гласні губернських зборів, які підтримують подібні ініціативи» [457];

- матеріали повітового друку, зокрема «Журнали повітових зборів»;

- матеріали в часописі Чернігівського сільськогосподарського товариства – «Селянин»;

- матеріали періодичного друку – «Рілля», «Чернігівський земський тиждень», «Громадська думка», «Село» та інші;

- рапорти та звіти повітових справників. Періодично до Чернігівського губернського жандармського управління надходили відомості про «міру політичної благонадійності осіб, яких було зареєстровано як членів-засновників професійних союзів, кооперативних об'єднань та сільськогосподарських товариств», адже «на користь утворення таких товариств клопочуть, головним чином, особи політично неблагонадійні.

А революційні партії планують у майбутньому організувати з них об'єднання для революційних цілей» [41, 7–9];

- звітно-статистичні дані губернських агрономів. На сьогодні в українській історіографії відсутня комплексна інформація щодо статистичних даних мережі чернігівських сільськогосподарських товариств у її хронологічній динаміці. Посадовими особами Чернігівського земства, зокрема двома агрономами В. Л'Етьєнном та П. Гавсевичем, у 1913 та 1915 рр., було зроблено спроби систематизувати інформацію про наявні сільськогосподарські товариства у Чернігівській губернії станом на 1910 та 1913 рр. відповідно [556; 726]. Важливою є і узагальнювальна праця незазначеного члена сільськогосподарського відділу Чернігівського губернського земства, у якій проаналізовано діяльність сільськогосподарських товариств за 1912 р. [799], а також стислі статистичні дані за 1908 р., які були опубліковані М. Примаком [863]. Вказані роботи, при усій їхній важливості для дослідників сільської громадської статутної ініціативи, мають кілька недоліків: по-перше, аналіз відбувався на підставі інформації, яка надходила від самих сільськогосподарських товариств, без їхньої перевірки; по-друге, відсоткові показники вираховувалися на основі опрацювання звітної документації не усіх сільськогосподарських товариств – у 1910 р. із зареєстрованих 33 товариств анонсувався аналіз діяльності лише 17, або 51,5 % [729, 67], у 1912 р. із відомих 79 сільськогосподарських товариств – 69, або 87,3 %; у 1913 р. із зареєстрованих 90 «надіслали звіти про свою діяльність 76 товариств (або 84 % – О. С.), а інші 14, або, можливо, і більша кількість, точно не відомо, в якому вони знаходяться стані» [556]; по-третє, у змісті узагальнених матеріалів наявні помилки щодо року заснування окремих сільськогосподарських товариств у Чернігівській губернії, тощо.

Сукупність матеріалів зазначених вище джерельних груп дає змогу переглянути кількісні показники у мережі сільськогосподарських товариств Чернігівської губернії (15 повітів), уточнити та ввести до українського наукового простору нову інформацію.

Статистичні дані щодо виникнення в Борзнянському повіті сільськогосподарських товариств є різними залежно від джерела. Так, за інформацією Департаменту землеробства перші 5 об'єднань виникли в 1900 р. – Борзнянське, Івангородське, Кальчинівське, Плисківське та Шаповалівське. Це найбільший показник в Чернігівській губернії одночасної реєстрації сільськогосподарських товариств у межах одного повіту станом на початок ХХ ст. У 1901 р. було засновано Ічнянське волосного типу [422, 47]. За підрахунками В. Л'Етьєнна та органів поліції у повіті діяло 8 сільськогосподарських товариств. Наш аналіз мережі сільськогосподарських товариств у повіті станом на 1910 р. становить 14: у період 1901–1910 рр. виникли Ічнянське, Комарівське, Гужівське, Смолязьке, Євлашівське, Рожнівське, Олексіївське, Берестовецьке та Максимівське сільськогосподарські товариства. Дописувач журналу «Селянин» зафіксував у Борзнянському повіті на середину 1911 р. реєстрацію та діяльність 12 сільськогосподарських товариств [692]. Саме тому, ми можемо спростувати і цифру П. Гавсевича у 9 сільськогосподарських товариств станом на 1913 р. Наші пошуки статутних та звітних матеріалів сільськогосподарських товариств, які діяли у 1913 р. зупинилися на цифрі 17 (ще Прохорівське, Ядутинське та Бурімське). Борзнянський повіт у підсумку мав, разом із Ніжинським повітом, найчисельнішу і найрозгалуженішу мережу сільськогосподарських товариств серед повітів Чернігівської губернії. Зокрема, повітового типу – 1, волосного (села та містечка) – 7 із 14 волосних центрів, сільського – 8 та хутірського – 1 сільськогосподарське товариство. Загалом, станом на кінець 1913 р. лише Велико-Загорівська, Фастівецька та Парафіївська волость не мали на своїй території жодного зареєстрованого сільськогосподарських товариств.

Більш структуровано вищезазначена інформація представлена у таблиці 3.1. Пропоновані кількісні показники сільськогосподарських товариств у межах Чернігівської губернії представлено на кінець кожного року.

Таблиця 3.1

Сільськогосподарські товариства Борзнянського повіту

Рік	В. Л'єтєнн	Кооператор	Чернігівське губернське земство		П. Гавсевич		О. Силка	
			к-ть	назва	к-ть	назва	к-ть	назва
1900			1	Шаповалівське	1	Шаповалівське	5	Борзнянське Івангородське Кальчинівське Плисківське Шаповалівське
1901			2	Ічнянське	2		6	Ічнянське
1907			3	Комарівське	3	Комарівське	7	Комарівське
1908			4	Гужівське	4		9	Гужівське Смолязьке
1909			5	Євлашівське	5		11	Євлашівське Рожнівське
1910	8		8	Олексіївське Максимівське Берестовецьке	7		14	Олексіївське Берестовецьке Максимівське
1911		12	10	Бурімське Ядугинське	10		16	Ядугинське Бурімське
1912			12		9		16	
1913			12		9	Івангородське Ядугинське Рожнівське Олексіївське Плисківське	17	Прохорівське

Станом на середину 1917 р. у повіті підтверджується діяльність 16 сільськогосподарських товариств. З попередніх товариств не згадувалось Борзнянське та Гужівське, натомість повідомлялось про нове – у с. Хороше Озеро [30, 2].

Перше сільськогосподарське товариство у Глухівському повіті виникло в 1896 р. Це було Глухівське сільськогосподарське товариство, «Статут» якого підписаний 15 травня. Через низку причин у 1904 р. рада Товариства оголосила про припинення діяльності громадського об'єднання. Маємо документальну фіксацію поновленої діяльності Глухівського сільськогосподарського товариства лише на кінець 1909/початок

1910 рр. [41, 21; 729, 67]. Хоча, за інформацією П. Гавсевича, у повіті практика створення громадських товариств започатковується лише з 1910 р., з реєстрації «Статуту» Кучерівського сільськогосподарських товариств [556, 14].

Опрацьований наявний джерельний та історіографічний матеріал дає змогу зробити такі висновки: у 1896–1904 рр. зафіксовано діяльність Глухівського сільськогосподарського товариства, що підтверджується статутними та звітними матеріалами громадського об'єднання; з 1910 р. у повіті оформилося Кучерівське сільськогосподарське товариство, яке так і залишилося єдиною статутною організацією сільського типу; зафіксовано пропозиції з боку земських повітових гласних щодо необхідності організації Глухівського центрального сільськогосподарського товариства, які висловлювалися майже до 1914 р. [130, 77].

У 1913 р. за підтримки Глухівського повітового земства активізувався процес щодо відкриття двох сільськогосподарських товариств – у с. Березі (Глухівська волость) та Дубовичах (Тулиголівська волость). Зокрема, влітку 1913 р. земство організувало в них публічні лекції «Про сільськогосподарські товариства та кооперацію» і на підставі відповідних рішень повітова земська рада звітувала, що ці товариства знаходяться на стадії відкриття [130, 193].

Станом на 1915 р. підтверджується діяльність Дубовичівського сільськогосподарських товариств, реєстрацію якого умовно можемо віднести до 1913 р. Цифру в 3 сільськогосподарських товариства, які діяли у Глухівському повіті в 1915 р., підтверджують матеріали повітових земських зборів: «У цей час у повіті є 3 товариства: Глухівське, Кучерівське та Дубовичівське. Діяльність сільськогосподарських товариств порівняно слабка і зумовлюється, по-перше, короткочасовістю їхнього існування, а по-друге – обмеженістю фінансових засобів товариств, і лише Кучерівське, незважаючи на зазначені вище обставини, працює стабільно, що можна зарахувати енергії його керівників» [131, 101, 129]. Таким чином, повіт із 9 волостей мав 1 сільськогосподарське товариство повітового типу та 2 сільського.

Таблиця 3.2

Сільськогосподарські товариства Глухівського повіту

Рік	В. Л'Етьєнн	Чернігівське губернське земство		П. Гавсевич		О. Силка	
		к-ть	к-ть	назва	к-ть	назва	к-ть
1896–1904						1	Глухівське
1905–1909						-	
1910	1		Кучерівське	1	Кучерівське	2	Глухівське Кучерівське
1911				1		2	
1912		1		1		2	
1913		1		1	Кучерівське	3	Дубовичівське

1910 рік – рік започаткування громадської ініціативи у питанні організації сільськогосподарських товариств у межах Городнянського повіту. Цю дату підтверджують В. Л'Етьєнн та П. Гавсевич, але без зазначення назви сільськогосподарських товариств. Відмінність у їхніх поглядах на статистичні дані полягає лише в тому, що В. Л'Етьєнн у 1910 р. фіксує діяльність «ще одного сільськогосподарського Товариства», яке він визначає як «номінальне» [729, 67]. Звіт Городнянського повітового справника про наявність у повіті статутних об'єднань за 1909/1910 рр. теж зазначає одне сільськогосподарське товариство – Голубичівське [41, 117].

Станом на 1913 р. Городнянські повітові земські збори констатували, що «агрономи брали посильну участь у роботі сільськогосподарських товариств». І далі: «Сільськогосподарські товариства є важливими помічниками у справі розповсюдження сільськогосподарських знань. Кошти, яке земство асигнує сільськогосподарським товариствам, спрямовуються на пропаганду серед населення сільськогосподарських знань, отже, використовуються достатньо продуктивно. Так, наприклад, сільськогосподарські товариства мають власні показово-дослідні сільськогосподарські ділянки, купують породистих биків для громадської череди, пропагують посів трав і коренеплодів тощо» [133, 545]. Висновок із

зазначеного тексту можливий лише один – станом на 1913 р. у Городнянському повіті функціонувало кілька сільськогосподарських громадських об'єднань. П. Гавсевич подав кількісний показник – 3.

На підстави вичення джерел, ми зробили такі висновки: на межі 1909–1910 рр. у Городнянському повіті фіксується діяльність Голубичівського, з 1910 р. – Городнянського, з 1911 р. – Ріпицького та Новоборовичівського сільськогосподарських товариств. Обмеженість інформаційних даних не дає змогу нам бути цілком впевненими в діяльності або недіяльності після 1909 р. Голубичівського товариства. З огляду на той факт, що таке сільськогосподарське товариство не було зафіксовано П. Гавсевичем, припускаємо можливість припинення його функціонування. Натомість у відомостях за 1917 р. зафіксовано діяльність Голубичівського сільськогосподарського товариства. Залишається відкритим питання щодо реєстрації чи нереєстрації діяльності в 1914 р. Петрівського сільськогосподарського товариства, про можливість відкриття дій якого зазначалося на одному із засідань Городнянських повітових земських зборів [133, 533].

Ще одним нез'ясованим моментом у системі сільськогосподарських товариств Городнянського повіту є повідомлення в часописі «Селянин» про відкриття 12 жовтня 1908 р. нового Товариства у с. Чижівка Борзнянського повіту [467]. Річ у тім, що населеного пункту в Борзнянському повіті з такою назвою не існувало. Натомість було село Чижівка у Городнянському повіті, яке знаходилося поблизу с. Горностаївка. Припустимо, що в повідомленні закралася помилка стосовно назви повіту. У такому разі ми отримуємо факт того, що першим сільськогосподарським товариством у Городнянському повіті було Чижівське 1908 р. заснування, а, отже, на перший контрольний 1910 р. дослідники мали б зафіксувати діяльність не одного, а двох сільськогосподарських товариств. Однак, цього не відбулося. Таким чином, констатуємо наступне: або Чижівське сільськогосподарське товариство

дійсно не належало територіально до Городнянського повіту, або воно так і не розпочало свою діяльність.

Городнянський повіт відзначений і нереалізованим проектом сільськогосподарського товариства у с. Береза. Принаймні у звіті повітової земської управи за 1913 р. зазначалось, що Товариство знаходилось на стадії відкриття [444]. Але у переліку активних сільськогосподарських товариств у 1917 р. воно не значиться.

Отже, на кінець 1913 р. у межах 10 волостей діяли і 1 повітове та 2 волосні сільськогосподарські товариства. Станом на 1916 р. встановлено додатково діяльність Деревинського сільськогосподарського товариства Хотівлянської волості [52, 132, 135].

Таблиця 3.3

Сільськогосподарські товариства Городнянського повіту

Рік	Справник		В. Л'Етьєнн	Чернігівське губернське земство		П. Гавсевич	О. Силка	
	к-ть	назва		к-ть	назва		к-ть	к-ть
1908							1	Чижівське (?)
1909	1	Голубичівське					1	Голубичівське
1910			2		Городнянське	1	2	Городнянське
1911					Новоборовичівське Ріпицьке	2	3	Ріпицьке Новоборовичівське
1912				2		3	3	
1913				3		3	3	

Відомості про сільськогосподарський громадський рух на Чернігівщині вказують на те, що перше сільськогосподарське товариство у Козелецькому повіті було зареєстровано в 1901 р. І Департамент землеробства, і П. Гавсевич

повідомляють про Новобасанське волосного типу. За поліційними даними на початок 1910 р. у повіті діяло 4 сільськогосподарських товариства – Чемерське, Кобизьке, Ярославське та Старобасанське [41, 93 зв., 103; 106-108; 1051]. П. Гавсевич та В. Л’Етьєнн вказують на числовий показник у 1910 р. – 5 товариств. На основі опрацювання низки джерельних матеріалів, кількісні показники щодо виникнення та діяльності сільськогосподарських товариств у Козелецькому повіті станом на контрольний 1910 р. частково збігаються із їхніми даними: у 1901 р. виникає волосне Новобасанське, у 1904 р. – Кобизьке, Ярославо-Старобасанське, у 1906 р. – Чемерське, у 1908 р. – Щаснівське, у 1910 р. – Новобиківське сільськогосподарські товариства. Але на кінець 1913 р. замість заявлених П. Гавсевичем 9 сільськогосподарських товариств, ми зафіксували функціонування 11 – 10 волосних (із 14) та 1 сільське. У 1911 р. до зазначених додалося Олишівське, у 1912 р. – Держанівське, Ядлівське, Вороньківське волосні та сільське Єрківське сільськогосподарські товариства.

Таблиця 3.4

Сільськогосподарські товариства Козелецького повіту

Роки	В. Л’Етьєнн		Чернігівське губернське земство		П. Гавсевич		О. Силка	
	к-ть		к-ть		к-ть	назва	к-ть	назва
1901		Новобасанське		Новобасанське	1	Новобасанське	1	Новобасанське
1902					1		1	
1903					1		1	
1904		Кобизьке		Кобизьке Ярославо- Старобасанське	2	Новобасанське Кобизьке	3	Кобизьке Ярославо- Старобасанське
1905		Ярославо- Старобасанське			2		3	
1906				Чемерське	3		4	Чемерське
1907					3		4	
1908		Щаснівське			4		5	Щаснівське
1909				Щаснівське	4		5	

1910	5			Новобиківськ е	5		6	Новобиківськ е
1911				Олишівське	6		7	Олишівське
1912			7	Вороньківське Держанівське	8		11	Держанівське Ядлівське Вороньківськ е Єрківське
1913			10		9		11	

Станом на середину 1917 р. у повіті функціонувало ще два нових сільськогосподарських товариства – повітове та волосне Бобровицьке [30, 17 зв., 18].

Історія громадських сільськогосподарських товариств у Конотопському повіті розпочалася в 1900 р. з ініціативи громади волосного центру с. Дмитрівка. «Звіти» Конотопського земства за 1909 р. повідомляють про надання Дмитрівському сільськогосподарському товариству грошової позики терміном на 3 роки [136, 638]. При цьому В. Л'Етьєнн у своїй роботі не зафіксував роботу такого сільськогосподарського товариства.

Опрацювання змісту земської звітної документації дає змогу зробити висновки, що відповідальні особи за розвиток громадської статутної ініціативи на місцях, м'яко кажучи, не володіли повною ситуацією про цей рух у повіті. Відомості, які містяться на різних сторінках «Звітів» та «Журналів» земської управи, не узгоджуються між собою. Так, за 1913 р. фіксують, що «у повіті існують два сільськогосподарських товариства та три відправило статуту на затвердження» [137, 355] (тобто 5 – О. С.); «з метою компенсації побудови приміщень для пунктів прокату сільськогосподарського знаряддя та купівлю сільськогосподарського знаряддя, виділили кошти наступним товариствам: Дептівському, Голінському, Бахмацькому, Митченківському, Конотопському, Рубанківському» [137, 496–407] (тобто 6 – О. С.), при цьому повітове земство зазначає, що Конотопському та Дмитрівському сільськогосподарському товариству на 1914 р. субсидія не

передбачена [137, 402], тобто діє ще 1 сільськогосподарське товариство – Дмитрівське.

П. Гавсевич станом на 1913 р. подав цифру у 3 сільськогосподарських товариства. Ми ж, після аналізу наявних джерельних матеріалів, стверджуємо, що в Конотопському повіті станом на 1913 р. діяло 7 сільськогосподарських товариств – 1 повітового (м. Конотоп), 4 – волосного (м-ко Бахмач, м-ко Голінка, с. Дептівка, с. Дмитрівка), 2 – сільського (с. Митченки, с. Рубанка) типів.

Таблиця 3.5

Сільськогосподарські товариства Конотопського повіту

Роки	В. Л'Етьєнн	Чернігівське губернське земство		П. Гавсевич	О. Силка	
	к-ть	к-ть	назва	к-ть	к-ть	назва
1900-1909					1	Дмитрівське
1910	0				2	Конотопське
1911					2	
1912		0	Голінське Дептівське	2	4	Голінське Дептівське
1913		2		3	7	Митченківське Бахмацьке Рубанківське

Сталою й позитивною тенденцією організації сільськогосподарських товариств ми характеризуємо стан справ і в Кролевецькому повіті. Першим сільськогосподарським товариством стало об'єднання селян у с. Спаське Алтинівської волості, «Статут» якого зареєстровано в 1906 р.

Опрацьовані звітно-статистичні джерельні матеріали на контрольні 1910 р. та 1913 р. у підсумку не зійшлися на одних цифрових показниках. Так, повітовий справник станом на 1910 р. повідомляє про 2 сільськогосподарські товариства (Понорницьке та Покошицьке), рік заснування яких – 1909 р. [41, 20, 26, 81, 121]. В. Л'Етьєнн та П. Гавсевич впевнені, що у 1910 р. у повіті діяло не 2, а 4 сільськогосподарські товариства.

Варто зазначити, що земські матеріали Кролевецького земства, порівняно з іншими земствами, найбільш повно висвітлюють діяльність

місцевих сільськогосподарських товариств. Так, у 1909 р. вони фіксують діяльність Спаського та Понорницького товариств; у 1911 р. – Чапліївського, Карильського, Обтівського, Собизького та Покошицького сільськогосподарських товариств [138, 76, 172–173]. Ініціатива відкриття товариства у с. Покошичах була озвучена наприкінці 1909 р. Юхимом Леоненком – «селянином, 55 років, людиною суперечливої політичної благонадійності» [41, 20, 26].

Хронологія виникнення Кролевецьких сільськогосподарських товариств за нашими підрахунками така: у 1906 р. – Спаське, у 1909 – Понорницьке, Чапліївське, у 1910 р. – Собизьке, у 1911 р. – Покошицьке, Карильське, Обтівське, у 1912 р. – Добротівське, Рождественне, Алтинівське, Атюське, Клишківське; діяло станом на 1913 р. – Кролевецьке. Отже, ми зафіксували функціонування у 1913 р. на території повіту 13 сільськогосподарських товариств – 1 повітового, 6 волосних (із 10) та 6 сільських.

Таблиця 3.6

Сільськогосподарські товариства Кролевецького повіту

Роки	В. Л'Етьєнн		Кролевецьке повітове земство		Чернігівське губернське земство		П. Гавсевич		О. Силка	
	к-ть	назва	к-ть	назва	к-ть		к-ть	назва	к-ть	назва
1906-1908	1	Спаське				Спаське	1	Спасьє	1	Спаське
1909	2	Понорницьке	2	Спаське Понорницьке		Чапліївське Понорницьке Собизьке	3		3	Понорницьке Чапліївське
1910	4	Собизьке Чапліївське	2				4		4	Собизьке

1911		Обтівське	7	Чапливське Карильське Обтівське Собизьке Покошицьке		Карильське Добротівське	6		7	Покошицьке Обтівське Карильське
1912			12	Рождственне Алтинівське Атюське Добротівське Клишківське	8	Алтинівське Рождственне Клишківське Атюське	12		12	Клишківське Рождственне Добротівське Атюське Алтинівське
1913					12		14		13	Кролевецьке

У період Першої світової війни у Кролевецькому повіті зафіксовано появу трьох нових сільськогосподарських товариств – Городищенського та Конятинського Оболонянської волості, а також волосного Коропського [30, 14].

До когорти найменших за чисельністю у сфері відкриття сільськогосподарських товариств, ми зараховуємо і Мглинський повіт. Традиційно ініціатива відкриття першого громадського Товариства належала повітовому центру, мешканці якого у 1902 р. заснували Мглинське сільськогосподарське товариство. Проте, це Товариство через об'єктивні причини не змогло організувати тривалий діяльнісний процес, у результаті чого воно змушене було у 1910 р. повторно перереєструватись, а фактичну діяльність розпочинати лише з другої половини 1912 р. Станом на 1909 р. у повіті активно діяло волосне Почепське сільськогосподарське товариство, принаймні у цей рік зафіксовано факт представництва Товариства в економічній раді Мглинських повітових зборів [139, 14, 22, 50]. За матеріалами В. Л'Етьєнна та повітового справника у контрольний 1910 р. повіт мав одне сільськогосподарське товариство, за підрахунками

П. Гавсевича – два. Ми схильні підтримати думку останнього й підтвердити функціонування Почепського та Мглинського сільськогосподарських товариств. Станом на другу контрольну дату – 1913 р., П. Гавсевич виділяє діяльність трьох товариств; функціонування Старосільського сільськогосподарського товариства в історіографії встановлено станом на 1914 р. [402, 1872], хоча це і припускає факт його реєстрації у 1913 р. Отже, у Мглинському повіті функціонувало повітове та 2 волосні товариства.

Таблиця 3.7

Сільськогосподарські товариства Мглинського повіту

Роки	В. Л'Етьєнн	Чернігівське губернське земство		П. Гавсевич		О. Силка	
	к-ть	к-ть	назва	к-ть	назва	к-ть	назва
1901			Мглинське	1			
1902– 1904				1		1	Мглинське
1905– 1908				1		0	
1909			Почепське	2		1	Почепське
1910	1			2		2	Мглинське
1911				1		2	
1912		2		2		2	
1913		2		3	Мглинське	3	Старосільське

Станом на середину 1917 р. зафіксовано функціонування ще сільських Жудилівського, Семківського, Павлівського та волосних Горобейнівського й П'янорозького сільськогосподарських товариств [30, 22, 23 зв., 25].

Першим сільськогосподарським товариством у Ніжинському повіті стало Товариство повітового типу, «Статут» якого було затверджено у 1897 р. Але активні дії щодо організації сільськогосподарських товариств у повіті розпочалися з 1904 р. – року початку діяльності Володьководівницького сільськогосподарського товариства. У 1906 р. діяли – Носівське, у 1909 р. – Веркіївське, Заудайське, Монастирищенське, у 1910 р. – Заньківське товариства. За відомостями Ніжинського повітового справника на початок 1910 р. у повіті працювали Заньківське, Заудайське, Носівське та Володьководівницьке товариства [41, 84а, 88а, 113]. На контрольний 1910 р.

згідно інформації В. Л'Етьєнна у повіті було зареєстровано 6 сільськогосподарських товариств, а у матеріалах П. Гавсевича, цифру активних сільськогосподарських товариств на 1910 р. було скореговано на 5.

На основі опрацювання наявних джерельних та історіографічних матеріалів ми зробили такі висновки: наші пошуки щодо виявлення діяльності сільськогосподарських товариств у повіті станом на 1913 р. зупинилися на цифрі 16. У 1912 р. діяли Рівчак-Степанівське, Вересоцьке, Лосинівське, Галицьке, Данинське, Макіївське, Дроздівське, Орлівське, Смолянське; у 1913 р. – Дрімайлівське товариства. Відкритим залишається питання про Черняхівське сільськогосподарські товариства. Відомо, що в березні 1909 р. сільський актив с. Черняхівки Веркіївської волості клопотав про відкриття власного сільськогосподарського товариства. За відомостями повітового справника «усі члени співчують лівим партіям. Ініціатор Іван Легейда – людина неблагонадійна, тому вважаю, що дозвіл на утворення Товариства є небезпечною справою» [41, 22]. Подальшу долю Черняхівського сільськогосподарського товариства нам не виявити не вдалося, але цілком ймовірно, що ініціативу селян не було підтримано губернською владою.

Таким чином, на кінець 1913 р. у повіті діяли 1 повітове, 12 волосних та 4 сільських сільськогосподарських товариства.

Таблиця 3.8

Сільськогосподарські товариства Ніжинського повіту

Роки	В. Л'Етьєнн		П. Гавсевич		О. Силка			
	к-ть	назва	к-ть	назва	к-ть	назва		
1897-1903				Ніжинське	1	Ніжинське	1	Ніжинське
1904		Володько-водівицьке		Володько-водівицьке	2	Володько-водівицьке	2	Володько-водівицьке
1905					2		2	
1906					2		3	Носівське
1907					2		3	
1908					2		3	

1909		Веркіївське Заудайське		Веркіївське Заудайське Монастири- щенське	5		6	Веркіївське Заудайське Монастирище нське
1910	6	Ніжинське Монастирище нське			5		7	Заньківське
1911					6		7	
1912			6	Данинське Галицьке Макіївське Лосинівське Носівське Вересоцьке Степанівське Смолянське Дроздівське Орлівське	15		16	Вересоцьке Галицьке Рівчак- Степанівське Дроздівське Макіївське Орлівське Смолянське Данинське Лосинівське
1913			15		16	Лосинівське Степанівське Заньківське Дроздівське	17	Дрімалівське

У 1914 р. виникло нове сільське сільськогосподарське товариство – Дорогинське [609; 610], яке продовжувало функціонувати і після лютневих подій 1917 р. У середині року про свою діяльність прозвітувало ще три нові сільськогосподарських товариства – волосне Мринське та сільські Шатурське й Паньківське [30, 31 зв., 32].

Усі сільськогосподарські товариства у період з 1918 до 1922 рр. зупинили свою діяльність. В окремих селах, в нових радянських реаліях, зафіксовано спроби організації «нових» сільськогосподарських товариств. Наприклад, у с. Веркіївка у 1924 р. «зорганізувалося нове сільськогосподарське товариство, яке веде працю, але не має коштів придбати нових машин, а тих, старих, ніяк не можна видерти з приватних рук» [691, 9]. Нові часи, проблеми старі.

На території Новозибківського повіту найпізніше, порівняно з іншими повітами Чернігівської губернії, розпочався процес реєстрації досліджуваних сільськогосподарських товариств. Діяльність перших товариств П. Гавсевич зафіксував у 1911 р. За даними сільськогосподарського відділу Чернігівської губернії це були Великокривецьке та Семенівське. Через два роки, за інформацією П. Гавсевича, уже діяло 7 сільськогосподарських товариств. При

цьому його дані не відображають повною мірою динаміки їхнього виникнення. Ми можемо підтвердити факт функціонування у 1913 р. наступних товариств – Новозибківського, Риловичівського, Семенівського, Великощербинівського, Великокривецького, Рогівського; з великою долею ймовірності – Великотопальського та Старобобовицького (1 повітового, 3 волосних, 4 сільських).

Таблиця 3.9

Сільськогосподарські товариства Новозибківського повіту

Роки	В. Л'Етьєнн	Чернігівське губернське земство		П. Гавсевич		О. Силка	
	к-ть	к-ть	назва	к-ть	назва	к-ть	назва
1900–1909							
1910	0						
1911			Семенівське Великокривецьке	2		2	Великокривецьке Семенівське
1912		2	Новозибківське Риловичівське	4		4	Новозибківське Риловичівське
1913		4		7	Семенівське Риловичівське Рогівське Великощербинівське Новозибківське	8	Рогівське Великощербинівське Старобобовицьке Великотопальське

Майже аналогічна ситуація повторилася на прикладі Новгород-Сіверського повіту. Перше сільськогосподарське товариство було зареєстровано у 1899 р. у межах повітового центру [421, 31]. Під час звіту на 1910 рік, справник зазначив, що на цей рік у повіті не було зареєстровано жодного сільськогосподарського товариства [41, арк. 16]. П. Гавсевич опосередковано підтвердив стан відсутності реалізованих громадських ініціатив щодо сільськогосподарських товариств і зазначив, що «один Новгород-Сіверський повіт весь час залишається без сільськогосподарських товариств: Івотське та Петрівське (у селі Грем'яч) товариства насамперед лише рахуються, оскільки про їхню діяльність ми не маємо жодних

відомостей з 1910 р.» [556, 5]. Наші пошуки стосовно виявлення інформації про діяльність трьох названих сільськогосподарських товариств станом на 1913 р. виявилися малоуспішними. Є всі причини припустити, що Новгород-Сіверський повіт на середину 1910-х рр. залишався без активних товариств. Натомість відомості за 1917 р. повідомляють про функціонування Новгород-Сіверського та хутірського Попівського Фаєвської волості сільськогосподарських товариств [30, 30 зв.].

Таблиця 3.10

Сільськогосподарські товариства Новгород-Сіверського повіту

роки	В. Л'Етьєнн	Чернігівське губернське земство	П. Гавсевич		О. Силка	
	к-ть	к-ть	к-ть	назва	к-ть	назва
1899					1	Новгород-Сіверське
1910	0		0	Івотське Петрівське	0	Івотське Петрівське
1913		1	0		0	

Остерський повіт вступив на шлях організації сільськогосподарських товариств у 1901 р. Згідно відомостей Департаменту землеробства, Гоголівське волосне сільськогосподарське товариство було утворене в 1901 р. На жаль, у подальшому, такий досвід громадської ініціативи було підтримано лише через кілька років, але не пізніше 1909 р., мінімальною кількістю людей, які стали засновниками Димерсько-Березинського сільськогосподарське товариство. Це об'єднання станом на 1909 р. було наймалочисельним у Чернігівській губернії – до його складу входило всього 3 особи [41, 126 зв.]. У 1913 р., за даними П. Гавсевича, в Остерському повіті діяло 4 сільськогосподарських товариств. Наші пошуки щодо підтвердження чи заперечення цієї цифри зумовили констатацію того факту, що у звітний передвоєнний рік у повіті було зареєстровано 7 сільськогосподарських товариств – Гоголівське, Димерсько-Березинське, Крихаєвське, Вишенське,

Дударківське, Русанівське та Максимське (1 волосне та 6 сільських).
У повітовому місті сільськогосподарського товариства не було.

Таблиця 3.11

Сільськогосподарські товариства Остерського повіту

Роки	Департамент землеробства /справник	Чернігівське губернське земство		П. Гавсевич		О. Силка	
	назва	к-ть		к-ть	назва	к-ть	назва
1901- 1908	Гоголівське					1	Гоголівське
1909	Димерсько- Березинське					2	Димерсько- Березинське
1910						2	
1911						2	
1912		0	Крихаєвськ е	1		3	Крихаєвське
1913		1		4	Димерсько- Березинське Вишенське	7	Вишенське Дударківське Русанівське Максимське

Появу сільськогосподарських товариств у Сосницькому повіті стосовно інших повітів Чернігівської губернії зафіксовано достатньо пізно – у 1910 р. В. Л.'Етьєнн увів до історіографічного простору числовий показник у 2 товариства. Натомість джерела, зокрема матеріали Сосницької економічної ради за січень 1911 р., зафіксували звіт повітового агронома, у якому він «доповів раді про відкриття протягом останнього року (1910 – О.С.) у повіті п'яти селянських сільськогосподарських товариств малого району дії» [933, 146]. Наші пошуки щодо виявлення та встановлення числового показника активних сільськогосподарських товариства у Сосницькому повіті станом на 1910 р. зупинилися на цифрі 2 – Синявське та Новомлинське.

У 1911 р. відкрилися Киселівське, Лавське [32] та Макошинське, у 1912 р. діяли ще Менське та Борківське сільськогосподарські товариства.

За даними П. Гавсевича станом на 1913 р. у повіті функціонувало 7 сільськогосподарських товариств. Наші пошуки у межах Сосницького

повіту підтверджують вказаний вище числовий показник – 1 волосне та 6 сільських.

Таблиця 3.12

Сільськогосподарські товариства Сосницького повіту

Роки	В. Л'Етьєнн	Сосницьке повітове земство		П. Гавсевич	О. Силка	
		к-ть	назва	к-ть	к-ть	назва
1910	2	5	Синявське Новомлинське	2	2	Синявське Новомлинське
1911			Киселівське Макошинське Лавське	3	6	Лавське Макошинське Киселівське
1912		5	Менське	7	7	Борківське Менське
1913		7		7	7	

У період Першої світової війни було зареєстровано «Статути» ще трьох нових сільськогосподарських товариств – волосного Волинківського та сільських Тополівського й Феськівського [30, 36 зв., 37, 38 зв.].

Стародубський повіт за часом виникнення сільськогосподарських товариств був лідером у Чернігівській губернії. «Статут» першого такого об'єднання – Стародубського товариства сільського господарства та тваринництва було підписано у 1894 р. [361]. Незважаючи на той факт, що Товариство проводило свою діяльність до початку 20-х рр. ХХ ст., звіт повітового справника за 1910 р. містить інформацію про те, що станом на звітний рік на території повіту жодне сільськогосподарське товариство не функціонувало [41, 17–19], а В. Л'Етьєнн фіксує номінальну діяльність одного Товариства. П. Гавсевич повідомляє, що станом на 1913 р. у повіті діяло 2 сільськогосподарських товариства. Окрім Стародубського, він зазначає волосне Гринівське. Картотека наших досліджень містить підтвердження діяльності повітового Стародубського, волосних Кістерського

та Гринівсько-Городищенського сільськогосподарських товариств у контрольний 1913 р.

Таблиця 3.13

Сільськогосподарські товариства Стародубського повіту

Роки	Чернігівське губернське земство		П. Гавсевич		О. Силка	
	к-ть	назва	к-ть	назва	к-ть	назва
1894–1911					1	Стародубське
1912	1	Кістерське Гринівсько- Городищенське			2	Кістерське
1913	2		2	Стародубське Гринівське	3	Гринівсько- Городищенське

На середину 1917 р. у повіті функціонувало 4 сільськогосподарські товариства. До трьох вищезазначених додалося сільське Понурівське [30, 43].

Суразький повіт за масштабами поширення громадської ініціативи щодо організації сільськогосподарських товариств залишився найменш чисельним. За звітними даними повітового справника в повіті станом на початок 1910 р. діяло 1 Товариство – Гордіївське (волосний центр). Зазначену інформацію підтверджує й В. Л’Етьєнн. П. Гавсевич впевнений, що цим єдиним Товариством було не Гордіївське, а Суразьке. Матеріали земської повітової управи вже традиційно суперечливі: з одного боку «у 1912 р. активних кооперативів (с.-г. товариств, кредитних спілок та споживчих товариств) не існує», а з іншого – «із кооперативних складів на ділянці діє склад Гордіївського сільськогосподарського товариства» [362, 266, 280].

Наше дослідження стану функціонування сільськогосподарських товариств у повіті засвідчило, що в 1913 р. діяльність проводило 2 об’єднання – волосне Гордіївське та посадське Свяцьке. Перше виникло у 1908 р., а вже на 1909 р. Департамент землеробства асигнував 1000 руб. на організацію сільськогосподарського складу [458, 271]. Статистика ж земства повідомляє, що Гордіївське сільськогосподарське товариство виникло у

1910 р. з ініціативи земського начальника Г. С. Булацеля та місцевих селян. Свяцьке сільськогосподарське товариство свої дії відкрило у 1912 р. за 30 членів-засновників.

Таблиця 3.14

Сільськогосподарські товариства Суразького повіту

Роки	В. Л'Етьєнн		П. Гавсевич		О. Силка	
		назва	к-ть	назва	к-ть	назва
1908	Гордіївське	Гордіївське	1		1	Гордіївське
1910	1		1	Суразьке	1	
1912		1	2		2	Свяцьке
1913		2	2		2	

У період з 1914 до середини 1917 рр. свої діли відкрило ще два волосних сільськогосподарських товариства – Уношівське та Ущерп'ївське [30, 45 зв., 48].

Чернігівське товариство сільського господарства, яке зареєструвало «Статут» організації у 1907 р., своїм прикладом спонукало до виникнення нових громадських об'єднань у повіті. Другою в цьому ж році самоорганізувалася громада волосного центру с. Довжик. За відомостями Чернігівського повітового справника в повіті на початок 1910 р. діяло лише одне Довжицьке сільськогосподарське товариство [41, 105]; В. Л'Етьєнн зробив акцент на діяльності у повіті 2 товариств. У 1913 р. П. Гавсевич зафіксував діяльність 8 сільськогосподарських товариств.

Після проведеної пошуково-аналітичної роботи щодо виявлення статутної та звітної документації цих товариств, ми підтверджуємо функціонування в Чернігівському повіті таких сільськогосподарських товариств – Чернігівського, Довжицького, Горбівського (Горбівська філія Чернігівського товариства сільського господарства), Салтиководівницького, Будського, Гусавського та Антоновичівського. Загалом, 7 сільських агропросвітницьких об'єднань – 1 губерньського, 1 повітового, 4 волосного та 2 сільського типів.

Таблиця 3.15

Сільськогосподарські товариства Чернігівського повіту

роки	В. Л'Етьєнн		Чернігівське губернське земство		П. Гавсевич		О. Силка	
	к-ть	назва	к-ть	назва	к-ть	к-ть	назва	
1907				Довжицьке Чернігівське	2	2	Чернігівське Довжицьке	
1908	1	Довжицьке			2	2		
1910	2	Чернігівське			2	2		
1911					3	2		
1912			3	Будське	4	5	Горбівське Салтиководівське Будське	
1913			5		8	7	Гусавське Антоновичівське	

До 1917 р. у повіті організувало діяльність ще два сільськогосподарських товариства – Рудківське та Миколаївське [30, 49 зв., 50].

Таким чином, представлена вище ретельна систематична інформація надає нам підстави стверджувати, що на кінець 1913 р. у межах Чернігівської губернії свою діяльність проводило 108 сільськогосподарських товариств. Ця цифра є новою і вводиться в історіографію вперше. Числові показники, на які спиралися наші попередники представлено у таблицях. З їхніх даних чітко видно, скільки товариств не потрапляли до поля зору дослідників.

Зауважимо, що наші числові підрахунки співпадають з інформацією департаменту землеробства у період 1894–1899 рр., а саме: у 1894 р. – 1 товариство, у 1896 р. – 2 товариства, у 1898 р. – 3 товариства, у 1898 р. – 4 товариств та у 1903 р. – 13 товариств. Далі фіксується неспівпадіння показників, зокрема на 1900 р. департамент подає цифру у 10 сільськогосподарських товариств, ми – 9, у 1901 р. – 13 та 12 сільськогосподарських товариств відповідно, у 1902 р. – 14 та 13 сільськогосподарських товариств відповідно, у 1904 р. – 15 та

16 сільськогосподарських товариств відповідно, у 1905 р. – 17 та 14 сільськогосподарських товариств відповідно. Дані В. Л'єтьєна та Чернігівського губерньського земства є неповними і, відповідно, не можуть повністю нас задовольнити. Більш-менш ретельна інформація про кількісне забезпечення Чернігівської губернії агропросвітницькими організаціями зібрана та проаналізована П. Гавсевичем. Об'єктивні причини, про які було нагошено вище, змушують дослідників дуже критично ставитись до оприлюдненої статистики земського діяча. Відповідно, наші підрахунки чисельності сільськогосподарських об'єднань в межах Чернігівської губернії, не співпали з підрахунками П. Гавсевича за жоден рік. Зокрема, у 1897 р. ми констатує діяльність 3 сільськогосподарських товариств проти 1, у 1899 р. – 4 проти 1, у 1900 р. – 9 проти 2, у 1901 р. – 12 проти 5, у 1902 р. – 13 проти 5, у 1904 р. – 16 проти 4, у 1906 р. – 17 проти 9, у 1907 р. – 20 проти 12, у 1908 р. – 24 проти 15, у 1909 р. – 34 проти 22, у 1910 р. – 47 проти 30, у 1911 р. – 60 проти 42, у 1912 р. – 89 проти 72 та у 1913 р. – 108 проти 90 сільськогосподарських товариств. Більш детально інформація представлена у додатку Д, таблиця 7.

Показовою є й інформація щодо збільшення кількості сільськогосподарських товариств по повітах у хронологічній динаміці. Так, Борзнянський повіт представляють 5 сільськогосподарських товариств у 1900 р. та 17 сільськогосподарських товариств у 1913 р., Глухівський повіті – 1 товариство у 1896 р. та 3 товариства у 1913 р., Городнянський повіт – 1 у 1909 р. та 3 товариства у 1913 р., Козелецький повіт – 1 у 1901 р. та 11 товариств у 1913 р., Конотопський повіт – 1 у 1900 р. та 7 товариств у 1913 р., Кролевецький повіт – 1 у 1906 р. та 13 товариств у 1913 р., Мглинський повіт – 1 у 1902 р. та 3 товариства у 1913 р., Ніжинський повіт – 1 у 1897 р. та 17 товариств у 1913 р., Новозибківський повіт – 2 у 1911 р. та 8 товариств у 1913 р., Остерський повіт – 1 у 1909 р. та 7 товариств у 1913 р., Сосницький повіт – 2 у 1910 р. та 7 товариств у 1913 р., Стародубський повіт – 1 у 1894 р. та 3 товариства у 1913 р., Суразький повіт – 1 у 1908 р. та

2 товариства у 1913 р. та Чернігівський повіт – 2 у 1907 р. та 7 товариств у 1913 р. Схематично вищеозначена статистика представлена у додатку Д, таблиця 5.

Таким чином, із 15 повітів Чернігівської губернії підтверджено існування сільськогосподарських товариств у 14, окрім Новгород-Сіверського. Із них лише 9 повітових центрів мали сільськогосподарські товариства. Ми не рахуємо Чернігівський повіт, оскільки у м. Чернігів діяло сільськогосподарське товариство губернського рівня. Представництво товариств у волосних центрах наступне: Борзнянський повіт – 50 %, Городнянський – 20 %, Козелецький повіт – 71,4 %, Конотопський повіт – 26,7 %, Кролевецький повіт – 60 %, Мглинський повіт – 11,8 %, Ніжинський – 92,3 %, Новозибківський повіт – 27,3 %, Остерський повіт – 11,1 %, Сосницький повіт – 7,1 %, Суразький повіт – 6,7 %, Стародубський – 16,7 %, Чернігівський повіт – 33,3 %. Середній показник забезпеченості волосних центрів сільськогосподарськими товариствами по губернії становить 29,4 %. Таким чином, 97 сільськогосподарських товариств діяли безпосередньо на сільському адміністративно-територіальному рівні (додаток Д, таблиця 6).

Незважаючи на факт недостатнього територіального охоплення сільського населення Чернігівської губернії мережею сільськогосподарських товариств, маємо підстави констатувати: наприкінці XIX – на початку XX ст. діяла мережа громадських статутних сільськогосподарських товариств, яка мала позитивну хронологічну динаміку до збільшення її кількісних показників.

3.2. Сільськогосподарські товариства Полтавської губернії

Наприкінці XIX – на початку XX ст. життя українського селянства було пов'язане з кардинальними перетвореннями у всіх сферах, результати яких докорінно вплинули на його подальшу історію. З одного боку, світова економічна криза, війни, невирішеність земельного питання, утвердження

ринкових відносин, збереження залишків кріпосництва тощо, негативно позначились на соціально-економічному становищі селянства. А з іншого – під впливом модернізаційних процесів, зокрема капіталізації сільського господарства, індустріалізації, трансформації общини/громади, селянство поступово трансформувалося, змінювалась його самоідентифікація. У проміжному підсумку на початок ХХ ст. селянство стало активним суб'єктом суспільно-політичних процесів і соціально-економічних трансформацій.

Сучасні українські науковці, досліджуючи питання історії сільського господарства, сільськогосподарських установ та організацій на Полтавщині, беруть на віру і використовують кількісні показники мережі сільськогосподарських товариств, що оприлюднив Т. Зенченко у 1914 р. Дослідник вперше в межах Полтавської губернії систематизував наявний джерельний матеріал щодо наявності сільськогосподарських товариств у регіоні, їхньої внутрішньої структури, напрямів та результатів діяльності. Його праця стала «першою спробою зробити узагальнений нарис діяльності чисельних сільськогосподарських товариств протягом 1911 та 1912 рр.» [929, 11]. Ця робота стала не лише першою з досліджуваного питання, а й залишилась єдиною через століття після її публікації. Не заперечуючи, а визнаючи важливість цієї праці для дослідників сільської громадської статутної ініціативи, вважаємо за необхідне, по-перше – з'ясувати стан збереження джерельного матеріалу, на який спирався Т. Зенченко; по-друге – на основі перевірки змісту виявлених «Статутів» та «Звітів» сільськогосподарських товариств підтвердити або заперечити числові показники дослідника, по-третє – ввести до історіографії кількісні показники сільськогосподарських товариств Полтавської губернії після 1913 р. – року, яким завершується зазначена праця.

Одні з перших статистичних даних стосовно кількості сільськогосподарських товариств в українських губерніях було опубліковано на сторінках видань Департаменту землеробства, зокрема, в нашому розпорядженні є дані станом на 1904 та 1905 рр. За ними чисельність

полтавських сільськогосподарських товариств у кілька разів перевищувала кількість таких об'єднань в інших губерніях: у 1904 р. – 42 сільськогосподарських товариств у Полтавській, 1 – у Подільській, 5 – у Таврійській, 3 – у Волинській, 5 – у Катеринославській, 2 – у Київській, 8 – у Харківській, 7 – у Херсонській та 15 – у Чернігівській губерніях [418]; у 1905 р. – 55 сільськогосподарських товариств – у Полтавській, 1 – у Подільській, 6 – у Таврійській, 3 – у Волинській, 6 – у Катеринославській, 2 – у Київській, 8 – у Харківській, 7 – у Херсонській та 17 у Чернігівській губерніях [419]. За 1908 р. маємо офіційні відомості від сусіднього Харківського земства про діяльність уже 85 полтавських сільськогосподарських товариств [567, 12]. За даними губернського Полтавського товариства сільського господарства чисельність громадських сільськогосподарських об'єднань на середину 1909 р. становила 92 організації. Доля сільськогосподарських товариств серед інших сільських об'єднань (кооперативних) за їхніми підрахунками становила 26 % [461, 1].

Переважна більшість сучасних дослідників у своїх роботах використовує кількісні показники мережі сільських сільськогосподарських товариств, які було оприлюднено повітовими земствами майже століття тому. Так, Л. М. Крот повідомляє, що станом на 1912 р. «у Полтавській губернії діяли 282 сільськогосподарських товариств (практично у кожній волості), у Чернігівській – 72, у Харківській – 87» [714, 189].

Між тим, одним із результатів наших досліджень постали кількісні показники мережі сільськогосподарських товариств Полтавської губернії, які не збігаються у бік збільшення з цифрами, які сьогодні введено до історіографічного простору. Сукупність джерельних та історіографічних матеріалів дає змогу переглянути кількісні показники у мережі сільськогосподарських товариств Полтавської губернії (15 повітів), уточнити та ввести до наукового простору нову інформацію. Назви сільських осередків узгоджено згідно адміністративно-територіальних змін Полтавської губернії, які відбувалися на початку ХХ ст. [379].

Пропоновані кількісні показники сільськогосподарських товариств у межах Полтавської губернії представлено на кінець кожного року.

Наявне джерельне забезпечення дозволило нам підтвердити діяльність Гадяцьких сільськогосподарських товариств, які зафіксував Т. Зенченко: Гадяцького повітового, волосних Бірківського, Великобудичанського, Берестівського, Вельбівського, Веприцького, Капустинського, Каснолуцького, Липово-Долинського, Лютеньського, Петрівського, Подолківського, Рашівського, Русанівського, Сарського та Сергіївського, сільських Семенівського, Бобрицького, Книшівсько-Броварківського, Беєвського, Підставківського, Свинарівського, Погарщинського та Розбишівського, хутірських Яганівського, Галаївецького та Мельниківського. Додатково ми встановили реєстрацію «Статуту» волосного Андріївського сільськогосподарських товариств у 1913 р. [301] та його «Звіт» за 1915 р. [169]. Гадяцький повіт у підсумку мав найчисельнішу мережу сільськогосподарських товариств серед повітів Полтавської губернії – 28 об'єднань. Із 18 волосних центрів у 16 (88,9 %) діяли сільськогосподарських товариства. Варто зазначити, що саме в межах Гадяцького повіту було зареєстровано два перші волосні сільськогосподарські товариства на Полтавщині – Подолківське та Капустинське. «Статут» останнього було зареєстровано наприкінці 1902 р., а роботу розпочало з 19.01.1903 р. [442, 30]. Саме 1903 р. фігурує як рік виникнення цього сільськогосподарського товариства у земських дослідженнях початку ХХ ст. [453, 67].

Таблиця 3.19

Сільськогосподарські товариства Гадяцького повіту

Рік	Назва	Т. Зенченко	О. Силка
1902	Капустинське, Подолківське	2	2
1904	Сергіївське	1	1
1905	Бірківське, Великобудичанське, Петрівське, Русанівське	4	4
1906	Веприцьке	1	1
1907	Вельбівське, Гадяцьке, Каснолуцьке, Липово-Долинське, Рашівське, Сарське	6	6
1908	Погарщинське	1	1

1909	Лютенське, Підставківське	2	2
1910	Беєвське, Берестівське, Книшівсько-Броварківське	3	3
1911	Бобрицьке, Галаївецьке, Розбишівське, Свинарнівське, Семенівське	5	5
1912	Мельниківське, Яганівське	2	2
1913	Андірівське		1
	разом	27	28

Перше сільськогосподарське товариство у Золотоніському повіті виникло у 1902 р. Це було Золотоніське повітове, «Статут» якого підписано 1 лютого. До 1902 р. існував Золотоніський відділ Полтавського товариства сільського господарства. З часом відбулася реєстрація волосних сільськогосподарських товариств – у сс. Білоусівка, Богодухівка, Васютинці (1905–1914 р.), Велика Бурімка, Великий Хутір, Вереміївка, Гельмязів, Драбів, Жовнино, Кропивна, Мельники, Піщана, Прохорівка, Чернобай, сільських – у сс. Лукашівка, Москаленки, Троїцьке, Хрестителівка, а також хутірського – у х. Регушівка (с. Созонівка).

За інформацією Т. Зенченка волосне Вереміївське сільськогосподарське товариств було відкрито у 1911 р. Ми схильні перенести цю дату на 31.10.1905 р., спираючись на офіційне губернське видання «Полтавський календар» [409, 409]. Аналогічна ситуація із роком початку роботи Троїцького сільськогосподарського товариства – за Т. Зенченком – 1912 р., ми ж, спираючись на друкований орган Золотоніського сільськогосподарського товариства «Вестник», вводимо 1910 рік, 1 березня [912, 7].

Додатково встановлено про відкриття у 1914 р. Іркліївського волосного сільськогосподарського товариства [308; 454, 66]. Таким чином, загальна кількість товариств у 1916 р. становила 21 об'єднання. Ця цифра вводиться вперше, оскільки навіть на сторінках «Вестника» Золотоніського сільськогосподарського товариства повідомлялося, що станом на 1917 р. у повіті діяли 1 повітове та 19 малого району дій сільськогосподарських товариств. Зокрема, виникли у 1903 р. – 1, 1905 р. – 1, 1910 р. – 4, 1911 р. – 7, 1912 р. – 4, 1913 р. – 1 товариство. За чисельністю станом на 1.01.1912 р.:

2 товариства мали менше 30 членів, 1 – до 50, 3 – до 75, 2 – до 100, 1 – понад 150 членів.

Отже, повіт із 20 волостей мав 1 сільськогосподарське товариство повітового, 15 волосного та 5 сільського типу.

Таблиця 3.21

Сільськогосподарські товариства Золотоніського повіту

Рік	Назва	Т. Зенченко	О. Силка
1902	Золотоніське	1	1
1903	Кропивнянське	1	1
1905	Вереміївське (спірна дата заснування) Піщанське	1	2
1906	Васютинське	1	1
1910	Богодучівське, Лукашівське, Созонівське хутірське (х. Регушівка), Троїцьке (спірна дата заснування), Чернобаївське	4	5
1911	Беликобурімське, Великохутірське, Вереміївське волосне (спірна дата заснування), Гельмязівське, Жовнинське, Мельниківське, Москаленківське	7	6
1912	Білоусівське, Драбівське, Троїцьке сільське (спірна дата заснування), Хрестителівське	4	3
1913	Прохорівське	1	1
	разом	20	20
1914	Іркліївське волосне		1

1894 р. – рік започаткування громадської ініціативи у питаннях організації сільськогосподарських товариств у межах Зіньківського повіту. У цей рік у повітовому центрі було відкрито відділ Полтавського товариства сільського господарства. Станом до 1917 р. у повіті сільськогосподарські товариства функціонували винятково у волосних центрах: Більськ [512; 592], Бірки, Великі Будища, Грунь, Дейкалівка, Іорданівка, Жоржівка, Кирило-Ганівка, Ковалівка, Куземин, Лютенські Будища та Опішня. Зіньківський повіт був єдиним у Полтавській губернії, на території якого не утворилося жодного сільськогосподарського товариства поза межами волосних центрів. Натомість волосне охоплення становило 75 % їхніх територій.

Таблиця 3.22

Сільськогосподарські товариства Зіньківського повіту

Рік	Назва	к-ть
1894	Зіньківський відділ Полтавського товариства сільського господарства	1
1903	Грунське	1

1906	Бірківське	1
1907	Більське	1
1908	Куземинське, Опішнянське	2
1910	Жоржівське, Лютенсько-Будищанське,	2
1911	Йорданівське (Орданівське), Кирило-Ганнівське	2
1912	Великобудищанське, Дейкалівське, Ковалівське	3
1913	разом	13

Відомості про статутний сільськогосподарський рух на Полтавщині сходяться на тому, що Кобеляцьке сільськогосподарське товариство є першим об'єднанням, яке започаткувало мережу сільськогосподарських організацій у повіті. Його «Статут» було зареєстровано у 1877 р. [312], хоча, при цьому, Департамент землеробства зазначає 1878 р. [422, 31]. У розпорядженні дослідників є і «Звіт» Товариства за 1901 р. [193]. Відсутність у подальшому звітних матеріалів Товариства та його назви у роботі Т. Зенченка, дає підстави для попереднього твердження про те, що станом на 1 січня 1914 р. Товариство не функціонувало. Вважаємо за помилку й дату 1910 р. щодо року початку діяльності сільськогосподарського товариства у волосному центрі Бреусівка. Віднайдені звітні матеріали корегують цю дату на 1906 р. [205; 409, 409]. Теж саме стосується й дати заснування наступних сільськогосподарських товариств: у с. Ємцева Долина Великокобелячківської волості дату 1912 р. ми замінюємо на 1911 р., оскільки у цей рік було підписано «Статут» Товариства [306]; 1909 р. – рік заснування Куликівського товариства ми змінюємо на 1910 р., Хорішківського товариства з 1910 на 1911 р., маючи на підтвердження «Звіти» товариств [223; 114]; аналогічна ситуація стосується і Орлицького товариства, «Статут» якого затверджено у 1911 р., а не у 1912 р. [342]. Вводимо вперше дату 1913 р. – рік виникнення Козельщинського товариства [313] та сільського Драбинівського товариства [449], 10 січня 1914 р. – як дату заснування волосного Ляшківського товариства [317; 454] та 1914 р. – рік виникнення сільськогосподарського товариства у м-ку Нові Сенжари [231].

Натомість підтверджуємо роботу волосних – Кустолівського, Китайгородського (1904–1912 рр.), Кишенського, Куликівського, Маяцького, Озерського, Соکیلівського, Царичанського, Чорбівського; сільських –

Пригарівського, Василівського, Вовчеріцького, Дрижиногреблянського, Комарівського, Малокобелячківського та Ханделіївського сільськогосподарських товариств. Загальна кількість у повіті станом на 1914 р. – 21, не рахуючи повітового Кобеляцького сільськогосподарського товариства, функціонування якого у період після 1901 р. не зафіксовано.

Таблиця 3.23

Сільськогосподарські товариства Кобеляцького повіту

Рік	Назва	Т. Зенченко		О. Силка	
1877	Кобеляцьке	+	1	+	1
1903			0		0
1904	Китайгородське (1904–1912 рр.)	+	1	+	1
1905	Сокільське	+	1	+	1
1906	Бреусівське (спірна дата заснування)	-	1	+	2
	Пригарівське	+		+	
1909	Кишенське	+	3	+	2
	Куликівське (спірна дата заснування)	+		-	
	Царичанське	+		+	
1910	Бреусівське (спірна дата заснування)	+	6	-	5
	Василівське	+		+	
	Вовчеріцьке	+		+	
	Куликівське (спірна дата заснування)	-		+	
	Ханделіївське	+		+	
	Хорішківське (спірна дата заснування)	+		-	
1911	Чорбівське	+		+	
	Ємцеводолинське (спірна дата заснування)	-	2	+	5
	Малокобелячківське	+		+	
	Маяцьке	+		+	
	Орлицьке (спірна дата заснування)	-		+	
1912	Хорішківське (спірна дата заснування)	-		+	
	Дрижиногреблянське	+	4	+	2
	Ємцеводолинське (спірна дата заснування)	+		-	
	Озерське	+		+	
1913	Орлицьке (спірна дата заснування)	+		-	
	Драбинівське	-	2	+	4
	Козельщинське	-		+	
	Комарівське	+		+	
	Кустолівське	+		+	
	разом		21		21
1914	Ляшківське	-	0	+	2
	Новосенжарівське	-		+	

Костянтиноградський повіт теж знаходився на позиціях лідера стосовно статутної сільськогосподарської ініціативи – у 1898 р. у повітовому місті відкрилося перше сільськогосподарське товариство – Костянтиноградське. До Першої світової війни в межах повіту свою діяльність організували такі

сільськогосподарські товариства: волосні – Берестовенківське, Білухівське, Великобучківське, Ганебнівське, Дар-Надеждинське, Зачепилівське, Карлівське, 2-е Карлівське, Кегичівське, Мало-Перещепинське, Машівське, Михайлівське, Нехворощанське, Новотагамлицьке, Парасковіївське, Піщанське, Петрівське, Руновщинське, Ряське, Старовірівське, Тагамлицьке (Кошманівське); сільські – Андріївське та Багаточернечинське.

Т. Зенченко у своїй роботі не зазначає року заснування сільськогосподарського товариства, якщо воно виникло на початку 1914 р. Цей принцип ним було застосовано до об'єднань у с. Соколова Балка та с. Климівки. Оскільки інших матеріалів, які б підтверджували або заперечували таку дату не виявлено, умовно приймаємо 1914 р.

Додатково встановлено, що у 1913 р. відкрило свої дії ще і місцеве Сахновщинське сільськогосподарське товариство [471]. У «Звіті» Сокільського сільськогосподарського товариства Кобеляцького повіту за 1910 р., серед переліку інших товариств, зазначено Котівське товариство: «Окрім цього отримані звіти про діяльність сільськогосподарських товариств Полтавської губернії за 1910 р. по 1 примірнику: ... Котовського, ...» [148, 12]. Наші пошуки такого об'єднання у Полтавській губернії довго не отримували позитивного результату, аж поки в довіднику щодо змін у адміністративно-територіальному устрою УСРР віднайшли запис: «Червоноградську Округу на Полтавщині розформувати, віднівши території: ..... Котівського (бувш. Ряська волость) районів...» [860, 23]. Спираючись на цей запис, можемо ототожнити Ряське товариство з Котівським.

Узагальнений аналіз кількісно-статистичних показників станом на 1.01.1914 р. засвідчив, що сільськогосподарськими товариствами у повіті було охоплено 95 % волосних центрів (20 з 21 волості). Загальна чисельність товариств сільськогосподарського спрямування – 24.

Таблиця 3.24

Сільськогосподарські товариства Костянтиноградського повіту

Рік	Назва	к-ть
1898	Костянтиноградське	1

1903	Карлівське. Малоперещепинське	2
1904	Нехворощанське, Тагамлицьке (Кошманівське)	2
1905	Зачепилівське, Новотагамлицьке	2
1906	Ряське	1
1907	Дар-Надеждинське, Кегичівське, Машівське	3
1908	Білухівське, Великобучківське, Старовірівське	3
1910	Карлівське 2-е, Руновщинське	2
1911	Андріївське, Берестовеньківське, Богаточернечинське, Ганебнівське, Михайлівське, Петрівське	6
1912	Парасковіївське	1
1913	Сахновщинське	1
	разом	24
1914	Климівське, Піщанське, Соколовобалківське	3

Сільськогосподарський громадський осередок у Кременчуцькому повіті відкрився у 1894 р. як Кременчуцький відділ Полтавського сільськогосподарського товариства. Цей відділ уже з 1904 р. розпочав функціонування як Кременчуцьке сільськогосподарське товариство. У цьому ж році, 27 липня було зареєстровано перше волосне сільськогосподарське товариство у повіті – Омельницьке, а з 23.01.1905 р. – перше сільське – Криворудське [419, 8]. Налагодження діяльності цих аграрно-просвітницьких осередків відбувалося лише кілька років, коли наприкінці 1905 р. повітове керівництво з причин, які потребують з'ясування, закрило «усі сільськогосподарські товариства» [847, 2]. На початку 1906 р. арештували і вислали у м. Холмогори Архангельської губернії секретаря Кременчуцького сільськогосподарських товариств Г. Дібольда «за те, що був секретарем на селянських зборах в народній аудиторії» [846, 3; 848, 3]. Джерельні матеріали не підтверджують функціонування після 1905 р. Кременчуцького сільськогосподарського товариства, натомість діяльність Омельницького зафіксовано у 1908 р. [409, 411] Друга спроба організації статутного руху досліджуваного спрямування в повіті розпочалася саме з 1908 р. – що є достатньо пізно для Полтавської губернії. Разом з тим, Т. Зенченко другу хвилю активізації починає з 1906 р. – часу відкриття сільського Мотринського сільськогосподарського товариства [640, 4]. Перехресна перевірка цієї дати засвідчила корегування дати на 23.01.1908 р. [409, 411].

Отже, до 1917 р. підтверджуємо діяльність волосних (Глобинського, Горбівського, Градизького, Кринківського, Крюківського, Мозолівського, Недогарківського, Пирогівського, Погребянського, Святилівського, Федорівського) та сільських (Кохнівського у с. Піщане – 1908–1913 рр., Богомолівського, Пісківськеого Потоцького, Мотринського, Бугаївського, Криворудського) сільськогосподарських товариств. Рік заснування сільського Троїцького сільськогосподарського товариства визначаємо 1912 р. замість 1911 р., спираючись на його звітні матеріали [141]. Таким чином, є підстави стверджувати, що у Кременчуцькому повіті станом на кінець 1913 р. діяло 21 сільськогосподарське товариство – 15 волосного та 6 сільського типів. Волосні сільськогосподарські осередки охоплювали 75 % території.

Таблиця 3.25

Сільськогосподарські товариства Кременчуцького повіту

Рік	Назва	Т. Зенченко	О. Силка
1894	Кременчуцький відділ Полтавського товариства сільського господарства	1	1
1904	Кременчуцьке (1904–1906 рр.) Омельницьке (1904–1906 рр., з 1908 р.)	2	2
1905	Криворудське (до 1906 р., з 1908 р.)	1	1
1906	Мотринське	1	0
1908	Глобинське, Горбівське, Градизьке, Кохнівське (1908–1913 рр.), Крюківське, Мотринське (спірна дата), Недогарківське, Погребянське, Святилівське	8	11
1909	Пісківське	1	1
1910	Кринківське	1	1
1911	Богомолівське, Мозолівське, Пирогівське, Потоцьке, Пустовоїтівське, Троїцьке, (спірна дата заснування), Федорівське	7	6
1912	Бугаївське, Троїцьке (спірна дата заснування)	1	2
1913	разом	23	21

Лохвицьке сільськогосподарське товариство стало другим повітовим сільськогосподарським об'єднанням у Полтавській губернії, початок діяльності якого розпочався 27.07.1886 р. Серед волосних товариств у повіті виявлена діяльність Андріяшівського, Вороньківського, Івахницького, Лучанського, Пісківського, Свиридівського, Сенчанського, Чорнуського, Яцинського, серед сільських – Варвинського, Поставмуцького, Гольцівського, Жданівського, Ломацького, Оснязького, Остапівського, Бербеницького,

Жабківського, Беріzkівського, Новокобищанського, Голінківського, Харсицького та Харківцівського.

За відсутньої можливості перевірити рік заснування Світличанського сільськогосподарського товариства, залишаємо дані Т. Zenченка – 1914 р. Уперше вводимо до загальної кількості лохвицьких товариств – сільські Позниківське (1914 р. засн.) [480, 3] та Гамаліївське (1913 р. засн.) [303]. Загальна кількість сільськогосподарських товариств у Лохвицькому повіті становила 27 об'єднань – 1 повітове, 9 волосних та 17 сільських. Останній показник є найбільшим у Полтавській губернії.

Таблиця 3.26

Сільськогосподарські товариства Лохвицького повіту

Рік	Назва	Т. Zenченко	О. Силка
1886	Лохвицьке	1	1
1903	Жабківське	1	1
1904	Бербеницьке, Вороньківське, Пісківське, Постаумуцьке, Свиридівське, Чорнуське	6	6
1905	Варвинське, Яцинське	2	2
1909	Гольцівське, Лучанське, Харсицьке	3	3
1910	Івахницьке	1	1
1911	Ломацьке, Оснязьке	2	2
1912	Андріяшівське, Беріzkівське, Голінківське, Жданівське, Новокобищанське	5	5
1913	Бондарівське	+ 3	+ 6
	Гамаліївське	-	+
	Дашенківське	+	+
	Остапівськ	+	+
	Сенчанське	-	+
	Харківцівське	-	+
1913	разом	24	27
1914	Позниківське	+ 1	2
	Світличанське сільське (дії не відкрило)	-	

Полтавське товариство сільського господарства відкрило в Лубнах свій відділ достатньо пізно, порівняно з іншими повітами – у 1903 р., а вже з 1905 р. – оформилося самостійне Лубенське сільськогосподарське товариство. У період до 1914 р. діяли наступні волосні сільськогосподарські товариства: Великоселецьке, Вовчківське, Засульське, Лазіrkівське, Оржицьке, Староіржавецьке, Снітинське, Тарандицівське, Тишківське, Черевківське, Яблунівське та сільські: Лукім'ївське, Березотоцьке, Духівське, Золотухівське, Круподеренцівське, Ісачківське та Карпилівське.

Додатково було встановлено про існування у 1910 р. проекту відкриття сільськогосподарського товариства у с. Денисівка, про функціонування Висачківського у 1910 р. [744, 8] та про відкриття у 1913 р. Матяшівського сільськогосподарських товариств [793, 231]. До огляду ми не залучили Гонцівське товариство, оскільки в огляді Т. Зенченка окрім назви відсутні інші дані, і нам не вдалося віднайти перехресні джерельні матеріали про діяльність зазначеного Товариства. Загальна чисельність сільськогосподарських товариств у повіті станом на кінець 1913 р. становила 21 об'єднання, з яких 1 повітове, 10 волосних із 12 (83,3 %) та 10 сільських.

Таблиця 3.27

Сільськогосподарські товариства Лубенського повіту

Рік	Назва	Т. Зенченко	О. Силка
1903	Лубенський відділ Полтавського товариства сільського господарства		1
1905	Ісачківське, Лубенське		2
1908	Яблунівське		1
1909	Оржицьке, Тарандицівське		2
1910	Висачківське	- 8	+ 9
	Вовчківське	+	+
	Денисівське (проект)	-	+/-
	Засульське	+	+
	Карпилівське	+	+
	Лазірківське	+	+
	Лукім'ївське	+	+
	Снітинське	+	+
	Тишківське	+	+
	Черевківське	+	+
1912	Великоселецьке	+ 3	+ 3
	Духівське	+	+
	Золотухівське	+	+
1913	Березотоцьке	+ 2	+ 4
	Круподеренцівське	+	+
	Матяшівське	-	+
	Староіржавецьке	-	+
	разом	13	21
1914	Литвяківське		2
	Овсюківське		
1915	Чевельчанське		1

Миргородське сільськогосподарське товариство розпочало свою діяльність у лютому 1909 р. До цієї дати в повіті вже діяли Богачанське, Кибинське, Комишанське (1904–1914 рр.), Уствицьке (1904–1911 рр.),

Хомуцьке, Шишацьке (1904–1912 рр.) та Великосорочинське сільськогосподарські товариства.

Як приклад роботи сільськогосподарських товариств приведемо функціонування Богачанського об'єднання. Станом на початок 1909 р. до його складу входило 160 членів, з яких 4 почесних та 8 пожиттєвих. Основними напрямками роботи були: популяризація щодо застосування новітнього сільськогосподарського обладнання та насінневого матеріалу, організація роботи заплідного пункту (жеребець, бугай, баран-каракуль), налагодження роботи оренди рядових сівалок, куколевідбірників, соломорізок, чотирьохлемешника та оприскувача дерев. Як засвідчують звіти Товариства, усі його починання мали позитивний, хоча і не активний, відгук серед односельців. Важливо наголосити, що окремі посадові особи Товариства отримували оплату своєї праці. Не зважаючи на те, що у селі функціонували і товариство споживачів, і кредитне товариство, саме сільськогосподарське товариство займалось продажем селянам дрібного сільськогосподарського інвентаря. Більш того, саме сільськогосподарське товариство кредитувало споживчому товариству 500 крб. Фінансовий звіт Товариства засвідчує фінансову стабільність, і можливість акумуляції коштів на майбутні проекти [521].

Громадську сільськогосподарську ініціативу до 1914 р. підтримали також мешканці сіл Березової Луки, Зубівки, Петрівців, Яреськів, Зуївців, Корсунівки, Шафоростівки, Ерни, Мальців, Слобідки та Сагайдака.

Згідно опрацьованих звітних матеріалів ми отримали підстави для уточнення окремих дат. Так, дату заснування Баранівського сільськогосподарського товариства ми змінюємо з 1911 на 1912 р. [200], Попівського з 1910 на 1911 р. [293], Савинського з 1910 на 1911 р. [121]. У підсумку станом на 1.01.1914 р. кількість працюючих сільськогосподарських товариств у повіті становила не менше 20 об'єднань, з яких 1 повітове, 12 волосних із 16 волосних центрів та 7 сільських.

Таблиця 3.28

Сільськогосподарські товариства Миргородського повіту

Рік	Назва	к-ть
1903	Богачанське	1
1904	Кибинське, Комишанське (1904–1914 рр.), Уствицьке (1904–1911 рр.), Шишацьке (1904–1912 рр.), Великосорочинське	5
1906	Хомутецьке	1
1909	Миргородське, Зубівське, Петрівцівське	3
1910	Березоволуцьке, Яресківське, Зуївське, Шафоростівське, Сагайдацьке	5
1911	Попівське, Савинське, Слобідське	3
1912	Баранівське, Корсунівське, Ернівське, Мальцівське	4
1913	разом	20

Переяславський повіт був єдиним, який не мав повітового сільськогосподарського товариства. Натомість активністю відзначилися громади волосних центрів: Березані, Борисполя, Войтова, Вороньківа, Дем'янців, Єрківців, Іванкова, Лехнівки, Денисів, Рогозіва, Хоцьок, Сулимівки, Помоклів та сіл: Памфілів, Войнинців, Натягайлівки, Пологих Вергунів, Горбанів, Пологи-Яненків, Ново-Олександрівських хуторів, Гайшина, Войтійців та Пилипчів.

Спираючись на статутно-звітні матеріали окремих сільськогосподарських товариств, змінюємо дати заснування таких товариств: Войтівецького з 1912 на 1911 р. [161] та Помокельського з 1913 на 1912 р. [481]. Отже, напередодні Першої світової війни у повіті розгорнуло діяльність 23 сільськогосподарських товариств, що складало середній показник розповсюдженості об'єднань досліджуваного виду в Полтавській губернії.

Таблиця 3.29

Сільськогосподарські товариства Переяславського повіту

Рік	Назва	К-ть
1906	Березанське, Бориспільське	2
1910	Войнинцівське, Войтівцівське, Вороньківське, Гайшинське, Пологи-Яненківське, Рогозівське, Сулимівське, Хоцьківське	8
1911	Войтівське, Дем'янцівське, Натягайлівське, Пилипчанське	4
1912	Горбанівське, Єрковецьке, Іванківське, Лехнівське, Ново-Олександрівське, Памфілівське, Пологовергунівське, Помокельське	8
1913	Денисівське	1
	разом	23
1914	В'юнищівське	1

Пирятинське повітове земство у 1913 р. таким чином звітувалося про діяльність його товариств: «Сільськогосподарських товариств у повіті 19, правда, достатньо слабкі і нежиттєздатні; але є серед них деякі й кількість таких поступово збільшується, які починають безпосередньо впливати на економічний бік господарства» [140, 7]. Станом на 1 січня 1914 р. Т. Зенченко наводить цифру у 21 сільськогосподарське товариство. Після опрацювання доступних джерельних матеріалів ми корегуємо цей показник усе ж таки на 19 товариств, який складається з повітового Пирятинського, волосних Кантакузівського, Линовицького, Теплівського, Харковецького, Черняхівського, Яблунівського, сільських Журавського, Демківського, Нехайківського, Бирлівського, Оржицько-Безбородьківського, Нечипорівського, Сулиминського, Липовоярського, Райківщинського, Лесняківського, Грабарівського та Повстинського сільськогосподарських товариств. Інформацію про діяльність волосних Городищенського та Сасинівського сільськогосподарських товариств у період до 1914 р. ми не підтверджуємо, оскільки відсутні будь-які дані про їхнє функціонування [448, 77–78].

Таблиця 3.30

Сільськогосподарські товариства Пирятинського повіту

Рік	Назва	К-ть
1904	Харковецьке	1
1906	Лесняківське	1
1909	Райківщинське	1
1910	Бирлівське, Грабарівське, Кантакузівське, Липовоярське, Нечипорівське, Повстинське	6
1911	Демківське, Журавське, Линовицьке, Нехайківське, Оржицько-Безбородьківське, Пирятинське, Теплівське, Черняхівське, Яблунівське	9
1913	Сулиминське	1
	разом	19

Полтавський повіт у системі статутної громадської сільськогосподарської ініціативи був представлений як волосними, так і сільськими об'єднаннями. До першого виду (волосного) зараховуємо сільськогосподарські товариства у м-ках Мачухи та Старі Санжари, у сс. Байрак, Балясне, Василівка, Демидівка, Диканька, Єлизаветине, Микільське, Піщане, Плоське, Решетилівка, Старі

Сенжари, Супрунівка, Чутове, Братешки; до другого виду (сільського) – сільськогосподарські товариства у сс. Степне, Милорадове, Мар’ївка, Полузери, Жуки, Нова Кочубіївка, Русанівщина та Кочубіївка, а також віднайдене товариство у с. Федіївка, «Статут» якого було підписано у 1913 р. [362]. Час виникнення Старосенжарівського товариства переносимо з 1908 р. [486, 79] на 14.12.1907 р. [409, 414]. У підсумку повіт нараховував 24 об’єднання. Із 20 волосних центрів 16 або 80 % мали сільськогосподарські товариства.

Таблиця 3.31

Сільськогосподарські товариства Полтавського повіту

Рік	Назва	К-ть
1902	Решетилівське	1
1903	Байрацьке, Диканське	2
1904	Милорадівське, Мачухівське, Піщанське	3
1905	Василівське, Микільське	2
1906	Чутівське	1
1907	Старосенжарівське	1
1909	Братешківське, Новокочубіївське, Площанське	3
1910	Абазинське, Кочубіївське, Мар’ївське	3
1911	Баляснівське, Демидівське	2
1912	Полузерське, Русанівщинське, Степне	3
1913	Жуківське, Супрунівське, Федіївське	3
	разом	24

Прилуцьке сільськогосподарське товариство стало третім повітовим об’єднанням за часом створення – 1893 р., після Кобеляцького та Лохвицького товариств. З часом, громадську статутну ініціативу у повіті було оформлено у волосні (Березівське, Богданівське, Вільшанське, Гнилицьке, Іванківське, Малодівицьке, Ряшківське) та сільські (Карпилівське, Хаєнківське) сільськогосподарські товариства. Прилуцький повіт став найменш чисельним за кількістю товариств серед повітів Полтавської губернії. Їхня загальна чисельність становила 10 об’єднань, що було у два рази менше за середні показники по губернії.

Таблиця 3.32

Сільськогосподарські товариства Прилуцького повіту

Рік	Назва	К-ть
1893	Прилуцьке	1
1905	Хаєнківське	1
1907	Богданівське, Іванківське	2

1910	Вільшанське	1
1911	Березівське, Гнилицьке, Малодівицьке, Ряшківське	4
1912	Карпилівське	1
1913	разом	10
1914	Обичівське сільське	1

Роменський повіт був представлений другою за чисельністю, після Гадяцького повіту, мережею сільськогосподарських товариств. Загальна кількість товариств станом до 1914 р. була не меншою ніж 27. На чолі руху з 1895 р. перебувало Роменське товариство. Волосні об'єднання презентували Бобрицьке, Великобубнівське, Глинське, Коровинське, Пекарівське, Рогинське, Смілянське, Талалаївське, Хмелівське, Хоружівське, Хустянське, Червонослобідське та Чернечослобідське об'єднання.

Серед сільських функціонували Лавриківське, Малобубнівське, Гаврилівське, Ведмеже, Волошинівське, Ярмолинське, Перекопівське, Гамаліївське, Пустовойтівське, Липівське, Левченківське. Додатково встановлено діяльність волосного Гринівського (1913 р. засн.), сільського Поповщинського (1904 р. засн.) та хутірського Гамаліївського (1913 р. засн.) сільськогосподарських товариств, які не потрапили до земських оглядів.

Таблиця 3.33

Сільськогосподарські товариства Роменського повіту

Рік	Назва	К-ть
1895	Роменське	1
1904	Поповщинське, Чернечослобідське	2
1906	Рогинське	1
1907	Ярмолинське	1
1908	Перекопівське, Хмелівське	2
1909	Бобрицьке, Волошинівське, Гаврилівське, Глинське, Липівське, Пекарівське, Смілянське, Талалаївське, Хустянське, Червонослобідське	10
1910	Великобубнівське, Коровинське, Левченківське, Хоружівське	4
1911	Ведмеже	1
1912	Малобубнівське, Пустовойтівське	2
1913	Гамаліївське, Гринівське, Лавриківське	3
	разом	27

Перше сільськогосподарське товариство у Хорольському повіті виникло у повітовому центрі 1892 р. Воно стало третім у Полтавській губернії після Кобеляцького (1877 р.) та Лохвицького (1886 р.) регіональним товариством сільського господарства. Інші товариства в повіті з'явилися лише через

14 років, починаючи з 1906 р. І вже станом на кінець 1913 р. у повіті діяло 19 об'єднань досліджуваного типу. Після проведених систематизації та аналізу джерельних матеріалів підтверджується функціонування волосних – Білоцерківського, Горошинського, Зубанівського, Криворудського, Оболонянського, Остапівського, Покровсько-Багацького, Родионівського, Рокитянського, Худоліївського, Великолипнягівського та сільських – Балаклійського, Сухорабівського, Іванівського, Кузубо-Єлизаветинського, Новоіванівського, Трубайцівського й Вергунівського сільськогосподарських товариств.

Зважаючи на наявність «Звітів» окремих товариств, корегуємо дату виникнення Другого Бреусівського з 1910 р. на 19.12.1909 р. [447, 16] і вводимо 1914 р., як рік початку діяльності сільського Подільського сільськогосподарських товариств.

Таблиця 2.34

Сільськогосподарські товариства Хорольського повіту

Рік	Назва	К-ть
1892	Хорольське	1
1906	Білоцерківське	1
1909	Друге Бреусівське, Зубанівське, Іванівське, Новоіванівське, Родионівське, Рокитянське, Худоліївське	7
1910	Вергунівське, Горошинське, Криворудське, Остапівське	4
1911	Великолипнягівське, Сухорабівське	2
1912	Балаклійське, Кузубо-Єлизаветинське, Оболонянське, Покровсько-Багацьке, Трубайцівське	5
1913	разом	20
1914	Подільське сільське	1

Отже, станом на кінець 1913 р. в Полтавській губернії свою діяльність організувало 319 сільськогосподарських товариств. У хронологічній динаміці по повітам ситуація виглядає наступним чином: Гадяцький повіт у 1902 р. мав 2, а у 1913 р. – 28 товариств; Золотоніський повіт – у 1902 р. – 2, у 1913 р. – 20 товариств; Зіньківський повіт – у 1894 р. – 1, у 1913 р. – 13 товариств; Кобеляцький повіт – у 1877 р. – 1, у 1913 р. – 21 товариство; Костянтиноградський повіт – у 1898 р. – 1, у 1913 р. – 24 товариства; Кременчуцький повіт – у 1894 р. – 1, у 1913 р. – 21 товариство; Лохвицький повіт – у 1886 р. – 1, у 1913 р. – 27 товариств; Лубенський повіт – у 1903 р. –

1, у 1913 р. – 21 товариство; Миргородський повіт – у 1903 р. – 1, у 1913 р. – 20 товариств; Переяславський повіт – у 1906 р. – 2, у 1913 р. – 23 товариства; Пирятинський повіт – у 1904 р. – 1, у 1913 р. – 19 товариств; Полтавський повіт – у 1902 р. – 1, у 1913 р. – 24 товариства; Прилуцький повіт – у 1893 р. – 1, у 1913 р. – 10 товариств; Роменський повіт – у 1895 р. – 1, у 1913 р. – 27 товариств; Хорольський повіт – у 1892 р. – 1, у 1913 р. – 20 товариств (додаток Д, таблиця 8).

З метою часткового з'ясування кількісного та якісного показників мережі сільськогосподарських товариств, які діяли в період другої половини 1914–1916 рр. в Україні, як приклад наведемо сільськогосподарські товариства Хорольського повіту. Звітні матеріали, які презентують історію хорольських товариств зазначеного періоду, є частково збереженими – на сьогодні маємо «Отчеты» за 1914–1915 рр. від Балаклійського [170; 171], Білоцерківського [201], Горошинського [215], Оболонянського [232], Остапівського [235], Покровсько-Багацького [236; 237], Родионівського [240], Рокитянського [241], Великолипнягівського [207; 208], Іванівського [218; 219], Кузубо-Єлизаветинського [221; 222], Новоіванівського [230], Другого Брусівського [212; 213; 214] та Вергунівського [209; 210] сільськогосподарських товариств, згадки в окремих матеріалах земського друку та поодинокі відомості в губернській пресі. Важливим інформаційним джерелом є друкований орган Хорольського товариства сільського господарства – «Вестник», який виходив протягом 1912–1916 рр. Зміст його сторінок, порівняно з іншими повітовими чи губернськими виданнями, є достатньо насичений матеріалами з життя селянства регіону. Також видання можна вважати типовим друкованим органом повітового сільськогосподарського товариства в Україні.

Достатньо довго сільське населення характеризувало сільськогосподарські товариства як «малодіяльнісні, такі, які не відповідають покладеним на них завданням», називало їх «мертвонародженими», «нежиттєвими». Звідси й характерний погляд на їхню діяльність: «великого

значення для підняття загального рівня сільського господарства мати не можуть» [913, 13]. З метою популяризації ідеї необхідності й вигідності об'єднання селян у межах сільськогосподарських товариств, на сторінках видань сільськогосподарських товариств друкувалися статті, зміст яких було спрямовано на роз'яснення сутності товариств, напрямки їхньої діяльності, а головне – доступною і зрозумілою мовою пояснювались переваги таких об'єднань для звичайного селянина [658].

Опрацювання змісту часописів товариств за період їхнього існування засвідчило з другої половини 1914 р. різке зниження кількості аграрного агітаційно-пропагандистського та звітно-інформаційного матеріалів громадських об'єднань. Зважаючи ще й на факти зменшення обсягу сторінок часописів та появу так званих військових матеріалів, кількість інформації про діяльність сільськогосподарських товариств теж помітно зменшилась. Редакція журналів друкувала матеріал, який надходив безпосередньо від самих громадських об'єднань. Зокрема, На шпальтах «Вестника» Хорольського товариства сільського господарства зафіксовано інформацію про поточну діяльність цього Товариства у воєнний період. Наприклад, на одному із засідань, у 1914 р., члени Товариства розглядали питання про шляхи надання допомоги родинам тих, хто був мобілізований на війну «із запасу». Так, Товариство «визнало своїм обов'язком узяти на себе турботи про ті господарства, які залишилися без працівників, а також піклування про малолітніх дітей, які залишилися без батьків». З цією метою Товариство планувало оголосити збір коштів на реалізацію запланованих дій [282, 33; 797, 35]. Через рік, 20 червня 1915 р. збори знову розглядали питання допомоги таким сім'ям. Зокрема, член Товариства В. А. Агте запропонувала допомогти зазначеним родинам при збиранні врожаю хлібних злаків. Збори не знайшли іншого шляху як спрямувати цю пропозицію до Центрального комітету повітового земства. Натомість, тут же було проголосовано питання про збільшення оплати секретареві Товариства з причини «сильного здорожчання життя» [285, 18–19]. Відомо й про загальні збори членів Товариства, які

відбулися в лютому, а планові збори – у березні 1916 р. На них традиційно було заслухано звіт за попередній 1915 р., прийнятий кошторис на 1916 р. та обговорено доповідь секретаря товариства С. А. Одинцова «Про лікарські рослини» [496]. Турбота про сільське господарство повіту, зважаючи на військовий час, знайшла свій вияв у делегуванні голови Товариства Н. І. Устимовича до очільників повіту з метою клопотати про спрямування до Хорольського повіту полонених для забезпечення достатньою кількістю сільськогосподарських робітників [565, 18–19]. Таким чином, як засвідчують повідомлення у «Вестнике», Хорольське товариство сільського господарства продовжувало свою діяльність принаймні до 1917 р. Через журнал відбувався і своєрідний інформаційний діалог між Товариством та селянами – на шпальтах часопису Товариство повідомляло населення повіту про важливі події для селян, наприклад, про призначення нового повітового ветеринарного лікаря, про початок приймання від населення лікарських рослин тощо [490–494].

Окрім Хорольського товариства сільського господарства ми виявили ще один звіт, за жовтень 1914 р. – Родионівського сільськогосподарського товариства, в якому подавалась інформація про успішну діяльність Товариства [284, 21–22]. Що ж до матеріалів, які підтверджують функціонування інших сільськогосподарських товариств у повіті, маємо звіт повітової земської управи про місцезнаходження розплідних пунктів, серед яких згадуються і розплідні пункти наступних товариств: Другого Бреусівського, Зубанівського, Криворудського, Новоіванівського, Оболонянського, Рокитянського, Худоліївського, Балаклійського, Білоцерківського, Вергунівського, Великолипнягівського, Горошинського, Кузубо-Єлизаветинського, Остап'ївського, Покрово-Багацького, Родионівського, Сухорабівського, Трубайцівського та Іванівського [768]. Таким чином, ми можемо констатувати, що на початок 1915 р. у Хорольському повіті діяла мережа сільськогосподарських товариств у складі 21 об'єднання.

Також стверджуємо, що окремі матеріали «Вестника» є важливим джерелом, яке може бути використано у вивченні сільськогосподарських товариств інших повітів Полтавської губернії. Наприклад, інформація про проведення сільськогосподарських виставок на території губернії, засвідчує факт активного функціонування у другій половині 1914 р. таких товариств: Лютенського та Берестівського Гадяцького повіту, Куликівського Кобеляцького повіту, Лучанського, Жабківського, Чорнуцького Лохвицького повіту, Зачепилівського та Старовірівського Костянтиноградського повіту, Вовчківського Лубенського повіту, Яблунівського, Кантакузівського та Бирлівського Пирятинського повіту, Байрацького Полтавського повіту, Волошинівського, Великобубнівського, Хустянського й Бобрицького Роменського повіту та інших [292, 17–19].

Отже, виявивши, опрацювавши та систематизувавши джерельні матеріали з історії становлення сільськогосподарських товариств Полтавської губернії, а саме – статутно-звітні матеріали, місцеву періодику, повітові та губернські видання за 1914–1915 рр. [29], вкажемо на такі показники. У період 1914–1916 рр. у межах Гадяцького повіту продовжували працювати не менше ніж 25 товариств, підтверджено діяльність у 1916 р. усіх товариств, які функціонували у 1913 р. [127; 497; 1039]. У Золотоніському повіті, згідно інформації повітових земських зборів, станом на кінець 1916 р. сільськогосподарських товариств було зареєстровано «у багатьох місцевостях повіту», при цьому переважна їхня більшість «лише жевріла» [135, 68]; ми умовно приймаємо цифру у 21 товариство. До 20 товариств у 1913 р. додалося Іркліївське, яке зареєструвало «Статут» у 1914 р. [30, 11]. У Зіньківському повіті у 1914–1916 рр. підтверджено діяльність 13 сільськогосподарських товариств [485; 560; 581; 995]. У Кобеляцькому повіті «Звіти» за 1914–1915 рр. залишили 23 сільськогосподарських товариств, у тому числі за 1916 р. Куликівське [224]. У Костянтиноградському повіті у 1914 р. виникло ще 3 товариства – Соколовобалківське, Климівське та Піщанське; останнє у 1916 р. виділялося

активністю дій [796; 862], загальна чисельність сільськогосподарських товариств у повіті становила 27 об'єднань. У Кременчуцькому повіті про роботу у 1914–1916 рр. звітувало 21 товариство. Із Лохвицьких об'єднань маємо «Звіти» за 1914–1916 рр. від усіх 26 довоєних та нового Позниківського сільськогосподарського товариства. Лубенський громадський сільськогосподарський рух у 1914–1916 рр. був представлений також повним складом озвучених сільськогосподарських товариств та двома новими об'єднаннями – Литвяківським й Овсюківським. Миргородським повіт презентували у 1914–1916 рр. 20 вже відомих товариств. Переяславський повіт представлений джерельним забезпеченням щодо існування в повіті 23 сільськогосподарських товариств. Пирятинський повіт у 1914–1916 рр. представляли повітове та 19 сільськогосподарських товариств волосного й сільського типів. У Полтавському повіті зафіксовано діяльність попередніх 24 сільськогосподарських товариств. У межах Прилуцького повіту діяло 11 товариств. Мережу Роменського повіту складала 27 і Хорольського повіту 21 сільськогосподарських товариств.

Таким чином, представлений вище матеріал надає нам підстави стверджувати, що до 1917 р. у межах Полтавської губернії свою діяльність організували не менше 328 сільськогосподарських товариств. Ця цифра є новою і вводиться в історіографію вперше, так само як окремі показники за 1914 р. – 331 сільськогосподарське товариство, за 1915 р. – 330 сільськогосподарських товариств, за 1916 рр. – 328 сільськогосподарських товариств. Більш детально інформація представлена у додатку Д, таблиця 8).

Таким чином, із 15 повітів Полтавської губернії зафіксовано функціонування сільськогосподарських товариств в усіх повітах. Натомість у Переяславському повіті не було організовано повітового сільськогосподарського товариства, діяльність Кобеляцького товариства не зафіксовано після 1901 р., Кременчуцького – після 1905 р. Полтавський повіт номінально залишався без повітового сільськогосподарського товариства,

маючи Товариство загальногубернського рівня. Представництво у волосних центрах на 1.01.1914 р. наступне: Гадяцький повіт – 88,9 %, Золотоніський – 70 %, Зіньківський – 75 %, Кобеляцький – 52,4 %, Костянтиноградський – 95 %, Кременчуцький – 75 %, Лохвицький – 64,3 %, Лубенський – 83,3 %, Миргородський – 75 %, Переяславський – 75 %, Пирятинський – 40 %, Полтавський – 80 %, Прилуцький – 43,8 %, Роменський – 70 % та Хорольський – 53 %. Середній показник забезпеченості волосних центрів сільськогосподарськими товариствами по губернії становить 70,23 %. При загальній кількості у 319 сільськогосподарських товариств у межах сільських адміністративно-територіальних одиниць (волосні центри, містечка, села, хутори) станом на 1.01.1914 р. було зареєстровано 306 об'єднань (додаток Д, таблиця 9).

У розрізі нашого дослідження історії громадських сільськогосподарських товариств непересічне значення має й вивчення життєвого шляху і творчої спадщини тих земських агрономів, які доклалися до вивчення селянського гуртування. Серед них наголошуємо на внеску зі створення аналітико-статистичних робіт Валеріан Оттович Л'Етьєнна(? – після 1936 р.). Біографічні відомості про нього є вкрай обмеженими. Встановлено, що 1910–1914 рр. він працював на посаді агронома Чернігівського губернського земства, позиціював себе активним популяризатором ідеї сільської кооперації, входив до складу ради кооперативних з'їздів Чернігівської губернії. На початку 1920-х рр. викладав у Катеринославському інституті народної освіти. На початку 1936 р. працював агрономом у Ростові-на-Дону. Як науковець та дослідник В. Л'Етьєнн залишив значну кількість наукових робіт [701; 724–734], як ми умовно поділяємо на фахові сільськогосподарські та агропросвітницькі. Відзначимо, що його робота «Про багаторічні кормові трави» витримала чотири перевидання.

У 1914 р. В. Л'Етьєнна на посаді помічника Чернігівського губернського агронома змінив Гавсевич Петро Іванович (1879–1920 рр.) – український

учений-агроном, фундатор першої Дослідної станції лікарських рослин, громадський діяч. Освіту здобув на природничому відділенні фізико-математичного факультету Київського університету. П. Гавсевич є автором низки робіт, які були надруковані у місцевій пресі та окремими виданнями [556–559]. У свій час перебував на посаді секретаря Лубенського товариства сільського господарства. У сучасній українській історіографії постать П. Гавсевича розглядається з погляду «основоположника системного запровадження дослідництва для потреб вітчизняного лікарського рослинництва». За підрахунками В. Вергунова, авторству П. І. Гавсевича належить близько 50 робіт.

Ще одним популяризатором ідеї сільськогосподарського гуртування був Тимофій Варфоломійович Зенченко. Він народився 1883 р. у с. Лютково Чернігівської губернії, працював у сільськогосподарському відділі Полтавської губернської земської управи (помічник губернського агронома), його авторству належать роботи статистико-аналітичного змісту з актуальних сільськогосподарських питань початку ХХ ст. Виявлено кілька таких досліджень [639–642]. Про його життя історикам відомо зовсім небагато. До 1931 р. Тимофій Варфоломійович працював референтом з питань сільського господарства при Держплані СРСР, проживав у м. Астрахань. 3 січня 1931 р. його було зарештовано ОДПУ за звинуваченням у шкідництві та 18 вересня 1931 р. засуджено на 5 років позбавлення волі. Посмертно його було реабілітовано Саратовською обласною прокуратурою у 1989 р.

Зважаючи на викладене вище, маємо підстави констатувати: з 1865 р., з часу реєстрації Полтавського товариства сільського господарства, на території губернії та Лівобережжі України фіксується початок добровільного статутного сільськогосподарського руху. У період 1877–1902 р., через створення повітових сільськогосподарських товариств відбулося започаткування мережі громадських товариств досліджуваного типу. З 1902 р. – часу реєстрації перших трьох волосних сільськогосподарських товариств (Капустянське та Подолківське Гадяцького повіту, Решетилівське

Полтавського повіту), стверджуємо про позитивну динаміку щодо появи не лише міських, а й сільських товариств. Аналіз джерельного матеріалу засвідчив, про існування факту сільської добровільної статутної ініціативи до 1906 р., до появи «Тимчасових правил про товариства та союзи», згідно яких було спрощено процедуру реєстрації громадських об'єднань. У Полтавській губернії станом на 1.01.1906 р. у органах юстиції було зареєстровано не менше 59 сільськогосподарських товариств, що становить майже 19 % від загальної кількості зафіксованих полтавських сільськогосподарських товариств до 1914 р.

Отже, факти функціонування сільськогосподарських громадських організацій в українському селі наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. розглядається нами як прямі й безпосередні свідчення на користь існування виявів сільської добровільної громадської ініціативи щодо участі у неприбуткових організаціях, існування яких визнається елементом парагромадянського селянського суспільства початку ХХ ст. Наукове опрацювання спадщини земських агрономів, перевірка наведених ними кількісно-статистичних даних надали нам можливість скоригувати наявну в історіографії інформацію щодо кількості сільськогосподарських товариств агропросвітницького спрямування в межах Лівобережжя України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Агропросвітницькі сільські товариства за своїми статутними положеннями, структурою та напрямками діяльності, цілком відповідають поняттю «громадська організація», як об'єднання, доступ до якого був відкритий широким верствам населення, без обмежень за становими, статемиви чи віковими ознаками.

3.3. Основні напрями діяльності сільськогосподарських товариств

Проблематика громадських організацій в Україні у хронологічному діапазоні кінця XIX – 20-х рр. XX ст. у сучасному історіографічному просторі викликає помітний інтерес. Спектр їхньої діяльності поширювався у сферах науки, освіти, забезпечення охорони здоров'я, благодійності тощо. На місцевому сільському рівні на Лівобережжі України громадські організації найбільш чисельно було представлено сільськогосподарськими товариствами та сільськими добровільними пожежними об'єднаннями. Сільськогосподарські товариства агропросвітницького спрямування ми виокремлюємо від кооперативних сільськогосподарських товариств, спираючись на зафіксовані мету та завдання «Статуту» кожного досліджуваного об'єднання. Згідно нього, громадськими сільськогосподарськими товариствами ми вважаємо ті, мета яких полягала у «сприянні силами членів об'єднання розвитку й удосконаленню сільського господарства та сільської промисловості», а засобами її досягнення визначалися «обговорення актуальних тем на загальних зборах Товариства, проведення публічних лекцій, друк власного періодичного видання, організація сільськогосподарських досліджень, скликання місцевих сільськогосподарських та промислових (ремісничих) виставок тощо».

Окремі аспекти функціонування статутного сільського громадського простору частково відображено в роботах українських фахівців, дослідників сільськогосподарської кооперації В. І. Марочка, В. М. Половця, І. А. Фаренія, Ю. І. Магась-Демидась, О. В. Двойнінової та інших [588; 753; 760; 851; 992; 993]. Вони визначають досліджувані сільськогосподарські товариства «сільськогосподарськими громадами» і визнають їх однією з форм сільськогосподарської кооперації. Як правило, у роботах методолого-теоретичного спрямування та дослідженнях, зміст яких стосується

всеукраїнського територіального простору, увага дослідників зосереджується лише на чисельно великих та успішних сільськогосподарських товариствах. Переконані, що такий підхід не є достатньо об'єктивним. Упевнені, що лише проведення наукових досліджень на предмет функціонування кожного зареєстрованого сільськогосподарського товариства в Україні, надасть більшу можливість для розуміння історичної ситуації.

Аналіз напрямів діяльності сільськогосподарських товариств можливий лише на основі опрацювання повного комплексу джерельного матеріалу, принаймні їхніх «Звітів» за усі роки діяльності кожного окремого Товариства. Зважаючи на обмеженість джерельної бази, а в окремих випадках її повної відсутності, сьогодні дослідники мають можливість реконструювати функціонування сільськогосподарських товариств лише фрагментарно і за окремими елементами.

Як приклад основних напрямів діяльності сільськогосподарських товариств ми узяли об'єднання Борзнянського повіту Чернігівської губернії. За необхідності долучили інформацію по іншим сільськогосподарським товариствам Лівобережжя. Отже, появу перших громадських товариств у повіті зафіксовано достатньо рано, у 1900 р. Це було Борзнянське повітового типу, Івангородське, Кальчинівське, Плисківське та Шаповалівське волосного типу. Успішний досвід перших сільськогосподарських товариств спричинив у повіті позитивну тенденцію до виникнення нових громадських об'єднань, про що свідчить кількісний показник у 18 сільськогосподарських товариств станом на початок 1915 р. – Ічнянське, Комарівське, Гужівське, Чижівське, Смолязьке, Євлашівське, Рожнівське, Олексіївське, Берестовецьке, Максимівське, Прохорівське, Ядутинське та Бурімське.

Дослідники громадської сільськогосподарської ініціативи початку ХХ ст. – сучасники процесів становлення та розвитку громадської ініціативи, у своїх роботах запропонували складові, на основі яких вони з'ясували основні її показники. Наголосимо на тому, що ми достатньо критично ставимося до нижче наведених даних, оскільки вони були отримані

дослідниками не на підставі даних 100 % існуючих сільськогосподарських товариств Чернігівської та Полтавської губерній, що, у свою чергу, спонукає нас припускати певний відсоток похибки. Зауважимо, що за результатами наших досліджень станом на 31.12.1910 р. у Чернігівській губернії свою діяльність проводило 48 сільськогосподарських товариств, а губернський агроном В. Л'Етьєнн свій звіт за 1910 р. зробив на основі відомостей по 17 сільськогосподарських товариств, або 35,4 % від їхньої загальної кількості. При тому, що станом на 31.12.1912 р. у Чернігівській губернії за нашими результатами діяло 89 сільськогосподарських товариств, економічний відділ Чернігівського губернського земства, аналізував діяльність товариств за 1912 р. на основі наступних показників: кількість членів у товариствах на основі 37 товариств або 41,6 %, освітній рівень на основі 27 товариств, або 30,3 %, види занять на основі 21 товариства або 23,6 %.

На підставі опрацьованих наявних джерельних матеріалів, ми виділяємо такі основні напрями в діяльності борзнянських сільськогосподарських товариств. Перший – організаційна діяльність, яка полягала в систематичному проведенні планових зборів та загальних річних зборів членів Товариства. Цей напрям було зафіксовано у всіх сільськогосподарських товариствах, що підлягали дослідженню. У межах напряму виділяються кілька критеріїв, згідно яких формується історична оцінка діяльності товариств.

Перший критерій – склад членів. У ньому виділяємо загальну чисельність, вік, освіту та характер щоденної праці. У 1910 р. кількість членів у чернігівських сільськогосподарських товариствах було зафіксовано на рівні від 26 до 88 осіб. На 31.12.1912 р. за даними сільськогосподарського економічного відділу Чернігівського губернського земства загальна кількість членів 69 товариств дорівнювала 3866 осіб. Серед них, найбільша кількість припадала на Ніжинський повіт – 766 членів, або 28 % від загальної кількості мешканців повіту. Відсутність показників із 20 сільськогосподарських товариств, суттєво впливає на загальне розуміння ситуації. Оцінку

групування членів за віковим складом, за освітою, за родом занять у 1910 р. можна сформулювати так: «склад товариств достатньо одноманітний: переважну більшість складають землероби, від 30 до 50 років»; 1912 р. у роботі сільськогосподарських товариств брали участь особи 31–40 років (34,8 % від загальної кількості членів іншого віку), особи 41–50 років (27,4 %), особи 19–30 років (12,8 %). За освітою у 1910 р. «майже усі грамотні, точніше – закінчили сільську школу», у 1912 р.: із 1838 членів у 38 товариствах неграмотні склали 7,7 %, грамотні – 92,3 %. За родом занять у 1910 р. зафіксовано факт відсутності «інтелігентних сил» у 12 товариствах, по 1 особі сільської інтелігенції входило до 2-х товариств, у інших від 8 до 10 осіб; у 1912 р. – 90,6 % склали землероби, 4,8 % – інтелігенція, 4,6 % – представники інших видів занять.

Другий критерій – адміністративні органи та кількість засідань ради сільськогосподарського товариства. У 1912 р. середня кількість засідань становила 8 зібрань, діапазон коливань становив у 1910 р. від 2 до 20, у 1912 р. – від 1 до 24 засідань. Засідання ради відбувалися протягом року, але найбільше посилення у роботі відбувалося, у більшості випадків, у листопаді та у зимові місяці. Персональний склад адміністративних органів та посадових осіб у окремих товариствах достатньо різний, кількісні показники склали у 1910 р. від 2 до 20 осіб. Середній показник складу ради сільськогосподарських товариств у 1910 р. становив 5–6 осіб, 1912 р. – 6 членів. У 56 % товариств уведено посаду заступника голови ради Товариства. До складу ревізійних комісій в усіх товариствах (згідно «Статуту»), в середньому обиралися 4 особи. У трьох – Ічнянському, Новобиківському та Олишівському, обиралися виставкова й оціночні комісії. Стосовно питань, які розглядалися на засіданнях ради товариств і ті, які виносилися на обговорення загальних зборів, стверджуємо: чіткого розподілу між ними не було.

Третій критерій – кількість загальних зборів членів товариств та тематичний діапазон питань, які заслуховувались на них. У 1910 р. кількість

засідань загальних зборів коливалась від 2 до 12, у 1912 р. – від 1 до 17 (у середньому протягом року – 4). Кількість присутніх на загальних зборах товариств у 1910 р. становила від $\frac{1}{3}$ до $\frac{3}{4}$ від загальної кількості. Із 42 товариств у 1912 р. відсоток членів, які відвідували загальні збори товариств складав: до 25 членів – 47,6 %, до 50 осіб – 38,1 %, понад 50 осіб – 14,2 %. У 1910 р. на обговорення загальних зборів виносилися питання організаційної діяльності товариств. У 1912 р. на засіданнях розглядалися питання адміністративного характеру, питання рослинництва (32,2 %), тваринництва (11,5 %), різні (21,1 %). Сумарно питання, що розглядалися за 1912 р. мають такий вигляд: по Борзнянському повіту – питання тваринництва – 4 рази, рослинництва – 25 разів, громадські питання – не розглядалася, адміністративні питання – 27 разів, інше – 14 разів; по Городнянському повіту – відповідно 5, 13, 0, 17, 12; по Козелецькому повіту – відповідно 5, 5, 0, 14, 8; по Конотопському повіту – 1, 7, 0, 4, 2; по Кролевецькому повіту – 11, 11, 0, 10, 12; по Мглинському повіту – 1, 6, 1, 14, 6; по Ніжинському повіту – 5, 33, 0, 24, 5; по Новозибківському повіту – 1, 6, 0, 6, 3; по Сосницькому повіту – 8, 20, 3, 13, 61, 0; по Стародубському повіту – 1, 2, 0, 2, 0; по Чернігівському повіту – 1, 1, 3, 1 [799, 11]. Більш структуровано інформація представлена у додатку Д, таблиця 10.

Четвертий критерій – наймані працівники. У 1910 р. із 48 сільськогосподарських товариств лише 4 мали секретарів, які отримували зарплату. У 1912 р. із 66 товариств у 31 працював секретар. Із них: 8 осіб мали спеціальну освіту, 5 – рівень початкової освіти (Новобасанське, Новобиківське, Ярославо-Старобасанське, Чемерське), 1 – рівень сільськогосподарських курсів (Мглинське), 2 – вищу спеціальну освіту (Чернігівське, Почепське). У Ніжинському сільськогосподарському товаристві секретарем працював земський агроном. Оплата праці секретаря у 1910 р. становила 36 руб. (Заудайське, Довжицьке); у 1912 р. – секретар з вищою освітою отримував від 600 руб. на рік (Ніжинський повіт) до

1500 руб. на рік (Чернігівський повіт); з початковою освітою – 400 руб.; без освіти – від 12 до 150 руб.

У 1910 р. було зафіксовано оплачувані посади завідувача сільськогосподарського складу (468 руб.) й інструктора з ткацтва (480 руб.) при Новобасанському сільськогосподарському товаристві. Довжицьке товариство віддавало завідувачу 50 % від чистого прибутку складу. Оплату праці у 1912 р. (54 завідувача із 66 товариств) було зафіксовано як відсоток від прибутку (20 % Чапліївське), 25 коп. з одиниці сільськогосподарського приладдя (Дептівське) або фіксованої цифри від 12 руб. (Гужівське) до 42 руб. (Мглинське, Чернігівське).

Другий напрям у діяльності сільськогосподарських товариств – співпраця із повітовими земствами. Векторів співпраці було декілька: перший – це клопотання з боку місцевих сільськогосподарських товариств через земство про отримання грошових субсидій та позик з боку повітової, губерньської чи центральної влади, другий – це посильна участь у роботі земських органів влади, третій – участь повітових агрономів у засіданнях сільськогосподарських товариств, четвертий – посередницька допомога земства в купівлі сільськогосподарських знарядь, худоби, птахів та насіння. Представники товариств, як правило, їхні голови, були членами економічних рад при повітових земських зборах [446, 2]. Вони виступали на засіданнях рад із доповідями, зміст яких стосувався розв'язання нагальних сільськогосподарських питань. Наприклад, у 1911 р. на засіданні Борзнянської економічної ради зафіксовано доповіді представника Олексіївського сільськогосподарського товариства «Про отримання із земських плодів розплідників посадкового матеріалу на пільгових умовах для нових хутірських садів», Берестовецького товариства «Про субсидію Товариству на організацію показової ділянки», Шаповалівського товариства «Про організацію зразкового прибуткового господарства на території дач с. Шаповалівки», Максимівського товариства «Про організацію показового поля на піщаних землях с. Максимівки» [525, 154–155]. Відомо, що

представник від Рожнівського сільськогосподарського товариства брав участь у роботі економічної ради Чернігівського губерньського земства. За фінансової чи організаційної допомоги земства товариства купували сільськогосподарські механізовані пристрої та реманент, використання яких покращувало обробіток землі та сприяло збільшенню показників врожайності окремих культур. Усі придбані машини та знаряддя заходилися у організованих товариствами або земствами сільськогосподарських складах. Останні являли собою окреме приміщення; завідувач складу – член сільськогосподарського товариства, зобов'язаний був складати списки селян, які брали в оренду відповідний сільськогосподарський інвентар. Як засвідчили джерельні матеріали, асортимент у подібних складах був типовим і нечисельним – кукулевідбірники, «рядові» сівалки, молотарки, віялки-сортувальні тощо. Зафіксовано діяльність подібних складів у сільських Рожнівському й Гужівському, містечкових Івангородському та Ічнянському товариствах. Відомо, що Комарівське та Євлашівське товариства планували відкриття сільськогосподарського складу.

За сприяння земств сільськогосподарські товариства на місцях організовували розплідні пункти великої рогатої худоби, коней, свиней та птахів. Одним із видів популяризації ідеї щодо необхідності запровадження у приватних господарствах покращених порід худоби були волосні виставки. У своїх «Звітах» сільськогосподарські товариства позитивно оцінюють функціонування розплідних пунктів. Між тим, варто наголосити й на тих проблемах, які залишалися не розв'язаними. По-перше, у більшості сільськогосподарських товариств не велося порівняльної статистики кількості запліднень і кількості новонароджених тварин; відсутні дані щодо динаміки покращення в межах села порід худоби та птахів; зафіксовано відсутність традиції в селян користуватися виробником стаціонарно (при стійловому утриманні); вказувалась невисока якість тварин-заплідників.

Повітові агрономи зобов'язані були брати участь у засіданнях місцевих сільськогосподарських товариств. Їхня участь полягала у виголошенні

доповідей, відповідях на запитання та ознайомлення селян із новими методами господарювання, асортиментом нових видів посівного матеріалу, новими видами великої та малої рогатої худоби, птиці тощо. У багатьох випадках активна позиція повітового агронома ставала безпосереднім стимулом щодо організації сільських громадських та фінансових об'єднань. У разі отримання сільськогосподарським товариством субсидії від земства, дільничний агроном входив до складу членів Товариства.

Починаючи з 10-х ХХ ст. у фаховій пресі періодично порушувалися проблеми взаємостосунків сільських фінансових (кредитні спілки та споживчі товариства) та сільськогосподарських товариств, зокрема, про необхідність координування їхньої роботи в умовах війни [620; 865].

Третій напрям – ініціювання та реалізація «місцевих сільськогосподарських проєктів», у тому числі проведення сільськогосподарських дослідів на власних показово-дослідних сільськогосподарських ділянках. Наприклад, у 1908 р. Смолязьке сільськогосподарське товариство робило спроби виготовлення місцевої черепиці, у 1909 р. Шаповалівське сільськогосподарське товариство оголосило про наміри відкрити в селі «школу селянського господарства», Рожнівське сільськогосподарське товариство клопотало перед повітовим земством про відкриття у селі фельдшерського пункту. Про створення та активне задіяння показово-дослідних сільськогосподарських ділянок («показове поле») звітували Рожнівське та Гужівське сільськогосподарські товариства. Відомо, що у 1916 р. при Пирятинському повітовому товаристві запрацювала «практична школа виробів із ситняка та лози» [271].

Зубівське сільськогосподарське товариство Лохвицького повіту Полтавської губернії у 1912 р. планувало відкрити навчальну чоботарську майстерню з метою розвитку в селі ремісничого виготовлення взуття. Товариство прагнуло організувати навчання для 15 хлопців (5 осіб за рік) з метою продажу виробів майстерні за більш дешевою ціною для мешканців навколишніх сіл [450]. А на базі 2-го Карлівського сільськогосподарського

товариства Кременчуцького повіту Полтавської губернії подібна майстерня функціонувала у 1915 р. [146].

У 1912 р. при Капустинському сільськогосподарському товаристві було відкрито маслопереробний «завод», на якому виготовляли сепаратне масло вищого гатунку. Реалізовували товар через магазин Гадяцького товариства споживачів [452].

Четвертий напрям – підготовка, організація та проведення, як правило, одноденних сільських виставок (сільськогосподарських, ремісничо-промислових). У межах Борзнянського повіту в 1908 р. у с. Смоляж, у 1911 р. у с. Комарівка (за підтримки Чернігівського губернського та повітового земств) було проведено такі виставки.

П'ятий напрям – культурно-просвітницький, включав в себе розповсюдження сільськогосподарських знань через відкриття на базі товариств бібліотек-читалень, налагодження передплати сільськогосподарських видань, організацію сільськогосподарських курсів, лекцій, бесід. Як результат, на період 10-х рр. ХХ ст. місцеві сільськогосподарські товариства уже чітко асоціювалися, у тому числі, й як осередки культурно-просвітницького руху [477].

Вкажемо, що сільськогосподарські товариства, час від часу, виявляли свою громадську позицію стосовно тогочасних нагальних питань. Так, у 1909 р. Рожнівське сільськогосподарське товариство, чи не єдине з усіх товариств Чернігівської губернії, асигнувало на будівництво пам'ятника Т. Г. Шевченку у Києві 30 руб. [883]. Серед кооперативних організацій відомо про Брусилівське ощадно-позичкове товариство та Хорольське кредитне товариство, які на початку 1914 р. перерахували на спорудження пам'ятника поету по 10 руб. [445; 489]. У «Вестнике» Золотоніського сільськогосподарського товариства у 1913 р. було надруковано фрагмент з твору Тараса Шевченка «Хорунжий Назар Стодоля та його любовні поневіряння» [1034].

Варто зазначити, що сільськогосподарські товариства, як громадські організації, брали участь у культурно-просвітницькому житті відповідного села чи містечка, допомагали організовувати «лекції із чарівним ліхтарем», вистави, виступи хору, оркестру, народні гуляння тощо. Так, товариства Гадяцького повіту брали участь у організації земських сільськогосподарських лекцій у сс. Великі Будища, Андріївка та Капустинцях [495]. Сільськогосподарські товариства Лохвицького повіту долучилися в лютому 1914 р. до організації земських сільськогосподарських лекцій, які проводило повітове земство у сс. Безсалах, Млини, Лука та Помаках [1028]. Усі товариства сприяли популяризації сільськогосподарських знань через розповсюдження безкоштовних листівок Чернігівського та Полтавського губернських та повітових земств.

Одним зі шляхів досягнення мети сільськогосподарськими товариствами, згідно норм їхніх «Статутів» (§ 2, п. 2), було «розповсюдження теоретичної та практичної інформації з сільського господарства через організацію публічних лекцій, друк та розповсюдження своїх праць та інших робіт аграрної тематики, а за наявної можливості – і власного періодичного журналу, відкриття сільськогосподарських училищ, бібліотеки та музею» [316, 4].

Джерельною інформативною основою для дослідження стану бібліотечних фондів у межах товариств є «Звіти» самих товариств та узагальнені дослідження представників сільськогосподарських відділів при губернських управах. У першій категорії доступними є збережене хронологічно обмежене коло «Звітів» та «Проколів», які не забезпечують розгляд проблеми комплексно та у її динаміці. У другій – автори робіт подають середньостатистичні дані, виходячи з інформації, яку надали самі товариства без перехрестної перевірки з іншими джерелами. Презентовані середні показники є неінформативними для дослідження історії окремого сільськогосподарського товариства і не дозволяють сформулювати об'єктивне уявлення про ситуацію на місцях.

Станом на кінець 1910 р. сільськогосподарський відділ Чернігівського земства звітував, що із 48 сільськогосподарських об'єднань «майже у всіх товариствах є бібліотеки», окрім Рожнівського [729, 74–75]. При цьому у 1912 р., за відомостями Відділу, загальна кількість бібліотек становила – 31 (при 89 сільськогосподарських товариствах), з яких 5 відкрилось у 1912 р. Кількість книг та брошур – 4514 примірників. У середньому на 1 бібліотеку відповідало 145 примірників [799]. У 1913 р. серед 197 товариств Полтавської губернії 31 товариство або 15,7 % не спромоглося на створення власної бібліотеки [640, 76].

За нашими підрахунками, більшість бібліотек сільськогосподарських товариств формувалась шляхом безоплатного отримання видань від Департаменту землеробства та губернських земств, фонди наступної категорії бібліотек комплектувалися за змішаним принципом, і зафіксовано бібліотеки, фонди яких було придбано за кошти товариств. На ці останні видання відводиться мінімальний відсоток. У звітній документації сільськогосподарських товариств про бібліотеки першого типу зазначалося таке: «Товариство має бібліотеку, зміст якої складають книги та брошури з тем сільського господарства, які надійшли від губернського земства та Департаменту землеробства» [126, 123]. Сільськогосподарські товариства з другим типом комплектування бібліотеки, наприклад, Кобижчанське, зазначало, що «Бібліотека час від часу поповнюється земською управою та сільськогосподарськими журналами, які передплачує Товариство» [680]. У бібліотеці Новобасанського товариства із 96 назв 37 наявних примірників було отримано через міністерство [156, 151].

Проблеми кількісного та якісного складу книжкового фонду в кожному сільськогосподарському товаристві теж знаходиться серед актуальних напрямів просвітницької діяльності громадських об'єднань. Як правило, у звітних матеріалах товариств, аспектам розвитку бібліотек та характеристиці їхніх фондів відводилося кілька речень. Не існувало й окремих списків чи то каталогів наявних видань. Виняток становлять окремо надруковані та єдині у

своєму роді «Звіти» про діяльність бібліотеки-читальні Сокільського товариства Кобеляцького повіту Полтавської губернії [202-204]. Саме тому, в межах іншого, більш розширеного дослідження, варто зробити бібліотечні кількісні підрахунки по усім сільськогосподарським товариствам різного рівня – повітового, волосного, сільського з метою встановлення певної закономірності, або її відсутності. Наголосимо на основному, у період до 1917 р. бібліотека із 50 книг уже вважалась такою, «яка на перших порах, до відомої міри, може задовольнити потреби населення». За інформацією Полтавського губернського земства у 1912 р. зі 137 товариств – 58 % мало у фондах бібліотек понад 100 назв книг, 2 товариства – майже 1000 назв, 9 товариств – понад 500 назв [604, 83]. Для прикладу наведемо кілька показників: у Кобижчанському товаристві Козелецького повіту Чернігівської губернії (волосного типу) станом на 1910 р. зафіксовано 247 примірників видань [729, 75]; у Сокільському товаристві Кобеляцького повіту Полтавської губернії (волосного типу) на 1911 р. – 240 назв [148, 10], у Решетилівському товаристві Полтавського повіту (волосного типу) у 1913 р. – 3000 назв [640, 83] тощо.

Передплату газет та журналів просвітницько-сільськогосподарського змісту мали змогу собі дозволити стабільні у фінансовому платні об'єднання. Серед журналів, які передплачували товариства, зафіксовано: «Земледелец», «Крестьянское земледелие», «Прогрессивное садоводство», «Рідний край», «Рілля», «Сельский вестник», «Хлібороб», «Хуторянин», «Сельский хозяин», «Пчеловодная жизнь», «Сельскохозяйственная газета», «Еженедельная газета», «Южно-русская газета» та інші. Варто наголосити, що окремі губернські земські видання та часописи повітових сільськогосподарських товариств, сільські статутні організації отримували безкоштовно. До цієї категорії потрапили «Земский сборник Черниговской губернии» (Чернігівська земська управа), «Селянин» (Чернігівське губернське сільськогосподарське товариство) «Хуторянин» (Полтавське губернське сільськогосподарське товариство). Цілком ймовірно, що бібліотечні фонди окремих товариств

повністю склалися із видань т.зв. соціального спрямування: «Аби редакція «Хуторянина», через поклик своєї душі, не надсилала безкоштовно свій журнал, то сільськогосподарське товариство (Малоперещепинське Костянтиноградського повіту Полтавської губернії – О. С.), не було знайомим із сільськогосподарською газетою» [455, 242].

І навіть, незважаючи на підтримку земств та губернських сільськогосподарських товариств, існували об'єднання, які не те, що не могли організувати фонди спеціалізованих видань, вони не прагнули до цього: «Адже нічим іншим не можна пояснити те, що деякі товариства, функціонуючи кілька років, не мають жодної книжки з сільського господарства і не передплачують жодного журналу. Надавати пояснення щодо обмеженості коштів хибна справа, адже кілька рублів на рік завжди можливо знайти, у крайньому випадку, за відповідних зусиль, невелику кількість книг завжди можливо отримати від агронома, повітового або губернського земств, нарешті, від Департаменту землеробства» [640, 77].

Окремої посади бібліотекаря у штаті сільськогосподарських товариств не було, ці обов'язки виконував секретар Товариства, голова Товариства або його заступник. Варто зазначити, що в опрацьованому значному обсязі звітної документації, не зафіксовано окремого розкладу роботи бібліотек. Тематична спрямованість книг у бібліотеках сільськогосподарських товариств теж залишається не висвітленою в історіографії. На початку ХХ ст. дослідники писали: «Про підбір книг точних даних ми не маємо, але цілком впевнено можемо наголосити, що деяка частина книг не відповідає своєму призначенню» [640, 84].

Актуальною проблемою в діяльності сільськогосподарських товариств щодо організації бібліотек була відсутність приміщення. За статистикою, більше половини сільських об'єднань не мали власного приміщення для проведення зборів товариств, збереження документації, не говорячи про окрему територію чи куток під бібліотеку. Цей факт яскраво ілюструє «Звіт» Новобасанського товариства Козелецького повіту Чернігівської губернії: «На

придбання книг та брошур Товариство виділило до 20 руб., але гроші до цього часу не використано, головним чином через те, що Товариству, через відсутність необхідного приміщення, немає куди подітися зі своєю бібліотекою» [156, 151]. Активні товариства шукали вихід у різних напрямках: клопотали про земську грошову підтримку (у 1912 р. Борзнянські повітові збори Чернігівської губернії виділили кошти Гужівському товариству на організацію його бібліотеки); співпрацювали з місцевими комітетами Опікунської ради про народну тверезість (Жабківське, Чорнуцьке та Яцинівське товариства Лохвицького повіту Полтавської губернії перебрали на себе турботи про утримання книжкового фонду та приміщення від комітету тверезості); поєднували свої зусилля із волосними активістами (Уствицькому товариству Миргородського повіту Полтавської губернії було передано волосну бібліотеку) і т.д.

Доступ до фондів бібліотек сільськогосподарських товариств, згідно розпорядження губернатора Полтавської губернії від 1910 р., було дозволено лише членам товариств [997, 16]. Незначна кількість товариств дотримувалась такої вимоги, що підтверджується, наприклад, звітними документами Гельмязівського та Піщанського товариств Золотоніського повіту, Опошнянського товариства Зіньківського повіту, Перекопівського товариства Роменського повіту Полтавської губернії: «Книгами, які є в наявності, дозволено користуватися членам Товариства». Варто наголосити й на тому, що в окремих «Звітах» товариств наявна інформація про те, що основними читачами сільськогосподарських бібліотек були секретарі товариств: «більша частина журналів, які передплачувало Товариство, забезпечували попит переважно у секретарів» [556, 142]. Решта дозволяла читати журнали та книги усім бажаючим. Тип т.зв. відкритої або публічної бібліотеки був теж дозволений «Статутом»: «Бібліотека товариства, якщо вона відкрита не лише для членів Товариства, функціонує згідно тимчасових правил від 5 січня 1884 р. стосовно відкриття й утримання публічних бібліотек та приміщень для лекцій» [316, 6].

Прикладом поширення сучасних сільськогосподарських знань у сільському середовищі була й організація т.зв. пересувних бібліотек, досвід роботи яких зафіксовано у Машівському, Малоперещепинському, Михайлівському, Новотагамлицькому та Рясському сільськогосподарським товариствам Костянтиградського повіту Полтавської губернії. «Наші сільськогосподарські товариства – це, здебільшого, гуртки просвітні. – Так писав один із дописувачів «Ветника» Золотоніського сільськогосподарського товариства Полтавської губернії. – Я б сказав, що це неодмінна прикмета повинна бути у всіх наших товариствах хліборобських, що вони мають гарні бібліотеки, впоряджують збори, бесіди, лекції, курси, влаштовують показні збори в полі, в садку, на городі, зі скотиною. Де такий «показ та розповідь» гарно ведеться, там і вигода людям є, і вони охоче вчащають до гурту, беруться до якоїсь роботи» [572, 2].

Аналіз джерельного та історіографічного матеріалу виявив ознаки, які були притаманні тенденції створення бібліотечних фондів при місцевих товариствах: несформованість сталої традиції в сільському середовищі читати друковані видання; повільні темпи інформування сільського середовища з боку ради товариств та їхніх секретарів про наявні фонди місцевих бібліотек; обмеженість кількісного та якісного фондів показників тощо.

На жаль, наявна сьогодні вихідна документація сільськогосподарських товариств не містить відомостей щодо мотиваційного моменту вступу українського селянина до лав громадського об'єднання. При цьому в історіографії достатньо поширена теза про те, що селянин неохоче вступав до лав громадських об'єднань, мотивуючи свої дії тим, що «і хазяйство вдома, і клопоту свого багато, та й по писаному читаю не бо-зна як» [868, 118].

Отже, на початку ХХ ст. в українському селі зафіксовано тенденцію появи спеціалізованих бібліотек, які відкривалися на базі місцевих громадських об'єднань – сільськогосподарських товариств. Їхнє вивчення важливе в контексті дослідження сільського статутного громадського руху,

який, у свою чергу, був і залишається ознакою громадянського суспільства – простору, що існує між індивідумом та державою.

Наступний вектор у діяльності товариств, який було визначено – це організація та проведення на базі місцевих товариств одно або двотижневих сільськогосподарських курсів. Прикладом такої співпраці можуть слугувати двотижневі курси, які організувало Кролевецьке повітове земство разом зі Спаським товариством у березні 1910 р. На курсах викладалися землеробство, скотарство та садівництво; лекторами були губерньський (А. Г. Гаршин) та повітові (Т. А. Микрин, Т. С. Губенко) агрономи [593, 207]. У цьому ж році Новобасанське товариство провело курси в період з 22 листопада по 15 грудня, які відвідало 86 людей у віці від 18 до 60 років, а Щаснівське сільськогосподарське товариство – у період з 18 листопада по 15 грудня. У 1912 р. курси було організовано при 25 товариствах Чернігівської губернії. При цьому лише 21 товариство організувало 65 лекцій. Кількість осіб, які відвідали лекції при 19 товариствах зафіксовано до 1500 осіб, що в середньому становить 80 осіб на 1 товариство. Найбільшу кількість організованих курсів зафіксовано в Комарівському (12 лекцій), Кучерівському (6 лекцій), Добротівському (5 лекцій) та Чемерському (4 лекції) товариствах. У 1912 р. сільськогосподарські курси було проведено 12 разів: Чернігівським товариством сільського господарства у сс. Горбові, Березному, Гужівці (3 курсів), Комарівським, Покошицьким, Чепеліївським, Володьководівичьким, Заудайським, Семенівським, Мглинським, Почепцьким та Новобасанським товариствами – по 1 курсу. Тривалість курсів – 2–3 тижні. Час організації курсів – грудень-березень. Курси з бджільництва – березень, листопад. Програми курсів були багатопредметними – від 1 до 8 предметів. Заняття відбувалися у приміщеннях шкіл або народних будинків лише у вечірній час. По їхньому завершенню слухачі склали іспити. За звітними відомостями лише 30 % слухачів завершували курс навчання. У 1915 р. Пирятинське сільськогосподарське товариство організувало і провело курс з основ кошикоплетіння. Із 18 сільськогосподарських товариств

повіту лише 2 висловили погодження надіслати своїх кандидатів на навчання. Інші ж відповіли, що бажаючих навчатися у них немає [845, 56–57]. У 1916 р. Хорольське земство запрошувало на навчання членів сільськогосподарських товариств на курси з основ городництва, вирощування, заготівлі та зберігання насіння [492, 15–16].

Шостий напрям – кредитування; для забезпечення належної фінансової підтримки окремих проектів, сільськогосподарські товариства брали позики в земств та у місцевих фінансових організаціях – у кредитних спілках. Реалізацію такого напрямку зафіксовано лише в Гужівському товаристві, коли воно користувалося послугами Гужівської кредитної спілки для отримання коштів на організацію власної показово-дослідної сільськогосподарської ділянки. Земські позики видавалися під проекти сільськогосподарських товариств, які було спрямовано на розширення їхньої діяльності, як то – на організацію місцевих сільськогосподарських виставок, на збільшення оборотних коштів сільськогосподарських складів та торгівлі насіннєвим матеріалом. Умови, на яких видавалися позики, були наступними – 4–5 % річними строком на 10 років з обов'язковим щорічним погашенням рівними частинами. Позики видавалися губернськими земствами за умови доручення місцевого повітового земства (гарантії про повернення коштів). Для прикладу наведемо наступну інформацію: у 1896 р. Стародубське товариство отримало від повітового земства безвідсоткову позику у 1000 руб. строком на 3 роки [473, 169], у 1911 р. Кобизьке товариство Козелецького повіту отримало 500 руб., Новобасанське товариство зазначеного повіту – 1000 руб. з метою збільшення обігових коштів сільськогосподарського складу під гарантію земства строком на 10 років під 5 % річних [752, 339].

Окремо маємо намір наголосити на факті, який, на нашу думку, є в основі успішної діяльності будь-якого об'єднання, тим більше громадського – це особистісний чинник (індивідуальна мотивація) участі в ньому. Переконані, що в умовах сільського соціально-економічного життя українського Лівобережжя, лише громадсько свідомі люди ставали

ініціаторами та очільниками сільських організацій. Звітні матеріали сільських об'єднань Борзнянського повіту (не лише сільськогосподарських товариств, а й пожежних товариств та дружин) частково забезпечують фактичним матеріалом обґрунтування висловленої вище тези. Маємо відомості про те, що ініціатором та першим головою Комарівського сільськогосподарського товариства був Я. Ф. Федюрка (з 1907 р.), головами Євлашівського – І. Р. Лоханько (з 1909 р.), Смолязького – І. О. Легейда (з 1908 р.), Шаповалівського – дворянин П. О. Головань-Мединський (у 1915 р.), Івангородського – Г. Р. Тимошок (з 1905 р.), Бурімського – козак К. М. Нестеренко (у 1915 р.), Гужівського – селянин К. П. Коломієць (з 1913 р.). Наявні джерельні матеріали дають нам можливість реконструювати найбільш повний склад правління лише Ічнянського сільськогосподарського товариства, на чолі якого перебували священник З. Л. Киселевич (з 1902 р.), селянин Ф. М. Майстренко (з 1907 р.), О. С. Паляничка (з 1908 р.), дворянин Б. Л. Жаховський (у 1915 р.). Достатньо харизматичною особистістю у сфері ініціювання та підтримки діяльності сільських об'єднань на території Борзнянського повіту був державний службовець, податковий інспектор повіту барон Федір Федорович Коскуль. Саме з його почину було відкрито такі об'єднання – Осередок Південно-західного німецького товариства у с. Білі Вежі, Клуб Борзнянського пожежного товариства, 5 сільських пожежних дружин: у с. Махнівка Івангородської волості, у с. Шаповалівка, у с. Високе з хут. Малкина Гребля, у х. Головеньки з х. Клипиним, у с. Тростянка с х. Дубина Шаповалівської волості; він брав участь у найбільш резонансних подіях у житті повіту, які було організовано, у тому числі, й сільськогосподарських товариств. Наприклад, у 1911 р. він очолив Розпорядчий комітет Смолязької сільськогосподарської виставки.

Отже, загальний огляд основних напрямів діяльності сільськогосподарських товариств з орієнтацією на борзнянські об'єднання Чернігівської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст., засвідчив жвавий

рух у сфері покращення сільськогосподарських знань та культури населення на місцях. На наш погляд, вступ до сільськогосподарських товариств вимагав сам історичний час – період усвідомлення незадовільного стану аграрного комплексу, перш за все, власного господарства. Сільськогосподарські товариств, як просвітницькі агрокультурні об'єднання, через низку заходів, у тому числі й організацію бібліотек (у окремих поодиноких випадках і читалень), лекцій, показових ділянок тощо, стимулювали активну частину українського селянства до запровадження в індивідуальне господарство новітніх науково-технічних досягнень у галузях обробки ґрунтів, засобів захисту рослин, селекційної роботи щодо пристосування до місцевих умов нових сортів злаків, порід тварин тощо.

3.4. Взаємодія повітових земств із сільськогосподарськими товариствами

Окреслення основних векторів взаємодії повітових земств із сільськогосподарськими об'єднаннями зроблене на прикладі одного із повітів Полтавської губернії – Золотоніського, який за основними показниками соціально-економічного розвитку не знаходився на лідерських позиціях, втім, як і більшість повітів на Лівобережжі України, а отже – його досвід, в загальних рисах, може вважатися характерним.

Термінологічно під «сільськогосподарським товариством» ми розуміємо офіційне статутне об'єднання громадян, мета якого полягала у «сприянні силами членів Товариства розвитку сільського господарства» у його широкому значенні.

Початок формуванню мережі сільськогосподарських об'єднань у Золотоніському повіті було покладено створенням повітового сільськогосподарського товариства у 1902 р. Власне ідею організації «в

середовищі місцевих землевласників агрономічного Товариства» було поставлено на обговорення громади ще під час проведення у місті агрономічного з'їзду у 1884 р. Фінансовим підґрунтям майбутнього Товариства пропонувалося визнати кошти на рахунку Золотоніського земства, які було залишено від проведеного з'їзду в розмірі 4138 руб. [180, 130–131]. Згодом інституційне оформлення Золотоніського сільськогосподарського товариства ще кілька разів обговорювалося на земських зборах: у 1891 р. [152, 20] та у 1895 р. [181, 41] Остаточна передача зазначеного фінансового капіталу ЗСТ відбулася лише у 1903 р., після підписання його «Статуту» та згідно постанови Золотоніських повітових зборів у сумі 8468,16 руб. [182, 118–119]. Золотоніське товариство було п'ятим товариством за часом виникнення, серед повітових об'єднань сільськогосподарської спрямованості у Полтавській губернії, після Костянтиноградського (1898 р.), Лохвицького (1886 р.), Прилуцького (1893 р.) та Роменського (1895 р.). Першим волосним сільськогосподарським громадським статутним об'єднанням у Золотоніському повіті стало Кропивнянське (засн. у 1903 р.). Загалом, процес самоорганізації селян у громадські статутні об'єднання у Золотоніському повіті відбувався повільно, навіть дуже повільно і нерівномірно: у 1902 р. – 1, 1903 р. – 1, 1905 р. – 2, 1906 р. – 1, 1910 р. – 5, 1911 р. – 6, 1912 – 3, 1913 – 1, 1916 р. – 1. Піднесення 1910 р. та 1911 р. пов'язується із запровадженням поділу повіту на агрономічні ділянки. На початок 1917 р. у повіті було зареєстровано 1 повітове, 15 волосних (із 20 волостей) та 5 сільських сільськогосподарських товариств.

У Золотоніському земстві, так само як і в Полтавському та Кременчуцькому, на початку 1890-х рр. зафіксовано існування посади агронома, обов'язки якого виконував один із членів земської управи. На оплату його праці земство виділяло щорічно до 1902 р. – 1200 руб. [435, 68]. Необхідною умовою перебування на такій посаді була наявність вищої сільськогосподарської освіти. Після відкриття Золотоніського

сільськогосподарського товариства, обов'язки земського агронома було покладено на секретаря Товариства (з 1902 до 1908 рр.). З 1908 р. – земство, згідно губернської програми, запровадило вже окрему посаду повітового агронома, але територіальні межі повіту та масштаби необхідних до виконання завдань були перепонами в роботі одного агронома. Запровадження у 1909 р. на території Полтавської губернії агрономічних ділянок (1 ділянка – 1 агроном), дозволило покращити процес інформування сільського населення про сучасні методи господарювання, асортимент насінневої продукції, найновіші технічні досягнення в галузі сільського господарства та про певний економічний зиск від гуртування селян у межах статутних сільськогосподарських об'єднань. Станом на 1917 р. у Золотоніському повіті працювали 5 агрономів: Л. М. Хачатурянц, П. М. Околович, О. Ф. Галимський, К. І. Пилинський та О. М. Курносів. Їхня діяльність щодо поштовху до організації нових громадських товариств підтверджується звітною статистикою самих товариств – із 20 об'єднань 10 виникли завдяки проведеній просвітницько-роз'яснювальній роботі з боку земських агрономів [754, 3].

Згідно текстів «Статуту» абсолютної більшості сільськогосподарських товариств, основним джерелом фінансування їхньої діяльності були грошові внески членів об'єднання. Як засвідчила практика, фінансова складова в роботі товариств стояла поруч із проблемою відсутності ініціативи та самоусунення від відповідальності за справи в товариствах. Виникло замкнуте коло: з одного боку – розмір членського внеску був обмежений фінансовими статками селян, з іншого – зібрані кошти не могли забезпечувати бодай елементарні дії товариств. Вихід з такого становища шукали у двох напрямках: брали позики в місцевих ощадно-позичкових товариствах та клопотали про виділення субсидій у повітових і губернських земствах, а також у Департаменті землеробства. Позики видавалися сільськогосподарським товариствам «на створення та розширення діяльності складів землеробського реманенту, насінневих магазинів, на організацію виставок тощо» [877, 150].

Звітні матеріали Золотоніських повітових зборів засвідчують, що у перші роки діяльності Золотоніського та Кропивнянського товариств, земство щороку виділяло по 1000 та 100 руб. субсидії відповідно (з 1903 р. до 1906 р.). Значна сума, яка передбачалася Золотоніському сільськогосподарському товариству, виділялася лише на утримання секретаря, але за умови, щоб використовувати його фахові знання, як агронома, на користь земства. До його обов'язків входили такі дії: письмові та усні поради, роз'їзд агронома по повіту та пропаганда травосіяння з безкоштовною роздачею насіння, яке надходило від Міністерства землеробства. Золотоніське земство також активно використовувало ресурси Товариства (людський фактор) для розв'язання своїх нагальних проблем, зокрема рада Товариства мала неофіційний статус економічної ради при земських зборах. Золотоніське сільськогосподарське товариство, підтримуючи земську програму щодо покращення показників рогатої худоби, у 1904 р. виступило з ініціативою «реєстрації племінного приплоду від земських биків із подальшим виданням свідоцтв 3-х ступенів згідно якості приплоду, а також преміювання кращих результатів на майбутніх місцевих виставках» [183, 159–160]. Після її схвалення, обов'язки щодо реєстрації приплоду від племінної худоби на земських розплідних пунктах було покладено на секретаря Золотоніського сільськогосподарського товариства. Є відомості про залучення Золотоніським земством членів сільськогосподарського товариства до обговорення окремих питань агрономізації повіту. Так, у 1903 р. секретар Товариства виголосив доповідь на засіданні земських зборів «Про травосіяння», презентував колекцію власних зразків зернових та ініціював розгляд актуальних питань: «Про розповсюдження вогнетривких будівель» і «Організацію земського пункту племінного птахівництва» [279, 105–106]; у 1904 р. доповідь колишнього земського агронома Зам'ятіна «Про розповсюдження травосіяння у повіті», пройшла попереднє обговорення членів Товариства [182, 43] тощо.

Ці та інші факти свідчать про, безумовно, тісну співпрацю Золотоніського земства та сільськогосподарського товариства. Таким фактом співпраці земство наперед контролювало, якщо не повною мірою, то частково, цільове використання виділених коштів, адже Золотоніське товариство мало звітувати за них реальними результатами, наприклад, річною статистикою по уже зазначеним вище розплідним пунктам. Хоча траплялися й негативні приклади. Навіть виділяючи кошти, Золотоніське земство, на жаль, не могло забезпечити свідоме ставлення до виконання обов'язків з боку секретаря Золотоніського товариства. Так, 15 жовтня 1906 р. секретар Товариства звільнився з посади, а отже, достроково, в одноосібному порядку, фактично розірвав виконання своїх обов'язків щодо земства ще до закінчення терміну виплати річного фінансування. У зв'язку з такою ситуацією, рада Товариства повідомила земські збори, що нового секретаря не буде, а отже, і на благо земства не буде кому працювати. Фактично, з боку Товариства прозвучала вимога: якщо не будуть виділені кошти, Золотоніське сільськогосподарське товариство залишиться без секретаря. Виникла парадоксальна ситуація, коли земство повинно було думати про те, як забезпечити ефективну роботу громадського об'єднання, що зовсім не входило до кола його безпосередньої діяльності. У відповідь на таку заяву, «управа, на її вимогу, отримала усі реєстраційні книги, і звернулася за допомогою до реєстратора-спеціаліста зі скотарства, який працював від Департаменту землеробства в Полтавській губернії та до земських ветеринарів» [184, 40].

З 1908 р., з року запровадження окремої посади Золотоніського повітового агронома, земські збори почали виділяти на оплату праці секретаря Золотоніського сільськогосподарського товариства суму вдвічі меншу за попередню. Аналогічна ситуація повторилася і у 1914 р., коли на потреби Товариства було асигновано лише 200 руб. Виділяючи кошти на субсидіювання діяльності сільськогосподарських товариств повіту, земство ставило перед ними обов'язкову умову – щорічне надання звітів до

Золотоніського земства про свою діяльність. Дивно про це читати, адже згідно основного нормативно-правового документу товариств «Статуту», вони зобов'язані були щорічно подавати «Звіт» про свою діяльність на ім'я Полтавського губернатора. Станом на 1 липня 1911 р. грошову допомогу попросили з 5 існуючих, лише 3 – Васютинське, Лукашівське та Кропивнянське сільськогосподарські товариства [187, 57].

Механізм отримання субсидії був наступним: сільськогосподарське товариство зверталося з клопотанням про надання грошової допомоги спочатку до місцевої земської управи, через неї потім до повітових земських зборів, і лише після них – до губернських земських зборів. Було встановлено, що розмір губернської допомоги не міг бути більшим ніж у два рази за розмір повітової допомоги.

Проведений аналіз субсидійної політики щодо місцевих сільськогосподарських товариств засвідчив таке: громадські об'єднання мали змогу отримувати додаткову грошову допомогу з чотирьох джерел фінансування – від повітового земства, від губернського земства, від Департаменту землеробства та від приватних осіб. Серед них стабільними були перші два.

Земське фінансування діяльності місцевих сільськогосподарських товариств, на наш погляд, було ще однією, а в деяких випадках єдиною, формою контролю за діяльністю громадських товариств. Адже необхідною умовою отримання фінансів було дотримання таких вимог:

1. сільськогосподарські товариства зобов'язувалося не пізніше за 1 травня надавати до губернської земської управи ретельний річний «Звіт» про діяльність Товариства, окремо виділяючи фінансовий звіт;
2. тричі на рік (1 травня, 1 вересня та 1 січня) надавати до губернської земської управи поточний річний звіт про діяльність Товариства;
3. ввести до складу членів сільськогосподарських товариств двох представників від губернського земства – члена губернської управи та повітового агронома.

Відповідно губернське земство вводило до складу губернської сільськогосподарської ради одного представника від сільськогосподарських товариств.

Розміри грошової допомоги було чітко визначено. Так, у Чернігівській губернії, кожне нове сільськогосподарське товариство могло отримати 100 руб. допомоги; щорічна допомога сільському сільськогосподарському товариству становила не більше 200 руб., повітовому товариству – не більше 500 руб. Товариство мало право клопотати про виділення коштів на часткове утримання свого секретаря. У цьому випадку сума складала не більше 400 руб. для сільських об'єднань та не більше 600 для повітових [468]. У Полтавській губернії традиційно розміри грошової допомоги були трохи вищими. Наприклад, Зіньківське повітове земство у 1903 р. на потребу Зіньківського відділу Полтавського товариства сільського господарства (утримання секретаря та канцтовари) виділило 700 руб. [177, 200], а сільському Грунському сільськогосподарському товариству – 200 руб. [177, 220]

Матеріали українських повітових земств початку ХХ ст. з позитивним відтінком повідомляють про виділення грошових коштів на потреби сільськогосподарського громадського сектору. Наприклад, у 1909 р. Чернігівське губернське земство виділило на потреби усіх сільськогосподарських товариств 2500 руб. Нагадаємо, що станом на цей рік у губернії функціонувало 34 товариства, відповідно на кожне припало не більше 73,50 руб. Натомість Полтавське земство, в тому ж 1909 році, виділило 83 сільськогосподарським товариствам 16239 руб. (майже 196 руб. на 1 товариство). Аналогічну суму було продубльовано повітовими земствами [1033, 47–48].

Із «проектних» субсидій наголосимо на допомозі від Департаменту землеробства у 1912 р. розміром 900 руб. для сільськогосподарських товариств Полтавської губернії «для купівлі 15 штук каракулевих баранів з метою покращення місцевої породи» [487, 4].

Часто-густо в періодиці початку ХХ ст. трапляються відомості про відхилення клопотань сільськогосподарських товариств на предмет отримання грошової допомоги. Так сталося з клопотанням Горбівського сільськогосподарського товариства Кременчуцького повіту, яке планувало отримати 500 руб. «на придбання ділянки землі для будівництва власного приміщення» [487, 4].

Найбільш активно підтримували сільську громадську ініціативу Департамен землеробства, губернське та повітові земства; приватна фінансова підтримка залишалась мінімальною. У додатку Д (таблиця 12) представлено вибірку фінансової підтримки з різних джерел, яку отримували окремі сільськогосподарські товариства Чернігівської губернії на початку ХХ ст. Зокрема: Берестовецьке товариство від повітового земства отримувало 25 руб. і від губернського земства 50 руб., Городнянське товариство – відповідно 100 руб. та 200 руб., Гужівське товариство – 40 руб. та 80 руб., Дептівське товариство – від повітового земства 250 руб., Євлашівське товариство – 50 руб., 100 руб. та 349 руб. від департаменту землеробства, Клишківське товариство – 50 руб. та 50 руб. відповідно, Кобизьке товариство – 100 руб. та 200 руб., Комарівське товариство – 50 руб. та 100 руб., Карильське товариство – 50 руб. та 200 руб., Кучерівське товариство – 200 руб., 400 руб. та 25 руб. від департаменту землеробства, Максимівське – 35 руб. та 70 руб., Мглинське товариство – 100 руб., 100 руб. та 857 руб. від департаменту землеробства, Новобасанське товариство – 710 руб., 600 руб. та 849 руб. від департаменту землеробства, Новобиківське товариство – 150 руб., 300 руб. та 170 руб. від департаменту землеробства, Олексіївське товариство – 1700 руб. від повітового земства, Олишівське – 100 руб. від повітового та 100 руб. від губернського земства, Понорницьке товариство – 277 руб., 115 руб. та 99 руб. від департаменту землеробства, Почепське товариство – 800 руб., 300 руб. та 3453 руб. відповідно, Спаське товариство – 42 руб., 100 руб. та 40 руб. відповідно, Чапліївське товариство – 50 руб., 100 руб. та 29 руб. відповідно, Чемерське товариство – 100 руб., 200 руб.

40 руб. відповідно, Щаснівське товариство – 100 руб., 200 руб. та 200 руб. відповідно, Ярослав-Старобасанське товариство – 200 руб., 400 руб. та 257 руб. відповідно, Ріпицьке товариство – 49 руб. від повіту та 99 руб. від земства, Рождественне товариство – 50 руб. та 100 руб. відповідно, Ядутинське товариство – 80 руб. та 80 руб. відповідно, Ічнянське товариство – від губернського земства – 150 руб., Собизьке товариство – 100 руб., Гордіївське товариство – від департаменту землеробства 1000 руб., Івангородське товариство – 250 руб., Шаповалівське товариство – 25 руб. тощо. Єдиною сталою закономірністю у виділенні фінансових субсидій сільським громадським організаціям, яка фіксується протягом початку ХХ ст., впритул до 1914 р. – це збільшена вдвічі сума губенської допомоги зважаючи на розмір повітової. Нестачу коштів на підтримку громадських сільськогосподарських об'єднань повіту Золотоніське земство намагалося частково вирішити, звертаючись за фінансовою допомогою до губернських зборів. Наприклад, у 1904 р. Золотоніське земство клопотало перед Полтавськими губернськими зборами про субсидювання роботи (у розмірі 200 руб.) Кропивнянського сільськогосподарського товариства. Відповідь губернського земства покликана була стимулювати Золотоніські збори на кількісне збільшення виділених коштів із їхнім обов'язковим цільовим спрямуванням, а саме – губернські збори погоджувались субсидювати на рахунок Кропивнянського товариства 200 руб., але за умови виділення такої ж суми з боку повітового земства й лише на утримання секретаря з освітою не нижче, ніж початкова сільськогосподарська [183, 40]. У 1910 р. Золотоніські збори знову клопотали про виділення фінансової підтримки Кропивнянському, Піщанському, Васютинському, Чернобаївському та Лукашівському сільськогосподарським товариствам. За рішенням губернії кошти було виділено лише чотирьом, за винятком Кропивнянського, оскільки «у його звітній документації зафіксовано тенденцію до зниження результатів роботи» [187, 58]. Парадоксально, але за періодичної відмови виділення певної суми на підтримку місцевих об'єднань, Золотоніське земство, при

цьому, перераховувало кошти іншим громадським товариствам, осередки яких навіть не діяли на території повіту. Наприклад, Товариству покращення народної праці у пам'ять царя-визволителя Олександра II, імп. Російському товариству порятунку на водах, Київському товариству боротьби з інфекційними хворобами, імп. Вільному економічному товариству тощо.

Ще одним вектором поряд із агрономічною та фінансовою допомогою, який безпосередньо впливав на діяльність сільськогосподарських товариств було введення в дію у 1887 р. одного з перших в Україні складу-магазину сільськогосподарського реманенту, знаряддя та городнього насіння в повітовому центрі. Земство, як оптовий покупець, і, перебуваючи у безпосередньому зв'язку із постачальниками, мало змогу значно знизити ринкову вартість продукції (від 15 до 40 %); маючи своїх спеціалістів, брало на комісію продукцію кращої якості; продавало продукцію у кредит та заклало тенденцію щодо обмеження діяльності в селах чисельних агентів і посередників. До 1917 р. у Золотоніському повіті для більшої доступності продукції у сільській місцевості було створено 5 відділень цього складу – у с. Гельмязів, с. Васютинці, с. Чорнобай, с. Богодухівка та с. Лукашівка. З виникненням Васютинського (1906 р.), Чорнобаївського (1910 р.), Богодухівського (1911) та Лукашівського (1910 р.) сільськогосподарських товариств, земство віддало ці склади, на певних вигідних економічних умовах, у їхнє розпорядження.

У загальних рисах організація зазначеної вище торгівлі мала такий вигляд: 1) сільськогосподарське товариство на загальних зборах затверджувало рішення про отримання від земської управи кредиту під вексель, на організацію торгівлі земельними знаряддями та насіннєвим матеріалом; управа дозволяла кредит, зважаючи на платоспроможність Товариства, до 1000 руб.; після дозволу управи земський склад відпускав Товариству предмети на реалізацію по земській ціні у перші 2 місяці без %, понад 2 місяці під 6 % річних; якщо протягом 4 місяців предмети не було реалізовано, вони ставали власністю Товариства і до земського складу не

поверталися; насіннєвий матеріал відпускався лише за готівковим розрахунком. Проаналізовані нами обсяги торгівлі (у грошовому еквіваленті) у магазинах сільськогосподарських товариств Золотоніського повіту через земський склад-магазин за 1910 рік, виявились не надто успішними. Наприклад, Васютинське товариство отримало товару на 1359,70 руб., а відрахувало до каси Золотоніської земської управи 650 руб.; Чернобаївське товариство отримало товару на 1379,35 руб., а повернуло 582,58 руб.; Богодухівське товариство отримало товару на 1482,90 руб., а повернуло лише 500 руб. Лише Лукашівське товариство виконало узяті на себе зобов'язання перед земством, отримавши і повернувши 59,12 руб. [187, 53]. Як перший, так і інший приклад, засвідчують вкрай повільні темпи організації продажу товарів сільськогосподарського вжитку, які реалізовували сільськогосподарські товариства через новозасновані земські магазини-склади. Більш докладніше у додатку Д (таблиця 11). «Цікаво було спостерігати за життям цієї лавки на одній із ярмарок: сільськогосподарське товариство придбало партію речей для сільського господарства, збільшило його вартість, але ціну поставило мешну, ніж у приватних підприємців, і відкрило магазин...; попит виявився надзвичайним – із самого ранку до пізнього вечора; за словами продавців, у них не було часу навіть для обіду; успіх лавки був колосальним для містечка...» [826, 5–6], – такі відгуки залишилися нам про роботу лавки-магазину Новобасанського сільськогосподарського товариства.

Принагідно вкажемо на те, що питання про відкриття складів вищезначеного типу у Переяславському повіті обговорювалося і наприкінці 1918 р. [61, 1–2].

Золотоніське земство, маючи можливості, підтримувало і сприяло роботі повітового сільськогосподарського товариства. Про це свідчить низка фактів, як то: при відкритті Товариства земство надало йому позику у розмірі 55,50 руб. на придбання необхідних меблів; у 1903 р. було прийнято рішення про безкоштовну пересилку по земській пошті від членів Товариства

службової кореспонденції на ім'я його секретаря; у 1904 р. земство надало дозвіл об'єднанню на придбання посівного матеріалу в земському складі-магазині «за достатньо зниженою ціною» з метою надання можливості придбати його членам Товариства; дозволило користуватися земськими спеціальними приміщеннями для проведення загальних зборів Товариства, наприклад, у кімнаті Золотоніського з військової повинності присутствія тощо.

Одним із завдань діяльності Золотоніського сільськогосподарського товариства було організація та успішне проведення сільськогосподарської виставки. На її проведення Товариство періодично просило земство про виділення коштів: у 1908, у 1909 та 1910 рр. розміром 350 руб. Золотоніські повітові земські збори, у свою чергу, клопотали про субсидювання такої виставки в уряді. Оскільки урядовий дозвіл на організацію виставки не був отриманий, відповідно й місцеві збори не виділяли кошти. І лише у 1912 р. відбулася виставка у Золотоноші, а у 1913 р. за підтримки земства та Золотоніського сільськогосподарського товариства в одному із волосних центрів повіту – с. Гельмязів [280, 276, 290]. Золотоніське земство разом із сільськогосподарським товариством проводило активну підготовку до участі в Полтавській сільськогосподарській виставці 1909 р. Зокрема, у 1902 р. було запропоновано, з метою підготовки на виставку експонатів, організувати із членів Золотоніського товариства повітовий комітет майбутньої виставки. За ініціативи Товариства земство почало виділяти кошти на проведення та забезпечення участі у виставці товарів від Золотоніського повіту (у 1903–1906 рр. – по 300 руб., 1908–1909 рр. – по 400 руб.). За посередництва Золотоніського товариства Золотоніське земство здійснювало відправлення до Полтави кращих зразків фруктів на виставку.

Золотоніським земством та Золотоніським сільськогосподарським товариством було зроблено певні кроки, хоч і не завжди поступові, щодо організації бджолярів повіту у статутну організацію. Так, у 1878 р. на пропозицію Вільного економічного товариства про призначення земських

стипендій для навчання у школах бджолярства, Золотоніське земство із середовища гласних обрало спеціальну бджолярську комісію. На одному з її засідань, гласним Богацьким «було висловлено низку пропозицій, які стосувалися організації з'їзду бджолярів, дозволу варити мед без акцизів тощо» [152, 48]. У 1902 р. до голови Золотоніських повітових земських зборів надійшло клопотання від Південноросійського товариства бджолярства про призначення хоча б однієї земської стипендії на навчання у київській практичній школі бджолярства. Збори прийняли рішення «про невизнання потреби у фінансуванні стипендії у київській школі бджолярства» [128, 30, 156–158]. У 1904 р. на пропозицію Полтавської губернської управи «організувати за губернський кошт штат роз'їздних інструкторів-бджолярів, які б мали спеціальне професійне приладдя з метою організації зразкових пасік», Золотоніські земські збори відповіли теж відмовою. Разом з тим, виділили 400 руб. для організації складу бджолярського реманенту в Полтаві та 300 руб. на відрядження земського інструктора із бджолярства [183, 41]. У 1906 р. земські збори на прохання Російського товариства бджолярства та інструктора з бджолярства у Полтавській губернії, знову ж таки, відмовилися фінансувати відрядження народних учителів на курси бджолярів до Петербургу та організацію аналогічних курсів у Золотоніському повіті, посилаючись на відсутність коштів [183, 30]. А у 1912 р. Золотоніське сільськогосподарське товариство вже закликала бджолярів Золотоніського повіту вступати до лав майбутнього Золотоніського відділу Російського товариства бджолярства. Нагадаємо, що організаційне оформлення бджолярів Російської імперії, як окремого Товариства, відбулося 3.03.1891 р.; на початку ХХ ст. в Україні діяли Південноросійське товариство бджолярства, Київське центральне товариство бджолярства, Полтавське губернське товариство бджолярства, Канівське товариство бджолярства, Катеринославське товариство бджолярства та ін. У межах досліджуваної території свою діяльність налагодили Лохвицьке [544], Мглинське [456], Переяславське,

Лубенське, Сосницьке, Хорольське [283; 289; 343; 803], сільське Подільське Прилуцького повіту [640, 1] та інші товариства бджолярства [52, 270].

На заклик Золотоніського товариства надійшла відповідь від одного з активних дописувачів «Вестника Золотоношского сельскохозйственнного общества», громадсько-політичного діяча С. Шелухіна про необхідність створення не Відділу загальноросійського товариства, а власного «Українського товариства бджолярства» [1035, 3].

Для організації та фінансової підтримки в початковий період діяльності «Золотоніського товариства бджолярства» [961], земські збори клопотали про виділення грошової допомоги в Департаменту землеробства та у Полтавського губернського земства. Із замовлених 3400 руб. Департамент виділив 400 руб., з яких 200 руб. рекомендувалося спрямувати на підтримку Товариства бджолярства, 80 руб. – на придбання спеціального обладнання та медоносних рослин, 120 руб. – на організацію показової пасіки. Полтавські губернські збори виділили лише 100 руб. на підтримку Товариства. У підсумку, робота земського інструктора з бджолярства опинилася без урядової та губернської фінансової підтримки, його діяльність, знову ж таки, фінансувало Золотоніське земство, виділяючи щороку 1200 руб.

Відомо, що в 1914 р. Михайлівське сільськогосподарське товариство Кременчуцького повіту заснувало показову пасіку: «хоча пасіка і не дає прибутку, натомість слугує наочним прикладом для місцевих господарів, з яких уже чимало придбали собі рамкові вулики та бджіл» [962, 28–30].

13 листопада 1914 р. було зареєстровано «Статут» відділу бджільництва при Хорольському товаристві сільського господарства [343], діяльність якого успішно продовжувалась у наступні роки. Відділ регулярно проводив свої засідання, на яких обговорювалась необхідність об'єднання усіх бджолярів повіту та можливої допомоги щодо поширення бджолярства як допоміжного виду господарювання [283, 18–19]. У серпні 1916 р. Відділ, зважаючи на несприятливі погодні умови та можливість загибелі великої кількості бджіл від відсутності їхньої кормової бази, звернувся до Хорольської повітової

земської управи з проханням виділити 1000 пудів цукру на підтримку бджолярів [803, 16].

Окрім безумовно позитивних моментів у взаємодії земства із Золотоніським сільськогосподарським товариством, варто також наголосити і на сумнівних, як для громадського об'єднання, фактах. Відомо, що у 1909 р. на одному із засідань повітових зборів Золотоніське товариство ініціювало розгляд питання про відкриття філіалу Золотоніського земського складу землеробських знарядь у с. Вереміївці (волосний центр), оскільки діяльність першого відкритого відділення у с. Васютинці 1906 р. виявилась більш ніж ефективною. Золотоніське сільськогосподарське товариство запропонувало, зі свого боку, організувати та контролювати процес торгівлі, а від земства клопотало про забезпечення оплати праці продавця. Поточні земські повітові збори схвалили пропозицію Товариства, але за умов прийняття ним на себе матеріальної відповідальності за відпущений товар. Нам залишається лише здогадуватися, через які причини такі умови не задовольнили членів ради Товариства, а його представник взагалі не виявив бажання бути присутнім на обговоренні договору із земством. Натомість у протоколах зборів залишився запис: «У приватній бесіді голова ради Товариства висловився, що тягар матеріальної відповідальності не відповідає заявленій грошовій компенсації, яку пропонувало земство» [186, 65].

У взаємовідносинах між земством та ЗСТ ми натрапили ще на один факт, який складно співвідноситься із основним завданням Товариства, а саме – сприяти розвитку сільського господарства силами членів Товариства. Мова йде про таке: у 1906 р. Золотоніське товариство побудувало на території земської Золотоніської сільськогосподарської школи пташник, витративши за кошторисом 300 руб. Здавалося, гарну справу зробили. Але голова Товариства домігся рішення про повернення земством протягом кількох наступних років використаних грошових ресурсів. Тобто Золотоніське земство виплачувало Золотоніському товариству щорічно по 30 руб., компенсуючи його витрати на будівництво пташника. Зрозуміло, що ЗСТ виступило посередником між

підрядчиком та земством. Виникає запитання: чому земству було вигідно звернутися до такої схеми, а не співпрацювати напряду з підрядчиком. Відповіддю може бути факт нестачі в земства необхідної суми. Але ж 300 руб. – не такі вже й значні кошти для земства, хоча, разом з тим, значні для громадського об'єднання. Саме тому можливий варіант приватної домовленості між головою Золотоніського сільськогосподарського товариства та головою Золотоніських земських зборів про лобювання інтересів Товариства при відповідному прийнятті рішення.

До категорії друкованих видань сільських сільськогосподарських товариств ми зараховуємо «Статути» та щорічні «Звіти». Представлення «Звіту» про діяльність для сільськогосподарського товариства було обов'язковим, якщо воно розраховувало на отримання субсидії від повітового чи губернського земств: «потрібно, щоб звіти сільськогосподарських товариств надсилалися до управи завчасно, а управа – розсилала кожному із членів економічної ради» [526, 210].

Як виняток, а не як закономірність розглядаються й індивідуальна, або нетипова друкована продукція сільських сільськогосподарських товариств. Її презентують «Звіти» про діяльність бібліотеки-читальні Сокільського сільськогосподарського товариства Кобеляцького повіту Полтавської губернії, яких було віднайдено два, за 1913 та 1914 рр. [203; 204] та «Труди» Харсицького сільськогосподарського товариства (с. Харсик Лохвицького повіту Полтавської губернії), точніше один випуск, до якого увійшла праця А. А. Мокієнка «Розповсюдження відомостей про сільську кооперацію» [298]. У двох сільськогосподарських товариствах повітового рівня зафіксовано ініціативу в публікації коротких оглядів засідань та праць членів Товариства – «Журнал» Костянтиноградського та «Труди» Хорольського сільськогосподарських товариств.

Важливим внеском у формування сільської громадської статутної ініціативи була друкована продукція повітових сільськогосподарських товариств, зокрема їхні періодичні видання. Такі видання мали Золотоніське

сільськогосподарське товариство («Вестник»), Зіньківське сільськогосподарське товариство («Труд»), Костянтиноградське сільськогосподарське товариство («Константиноградские ведомости»), Лохвицьке сільськогосподарське товариство («Лохвицкое слово»), Роменське сільськогосподарське товариство («Ромен»), Хорольське сільськогосподарське товариство («Вестник»), Ніжинське («Нежинец»).

Як приклад охарактеризуємо кілька видань повітових сільськогосподарських товариств. Інформаційним органом Золотоніського товариства була газета «Вестник Золотоніського сільськогосподарського товариства». Газета виходила протягом 1908–1914 рр.: у 1908 р. – 2 рази на місяць (24 номери), у 1909–1912 рр. – щотижнево (по 52 номери), з 1913 р. – 2 рази на тиждень (96 номерів) та у 1914 р. встигло вийти лише 34 номери. Окремими додатками до газети було надруковано роботу С. Павленка (С. Шелухіна) «Чи бути чорноморській Німеччині» [827] та «Хліборобський поради́к на 1914 р.» [1000]. Редакторами газети були голова Золотоніського товариства Вс. А. Ващенко-Захарченко, агроном Золотоніського повітового земства з 20 січня 1910 р, начальник агрономічного відділення при Золотоніській земській повітській управі, автор брошури «Лущення стерні», яка безкоштовно поширювалась серед сільського населення повіту – Л. М. Хачатурянц, гласний від перших виборчих зборів Золотоніських повітових земських зборів у 1905–1907 рр., Золотоніський повітовий земський інструктор з бджільництва (з 15 січня 1913 р.) О. Ф. Палкін.

Спочатку члени сільськогосподарського об'єднання отримували «Вестник» безкоштовно, згодом було введено платню. Редакція газети як і бюро (рада) Товариства знаходились у приватному будинку Золотоніського міського голови А. О. Марковського (у 1913–1916 рр.).

Опрацювання змісту збережених примірників «Вестника» засвідчило його «земську» тематичну спрямованість. Більшість інформаційного матеріалу присвячено подіям, які відбувалися в Золотоніському повіті, у тому числі друкувалася і звітна документація земської управи. Річ у тім, що

самостійно Золотоніське сільськогосподарське товариство випустило лише кілька номерів «Вестника» на початку 1908 р. Для продовження видання потрібні були кошти, за якими Товариство і звернулося до земських зборів. Відповіддю на клопотання стало таке рішення: «на субсидіювання друку «Вестника» у 1908 р. гроші не виділяти, оскільки на його сторінках друкуються матеріали, які неправильно та тенденційно висвітлюють діяльність земської управи» [185, 64]. На поточних зборах рада Золотоніського сільськогосподарського товариства прийняла рішення про продовження друку газети, але за умов, які «м'яко» запропонували земські збори. У газеті управа друкувала свої постанови.

Позитивний зиск від цього отримало дві сторони: Товариство продовжило видання «Вестника» із щорічним фінансуванням у розмірі 300–350 руб., а земство – «правильну» інформаційну площу.

Видання Костянтиноградського товариства «Константиноградские сельскохозяйственные ведомости» [437, 29] друкувалися протягом 1914–1916 рр. спочатку щомісяця, а у 1916 – 2 рази на місяць. Редактором традиційно був голова Товариства С. В. Морозов. Вартість передплати на рік становила 1 руб. 50 коп.

З 1912 р. Лохвицьке повітове товариство сільського господарства розпочало друк власної щотижневої газети «Лохвицкое слово». Редакторами були В. М. Нікотін та А. Н. Дублицький. Газета виходила протягом 1912–1916 рр. Передлатна ціна на рік спочатку становила 1 руб. З початком Першої світової війни, як реакція на економічні зміни у країні, голова Товариства М. Туган-Барановський пропонував збільшити її передплатну вартість, принаймні до 2 руб. Необхідність такого кроку він пояснював тим, що «газета дає помітний дефіцит, хоча передлатників чимало» [545, 3–4]. При газеті виходили Телеграми «Лохвицького слова» (1–2 рази на день, 1914. – № 1 (29–VII) – № 161 (31–XII)).

Щотижнева сільськогосподарська, культурно-просвітницька та суспільно-економічна газета Ніжинського сільськогосподарського товариства

«Нежинец» таким чином пояснювала причини своєї появи: «У наших селах здобути знання важко: немає там ні вечірніх шкіл для дорослих, ні гарних доступних бібліотек. Тому повідомлення знань зрозумілою мовою про оточуючу нас природу, про людське життя, людські стосунки, наукові відкриття, винаходи і є одним із завдань нашої газети» [442, 3]. Газета виходила у 1914–1916 рр. за редагування голови сільськогосподарського товариства Н. В. Висоцького.

Друкований органом Роменського сільськогосподарського товариства була сільськогосподарська торговельна газета «Ромен», яка виходила у 1910–1916 рр. за редагування Н. Г. Яновського. Передплатна вартість газети на рік складала 1 руб. 17 коп. На початку 1915 р. редакція газети постала перед проблемою відсутності відповідного фінансового забезпечення [129, 2].

Хорольке сільськогосподарське товариство презентувало «Вестник Хорольского общества сельского хозяйства», який виходив у період 1911–1916 рр. 2 рази на місяць, у 1917 р. – щомісячно.

Першим губернським сільськогосподарським товариством, у досліджуваних територіальних межах, яке започаткувало друк власного журналу, було Полтавське товариство сільського господарства. Реалізацію одного зі статутних завдань, а саме популяризацію сільськогосподарських знань, презентував часопис «Хуторянин» – журнал з питань сільського господарства, промисловості, кооперації та торгівлі. Редакція часопису безкоштовно надсилала його до усіх зареєстрованих сільськогосподарських товариств у межах Полтавської губернії. Часто-густо в бібліотеках сільських сільськогосподарських товариств у наявності були лише примірники «Хуторянина»: «Якби редакція «Хуторянина» по доброті душевній не надсила безкоштовно журнал, то сільськогосподарське товариство (Малоперещепинське – О. С.), зовсім би залишилося без сільськогосподарського видання» [455, 242].

Журнал виходив у період 1901–1916 рр. по 52 номери на рік; його редакторами були голови та заступники голови Полтавського товариства

сільського господарства: Д. І. Квітка, П. Н. Малама, П. І. Гриневич, П. П. Ганько, А. П. Шимков, Д. О. Ярошевич. Тираж видання у 1913 р. досягав 12 тис. примірників.

Полтавському товариству сільського господарства належить ексклюзивне право на окремі видання, що склалися з кількох випусків «Хуторянина» та календарів «Хуторянина» [372–378]. Об'єднання у 1909 р. клопотало про організацію при бібліотеках земських управах продажу власного «Календаря» разом із іншими сільськогосподарськими виданнями та дарувати його тим особам, які купують сільськогосподарські знаряддя із повітового земського складу.

Чернігівське товариство сільського господарства згідно постанови загальних зборів від 18 листопада 1907 р., з початку 1908 р. розпочало друк журналу «Селянин». Редакційна рада спочатку визначила спрямованість журналу як сільськогосподарську та економічну, а з 1910 р. – додала ще й кооперативну. Після чого тематично на сторінках журналу рівнозначно висвітлювалися дві теми – сільське господарство та кооперація. Редакторами «Селянина» були А. Г. Гаршин, В. Д. Василевський та Е. Ф. Гарлицький. Завдяки фінансовій підтримці з боку громадськості та земства «Селянин» виходив без перерв протягом 1908–1916 рр. по 24 номери щорічно. Ціна журналу – 1 руб. 50 коп. за річну передплату була доступна для селян.

«Селянин» для селян» – девіз, якому слідувала редакція журналу.

З 1911 р. «Селянин» пересилався усім гласним Чернігівських губернських земських зборів, гласним повітових земських управ, земським агрономам, агентам зі сільськогосподарських питань, сільськогосподарським товариствам та безпосереднім передплатникам.

Незважаючи на той факт, що тиражі «Селянина» за період з 1908 по 1913 рр. збільшилися втричі, його собівартість не покривала фінансові прибутки від передплати. Сільськогосподарські товариства періодично звертались до повітових земств з проханням популяризувати передплату на журнали. Зокрема, Чернігівське товариство сільського господарства у 1913 р.

зазначало, що «за умов наявності двох передплатників у кожному населеному пункті Чернігівської губернії, журнал міг би існувати за власний кошт» [137, 362].

Важливо наголосити, що друковані видання українських сільськогосподарських товариств є додатковим джерелом з історії вивчення громадських об'єднань не лише України, а й Російської імперії. Серед останніх зафіксовано активну видавничу діяльність таких об'єднань: Островського сільськогосподарського товариства Псковської губернії («Листок Островского общества сельского хозяйства»), Яранського бджільничого товариства Вятської губернії («Яранское пчеловодство»), Астраханського сільськогосподарського товариства («Сельское хозяйство Астраханского края»), Саратовського сільськогосподарського товариства («Саратовский садовод»), Західно-Сибірського сільськогосподарського товариства, м. Томськ («Сибирское сельское хозяйство»), Симбірського сільськогосподарського товариства («Симбирский хозяин»), Приморського сільськогосподарського товариства, м. Владивосток («Приморский хозяин»), Богучарського сільськогосподарського товариства Воронежської губ. («Весник Богучарского общества сельского хозяйства»), Донського товариства бджільництва («Степное пчеловодство»), Саратовського товариства садоводів («Саратовский садовод»), імп. Кавказького товариства сільського господарства («Кавказское хозяйство»), Російського товариства шанувальників садів («Сад и огород»), Тульського товариства бджолярів («Опытная пасека»), Каїнського сільськогосподарського товариства Томської губ. («Каинский сельскохозяйственный вестник»), Манжурського сільськогосподарського товариства, м. Харбін («Сельское хозяйство в Манжурии») та інші.

На початку ХХ ст. з'являються видання губернських земських агрономів, інших відповідальних осіб, які доступно пояснювали необхідність створення сільськогосподарських товариств на місцях та процедуру їхньої реєстрації [983]. Обов'язковим елементом кожної такої книжечки був текст

«Типового статуту». Вкажемо на роботи уродженця Полтавщини, відомого у свій час кооперативного діяча А. Є. Кулижного, у яких він простою зрозумілою мовою пояснював необхідність виявлення та юридичного оформлення сільської громадської ініціативи. Сільськогосподарські товариства він вважав такими, які «надають селянину знання, зокрема, у який спосіб організувати своє господарство; товариства допомагають селянинові дешевше купувати необхідні продукти, сільськогосподарське знаряддя, насіння тощо, а також за вигідною ціною продавати продукти своєї праці». Але найпершим чинником необхідності їхньої появи Андрій Євменович вважав те, що сільськогосподарські товариства «надають велику користь селянинові, привчають його до самостійності, створюють звичку допомагати самим собі, не сподіватись на інших, а розраховувати лише на власні сили» [718, 2]. Власне і на місцях члени вже створених сільськогосподарських товариств, теж намагалися популяризувати свої об'єднання, у різний спосіб залучаючи до роботи населення відповідного регіону. Наприклад, секретар Другобрусівського сільськогосподарського товариства Хорольського повіту І. М. Калюжний на одному із засідань Товариства запропонував : «запросити по 2 представника з усіх сільських сходів Заїченської волості на збори Товариства і зарахувати їх до числа його дійсних членів без членських внесків, завдяки чому населення волості швидше зрозуміє що таке сільськогосподарське товариство, його мету та завдання ...» [214, 21].

Ще однією справою, яка визначала тенденції співпраці земств із сільськогосподарськими товариствами, було обговорення питання щодо об'єднання повітових сільськогосподарських об'єднань у повітові спілки за прикладом кооперативних. Можливість об'єднання сільськогосподарських товариств, принаймні в межах Ніжинського повіту, обговорювалася у 1914 р. на одному із засідань Ніжинського сільськогосподарського товариства та на засіданні земської повітової управи на початку 1915 р. [1006, 6–7].

На початку 1913 р. Полтавське товариство сільського господарство мало намір організувати з'їзд з 310 представників відомих на той час

сільськогосподарських товариств губернії. Планувалося обговорити питання про об'єднання товариств у великі союзи, за прикладом об'єднань споживчої та кредитної кооперації [1007, 38]. Зазначимо, що у 1913 р. відбувся з'їзд представників установ дрібного кредиту Чернігівської губернії (123 станових, 131 кредитних, 54 ощадно-позичкових, 10 повітових земських кас) [952, 10-11], а станом на 1917 р. у Полтавській губернії діяли Полтавський союз кредитних та ощадно-позичкових спілок, у Чернігівській – Мглинський та Конотопський союзи кооперативів [796, 5–6].

Разом з тим, варто наголосити і на відсутності стійкої тенденції щодо організації планомірного характеру співпраці на лінії земство–сільськогосподарське товариство. Випадковий земський погляд на стан статутної громадської ініціативи в селі не сприяв його укоріненню та розгортанню.

Успіх будь-якої громадської організації, у тому числі пов'язаний напряму із керівними кадрами. Проведений аналіз співвідношення кількості населених пунктів і наявних у них громадських організацій засвідчив, що далеко не в кожному селі були люди, готові узяти на себе організацію нового об'єднання, і не лише організації, а й керування ним та проведення успішної роботи. Відсутність представників інтелігентної верстви, як правило, негативно позначалася на організаційному оформленні громадського об'єднання. Так, у с. Велика Бучківка – волосний центр Костянтиноградського повіту Полтавської губернії, через відсутність представників інтелігенції зазнали краху ініціативи щодо роботи місцевого товариства споживачів та кредитної спілки. І лише з третьої спроби у 1908 р. відкрили сільськогосподарське товариство на чолі із земським агрономом Є. С. Кузнецовим: «...відсутність інтелігентних сил, які б очолили статутний сільськогосподарський рух, є великою перешкодою на шляху розвитку Товариства» [928, 48].

Не усі ініціатори створення сільськогосподарських товариств мали за мету розвиток і піднесення сільськогосподарської культури в широкому сенсі слова в селі. Іноді необхідність створення товариства була викликана

звичайним економічним зиском. Так, наприклад, Малоперешепинське товариство Костянтиноградського повіту за 5 років діяльності (з 1903 по 1908 рр.) «перетворилося у суто комерційний заклад: жодними питанням сільськогосподарської культури воно не займалося» [455, 242].

Таким чином, можемо стверджувати, що видання повітових товариств сільського господарства є важливим інформативним джерелом щодо розуміння історії сільських громадських об'єднань. Разом з тим, ми розуміємо, що для реконструкції такої історії та її аналізу треба залучати й інші види джерел. Опубліковані матеріали на сторінках видань сільськогосподарських товариств лише частково забезпечують наші знання про стан (у кількісному та якісному вимірах) мережі статутних сільських товариств. Хоча, при цьому, зміст окремих публікацій є достатньо важливим для відтворення усєї мережі українських сільськогосподарських товариств. Констатуємо такі вектори активної взаємодії повітових земств із громадськими сільськогосподарськими об'єднаннями: виникнення ідеї і реалізація проекту повітового сільськогосподарського товариства в середовищі гласних відповідного земства; співпраця земських агрономів із сільським активом у відкритті сільськогосподарських об'єднань із подальшим посиленням сприянням їхній роботі; фінансова підтримка діяльності секретарів товариств; субсидювання відкриттю магазинів-складів сільськогосподарських машин та знарядь; земська підтримка діяльності об'єднань через задоволення їхніх часткових потреб тощо. Вважаємо за доцільне наголосити і на фактах певного тиску з обох боків, які було спричинено необхідністю захисту інтересів (колективних або індивідуальних) чи то земства, чи то громадських об'єднань. Змістове навантаження в діяльності сільськогосподарських товариств проходило в полі освітньо-просвітницьких, популяризаторських, дослідницьких проектів земств, які було спрямовано на виробничу культуру українського селянства. При цьому аграрне просвітництво ми виділяємо як основний напрям громадської діяльності членів сільськогосподарських товариств.

Запровадження земської агрономічної організації та земської дільничої агрономії створили більш ширші можливості для збільшення кількості сільськогосподарських товариств та їхньої діяльності у сфері практичного використання наукових знань, передових технологій, сучасних сільськогосподарських інструментів.

Позитивний вплив на зміну сільського традиційного аграрного світогляду мало запровадження додаткових структурних елементів у роботі товариств – прокатні пункти сільськогосподарського знаряддя, сільськогосподарські склади, розплідні пункти, споживчі лавки, бібліотеки, зерноочисні пункти.

Намагаючись вплинути на селянські господарства шляхом наочного прикладу, товариства організували показово-дослідні сільськогосподарські ділянки, показове годування тварин, навчально-показові пасіки тощо. До цієї ж категорії зараховуємо й організацію товариствами сільськогосподарських виставок, які проводилися за традиційною схемою, у формі реєстрації приплоду від племінних виробників.

Діяльність сільськогосподарських товариств, яка здійснювалася за допомогою земських спеціалістів, за фінансової підтримки земств та уряду зумовило те, що серед селянства виник невеликий, але стабільний прошарок селян, які вели своє господарство «по-новому», ґрунтуючись на основах наукового знання; вони змогли перебороти традиціоналізм та консерватизм у засобах і методах своєї праці, стати носіями нової агрокультури.

Вказуємо, що співпраця земств із сільськогосподарськими товариствами була деякою мірою вимушеною, тобто рівень її активності залежав від відповідних постанов Департаменту землеробства та губернських земських зборів. Рішення останніх лише втілювались по мірі сил на місцях. З іншого боку, серед завдань земства і не було прописано сприяння громадській ініціативі на місцях. Науково-історичну зацікавленість статутні громадські об'єднання, які діяли на сільському адміністративно-територіальному рівні, спричиняють саме. через особливості самогуртування та подальшої

самостійної діяльності. Об'єднуючи в своїх лавах активну частину сільського соціуму, що була зацікавлена в розвитку свого господарства, сільськогосподарські товариства ставили собі за мету покращення врожайності та розвитку тваринництва. Засобами її досягнення були популяризація ідей про необхідність запровадження нової техніки та використання мінеральних добрив, більш досконаліх методів обробітку ґрунту, застосуванню сівозміни, організації пунктів розплідення племінної худоби та птиці, пропаганді сільськогосподарських знань, створення пунктів прокату сільськогосподарського знаряддя, показових агрономічних ділянок тощо.

Отже, наявне джерельне та історіографічне забезпечення дослідження мережі сільських добровільних статутних об'єднань Лівобережжя України у період кінця XIX – початку XX ст., дає змогу виокремити найбільшу у ній складову – сільськогосподарські товариства. Такі об'єднання, разом із іншими громадськими організаціями, входили до громадського селянського простору, який забезпечував підтримку реформаційним процесам в усіх життєвих сферах. У зв'язку з цим, стверджуємо про необхідність перегляду існуючих статистичних даних щодо кількості означених організацій. На основі проведеного ретельного аналізу кількісно-територіального представництва сільськогосподарських товариств до наукового обігу вводимо нові, уточнені та збільшені статистичні дані. Визнаємо діяльність сільськогосподарських товариств важливим елементом у структурі індустріально-ринкових трансформаційних процесів, що зумовлювалась державною аграрною політикою, змінами у соціально-економічних умовах українського селянства та сталою традицією гуртування. Наголошуємо, що громадські статутні сільськогосподарські товариства розглядаються нами як одна з форм громадської діяльності в аграрній сфері. Така активність, у свою чергу, є ознакою парагромадянського селянського суспільства, процес формування якого відбувався в Україні на початку XX ст.

РОЗДІЛ 4

ОСНОВНІ ТИПИ СТАТУТНОЇ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ САМООРГАНІЗАЦІЇ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ

4.1. Товариства благоустрою

Товариства благоустрою, як новий вид добровільних громадських об'єднань, виникли в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. Вони були частиною статутного громадського руху. Їхнє створення може оцінюватись як вияв індивідуальної громадської свідомості, а діяльність – як прогресивна. За нашими підрахунками, спираючись на залишені цими товариствами статутно-звітні матеріали [246; 268; 302; 322; 324; 333; 335; 341], в Україні до 20-х рр. XX ст. діяло понад 50 таких організацій. Вони були частиною розгалуженої мережі недержавних громадських об'єднань, а, отже, потребують дослідження своєї ролі у процесах формування громадянського суспільства і визначення відповідного місця у загальному спектрі статутних добровільних організацій. Звернення уваги на особливості їхнього функціонування є важливим ще з однієї причини – виявити індивідуальні мотиви участі (або факти вияву чи невияву громадської свідомості) у роботі товариств.

Вважаємо за потрібне винести на обговорення наукового загалу такі вектори у дослідженні статутних громадських об'єднань благоустрою в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст.: понятійний апарат та класифікація; особливості нормативно-правового поля, в межах якого відбувало функціонування товариств; взаємодія з іншими товариствами та установами.

Товариства благоустрою, які проводили свою діяльність в Україні в досліджуваний період – це добровільні об'єднання громадян, створені для задоволення та захисту своїх законних суспільних (економічних, соціальних,

культурних, екологічних та інших) інтересів, мета яких полягала у сприянні силами членів Товариства та за допомогою різних методів благоустрою відповідної території. Термін «благоустрій» розумівся в широкому значенні. Він включав у себе і покращення ситуації в галузі початкової та середньої освіти, у комунальній сфері, сфері послуг, у санітарному стані території тощо. З позицій сьогодення, такі об'єднання мали статус непідприємницьких товариств, адже їхня основна мета не полягала в отриманні прибутку. Товариства діяли як юридична особа, тобто як організація, яку було створено й зареєстровано у встановленому законом порядку.

Усі громадські товариства, мета яких полягала у покращенні рівня благоустрою відповідної, зафіксованої у «Статуті» території, ми визначаємо загальним терміном «товариства благоустрою». При цьому потрібно мати на увазі, що статутні назви кожної організації були різні – «Товариство сприяння благоустрою дачної місцевості ...», «Товариство благоустрою селища ...», «Товариство домовласників для благоустрою селища ...», «Товариство облаштування селища ... та його благоустрою» тощо. Специфічні особливості в діяльності кожної з груп можуть бути предметом окремого дослідження.

Важливо наголосити, що єдиної та повної класифікації громадських об'єднань, які діяли в Україні чи в Російській імперії, на сьогодні науковцями ще не представлено. З іншого боку, науково продуктивним, на наш погляд, міг би стати сам дискурс про можливість створення такої класифікації. Свого часу, наскільки нам відомо, класифікаційний аспект у дослідженнях громадських об'єднань, був озвучений лише при вивченні громадсько-наукових товариств. Серед розвідок сучасних українських дослідників, у розвитку зазначеного вище аспекту виділяються роботи дніпропетровського дослідника В. Савчука. На наш погляд, положення його статті «Громадсько-наукові об'єднання: процедури типологізації» [899] можуть бути узяті в якості певного мобільного каркасу для створення, або, принаймні, спроби створення класифікації добровільних громадських об'єднань України,

діяльність переважної більшості з яких припала на кінець XIX – початок XX ст.

Зважаючи на доробки сучасного українського історіографічного простору, який вивчає некомерційні громадські об'єднання і який, як правило, виділяє окремі види таких організацій, беручи критерієм поділу статутні завдання та мету товариств, можемо ствердно, у загальних рисах, визначити й місце товариств благоустрою в майбутній класифікації. Оскільки проголошені мета та завдання товариств благоустрою сумарно не перегукувалися з жодним іншим відомим нам видом громадського об'єднання (благодійні, культурно-просвітницькі, наукові та інші), а напрями й результати їхньої діяльності часто-густо свідчать про більш широкий спектр виконаних робіт, логічним є висновок про надання товариствам благоустрою окремої «сходинки». Водночас, на наш погляд, доцільним може бути запровадження і т.зв. внутрішнього поділу, в основу якого пропонуємо покласти адміністративно-територіальний критерій. Опрацювання відомих статутних та звітних матеріалів товариств благоустрою в Україні надало нам підстави виділити такі групи:

- міські товариства (до району діяльності потрапляла частина міста);
- приміські або дачні товариства (виникали й діяли на території дачних селищ, які знаходилися за містами; на сьогодні ці селища є частиною міст);
- товариства, які діяли в межах селищ при новостворених залізничних станціях;
- товариства, які проводили діяльність у сільських адміністративно-територіальних одиницях.

Такий підхід спонукає до дослідження одного з важливих чинників у роботі будь-якого громадського об'єднання – це персональне членство у Товаристві. Мається на увазі вивчення майнового, професійного, вікового і національного чинників щодо їхнього впливу на роботу товариств зазначеного виду.

Локалізація товариств благоустрою на території України. Як було зазначено вище, в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. було зареєстровано діяльність понад 50 товариств благоустрою. Разом з тим, ми не відкидаємо можливості, у подальшому, збільшення кількісного показника такого виду громадського об'єднання у зв'язку з появою нової інформації. Із 9 українських губерній ми зафіксували функціонування товариств благоустрою лише у 6: Катеринославській – 6, Київській – 17, Таврійській – 7, Харківській – 9, Херсонській – 8 та Чернігівській – 4. Більш детально інформація має такий вигляд:

Катеринославська губернія: Товариство благоустрою селища Яковлівського при станції Дружківка (Бахмутський повіт, діяло у 10-х рр. XX ст.); Товариство благоустрою при станції Попасна (Бахмутський повіт, діяло у 10-х рр. XX ст.); Товариство благоустрою селища Горлівки (Бахмутський повіт, діяло у 10-х рр. XX ст.); Товариство благоустрою селища при Петровських заводах (Бахмутський повіт, діяло у 10-х рр. XX ст.); Товариство благоустрою селища при залізничній станції Авдіївка (Бахмутський повіт, діяло у 10-х рр. XX ст.); Товариство благоустрою робочого селища Дмитріївського (суч. м. Макіївка, з 1913 р.).

Київська губернія: Товариство благоустрою дачної місцевості в урочищі «Святошин» Київської губернії та повіту (з 1901 р.); Товариство благоустрою дачної місцевості в лісовому урочищі міста Києва «Пуца Водиця» (з 1903 р.); Товариство благоустрою дачної місцевості «Ворзель» (діяло у 1905 р.); 1-е Товариство благоустрою селища Ірпінь (з 1906 р.); Товариство благоустрою селища при залізничній станції Немішаєве 1-ше Київського повіту (з 1911 р.); Товариство благоустрою дачної місцевості Немішаєве 2-ге (з 1906 р.); Товариство домовласників для благоустрою Верхньої та Нижньої Солом'янок, Кучмена й Протасова Яра (з 1907 р.); Товариство благоустрою селища Городок (Київський повіт, діяло станом на 1907 р.); Товариство благоустрою села Деміївки (з 1909 р.); Товариство благоустрою селища Кичеєво (Київській повіт, з 1909 р.); 2-е Товариство благоустрою селища

Ірпінь (з 1910 р.); Товариство благоустрою Труханова Острова у м. Київ (з 1910 р.); Товариство благоустрою селища Тетерев Чари (Радомишльський повіт, 1910 р.); Товариство благоустрою передмістя м. Києва Забайків'я (з 1911 р.); Товариство благоустрою селища Караваєві дачі (Київський повіт, з 1911 р.); Товариство благоустрою передмістя м. Києва – лівого боку Шулявки з усіма дотичними до нього дач (з 1912 р.); Товариство благоустрою селища на хуторі Валеєво (1913 р.); Товариство благоустрою околиці м. Києва Звіринця (1913 р.).

Таврійська губернія: Товариство благоустрою курорту Ялта з околицями між Лівадією та Массандрою (з 1898 р.); Товариство з благоустрою Алупки, як курорту (з 1898 р.); Товариство курортного благоустрою Євпаторії (з 1911 р.); Товариство благоустрою селища Новий Сімеїз (Ялтинський повіт, з 1912 р.); Товариство курортного благоустрою Феодосії (з 1913 р.); Товариство з благоустрою дачного селища Коктебель (діяло станом на 1913 р.); Товариство благоустрою та розвитку дачного селища Таврида (м. Севастополь, Камишева бухта, проект 1916 р.).

Харківська губернія: Товариство благоустрою селища Високе (з 1903 р.); Товариство з улаштування та благоустрою селища Липовий гай (з 1906 р.); Товариство з улаштування та благоустрою селища Зелений гай (з 1907 р.); Товариство з улаштування та благоустрою селища Південне при роз'їзді станції Артемівка (з 1907 р.); Товариство облаштування селища Водяне (м. Харків, проект 1908 р.); Товариство благоустрою селища Джерело (з 1909 р.); Товариство з благоустрою Харківського єврейського цвинтаря (проект у 1910 р.); Товариство благоустрою селища Саржана криниця (Харківський повіт, з 1913 р.); Товариство благоустрою околиці м. Харків Сокольники (з 1914 р.).

Херсонська губернія: Одеське товариство благоустрою Куяльницького лиману (з 1901 р.); Товариство благоустрою дачних територій Середнього та Великого фонтанів м. Одеса (з 1902 р.); Товариство благоустрою дачних територій селища Гниляково м. Одеса (з 1903 р.); Товариство благоустрою

Молдаванки (м. Одеса, з 1904 р.); Товариство благоустрою курорту «Цілюще» в дачній місцевості між Куяльницьким та Хаджибеївським лиманами у м. Одеса (з 1909 р.); Товариство з улаштування та благоустрою залізничного селища при станції «Застава 1-а» у м. Одеса (діяло у 1910 р.); Товариство з улаштування та благоустрою селища «Самопоміч» у м. Одеса (діяло у 1911 р.); Товариство з улаштування та благоустрою селища «Згода» у м. Одеса (з 1913 р.).

Чернігівська губернія: Товариство благоустрою села Передмостової Слобідки Остерського повіту (з 1904 р.); Товариство благоустрою селища Нова Дарниця (Остерський повіт, з 1907 р.); Товариство благоустрою селища Олексіївське (Конотопський повіт, з 1910 р.); Товариство благоустрою селища Стара Дарниця (Остерський повіт, з 1915 р.).

При визначенні територіальних меж у діяльності товариств благоустрою чітко виділяється 4 зони локалізації об'єднань. Це – Київ, Харків та Одеса з територіями навколо цих міст, а також курортні міста та містечка на території Кримського півострова. У зазначеному переліку окремо стоїть, до появи нової інформації, лише Товариство благоустрою селища Олексіївське Конотопського повіту Чернігівської області [326; 47, 5 зв.].

Доступні науковцям статутні та звітні документи українських товариств благоустрою засвідчили, що процес виникнення подібних організацій розпочався наприкінці XIX ст. Зокрема, два товариства благоустрою розпочали свою діяльність у 1898 р. – це Ялтинське та Алупкінське. Тут потрібно зазначити, що з початку XIX ст. в окремих містах Російської імперії при міських думах функціонували спеціальні комітети з благоустрою, створення та діяльність яких не потрібно ототожнювати з громадськими товариствами благоустрою кінця XIX – початку XX ст. До появи «Тимчасових правил про товариства та союзи» 1906 р. в Україні діяло близько 10 товариств благоустрою, «Статути» яких особисто візував міністр внутрішніх справ. І вже 10-ті рр. XX ст. характеризуються поживанням у сфері громадської ініціативи щодо ініціювання подібних об'єднань. Одним із

чинників, який позитивно вплинув на процес самоорганізації найбільш свідомих представників територіальних громад, була максимально спрощена, наскільки це дозволяло законодавство, процедура реєстрації нового товариства. Нам не вдалося виявити спеціальних нормативно-правових документів, зміст яких повністю або частково був би спрямований на регулювання діяльності товариств благоустрою. Цей факт дає дослідникам підстави стверджувати, що їхня діяльність відбувалася згідно чинного законодавства, і, перш за все згідно «Тимчасових правил про товариства та союзи» 1906 р.

Як правило, у межах адміністративно-територіальних одиниць (село, дачне/робітниче/залізничне селище, містечко, посад, місто) діяло кілька добровільних громадських об'єднань. Статутні завдання та напрями діяльності товариств благоустрою частково включали в себе завдання інших об'єднань (просвітницьких, благодійних, пожежних тощо). Для розуміння повної картини ситуації у статутному громадському секторі варто звернути увагу на зв'язки (за факту встановлення таких) між громадськими об'єднаннями різного виду, особливо – на результати спільної діяльності.

Окрема проблема – це зв'язки між товариствами благоустрою та органами влади. Згідно «Положення про губернські та повітові земські установи» 1890 р. вирішення усіх проблем з благоустрою міст було покладено на міське самоуправління, а в сільській місцевості – на сільські громади. На нашу думку, саме в цьому аспекті й потрібно шукати фактори, які спонукали до створення незалежних від держави, у визначенні своєї діяльності, товариств благоустрою. Разом з тим, громадським організаціям для проведення ефективної діяльності, часто-густо не вистачало фінансових ресурсів. Вони змушені були звертатися до владних структур різного рівня з клопотаннями про отримання фінансової підтримки у вигляді одноразової допомоги, або субсидій на пільгових умовах. У цьому контексті важливо дослідити джерела фінансування діяльності товариств благоустрою, адже

результати їхньої роботи свідчать про позитивний фінансовий клімат в організаціях.

Товариства благоустрою, які діяли в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст., були складовою багатовекторної мережі добровільних громадських організацій. Вони постали як результат вияву громадської свідомості в чітко окреслених адміністративно-територіальних межах. Провідну роль у їхній діяльності відігравав громадський актив. Товариства функціонували за рахунок внутрішніх та зовнішніх джерел фінансування. Одне із важливих завдань, які вирішували товариства, полягало в покращенні загального рівня життя населення, шляхом озеленення території, організації зон відпочинку, відкриття шкільних та медичних закладів, створенні пожежних дружин, налагодженні транспортного зв'язку тощо.

У результаті проведених досліджень щодо фактів реєстрації товариств благоустрою в межах Лівобережжя України було виявлено таку інформацію: Чернігівським губернським у справах про товариства присутствієм до 20 х рр. XX ст. було зареєстровано діяльність таких товариств благоустрою:

- 7 лютого 1904 р. – села Передмостової Слобідки Остерського повіту [47, 9 зв.]. Новий «Статут» було затверджено 14 лютого 1908 р. [33, 8];

- 12 вересня 1906 р. – дачного селища Нова Дарниця Микільсько-Слобідської волості Остерського повіту [33, 7; 47, 8–9];

- 2 грудня 1909 р. – селища Олексіївське при залізничній станції Конопот Московсько-Києво-Воронезької залізниці [47, 5 зв.];

- 23 травня 1915 р. – селища Стара Дарниця Микільсько-Слобідської волості Остерського повіту [323].

Офіційні або статутні назви цих товариств були різними, залежно від основної мети об'єднань і містили вказівку на район розповсюдження їхньої діяльності: «Товариство благоустрою села Передмостової Слобідки», «Товариство сприяння благоустрою дачної місцевості Нова Дарниця» та «Товариство домовласників для благоустрою селища Олексіївське».

Окремі сучасні дослідники, наприклад, О. Морозов, пов'язують появу товариств благоустрою з процесами урбанізації приміських селищ та заміських дачних територій [777]. Не заперечуючи цієї тези, припускаємо, що основною й головною причиною виникнення товариств подібного виду в Україні були надзвичайно повільні, а фактично відсутні, темпи організації інфраструктури та культурної розбудови приміських сіл, новостворених залізничних селищ та дачних територій. У зазначених поселеннях мешкали люди, життя та професійна діяльність яких безпосередньо була пов'язана з містом – робітники, службовці, інтелігенція, підприємці. Бажання жити в комфортних умовах спричинило необхідність самим узятися за облаштування своїх поселень, тобто виявити громадську свідомість.

До числа засновників товариств благоустрою входили люди різної соціальної належності: наприклад, у Передмостово-Слобідському – колезький радник, ветеринар А. А. Свенч (голова правління), лікар Б. М. Слуцький (секретар), дворянин К. Ф. Кочаровський (скарбник), О. О. Сілін, титулярний радник К. В. Прожейко та міщанин М. Д. Аристархов [33, 8; 47, 9 зв.; 399, 241; 401, 262; 402, 272]; у Олексіївському – Ф. Д. Черевко, О. Д. Новіков, Б. С. Тараканов, В. Штепкін, М. І. Покідченко, Г. Є. Волков, І. В. Кучура, Т. Й. Марченко; у Стародарницькому – помічник присяжного повіреного І. Л. Бабат, колезький радник Г. О. Фомін, селянин П. В. Довгополов, дворянин Ч. Я. Ящевський, селянин Ф. Ф. Глухівський, козак А. Н. Кондрашевський та колезький радник М. М. Котирло [323, 21–22], у Новодарницькому – І. Т. Бохон (голова правління), С. М. Пономаренко, К. М. Станкевич, З. Я. Луданов, Я. Є. Євтеєв, О. Д. Шлигін, В. І. Сілін (секретар) та А. С. Грабенко [47, 9].

Метою діяльності товариств проголошувалися «розвиток, благоустрій та зручність селища». Так, у «Статуті» об'єднання домовласників с. Деміївки Київського повіту зазначалося таке: «Товариство має за мету надавати своїм членам та їхнім родинам можливість проводити час із користю та задоволенням через організацію лекцій, екскурсій, тематичних вечорів,

концертів, вистав, ігор, представлення рефератів та проведення бесід, передплату книг та періодичних видань» [17, 1289–1296; 358]. Благоустрій території, згідно «Статуту» Товариства благоустрою селища Олексіївське полягав у розв'язанні таких завдань: 1) відкритті навчальних закладів; 2) забезпеченні охорони громадської та приватної власності; 3) побудові та організації функціонування церкви, базару, магазинів, ресторанів, купалень, лісових складів та промислових підприємств; 4) освітленні вулиць та маєтків; 5) покращенні стану шляхів сполучення; 6) будівництві маєтків згідно протипожежних принципів; 7) організації дій, які сприяли б покращенню економічного, санітарного та протипожежного стану в селищі; 8) клопотанні про дозволи на організацію публічних лекцій, концертів, вистав та збору коштів з благодійною метою. Як бачимо, у «Статуті» був заявлений достатньо широкий спектр завдань, виконання яких в інших місцевостях могли покладати на себе кілька товариств – просвітницьке, благодійне, пожежне тощо.

Завдання, які узяло на себе Новодарницьке товариство, включали в себе: 1) приведення у належний вигляд вулиць та пішохідних доріжок, у тому числі організація їхнього освітлення; 2) покращення санітарного та протипожежного стану місцевості; 3) розпланування та засадження бульварів і скверів; 4) організація парків для прогулянок та спеціальних ставків для проведення водних процедур. Члени-засновники Товариства благоустрою селища Стара Дарниця планували: 1) будувати церкви, відкривати навчальні заклади, дитячі садки, бібліотеки з наданням каталогів книг, благодійні установи та клуби; 2) організовувати базари, парки, театри, купальні, медичні заклади; 3) покращувати стан доріг, вулиць, тротуарів (освітлення та вимощування) тощо.

На нашу думку, напрями та кількість поставлених завдань у діяльності товариств благоустрою безпосередньо залежали від того факту, чи існували на території селища інші громадські об'єднання. Наприклад, у Новій та Старій Дарницях не зафіксовано діяльність інших неприбуткових організацій

громадян. Натомість у селищі Олексіївське, окрім Товариства домовласників, функціонувало лише товариство фінансово-комерційного спрямування – Товариство споживачів [398, 134], що, у свою чергу, спонукало ставити перед об'єднаннями питання про виконання надзвичайно великого обсягу дій. Натомість у селі Передмостова Слобідка функціонувало аж 5 об'єднань: комітет з будівництва храму (з 21 жовтня 1905 р.; перезатверджений «Статут» 23 березня 1907 р.) [47, 15; 123; 314; 315], добровільна пожежна дружина (з 30 вересня 1906 р.) [33, 86; 347], ощадно-позичкове товариство (станом на 1908 р.), благодійне товариство (станом на 1910 р.) [398, 219] та Товариство допомоги бідним євреям Передмостової та Микільської Слобідок (з 1914 р.) [330]. Цей факт дав змогу комітету Товариства благоустрою відійти від питань, які зачіпали проблеми релігії, благодійності та пожежного стану й зосередити свою увагу на інших питаннях. До того ж у Передмостовій Слобідці функціонував осередок політичної організації «Союз російського народу».

«Статути» надавали право набувати членство в Товариствах благоустрою особам без відмінності у статі, національності та віросповіданні, але таким, які володіли на правах власності нерухомим майном чи оренди не менше, ніж календарний рік, або постійно мешкали в районі діяльності організації, а також ті, чиї комерційні інтереси були безпосередньо пов'язані з районом села, залізничного чи дачного селища. Тут же зазначимо, що у «Статуті» Товариства благоустрою Нової Дарниці було наголошено, що «особи жіночої статі не можуть бути обрані на посади у Товаристві і, зокрема, на посаду голови загальних зборів» [334, 5].

Категорії членства встановлювались такі: почесні члени («особи, які надали Товариству будь-які послуги, у тому числі і грошові пожертви») і були позбавлені права щорічних внесків); пожиттєві члени («особи, які одноразово сплатили не менше ніж 100 руб. членських внесків»); дійсні члени у тому числі і члени-засновники, які сплачували щорічні членські внески (їхній розмір коливався від 50 коп. до 5 руб.); члени-змагальники (особи, які не

володіли власністю у селищі, але мали в ньому фінансові чи особисті інтереси; така категорія була запроваджена лише у Стародарницькому товаристві).

Засобами товариств проголошувалися надходження від сплати членських внесків, добровільні фінансові пожертви, плата за вистави, публічні лекції та концерти, відсотки з банківських вкладів товариств, а також субсидій від земств та уряду. У §19 «Статуту» Стародарницького товариства містилися положення, які серед фінансових засобів Товариства виділяли наступні: «Кожен член Товариства, який володіє на правах будівництва нерухомим майном, вносить щорічно одночасно з платою громаді селян с. Микільська Слобідка за надане йому право будівництва 5 % від встановленої суми до каси Товариства» [323, 10]. Річ у тім, що район, на який розповсюджувалася діяльність Товариства благоустрою Старої Дарниці, визначався «по лівий бік станції «Дарниця» Московсько-Києво-Воронезької залізниці (у напрямку від Києва) та Микільської Слобідки Остерського повіту Чернігівської губернії, з усіма вже заселеними та новими місцями». Зазначені цільові кошти використовувалися Товариством благоустрою на проведення освітлення та облаштування тротуарів у Старій Дарниці.

Товариства благоустрою управлялися загальними зборами членів (плановими та позаплановими), які обирали виконавчий орган – комітет або правління Товариства у складі голови, секретаря, скарбника, 2 членів та 2 кандидатів у члени комітету або голови, заступника голови та 9 членів. Засідання Комітету повинні були проводити у весняно-літній період не менше як два рази на місяць, в осінньо-зимовий – щомісяця. Регулюванням фінансових питань займалася ревізійна комісія.

Звітність про свою діяльність у вигляді щорічних «Звітів», товариства зобов'язані були подавати Чернігівському губернатору у двох примірниках, після погодження їхнього тексту на загальних зборах членів об'єднання. Як правило, канцелярія губернатора, після позитивного відгуку місцевої поліції про діяльність товариства, затверджувала такі «Звіти» без перевірки змісту

документів. Принаймні, нам невідомі факти подібних звірок. Статутно-звітні матеріали товариств благоустрою Чернігівської губернії є основними джерелами, на підставі яких відбувається вивчення діяльності об'єднань. Їхній аналіз разом із іншим джерельним та історіографічним матеріалом дає змогу повною мірою сформуванню цілісного й об'єктивного знання про функціонування товариств благоустрою.

Встановлено, що найбільш фінансово потужні товариства благоустрою в Україні друкували власні видання [428].

Для створення загального враження про напрями діяльності товариств благоустрою Чернігівської губернії наведемо кілька відомих нам прикладів.

Товариство домовласників селища Олексіївське з початку свого виникнення зосередило увагу на організації шкільного навчання, зокрема, однією з їхніх ініціатив було відкриття 3-х комплектної початкової школи. Необхідність побудови школи члени Товариства пояснювали великою кількістю дітей шкільного віку в селі, які були позбавлені можливості отримати початкову освіту. Таке клопотання було підтримано Конотопськими земськими зборами, і від них Товариство у 1909 р. отримало дозвіл на будівництво приміщення для навчальної установи. Ініціювавши справу організації шкільного навчання, Товариство зробило усе можливе і для її реалізації. Зокрема, був викуплений маєток розміром 600 кв. сажнів «з кам'яним двоповерховим будинком та іншими будівлями» за 2500 руб. у козака с. Підлипного Ф. Д. Черевка і переданий у розпорядження Конотопської земської управи [134, 124–125]; спрямовано на адресу міністерства освіти клопотання про надання позики (з виплатою відсотків) у розмірі 10 000 руб. для будівництва шкільного приміщення та квартир для учителів під гарантії Конотопського земства [134, 117].

На початку 1911 р. на фінансовий рахунок Конотопського повітового земства надійшли державні кошти для відкриття кількох початкових шкіл у повіті. Заплановані будівництва, як не дивно, не знайшли підтримки серед окремих сільських громад. Так, у с. Карабутово «турбувалися про

асигнування коштів на будівництво церкви, і лише після її будівництва могли розглядати питання про школу», у с. Попівці необхідні кошти на будівництво планувалось узяти з відсотків по внеску у волосній ощадно-позичковій касі, що було порушенням чинного законодавства, а на х. Бондаревому громада виділила під забудову «достатньо глибокий яр, який навесні, влітку та восени заливається водою». Натомість Олексіївська громада разом із місцевим Товариством благоустрою сповна скористалися з такої ситуації, спрямувавши ще одне прохання про погодження їхніх шкільних ініціатив. Потрібно відмітити, що Конотопська земська управа, вітаючи починання олексіївців, схвалила їхнє бажання щодо організації початкової школи: «Управа визнає, що клопотання мешканців селища Олексіївського потрібно підтримати, оскільки сама громада визнає потребу в народній освіті та асигнує на цю справу значні фінансові кошти» [134, 117]. І на поточному засіданні Конотопських повітових земських зборів від 15 травня 1911 р. було прийнято рішення про перепрофілювання виділених державою коштів на селище Олексіївське, але при цьому, на пропозицію гласного І. В. Занкевича зазначили таке: ліквідацію можливого збільшення кошторису в сумі 500 руб. покласти на рахунок Товариства благоустрою» [134, 89]. Архівні матеріали підтверджують функціонування «Товариства домовласників для благоустрою Завокзального селища, яке нині зветься посадом Олексіївським» і у 1913 р. [47, 5 зв.].

Спільні зусилля Товариства благоустрою та Благодійного товариства Передмостової Слобідки щодо профілактики захворювань холери у 1910 р. успішно завершилися відкриттям кількох дешевих чайних, у яких безкоштовно наливали окріп. Відсутність у селі громадських колодязів із питною водою змусила Товариство благоустрою організувати збір коштів на підтримку постанови Остерської повітової санітарно-виконавчої комісії про відкриття таких. Представниками від Комісії у Слобідці було обрано А. А. Свенча (голова Товариства благоустрою), К. Г. Бротмана та М. П. Геніна. Вони утворили Комітет «з правом запрошувати на свої

засідання, на свій розсуд місцевих мешканців, які мали змогу сприяти роботі Комітету» [631, 124]. Таким чином, реалізовувалася ідея залучення місцевих сил та засобів для покращення санітарно-епідеміологічного стану на селі.

Між тим, восени 1910 р. два абіссінські колодязі було побудовано: «один інженером фон Вангелем поблизу аптеки Кочаровського» (зазначимо, що К. Ф. Кочаровський був скарбником Товариства благоустрою), «другий – місцевим техніком Поляковим поблизу церкви» (наголосимо, що місцевим священиком був о. П. Лесунов – голова Благодійного товариства). У «Земском сборнике Черниговской губернии» відповідно цього було зазначено, що «Ці два колодязі було побудовано на кошти, зібрані, головним чином, благодійним шляхом» [704, 200]. Тобто, можемо зробити попередні висновки, що члени Товариства благоустрою та Благодійного товариства брали активну участь у цьому проекті, і не без користі для себе. Згодом на кошти Чернігівського губерньського земства було побудовано ще два колодязі подібного типу.

Турбувалося Товариство благоустрою і про належну організацію сполучення між Слобідкою та найближчими населеними пунктами. Наприклад, у вересні 1913 р., ще до завершення робіт з прокладання колії та запуску трамвайного сполучення Київ – Слобідка – Дарниця – Бровари, Товариство «клопотало, щоб у зимовий період експлуатувалися лише закриті трамвайні вагони, щоб чергові вагони їздили до 1 години ночі, оскільки зупинка руху о 23 годині становить для населення великі незручності» [683, 32]. Наголосимо, що трамвайну лінію було відкрито 20 жовтня 1913 р.

Як ми зазначили вище, факт не лише наявності, а й активної діяльності в селі Передмостової Слобідки інших громадських об'єднань, надали змогу комітету Товариства благоустрою розв'язувати проблеми більш «вищого» порядку, наприклад, питання, які були пов'язані зі зміною статусу самого села. Річ у тім, що номінально, згідно адміністративно-територіального поділу, сусідні Передмостова та Микільська Слобідки були селами, а фактично, зважаючи на кількість та соціальний склад населення, джерела

їхнього існування, факт відсутності проведення сільськогосподарських робіт тощо, вони такому визначенню не відповідали. У «Путівник по Києву» за 1918 р. значилося: «мешканці Микільської Слобідки тримають невеличкі садки, куди бідні кияни приїзять погуляти» [791, 247].

Відомо, що у 1912 р. Товариство благоустрою Передмостової Слобідки ініціювало кампанію, яку умовно можна визначити як перетворення Слобідок у місто Олексіївськ (рос. – Алексеевск). Ініціативна група проводила широку роз'яснювальну роботу серед населення, мотивуючи таке прагнення фактичним станом речей: населення Микільської Слобідки становило понад 2 тис. осіб, а Передмостової Слобідки – 4 тис. осіб; переважна їхня кількість постійно або сезонно працювала у м. Києві, і на додачу, на території Слобідок сільськогосподарського виробництва не відбувалося. За підтримки громади, Товариству благоустрою вдалося зібрати усі визначені законодавством документи і спрямувати їх на розгляд Київського генерал-губернатора та Київської міської думи. На словах від генерал-губернатора було отримане попереднє погодження такого проекту. Справа залишалася за міністром внутрішніх справ. На початку 1913 р. з метою прискорення розгляду питання, було обрано представників від Слобідок, які й вирушили до Петербурга. Впевненості їм надавала та обставина, що міністр внутрішніх справ М. О. Маклаков, до цього перебуваючи на посаді губернатора Чернігівської губернії, теж не бачив перепон для позитивного розв'язання питання [682, 32].

Нам вбачається ще одна причина, яка стимулювала Товариство благоустрою до лобювання подібного рішення. Територіально Слобідки знаходилися поблизу Києва, на лівому боці Дніпра, і фактично виконували роль певного перевалочного пункту: «Передмостова Слобідка розташована по обидва боки шосе, яке веде із Києва до Чернігова, між ланцюговим мостом, який перекинутий через Русанівську протоку Дніпра, і з усіх сторін оточена водою» [501, 130]. Через неї щоденно проходила велика кількість людей до Києва і у зворотному напрямку від нього. Статус села і сприятливі умови для

проведення економічної діяльності стимулювали приріст у Передмостовій Слобідці єврейського населення [39]. Станом на 1897 р. м. Остер, м-ко Бровари та села Микільська й Передмостова Слобідки мали найвищу концентрацію євреїв у повіті. Зокрема, серед 2247 осіб Микільської Слобідки 721 складала євреї (32 %), і, відповідно, серед 3437 мешканців Передмостової Слобідки 1306 були євреями (38 %) [820, 146]. Вони займалися торгівлею, відкривали корчми, а більш заможні ставали власниками нерухомості, яку здавали в оренду. Узаконене перетворення Слобідок на місто й підпорядкування його Києву позбавило б більшість євреїв можливості проживати та мати власність у ньому. Цю обставину представники Товариства благоустрою у своєму клопотанні представляли як позитивну. Подальше дослідження теми, сподіваємось, надасть відповідь на питання безперечно складних взаємостосунків між представниками слобідських та єврейських громад.

Зусилля Передмостового товариства благоустрою у питанні приєднання Слобідок в адміністративному відношенні до Києва позитивно розв'язано не було. Лише у 20-х рр. ХХ ст., зважаючи на об'єктивні чинники та зміни у адміністративно-територіальному устрої, Микільська й Передмостова Слобідки увійшли до складу Києва на правах його районів.

У 1910 р. Новодарницьке товариство благоустрою ініціювало обговорення питання про прийняття для мешканців селища обов'язкових умов, які б регулювали основні правила проживання. Така ініціатива не отримала подальшого розвитку, оскільки «запровадження будь-яких обов'язкових постанов є на сьогодні час неможливим, за відсутності в селищі постійного громадського або поліцейського органу, на який могла бути покладена функція нагляду за виконанням прийнятих правил» [821, 142–143].

Отже, на початку ХХ ст. в Чернігівській губернії зафіксовано діяльність чотирьох товариств благоустрою – громадських організацій, які було створено на принципах добровільності та неприбутковості. Три з них – Стародарницьке, Новодарницьке та Передмостово-Слобідське діяли на

територіях, які сьогодні входять до м. Київ. А Товариство благоустрою селища Олексіївське функціонувало фактично в територіальних межах м. Конотоп. Аналіз особливостей у функціонуванні товариств благоустрою в межах сіл, дачних та залізничних селищ, виявив їхні спільні та індивідуальні елементів. Досліджені товариства благоустрою вважаємо складовою мережі сільських добровільних громадських організацій України другої половини XIX – початку XX ст. Товариства благоустрою визнаються елементом процесів взаємодії між державою, органами самоуправління та іншими громадськими об'єднанням. Причинами виникнення цих товариств варто визнати тенденції урбанізації та активну громадську позицію частини мешканців зазначених місцевостей. Разом з тим, не потрібно відкидати і значення індивідуальних мотивів (корисних чи альтруїстичних) у діяльності товариств благоустрою. Переконані, що напрями та масштаби робіт у товариствах благоустрою безпосередньо залежали від соціально-економічного розвитку селища чи села, а результати діяльності – від усвідомлення активом товариств відомої тези «Якщо не ми, то хто?».

4.2. Товариства протипожежної безпеки

У сучасних умовах формування громадянського суспільства «як простору, який існує між індивідом та державою і складається з приватних установ, громадських організацій, ринку, сфери вільного висловлення ідей та віросповідання», виникає необхідність вивчення попереднього досвіду, зокрема досвіду ефективної діяльності громадських об'єднань, які було створено в Україні в період кінця XIX – початку XX ст. На фоні активної дискусії про існування чи відсутність в Російській імперії ознак громадянського суспільства, у науковому середовищі все ще не вироблене загальноприйняте визначення «громадянського суспільства». Але дослідники

єдині у своєму погляді на постать громадянина як основного суб'єкта громадського життя, який забезпечений правом активного впливу на зміни у суспільстві через діяльність у різних громадських організаціях та інститутах. На межі XIX–XX ст. в українських губерніях діяла розгалужена мережа громадських об'єднань, типологія та класифікація яких ще чекає на свого дослідника. Їхніми наступниками з погляду історичної традиції є сучасні громадські об'єднання. Переконані, що діяльність кожної такої організації не може бути ефективною без знання історичного підґрунтя, а відповідно й урахування, хоча б теоретично, досвіду минулого. У сучасній українській історіографії спостерігається посилений інтерес до міських громадських інституцій. Натомість сільська громадська ініціатива щодо організації статутних об'єднань вивчається побіжно, за винятком розгляду питань сільськогосподарської, споживчої та кредитної кооперацій. Між тим, «сільська складова» є достатнім науковим полем для пояснення процесу формування громадянської ініціативи через функціонування сільськогосподарських товариств, добровільних пожежних об'єднань, благодійних організацій, культурно-освітніх громад, товариств взаємної допомоги, етнонаціональних громадських організацій тощо. Саме ці та інші фактори спонукають до детального історичного аналізу практики статутних громадських об'єднань.

У 1893 р. в Російській імперії було зареєстровано нове громадське об'єднання – імп. Російське пожежне товариство, яке очолило громадський статутний протипожежний рух. Воно активно координувало роботу на місцях, стимулюючи відкриття осередків та філій, а також вітаючи приватну ініціативу [13; 14; 16; 18; 25].

Питання створення добровільної громадської організації, мета якої полягала в організації протипожежних заходів в українських губерніях постало у другій половині XIX ст. Зокрема, кінець 70-х – початок 80-х рр. ознаменувався появою ініціативи щодо організації громадського товариства, яке б займалося заходами, спрямованими на попередження та недопустимість

пожеж. У межах Лівобережжя відомо про розгляд цього питання між Чернігівським губернатором А. Л. Шостаком та Харківським генерал-губернатором М. Т. Лоріс-Меліковим про створення у 1879 р. «Товариства зі сприяння щодо попередження та запобігання пожеж, а також спричинених ними наслідків у м. Чернігові» [31, 1–2]. Після реформ 60 – 70-х рр. XIX ст. розв'язання питань щодо організації протипожежних заходів у селах, було покладено на земства [142].

Існуючі професійні команди пожежників не забезпечували повного контролю над протипожежною ситуацією в містах та селах України [88; 102; 103; 105]. Типовою була ситуація, коли в селах були відсутні пожежні обози, про що зафіксовано на сторінках преси початку XX ст. Наприклад: «Село наше невеличке, глухе й некультурне. Живе своїми щоденними інтересами і до справжнього громадянського життя не звикло. Діло доходить до того, що навіть громадські його потреби занехаяні. Як приклад такої занехаяності можна вказати на те, що воно не має навіть пожежного обозу, так що на випадок пожежі, залишається все на волю Божу, а люди з дужими руками залишаються, як діти, безпомічними, що не раз вже і траплялося» [982, 4]. І навіть за наявності певних протипожежних засобів, люди були безсилі перед стихією: «Наявне приміщення для пожежного обозу та машина для гасіння пожежі. Приміщення закрито. Двері виламали. Потягнули ми машину, а староста на нас підвищує голос: усі разом, разом! По дорозі машина застрягла, але староста на нас прикрикнув, ми піднапряглися, довели машину, але гасити уже не було чого» [1037, 4]. Для покращення ситуації на місцях земства проводили цілеспрямовану інформаційно-пропагандистську роботу, результатом якої мало стати зменшення кількості пожеж та більш швидке реагування на них. У 80-х рр. XIX ст. у Полтавській губернії, зокрема у Золотоніському повіті, розпочалася цілеспрямована кампанія на забезпечення сіл пожежним устаткуванням. Золотоніська земська повітова управа отримала від Полтавської земської губернської управи 36 пожежних труб. З них по одній трубі було розподілено в кожен волосний центр.

Принагідно зазначимо що кількість волостей становила 20, а населених пунктів у повіті станом на 1910 р. – понад 160 [971]. Показовим є такий факт: громади трьох сіл «у розпорядження яких було спрямовано труби, заявили рішучу відмову прийняти труби, облаштувати для них відповідне приміщення та здійснювати необхідний догляд за пожежним обозом» [189, 155–156]. Як засвідчують приватні спостереження селян, гасіння пожежі в селі інколи набувало форми кумедних вистав: «Земський начальник с. Олишівки (волосний центр Козелецького повіту Чернігівської губернії – О. С.) М. Н. Шрамченко, який завжди сам бере активну безпосередню участь у гасінні сільських пожеж, придбанні пожежного обладнання, ... передплатив трубу, але при першій пожежі вона виявилась незручною – перекинулася на поворотах 3 рази» [685, 36]. До 80-х рр. XIX ст. села за наполяганням поліції повинні були мати пожежні труби та діжки. Але там де вони і були, утримувалися надзвичайно погано. Труби виготовляли місцеві майстри з неякісних матеріалів, внаслідок чого термін їхнього використання скорочувався у кілька разів, таким чином «часто-густо виходили з ладу, що завдавало додаткових турбот місцевому населенню» [685, 37]. Ці та інші факти, згідно «Звітів» повітових земств, спричинили «байдужість сільського населення до організації протипожежних заходів через облаштування пожежних обозів» [189, 156]. І наприкінці XIX ст. питання організації систем протипожежної безпеки в Україні не було розв'язане: «Хто знає сільське життя, той погодиться, що під час пожежі населення лише метушиться й нічого не робить для її зупинки. Лише мешканці сусідніх сіл або віддаленого сільського кутка намагаються якось діяти» [469, 98]. Наголосимо, що і через чверть століття, за факту функціонування сільських добровільних пожежних дружин у радянському селі [890], фіксувалися подібні випадки: «На селі часто-густо трапляється, що коли пожежа спалахне, то поки пожежна команда збереться, то перед її носом все дощенту згорить» [657, 19].

Створення та розвиток громадських добровільних пожежних товариств і дружин стало певним виходом зі складної ситуації. Їхнє функціонування

фахівці оцінюють як своєчасне, важливе та необхідне: «фактично тільки з появою добровільних пожежних формувань сільське населення отримало допомогу в боротьбі з пожежами з боку спеціалістів цієї справи» [509, 10]. Ми ж наголошуємо ще і на факті прагнення окремих представників українського селянського середовища до гуртування. За словами голови імперського пожежного товариства Д. Бородіна: «Подальшому зміцненню добровільних пожежних організацій чимало сприяв корпоративний дух, який був притаманний пожежним товариствам та дружинам, а також та моральна підтримка, яку завжди надавали потерпілим» [529, 77].

Хронологічна історія добровільних пожежних об'єднань в Російській імперії мала такий вигляд: 1860 р. – створення правового поля діяльності добровільних пожежних формувань; 1844 р. – у м. Осташков Тверської губернії створено перше в Росії добровільне пожежне товариство; 1860 р. – Указ імператора Олександра II про створення у містах Російської імперії громадських пожежних команд, які підпорядковувалися міському голові; 1868 р. – засновано перше пожежне товариство в Україні у м. Кам'янець-Подільському; 1892 р. – засновано Російське пожежне товариство; 1911 р. – розгляд законодавчою палатою III Державної Думи проекту документа «Про деякі протипожежні заходи». Запропоновано заснувати пожежну охорону в кожному з 1954 населених пунктів, що налічували не менше ніж 100 дворів; виділення державних коштів на протипожежні заходи та організувати цільовий протипожежний Фонд в імперії.

Створення перших добровільних пожежних об'єднань на території Російської імперії належить до другої половини XIX ст. Зокрема, у 1862 р. за зразком німецьких вільних пожежних товариств (напр. у м. Дурлах) було створене Ревельське добровільне пожежне товариство. «Перед Ревельським пожежним товариством постало благородне та благодатне завдання – започаткувати у нас, на Русі, процес боротьби зі стародавнім злом», – так писав вже цитований вище Д. Бородін [50, 75].

Український дослідник О. Козинець у протипожежному русі виділяє два періоди або етапи: перший – від 60-ті рр. XIX ст. (набуття чинності у 1860 р. «Положення про створення громадських пожежних команд») до 1895 р. (початку активної діяльності координуючого центру добровольців – Об'єданого російського пожежного товариства) і другий: від 1869 р. (прийняття типового статуту міських пожежних товариств та сільських пожежних дружин, активізація земств і міських дум щодо формування команд добровольців) до 1917 р. (гортання пожежного добровільництва внаслідок революційних подій) [686, 11].

Причинами появи добровільних пожежних організацій в Російській імперії загалом, і в Україні зокрема, стало усвідомлення окремими людьми, як правило, особисто зацікавленими, у необхідності залучення додаткових сил (окрім державних пожежних команд) на гасіння пожеж. Ініціаторами створення пожежних товариств і пожежних дружин були як державні службовці, як правило, земські начальники, приватні особи, так і громадські та церковні об'єднання. У другій категорії ініціаторів добровільних пожежних об'єднань у Чернігівській губернії вказуємо на «мешканців м-ка Грем'яч Новгород-Сіверського повіту, міщан»; поміщицю м-ка Чемер Козелецького повіту А. Д. Паньковську, купця м-ка Баклани Мглинського повіту З. В. Чернобородова, священника с. Крути Ніжинського повіту М. М. Сидорова та інших [40, 192–193, 195–197]. Серед представників церковних громад зазначимо ініціативу членів Свято-Михайлівського братства у с. Деньгах Золотоніського повіту Полтавської губернії, які до 1902 р. організувало пожежну дружину [829; 904, 1007–1008].

Усі добровільні пожежні об'єднання ми умовно поділяємо на такі типи:

- міські приватні пожежні дружини (з ініціативи власників підприємств);
- міські добровільні пожежні товариства;
- сільські добровільні пожежні дружини.

Мета добровільних пожежних об'єднань полягала у своєчасному гасінні пожеж. Серед завдань виділяються: нагляд за виконанням населенням

пожежних і будівельних правил; розповсюдження та пропаганда протипожежних заходів: риття колодязів і ставків; улаштування спусків до водоймищ, висадка дерев, організація пожежної варти, обладнання пожежних депо сигналізацією, будівництво вогнестійких споруд тощо. Структура пожежних товариств і дружин була однаковою. До їхнього складу входили: почесні члени, дійсні члени, що розумілися на проблемах пожежної справи та співчували погорільцям, зокрема надавали грошову допомогу, збирали речі [27, 87–87/12 зв.; 299] та члени-дружинники, які виявляли бажання брати безпосередню участь у гасінні пожеж.

Фінансування добровільних пожежних об'єднань, згідно «Статуту», відбувалося з таких джерел – членських внесків; пожертв та субсидій від земств, волостей та сільських громад; прибутків від капіталовкладень та майна пожежної організації; сплати за будівельні та пічні роботи, а також одноразових фінансових надходжень [356, 12]. У якості прикладу останніх, наведемо факт клопотання у 1908 р. від старости пожежної дружини с. Княгинин Луцького повіту Волинської губернії до губернатора про дозвіл на організацію постановки вистав чеською мовою з метою збільшення фінансових засобів дружини. Ще маємо відомості, що у 1911 р. у м-ку Нова Басань Козелецького повіту Чернігівської губернії при відкритті ткацької майстерні М. Садовський поставив виставу за п'єсою І. Карпенка-Карого «Сто тисяч», кошти від якої пішли на місцеву вільну пожежну дружину [792, 755–756]. Також, для підтримки своєї діяльності, об'єднання проводили лотереї за умови обов'язкового погодження Ради імп. Російського пожежного товариства та губернатора відповідної губернії.

Створення пожежних товариств було безпосередньо пов'язане з обговоренням у суспільстві питання про необхідність заміни грошових компенсацій за втрату майна при пожежах (якщо воно було застраховано) на організацію протипожежних заходів (інформаційних та організаційно оформлених об'єднань) – «Діяльність такого товариства, при широкій фінансовій підтримці, може бути корисною державі й не лише убезпеченням

від збитків матеріального характеру, а, насамперед, організацією заходів, що спрямовані на попередження пожеж, втрати від яких сягають мільйонів рублів» [31, 1].

Нерозкритим в історіографії добровільного пожежного руху є питання участі в ньому осіб іудейського віросповідання. У межах лінії осілості діяли добровільні пожежні об'єднання, до складу яких входили лише євреї. У такому типі товариств є дві особливі риси, які виділяють їх від інших добровільних пожежних об'єднань – додаткові джерела фінансування та уникнення від військової служби через членство у громадській пожежній організації.

Стверджуємо, що традиційна корпоративність євреїв позитивним чином позначилась на функціонуванні добровільних пожежних об'єднань, зокрема в аспекті їхнього фінансування. Так, необхідні суми отримувалися від коробочного збору – спеціального податку на забій євреями худоби, який традиційно використовувався для виплати громадських боргів, на утримання єврейський училищ, благодійних установ тощо. Маємо відомості про виділення таких коштів (600 руб.) Городоцькому пожежному товариству Кам'янецького повіту Подільської губернії на облаштування двох колодязів [20, 1–3], 4 тис. руб. Другому Дунаєвецькому пожежному товаристві (Подільська губернія) на придбання ділянки землі та побудову на ньому приміщення для зберігання протипожежного інвентарю, Сатанівському пожежному товариству (Проскурівський повіт Подільської губернії) на створення та утримання пожежного обозу [21, 1–10], Зіньківському пожежному товариству (Летичівський повіт Подільської губернії) [23, 1–4] та інших [22]. Стосовно уникнення євреями військової служби в період Першої світової війни, зміст архівних матеріалів підтверджує зазначену тенденцію [2, 209–217].

Безпосереднім джерелом щодо вивчення діяльності, а, відповідно, й створення певного «історичного образу» добровільних сільських пожежних дружин є їхні «Звіти». Щорічне складання звітів за попередній рік

функціонування дружини, публічне їхнє обговорення, і, як результат, затвердження на річних загальних зборах об'єднання, було передбачено «Статутом» дружини. Затверджений «Звіт» спрямовувався до канцелярії губернатора. Зі збережених документів, у розпорядженні сучасних українських дослідників є «Звіти» правління добровільних пожежних об'єднань, які діяли у м. Лохвиця Полтавської губернії [258], повітовому м-ку Борзна Ніжинського повіту [255], у волосних м-ках Ямпіль [267] та с. Есмань [266] Глухівського повіту Чернігівської губернії та багатьох інших.

Свідченням дієвості сільської пожежної дружини була організація навчальних зборів та щорічних загальних зборів. Архівні матеріали засвідчують різне ставлення з боку пожежних дружин щодо виконання цього пункту «Статуту» [1]. Так, у 1909 р. повітовими справниками Чернігівської губернії зафіксовано відсутність навчальних занять у пожежних об'єднаннях м-ку Грем'яч Новгород-Сіверського повіту, м-ку Нова Басань Козелецького повіту та інших. Натомість, у м-ку Баклани Мглинського повіту такі заняття проводились 1 раз на місяць за обов'язкової присутності повітового справника, у с. Володькова Дівиця «рідко, один раз на місяць або один раз у два місяця» тощо [40, 193, 195, 196.]. Є відомості про проведення загальних та поточних зборів «для обговорення питань, які стосуються справ дружини» у волосному центрі Сосницького повіту Чернігівської губернії с. Волинці на початку 1916 р. [52, 12, 87].

Держава постійно тримала у полі зору діяльність усіх громадських об'єднань, у тому числі і сільських пожежних дружин. Про це свідчить зміст низки спеціальних міністерських циркулярів та губернських розпоряджень, у яких мова йде про організацію постійного нагляду за діяльністю членів товариств, мету їхніх зборів та предмети обговорення [40, 188], щорічні звіти повітових справників на ім'я губернаторів про наявну кількість об'єднань протипожежного спрямування із зазначенням часу заснування товариства, ініціаторів створення, складу спеціальних інструментів та періодичність проведення тренувальних протипожежних навчань [52, 12, 87].

Наглядові структури в період 1909 року були особливо стурбовані тим фактом, що дозволені законом зібрання в осередках пожежних товариств могли бути використані з метою антиурядової пропаганди: «у деяких місцевостях імперії організуються, на підставі типового «Статуту», у великій кількості сільські пожежні дружини. Згуртованість членів означених дружин, які постійно беруть участь у організованих ними навчаннях, є благодатним ґрунтом для розповсюдження серед селян революційних поглядів; чисельність дружин надає можливість антиурядовим елементам мати у своєму розпорядженні добре організовані та достатньо дисципліновані кадри активних діячів на випадок можливих революційних виступів» [40, 190].

У 10-х рр. ХХ ст. намітилась позитивна тенденція щодо обміну досвідом у справі організації діяльності добровільних пожежних об'єднань, у тому числі й сільських. Зокрема, у цей період, спираючись на досвід інших губерній [19], фіксуються спроби організації загальногубернських з'їздів учасників протипожежного руху. Наприклад, у 1911 р. Чернігівське губернське земство клопотало перед міністерством внутрішніх справ про організацію у м. Чернігові такого з'їзду. Планувалося запросити на нього представників від кожного земства як Чернігівської, так і сусідніх губерній [44, 104 зв.].

У період Першої світової війни, згідно постанови начальника Київського військового округу від 6 серпня 1915 р., справою державного значення було забезпечення кожного територіального осередку протипожежними засобами, у тому числі й створення місцевої державної чи громадської протипожежної організації [50, 123]. За невиконання постанови загрожував штраф або ув'язнення. Важливо наголосити, що у воєнний період зафіксовано появу нових добровільних пожежних об'єднань, наприклад, сільської пожежної дружини с. Чорнобай Золотоніського повіту [364], у м-ку Маячка Кобеляцького повіту [355] та інших.

Архівні матеріали дають підстави стверджувати, що громадський протипожежний рух почав статутно оформлюватися в останній третині XIX ст. спочатку на рівні міст, містечок, а згодом і сіл. Так, маємо відомості про заснування у 80-х рр. XIX ст. пожежних дружини та товариств у Волинській (м. Житомир [5]), (м. Луцьк [8], м. Рівне [11], м. Новоград-Волинський [10], м-ко Корець [9], м-ко Славута [7], м. Острозі [12]) та інших українських губерніях.

Український дослідник Л. В. Баличева у статті «Створення та діяльність добровільних пожежних товариств на Україні в XIX ст.» розглянула та проаналізувала основні напрями становлення й розвитку громадських пожежних організацій, які визначила як складову фундаменту, «на якому буде відбудована ідеологічна концепція діяльності пожежної охорони сучасності» [481, 35]. У ній дослідниця, спираючись на роботу Я. С. Єрмолова «Сучасна пожежна епідемія в Росії» [619], наводить кількісні дані стосовно ситуації у добровільному пожежному русі наприкінці XIX ст. стосовно території українських губерній Російської імперії. Серед міських та сільських добровільних пожежних товариств і дружин ситуація така: Чернігівська губернія – 14 та 85 об'єднань відповідно, Київська – 12 та 10, Волинська – 11 та 75, Подільська – 11 та 14, Катеринославська – 8 та 14, Полтавська – 7 та 7, Херсонська – 7 та 1, Таврійська – 6 та 2 й у Харківській губернії діяло лише 1 сільське об'єднання. О. В. Козинець, наслідуючи Л. В. Баличеву, теж подав ідентичні дані, але вже з орієнтацією на інший хронологічний час: «На початку XX ст. становище сільського пожежного добровільництва дещо поліпшилося. Збільшується кількість добровільних пожежних дружин, покращується і стан пожежних обозів» і далі цифрові показники [686, 13]. А ось у роботі за 1892 р. житомирянки М. П. Лобановської подаються хоча і «приблизні», але кардинально відмінні дані щодо вільних пожежних товариств: Чернігівська губернія – 1, Волинська губернія – 6, Таврійська губернія – 5 [741, 100]. Натомість, організатор Російського пожежного товариства граф. О. Д. Шереметьєв у своєму «Статистичному оглядові

пожежних команд Російської імперії» за той таки 1892 р. щодо Чернігівської губернії зазначив таке: «Добровільних пожежних команд у названій губернії немає» [1038, 177]. Виникають логічні запитання – на чому ж базуються зазначені кількісні показники і чому така велика відмінність від 0 до 99 добровільних пожежних об'єднань у Чернігівській губернії. Чи можливо сліпо довіряти таким твердженням? Як статистичні дані не лише в межах однієї, наприклад, Чернігівської губернії, а й усіх українських губерній можуть бути скореговані в бік їхнього зменшення чи збільшення? Яка кількість добровільних пожежних об'єднань у межах губернії або регіону може свідчити не лише про факт наявності пожежної добровільності як явища, а й про сприйняття, вкорінення й розвиток ідеї громадської організованості, яка знаходила вияв у створенні різнопланових статутних об'єднань.

В основу джерельної бази дослідження було покладено такі матеріали: по-перше, друковані статuti та звітна документація добровільних пожежних об'єднань, по-друге, звіти повітових справників щодо кількості чинних добровільних пожежних об'єднань на підзвітній їм території, кількісний склад та рівень благонадійності засновників громадських об'єднань і, по-третє, губернські офіційні інформаційно-довідникові видання. Існують дані про наявність добровільних пожежних об'єднань на території Чернігівської губернії на час введення в дію Міністерством внутрішніх справ «Типового статуту міських пожежних товариств» (23 січня 1896 р.) та «Типового статуту сільських пожежних дружин» (5 серпня 1897 р.). Так, серед міських пожежних товариств до 1896 р. діяли Чернігівське, Ніжинське та Сосницьке [394, 27, 102, 117]. У перші роки після прийняття «Статуту» для міських пожежних товариств виникли Борзнянське та Броварське об'єднання [255; 256]. Першим земством, яке на своїх засіданнях порушило питання про організацію добровільної пожежної дружини, стало Глухівське. Так, у 1900 р. гласний В. П. Кочубей, на одному із засідань, переконував колег у необхідності виділення фінансової підтримки (175 руб.) для нового виду

громадської організації [132, 81]. Як результат, у 1901 р. відбулося відкриття Глухівського пожежного товариства [304]. Першою встановленою сільською волосною пожежною дружиною на території Чернігівської губернії стало об'єднання у с. Есмань Глухівського повіту (діяла у 1902 р.) [40, 293; 266; 1045], а першим за часом виникнення сільським, не волосним пожежним об'єднанням у Чернігівській губернії – добровільна пожежна дружина у с. Семки Мглинського повіту (діяла у 1903 р.) [395, 119]. Принагідно вкажемо на те, що ініціаторами Есманського об'єднання став волосний писар, козак М. Є. Плют, а Семківського – представники дворянського стану – І. О. й О. І. Зубрицькі, А. Ю. Коваленко та М. М. Борщов. У 1915 р. голова Есманської пожежної дружини М. Плют отримав від Російського пожежного товариства срібну медаль за плідну працю на ниві протипожежної безпеки [1047, III].

Варто наголосити, що однією з перших сільських пожежних дружин у межах Полтавської губернії, діяльність якої нам вдалося зафіксувати стало товариство у с. Охиньки Іванківської волості Прилуцького повіту; «Статут» дружини було підписано і надруковано у 1902 р. [344].

Зміст зазначених вище трьох типів джерел забезпечив нам з'ясування кількісних даних згідно адміністративно-територіального поділу Чернігівської губернії у найбільш повному вигляді (з уточненням – до появи нової інформації) у проміжні період 1909 та 1915 роки. До та після них статистична інформація має фрагментарний характер. Відповідно, ситуація з добровільними пожежними об'єднаннями у 1909 р. має такий вигляд:

Борзнянський повіт. Загальна кількість пожежних об'єднань у 1909 р. становила 15 організацій. У повітовому м-ку Борзна існувало Борзнянське пожежне товариство, яке функціонувало, як було зазначено вище, станом на 1899 р. У 1909 р. у його складі налічувалося 60 осіб [33, 7]. З 19 вересня 1906 р. при Товаристві було засновано «Клуб Борзнянського пожежного товариства» [44, 3; 311]. Інші пожежні об'єднання функціонували у волосних центрах (с. Кальчинівка, с. Комарівка – 63 осіб, с. Хороше Озеро – 50 осіб,

с. Шаповалівка – 55 осіб) та у селах і хуторах повіту (с. Ядути – 25 осіб, с. Оленівка – 20 осіб, с. Махнівка – 40 осіб, с. Кладьківка – 54 осіб, с. Берестовець – 44 осіб, с. Смоляж – 29 осіб, с. Сиволож – 40 осіб, с. Омбиш – 30 осіб, с. Високе – 54 осіб, х. Головеньки – 83 осіб та с. Тростянка – 24 осіб [40, 202–204]). Станом на 1915 р. ми зафіксували роботу пожежного товариства у м-ку Івангород, пожежної дружини у с. Припутні та с. Шилівичі Бурімської волості, у волосному центрі с. Фастівці Івангородській волості, у с. Максимівка Гужівської волості, у волосному центрі – с. Плиски [402, 94]. Ще одне пожежне об'єднання функціонувало у волосному центрі м-ку Ічня у 1905 р. [396, 66] та, після зупинки, продовжило діяльність з 1911 р. До списку ДПО, які стали предметом наших підрахунків у 1909 р., Ічнянське об'єднання не потрапило, оскільки ми не володіємо інформацією про його роботу в цей рік.

У підсумку, у Борзнянському повіті, станом на 1915 р., ми підтверджуємо функціонування не менше 13 пожежних об'єднань (добровільних пожежних товариств – ДПТ та добровільних пожежних дружин – ДПД). Загалом, до 1917 р. у повіті діяло не менше як 23 пожежних об'єднання: з них – 1 у повітовому центрі, 7 у волосних центрах та 15 у селах. Цей показник є вищим за показник сільськогосподарських товариств у повіті, який становив 17 товариств.

Таблиця 4.1

Добровільні пожежні об'єднання у Борзнянському повіті

Назва	1909 рік	1915 рік
Берестовецька ДПД	+	+
Борзнянське ДПТ	+	
Висоцька ДПД	+	
Головеньківська ДПД	+	
Івангородське ДПТ		+
Ічнянське ДПТ		+
Кальчинівська ДПД	+	
Кладьківська ДПД	+	+
Комарівська ДПД	+	+
Максимівська ДПД		+
Махнівська ДПД	+	+

Оленівська ДПД	+	+
Омбиська ДПД	+	
Плисківська ДПД		+
Припутнянська ДПД		+
Сиволозька ДПД	+	
Смолязька ДПД	+	
Тростянківська ДПД	+	
Фастівецька ДПД		+
Хорошеозерська ДПД	+	
Шаповалівська ДПД	+	+
Шиловичівська ДПД		+
Ядутинська ДПД	+	
разом	15	13

Глухівський повіт. У повітовому місті з 19.01.1901 р. діяло пожежне товариство [304]. Загальна чисельність пожежних об'єднань у 1909 р. становила 6 організацій, з них 3 було розташовано у волосних центрах (с. Есмань – 45 осіб та м-ках Воронеж – 60 осіб й Ямпіль – понад 80 осіб), 1 – у м-ку Дубовичі Тулиголівської волості – 70–120 осіб та 1 у с. Кучерівка Есманської волості – 50 осіб [41, 135]. При цьому, у звіті начальника жандармерії Глухівського повіту за 1909 р. зазначено таке: «сільських пожежних дружин у підзвітному мені районі не функціонує» [40, 239]. Станом на 1915 р. не підтверджується функціонування лише Кучерівської пожежної дружини.

Таблиця 4.2

Добровільні пожежні об'єднання у Глухівському повіті

Назва	1909 рік	1915 рік
Воронезьке ДПТ	+	+
Глухівське ДПТ	+	+
Дубовичівське ДПТ	+	+
Есманська ДПД	+	+
Кучерівська ДПД	+	
Ямпільське ДПТ	+	+
разом	6	5

Городнянський повіт. Загальна кількість пожежних об'єднань у 1909 р. – 4. Зокрема, одне у повітовому центрі – м-ку Городня (25 осіб), у слободі Радуль (засн. у 1900 р.) [875, 405], у волосному м-ку Ріпки (20 осіб) та посаді

Сновськ (з 30.04.1900 р.) [1032, 494]. Сновська пожежна дружина вела свою активну діяльність у 1902 р. під назвою «Коржівська» (40–70 осіб) [40, 198; 41, 117].

У 1912 р. Городнянські повітові земські збори розглядали питання про виділення субсидії Тупичівському пожежному товариству (с. Тупичів – волосний центр) на побудову сараю для спеціальних інструментів. Збори прийняли рішення підтримати клопотання Товариства і звернутися за фінансовою підтримкою до Чернігівських губернських зборів [488]. Діяльність цього Товариства фіксується у 1915 р. [49, 305], так само, як і волосного Новоборовичівського пожежного товариства [52, 101; 402, 135]. Загалом, у повіті функціонувало 6 добровільних пожежних об'єднань – 1 повітове, 3 волосні та 2 сільські (посадське й слобідське).

Таблиця 4.3

Добровільні пожежні об'єднання у Городнянському повіті

Назва	1909 рік	1915 рік
Городнянське ДПТ	+	+
Новоборовичівське ДПТ		+
Радульське ДПТ	+	+
Ріпицька ДПД	+	
Сновська/Коржівська ДПД	+	+
Тупичівська ДПД		+
разом	4	5

Козелецький повіт. На 1909 р. у м-ку Козелець не зафіксовано діяльність пожежних об'єднань. Натомість, у звіті повітового справника до Чернігівського жандармського управління за 1913 р., уже вказано на функціонування Козелецького добровільного пожежного товариства [47, 5]. Загальна чисельність пожежних об'єднань у повіті станом на 1909 р. – 5, правління яких розташовувались винятково у волосних центрах – м-ках Бобровиця (понад 50 осіб), Кобижча (понад 50 осіб), Нова Басань (125 осіб), Новий Биків (146 осіб) та у с. Чемер (87 осіб) [40, 195; 41, 103]. На період Першої світової війни документально підтверджена діяльність Козелецького, Бобровицького та Новобиківського пожежних об'єднань. Варто зазначити, що

питання забезпеченості пожежними машинами та обозами у селах повіту порушувалося й у 20-х рр. ХХ ст. Так, наприклад, селяни с. Кулажинців у 1925 р. у черговий раз ставили на обговорення питання про необхідність «створення пожежного інструмента, тобто пожежної машини», при цьому наголошували, що стара машина у селі є, але ремонтувати нікому і нізащо [60, 8–9].

Таблиця 4.4

Добровільні пожежні об'єднання у Козелецькому повіті

Назва	1909 рік	1915 рік
Бобровицька ДПД	+	+
Кобизька ДПД	+	
Козелецьке ДПТ		+
Новобасанська ДПД	+	
Новобиківська ДПД	+	+
Чемерська ДПД	+	
разом	5	3

Конотопський повіт став єдиним повітом Чернігівської губернії, на території якого про діяльність добровільних пожежних об'єднань не було виявлено жодної інформації.

Кролевецький повіт. Із 211 населених пунктів повіту у 1909 р. зафіксовано діяльність лише двох сільських пожежних дружин – у с. Спаське Алтинівської волості (20–50 осіб) та с. Рождественне Коропської волості (50 осіб) [40, 198; 41, 121]. Не пізніше ніж з 1912 р. пожежні товариства функціонували у повітовому місті Кролевець, м-ках Короп та Понорниця [400, 167–168].

Таблиця 4.5.

Добровільні пожежні об'єднання у Кролевецькому повіті

Назва	1909 рік	1915 рік
Коропське ДПТ		+
Кролевецьке ДПТ		+
Понорницьке ДПТ		+
Рождественна ДПД	+	
Спаська ДПД	+	
разом	2	3

Мглинський повіт. Діяльність Мглинського пожежного товариства почала відображатися у звітній документації у 10-х рр. ХХ ст. (на 1909 р. –

120 осіб). Серед пожежних об'єднань виділимо волосне Почепське (з 7 квітня 1896 р., у 1909 р. – 160 осіб), містечкове Бакланське (діяло станом на 1904 р., 60 осіб) [41, 115; 1022] та Семківську пожежну дружину (з 1903 р.) [395, 119]. Цифра у 1 сільську пожежну дружину на території повіту підтверджується у звіті повітового справника у 1909 р. [40, 196]. У 1914 р. реєструється діяльність і пожежної дружини у с. Калачів Котляківської волості [402, 189]. Таким чином, загальна кількість пожежних об'єднань у повіті – 5 (1 повітове, 1 волосне та 3 сільські).

Таблиця 4.6

Добровільні пожежні об'єднання у Мглинському повіті

Назва	1909 рік	1915 рік
Бакланська ДПД	+	+
Калачівська ДПД		+
Мглинське ДПТ	+	+
Почепська ДПД	+	+
Семківська ДПД	+	+
разом	4	5

Новгород-Сіверський повіт. Із 3 пожежних об'єднань повіту, одне діяло в повітовому центрі – місті Новгород-Сіверському (засноване у 1899 р.; у 1909 р. числилося – 102 осіб), у волосному м-ку Грем'яч (з 6.08.1909 р., 64 осіб) та у м-ку Середина Буда (27 осіб) [41, 109].

Таблиця 4.7

Добровільні пожежні об'єднання у Новгород-Сіверському повіті

Назва	1909 рік	1915 рік
Грем'яцька ДПД	+	
Новгород-Сіверське ДПТ	+	+
Середино-Будське ДПТ	+	+
разом	3	2

Новозибківський повіт. Станом на кінець 1909 р. у повітовому центрі Новозибків [41, 125] і посаді Климів [398, 188–189] діяли два пожежних товариства та 3 пожежні дружини у волосних центрах: с. Велика Топаль (60 осіб), с. Денисовичі (понад 20 осіб) й м-ку Семенівка (75 осіб) [40, 208; 41, 125]. У 1913 р. до них додалися пожежні товариства у посаді Злинка Людківської волості та у волосному центрі Новий Ропськ [401, 220]. Загальна кількість пожежних об'єднань у повіті становила 7 товариств.

Таблиця 4.8

Добровільні пожежні об'єднання у Новозибківському повіті

Назва	1909 рік	1905 рік
Великотопальська ДПД	+	+
Денисовичівська ДПД	+	
Злинківське ДПТ		+
Климівське ДПТ	+	+
Новозибківське ДПТ	+	+
Новоропське ДПТ		+
Семенівська ДПД	+	+
разом	5	6

Ніжинський повіт. З кінця XIX ст. і до 1910 р. маємо інформацію, що території повіту свою діяльність проводили повітове Ніжинське пожежне товариство (1909 р. – 120 осіб) [41, 26 зв.] та 5 сільських пожежних дружин, які було розподілено таким чином: у волосному м-ку Мрин (понад 40 осіб), у волосних селах – с. Володькова Дівиця (130 осіб) та с. Веркіївка (70 осіб), а також у селах Вересоч (54 осіб) і Крути (40 осіб) [40, 197; 41, 113, 153]. У 1915 р. функціонували пожежні об'єднання у волосних м-ках Монастирище та Носівка, а також у с. Липовий Ріг [402, 242]. Загальна кількість громадських пожежних організацій – 9.

Таблиця 4.9

Добровільні пожежні об'єднання у Ніжинському повіті

Назва	1909 рік	1915 рік
Вересоцька ДПД	+	
Веркіївська ДПД	+	
Володьководівницька ДПД	+	
Крутицька ДПД	+	
Липоворізька ДПД		+
Монастирищенське ДПТ		+
Мринська ДПД	+	
Ніжинське ДПТ	+	+
Носівське ДПТ		+
разом	6	4

Остерський повіт. У 1909 р. територію повіту обслуговували Остерське пожежне товариство (7 осіб) [33, 7; 41, 129; 47, 9] та 3 сільські пожежні об'єднання: у с. Тарасевичі (62 осіб), с. Микільська Слобідка (1909 р., 7 осіб) [33, 7; 47, 9; 41, 129], с. Передмостова Слобідка (7 осіб). Вкажемо, що

останнє було засновано 10.03.1906 р. як Передмостово-Микільська пожежна дружина, але вже 30 вересня 1906 р. віце-губернатор Чернігівської губернії Т. Л. Рафальський підписав «Статут» Передмостово-Микільського пожежного товариства і дав змогу перейменувати дружину на товариство [347]. Відомо, що у волосному м-ку Бровари у період з 14.09.1899 – 1904 рр. теж функціонувало пожежне товариство [256]. Остерське товариство, як одне з найбільших, у 1907 р. відкрило свій «Клуб». У 1912 р. ми фіксуємо функціонування пожежних жружин у волосному с. Гоголів [41, 129]. Загальна кількість пожежних об'єднань – 6.

Таблиця 4.10

Добровільні пожежні об'єднання у Остерському повіті

Назва	до1909 року	1909 рік	1915 рік
Броварське ДПТ	+		
Гоголівське ДПТ			+
Микільсько-Слобідське ДПТ		+	+
Остерське ДПТ	+	+	+
Передмостово-Слобідське ДПТ	+	+	+
Тарасевичівська ДПД		+	
разом	3	4	4

Сосницький повіт. У 1909 р. на 14 волостей та 394 населених пункти повіту припадала діяльність 3 пожежних об'єднань, а саме: повітового пожежного товариства (функціонувало з кінця ХІХ ст., 118 осіб), волосної пожежної дружини – Менської (з 1897 р., 42 осіб) [47, 10 зв.; 785] та містечкової пожежної дружини – у Нових Млинах (з 15 жовтня 1903 р., понад 30 осіб) [40, 201; 41, 119]. У 1915 р. діяли нові Авдіївська, Волинківська, Хлопяниківська, Макошинська, Чернотичівська, Корюківська та Холмська пожені дружини [402, 285–286]. Загальна чисельність пожежних об'єднань у повіті становила 10 організацій.

Таблиця 4.11

Добровільні пожежні об'єднання у Сосницькому повіті

Назва	1909 рік	1915 рік
Авдіївська ДПД		+
Волинківська ДПД		+
Корюківська ДПД		+
Макошинська ДПД		+

Менська ДПД	+	
Новомлинська ДПД	+	+
Сосницьке ДПТ	+	+
Хлопяниківська ДПД		+
Холмська ДПД		+
Чернотичівська ДПД		+
разом	3	9

Стародубський повіт. Добровільні пожежні товариства у повіті діяли з початку ХХ ст. у повітовому центрі та посаді Еліонці [395, 190–191]. На звітний 1909 р. констатуємо діяльність лише Стародубського пожежного об'єднання – 80 осіб [41, 133]. При цьому, повітовий правник, за цей же рік, звітував про відсутність у повіті добровільних пожежних організацій [40, 205]. Станом на 1915 р. виникло та функціонувало Погарське пожежне товариство [402, 296].

Таблиця 4.12

Добровільні пожежні об'єднання у Стародубському повіті

Назва	до 1909 року	1909 рік	1915 рік
Еліонська ДПД	+		
Погарська ДПД			+
Стародубське ДПТ		+	+
разом	1	1	2

Суразький повіт. За кількістю організованих пожежних об'єднань повіт займав, разом із Борзнянським повітом, позиції лідера. У повіті станом на 1909 р. діяло 13 товариств – 1 повітове (70 осіб) [41, 107], 8 волосних (с. Верещаки – 37 осіб, с. Гордіївка – понад 20 осіб, м-ко Душатин – понад 20 осіб, с. Забір'я – 18 осіб, с. Лотаки – 35 осіб, с. Петрова Буда – 40 осіб, с. Попова Гора – 40 осіб, с. Ущерп'є – 31 особа), 3 сільських (с. Перетинь Петровобудської волості – 38 осіб, с. Перелази Поповогорської волості – 30 осіб, с. Унеча Рожнівської волості – 42 особи) й 1 у посаді Клинці (64 осіб). У повіті було зареєстровано діяльність станом на 1908 р. і Стодольського фабричного добровільного пожежного товариства [122]. У 1915 р. підтверджуємо діяльність Свяцького пожежного товариства [402, 323].

Таблиця 4.13

Добровільні пожежні об'єднання в Суразькому повіті

Назва	1909 рік	1915 рік
Верещацька ДПД	+	
Гордіївська ДПД	+	+
Душатинська ДПД	+	
Забір'їнська ДПД	+	+
Клинцівське ДПТ	+	
Лотаківська ДПД	+	
Перелазівська ДПД	+	
Перетинська ДПД	+	
Петровобудська ДПД	+	
Поповогорська ДПД	+	
Свяцьке ДПТ		+
Стодольське ДПТ	+	
Суразьке ДПТ	+	
Унечівське ДПТ	+	+
Ущерп'євська ДПД	+	
разом	14	4

Чернігівський повіт. У повіті спостерігалась традиційна ситуація щодо організації пожежних об'єднань. На 12 волостей станом на 1909 р. свою діяльність змогли організувати лише п'ять товариств: 1 губернське та Янівка (35 осіб), 2 сільські – у с. Юр'ївка (20 осіб) та у с. Бобровиця (30 осіб). Напередодні й у період Першої світової війни діяли ще Виблівська і Сибирезька пожежні дружини [402, 82]. Загальна чисельність зареєстрованих пожежних об'єднань у повіті до 1916 р. складала 7 організацій.

Таблиця 4.14

Добровільні пожежні об'єднання у Чернігівському повіті

Назва	1909 рік	1915 рік
Березнянське ДПТ	+	+
Бобровицька ДПД	+	+
Виблівська ДПД		+
Сибирезька ДПД		+
Чернігівське ДПТ	+	+
Юр'ївська ДПД	+	+
Янівська ДПД	+	+
разом	5	7

Сумарно статистичні результати щодо наявності пожежних об'єднань у північній частині Лівобережжя України станом на 1909 р. відтворено у

додатку Д (таблиця 13). Зокрема, у Борзнянському повіті функціонувало 16 пожежних об'єднань, з яких 1 у повітовому центрі, 4 у волосних центрах та 11 у посадах, слободах, та селах; у Глухівському повіті – 6, 1, 3 та 2 відповідно; у Городнянському повіті – 4, 1, 1 та 2 відповідно; у Мглинському повіті – 4, 1, 1 та 2 відповідно; у Новгород-Сіверському повіті – 3, 1, 1 та 1 відповідно; у Новозибківському повіті – 5, 1, 3 та 1 відповідно; у Ніжинському повіті – 6, 1, 3 та 2 відповідно; у Остерському повіті – 4, 1, 1 та 2 відповідно; у Сосницькому повіті – 3, 1, 1 та 1 відповідно; у Суразькому повіті – 13, 1, 8 та 4 відповідно; у Чернігівському повіті – 5, 1, 2 та 2 відповідно; у Козелецькому повіті – 5 пожежних об'єднань у волосних центрах; у Кролевецькому повіті – 2 сільські пожежні дружини; у Стародубському – 1 пожежних об'єднань у повітовому центрі та у Конотопському повіті не було організовано жодної протипожежної громадської організації як у містах, так і у селах.

Таким чином, наведений вище матеріал свідчить про те, що у Чернігівській губернії станом на 1909 р. діяло 77 добровільних громадських пожежних об'єднань, у тому числі 1 губернське, 11 – повітових, 33 – волосних та 32 позаволосні (у посадах, слободах, містечках, селах і хуторах).

Вперше в історіографії ми продовжили дослідження громадського протипожежного ступного руху зокрема у Чернігівській губернії до 1916 р. Виявлені та проаналізовані матеріали засвідчили позитивну динаміку приросту цих громадської організації. Зокрема, у Борзнянському повіті відбулося збільшення з 16 до 23 пожежних об'єднань, у Городнянському повіті – з 4 до 6 пожежних об'єднань, у Козелецькому повіті з 5 до 6 пожежних об'єднань, у Кролевецькому повіті – з 2 до 5 пожежних об'єднань, у Мглинському повіті – з 4 до 5 пожежних об'єднань, у Ніжинському повіті з 6 до 9 пожежних об'єднань, у Новозибківському з 5 до 7 пожежних об'єднань, у Сосницькому повіті – з 3 до 10 пожежних об'єднань, у Стародубському повіті – з 1 до 3 пожежних об'єднань, у Суразькому повіті – з 13 до 15 пожежних об'єднань, у Чернігівському повіті –

з 5 до 7 пожежних об'єднань, у Глухівському, Новгород-Сіверському та Конотопському повітах ситуація залишалась на рівні 1909 р. Збільшення кількості пожежних об'єднань, як засвідчили результати наших досліджень, відбулося за рахунок створення нових сільських добровільних пожежних дружин.

Отже, за час існування в губернії добровільного статутного пожежного руху (до 1 січня 1916 р.), числовий показник пожежних об'єднань становить не менше 111 (1 губернське, 13 повітових, 49 волосних, 48 сільських). Із 15 повітів пожежні об'єднання діяли у 14, окрім Конотопського. Представництво добровільних пожежних організацій у волосних центрах таке: Борзнянський повіт – 50 %, Глухівський повіт – 33,3 %, Городнянський повіт – 30 %, Козелецький повіт – 35,7 %, Кролевецький повіт – 20 %, Мглинський повіт – 5,9 %, Ніжинський повіт – 46,2 %, Н.-Сіверський повіт – 8,3 %, Новозибківський повіт – 36,4 %, Остерський повіт – 33,3 %, Сосницький повіт – 28,6 %, Суразький повіт – 53,3 % та Чернігівський повіт – 16,7 %. У Конотопському та Стародубському повітах не зафіксовано функціонування жодного пожежних об'єднань на волосному рівні. Усього середній показник забезпеченості пожежних об'єднань у волосних центрах Чернігівської губернії складав 26,5 % при мінімальному показнику у 5,9 % та максимальному – 53,3 %. Зі 111 пожежних об'єднань – 97 діяли на сільському адміністративно-територіальному рівні. Викладені кількісні та відсоткові показники є новими і вводяться до історіографії вперше. Числові показники, на які спиралися наші розрахунки, представлено у додатку Д (таблиця 14).

Отримані дані за основними параметрами збігаються із показниками кількісно-відсоткового забезпечення добровільної статутної сільськогосподарської мережі в Чернігівській губернії, а саме: загальна кількість сільськогосподарських товариств – 108, загальна кількість добровільних пожежних об'єднань – 111; загальна кількість повітових сільськогосподарських товариств – 9 (8+1), загальна кількість повітових пожежних об'єднань – 14 (13+1); відсоткове забезпечення повітових центрів

сільськогосподарських товариств – 60%, відсоткове забезпечення повітових центрів пожежних об'єднань – 93,3%; загальна кількість волосних сільськогосподарських товариств – 55, загальна кількість волосних пожежних об'єднань – 49; відсоткове забезпечення волосних центрів сільськогосподарських товариств – 29,4%, відсоткове забезпечення волосних центрів пожежних об'єднань – 26,5%; загальна кількість сільських сільськогосподарських товариств – 97; загальна кількість сільських пожежних об'єднань – 97. Структурно вищенаведені дані виведені у додатку Д (таблиця 15).

Сучасними українськими істориками вже доведено, що статутний громадський рух в Російській імперії, у тому числі і на Лівобережжі України розвивався по висхідній, особливо після прийняття «Тимчасових правил про товариства та союзи» від 4 березня 1906 р., а, отже, на кінець XIX ст. чи на початок XX ст. жодним чином на території Чернігівської губернії не могло діяти 99 добровільних пожежних об'єднань. Лідером щодо виявлення громадської самосвідомості в організації протипожежних заходів шляхом створення добровільних пожежних об'єднань визначено Борзнянський та Суразький повіти. Встановлено, що ініціатором 5 добровільних пожежних об'єднань Борзнянського повіту був його податковий інспектор барон Ф. Ф. Коскуль. Натомість громадськість Конотопського повіту не знайшла жодної мотивації (моральної чи матеріальної) для організації бодай одного добровільного пожежного об'єднання.

У межах Полтавської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. теж функціонували добровільні пожежні об'єднання. Їхня мережа складалася з повітових, волосних та сільських об'єднань. Зокрема, встановлено, що з 8 червня 1895 р. свою діяльність розпочало Прилуцьке повітове пожежне товариство, з 1902 р. – Денезька сільська пожежна дружина Золотоніського повіту, Охиньківська сільська пожежна дружина Прилуцького повіту, з 1909 р. – Лохвицьке повітове пожежне товариство, з 29 вересня 1912 р. Золотоніське повітове пожежне товариство, з 1914 р. – Маяцька волосна

пожежна дружина Кобиляцького повіту, Чернобаївська волосна пожежна дружина Золотоніського повіту та низка інших.

Якщо в питаннях загальних тенденцій виникнення та діяльності, організаційних і правових засад функціонування на губернській й повітовій добровільні пожежні об'єднання побічно звертають увагу сучасні дослідники, то сільські пожежні дружини ще не стали предметом вивчення сучасної української історіографії, отже, становлять безпосередній науковий інтерес. Цей інтерес полягає у всебічному дослідженні сільської пожежної добровільності як складової вияву громадської ініціативи в сільській місцевості у хронологічний період кінця XIX – початку XX ст. Важливим у вивченні сільських добровільних статутних громадських пожежних об'єднань (умовно до сільських добровільних пожежних об'єднань ми залучаємо усі волосні, сільські, слобідські та хутірські), на нашу думку, є наступні напрями: індивідуальна мотивація вступу до пожежного об'єднання, аналіз станового представництва в керівних органах, державне стимулювання та привілеї для дійсних членів об'єднання, ставлення сільської громади до учасників протипожежних громадських об'єднань, динаміка виникнення та закриття пожежних об'єднань тощо. І першим кроком на шляху відтворення реальної ситуації щодо сільської громадської протипожежної добровільності є територіальна фіксація кожного сільського об'єднання Лівобережжя України.

Ще один ракурс, на який потрібно звернути увагу – це співвідношення кількості добровільних пожежних об'єднань до кількості населених пунктів у межах визначеної території, які максимальні чи мінімальні показники могли реально впливати на протипожежну ситуацію, наскільки мобільними були такі організації і т.д. Якщо в ідеалі припустити, що кожен населений пункт, принаймні міського та волосного типів, повинен був мати професійну пожежну команду чи добровільне пожежне об'єднання, то зрозуміло, що і виявлені кількісні показники добровільних пожежних об'єднань Лівобережжя України не задовольняли потреб протипожежної безпеки, адже

навіть не кожна повітова громада мала пожежне об'єднання, не говорячи про волосні, сільські та хутірські.

Традиція утворення сільських добровільних пожежних формувань не була втрачена через події 20-х рр. ХХ ст., її перейняла радянська влада. Їхня структурна організація, принципи індивідуальної участі та основи діяльності багато в чому повторювали попередній досвід.

Однією з ознак активного формування нових економічних та соціальних відносин в українському селі у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. ми визнаємо наявність недержавних організацій (громадських, кооперативних, релігійних тощо). У сучасній українській історіографії стосовно кількісної характеристики зазначених об'єднань, вживається термін «достатній масив», при цьому відсутні дослідження з науковим обґрунтуванням поняття «достатній масив» як для міського, так і для сільського середовища. Критерії, які теоретично можуть застосовуватися до категорії добровільних сільських громадських організацій визначаються, на наш погляд, таким чином: кількість сіл (містечок, хуторів) у волості, кількість та соціальний стан мешканців, наявність навчального закладу, церкви, реєстрація кооперативного об'єднання тощо. Ідеальним, з погляду соціально-економічного розвитку українського села та формування інститутів громадянського суспільства, вважаємо, є 100 % забезпечення добровільними статутними інституціями волосних адміністративно-територіальних одиниць. Такого показника, як засвідчили результати нашого дослідження, в межах Лівобережжя України на початку ХХ ст. досягли сільські агропросвітницькі організації та сільські добровільні протипожежні об'єднання (товариства та дружини).

Досліджувані типи об'єднань самоорганізації сільського населення Лівобережжя України як товариства благоустрою та добровільні пожежні організації, вважаємо складовою загальної мережі громадських організацій, діяльність яких відбувалась наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. У їхній історії виділяються кілька періодів: зародження (кінець ХІХ – 1909 р.),

піднесення й активної діяльності (1910-ті – 1917 рр.) та ліквідації (1917–1918 рр.). Одним із чинників, який стимулював інтерес сільського населення до ініціювання громадських об'єднань, безперечно стали державні законодавчі ініціативи, у тому числі й прийняття «Тимчасових правил про товариства і союзи». Події Першої світової війни не зупинили сільську громадську активність, вони її перепрофілювали. При цьому зафіксовано факти реєстрації нових товариств благоустрою та пожежних об'єднань у період 1915–1916 рр.

Взаємостосунки громадських об'єднань із державною владою можуть бути охарактеризовано як партнерські, за умов дотримання Товариством усіх статей свого «Статуту». Стосунки на прямій Товариство-повітове земство як взаємовигідні, адже у виконанні поставлених завдань, і відповідно, досягнення мети, були зацікавлені обидві сторони. Між тим, варто наголосити, що товариства користуючись прихильністю земств, часто зверталися до них за фінансовою підтримкою своєї діяльності.

Разом із тим, зазначаємо, що товариствам досліджуваного типу не вдалося створити достатньо широкої, в ідеалі, всеохоплюючої сільської мережі. Фіксуючи їхнє існування, позитивні результати діяльності, ми стверджуємо, що товариствам не вдалося залучити до своїх лав переважну більшість, або принаймні помітну більшість населення українських сіл. Між тим, якщо брати до уваги увесь спектр сільських статутних організації кінця XIX – початку XX ст., наголошуємо на безумовно важливому місці товариств територіальної самоорганізації в системі сільського статутного руху та їхній позитивний внесок у процес реформування селянського соціокультурного простору.

Отже, характерною ознакою сільського громадського середовища на Лівобережжі України наприкінці XIX – на початку XX ст. було існування певного, але нечисельного, порівняно із загальною кількістю селян, прошарку організованих людей, які сконцентрували свої зусилля і відстоювали свої інтереси перед державою. Таке сільське населення з

активною громадською позицією, зважаючи на власні потреби та суспільні виклики, створювали громадські організації різноманітного спрямування. До об'єднань територіальної самоорганізації сільського населення ми віднесли товариства благоустрою та товариства протипожежної безпеки (пожежні товариства і дружини). Такі організації були добровільними, самоуправними, некомерційними об'єднаннями, створеними на підставі ініціативи «знизу», а їхні члени мали спільні інтереси для реалізації загальної мети, яка була визначена основним нормативно-правовим документом «Статутом».

Оскільки сільські громадські товариства виступали єдиною ланкою між суспільством і державою, були формою інституціоналізації різноманітних суспільних інтересів українського селянства та їхнього захисту, отриманий показник територіального забезпечення (масштаби поширення, щільність) добровільних об'єднань (на прикладі товариств благоустрою, пожежних товариств та дружин), разом із рівнем участі у них громадян, вважаємо фактором, який засвідчив позитивні зміни в селянському середовищі кінця XIX – початку XX ст.

РОЗДІЛ 5

СІЛЬСЬКІ ОСЕРЕДКИ ГРОМАДСЬКИХ ІМПЕРАТОРСЬКИХ ЗАГАЛЬНОРОСІЙСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ

5.1. Діяльність імператорських Російських товариств у сільській місцевості Лівобережжя України

До перших статутних громадських об'єднань у Російській імперії, що виникли з початку XIX ст. належать: імп. Товариство історії та старожитностей російських (1804 р., Москва), Археолого-нумізматичне товариство (1846 р., Санкт-Петербург), Східне товариство (1855 р., Казань), імп. Московське археологічне товариство (1864 р., Москва) та низка інших. Окремі з них, проводячи плідну діяльність, отримали статус «імператорських», який забезпечував їм підтримку з боку імператорської родини. У Російській імперії функціонувало майже три десятки таких товариств, наприклад: імп. Вільне економічне товариство, імп. Жіноче патріотичне товариство, імп. Московське товариство дослідників природи, імп. Російське автомобільне товариство, імп. Російське товариство садівництва, імп. Російське товариство плідівництва та інші. Усі імператорські товариства мали розгалужену структуру по всій території Російської імперії, налічували у своїх лавах тисячі членів, здійснювали широку програму дій. Сфера наших інтересів знаходиться у площині дослідження діяльності зазначених товариств, зокрема реалізації окремих їхніх проектів у містечках та селах України.

Переважаюча більшість сучасних українських істориків, які вивчають громадську статутну ініціативу, свою увагу звертають на міські проекти товариств, залишаючи поза увагою їхню успішну діяльність у сільській місцевості. Між тим, цей вектор у роботі товариств був важливим з погляду

вивчення соціально-економічних умов, у яких перебувало українське селянство в досліджуваній період, рівня їхньої участі у новітніх громадських проектах (освітніх, виробничих, самогуртування тощо), рівнів взаємодії, у межах яких поєднувалися побутові прагнення селянства з можливостями забезпечити ці прагнення місцевими елітами та інтелігенцією тощо.

На території України свою діяльність проводило чимало загальноросійських громадських товариств. Окремі з них активно співпрацювали не лише з міським населенням, а й сільським. В історії української громадської ініціативи було кілька успішних проектів, відгомін яких спостерігається в сучасній Україні.

Імп. Російське технічне товариство постало у 1866 р. у Санкт-Петербурзі. Основним завданням об'єднання було сприяння розвитку техніки та технічної промисловості. У межах сучасних кордонів України було відкрито наступні філії: Миколаївська, Київська, Одеська та Харківська. Початок одного з успішних проектів Київської філії (1870–1918 рр.) було покладено 15 лютого 1884 р., коли на поточному засіданні Товариства його члени ухвалили рішення про відкриття в м-ку Сміла Черкаського повіту Київської губернії технічних класів на базі місцевого двокласного училища, попечителями якого були графи Бобринські. Необхідність відкриття технічних класів зумовлювалася нагальним забезпеченням кваліфікованими робітничими та інженерними кадрами (технологи, хіміки, майстри цукрового виробництва) для підприємств цукрової галузі. Розташування навчального закладу, який став першим системним закладом з підготовки фахівців для нової галузі, було зумовлено кількома чинниками – спеціалізацією сільського господарства (виробництво цукрових буряків), активною громадською позицією місцевих владних органів та особистими інтересами сільського населення. За 130 років, з часу свого початку, навчальний процес не припинявся. Освітня установа пройшла довгий, складний і успішний шлях свого розвитку від Смілянських технічних класів (з 1884 р.), через Смілянське хіміко-технічне училище (з 1917 р.), Смілянський технікум

цукрової промисловості (поч. 20-х рр.), Смілянський цукровий інститут (з 1929 р.), Київський інститут цукрової промисловості (1930 р.), Київський хіміко-технологічний інститут харчової промисловості (1933 р.), Київський технологічний інститут харчової промисловості імені А. І. Мікояна (1935 р.), Український державний університет харчових технологій (1993 р.) до Національного університету харчових технологій (2002 р.).

Імп. Російське пожежне товариство було зареєстровано у 1892 р. з ініціативи I з'їзду спеціалістів з пожежної справи. Одним із завдань, яке поставило перед собою новостворене Об'єднання, полягало в необхідності координувати роботу розгалуженої мережі добровільних пожежних організацій різного територіального рівня. Щорічна загрозлива пожежна ситуація в країні, практична відсутність державної програми щодо організації та провадження протипожежних заходів у містах та селах, змусили Товариство сприяти ініціативі протипожежному місцевому громадському рухові у вигляді створення добровільних пожежних товариств та дружин. Станом на 1914 р. до складу Російського пожежного товариства входило понад 3,5 тис. первинних організацій [529]. В Україні найчисельнішим видом сільських громадських протипожежних організацій були добровільні пожежні товариства та дружини. Їхню діяльність зафіксовано в усіх українських губерніях, які входили до складу Російської імперії, але чисельність та концентрація у кожній губернії були різними. На підставі проведених досліджень, було встановлено, що найбільш кількісно пожежні дружини представлено в Чернігівській губернії. Наявні джерельні матеріали дозволяють з'ясувати, що станом на 1909 р. у 15 повітах губернії діяло 77 добровільних пожежних організацій. Після подій 1917 р. вони зазнали певних змін, але основні статутні положення, завдання діяльності, принципи функціонування та організації на місцях, було покладено в основу добровільного сектору радянської та сучасної української систем протипожежної охорони.

Імп. Російське товариство сільськогосподарського птахівництва виникло у 1885 р. Згідно з п. 3 свого «Статуту» Товариство мало право «засновувати у містах Росії філії, які керувалися постановами Товариства та положеннями міністерства державного майна» [352, 4]. Станом на 1911 р. воно мало 41 філію, з яких 4 в українських губерніях – Катеринославську [176], Полтавську [254], Харківську [243], Одеську [234]. Оскільки мета Товариства полягала в «масовому покращенні рівня розвитку птахівництва» [125, 1], логічно, що основний погляд його членів було акцентовано на сільську місцевість, де знаходився основний споживач новітніх сільськогосподарських технологій. Методи, за допомогою яких пропонувалося досягти мети, були наступними: проведення засідань членів Товариства, організація спеціалізованих виставок, поширення серед членів Товариства та членів інших сільськогосподарських товариств і земств племінних птахів, здійснення посередницьких функцій щодо збуту продукції птахівництва тощо.

Основним методом поширення інформації про стан справ у галузі птахівництва та популяризація нових видів птиці була організація й проведення сільськогосподарських виставок губернського та регіонального рівня. Наприклад, Полтавська філія Російського товариства сільськогосподарського птахівництва у 1911 р. провела губернську та 6 місцевих сільських виставок. За період з 1903 р. (час виникнення Філії) до 1912 р. було проведено 20 подібних виставок [798]. Такі інформаційно-просвітницькі заходи сприяли розповсюдженню птиці серед сільського населення (основного виробника), залученню найбільш активних власників до племінної роботи з породними птахами, поступовій заміні традиційних видів птиці на нові, з кращими якісними характеристиками.

У межах України Російське товариство сільськогосподарського птахівництва готувало і проводило виставки в тісній співпраці з місцевими громадськими організаціями сільськогосподарської спрямованості – сільськогосподарськими товариствами. Вони організували майданчики та

виставкові експонати, а Товариство сільськогосподарського птахівництва, як правило, надавало брошури та книги з птахівництва, журнал «Птахівниче господарство» тощо. Наприклад, у серпні-жовтня 1911 р. Товариство у співпраці з місцевими агропросвітницьким товариствами організувало кілька виставок у містах, містечках та селах Полтавської губернії. Зокрема, з 13 по 15 серпня у містечку Карлівка Костянтиноградського повіту разом з Другим Карлівським сільськогосподарським товариством відбулась 15-а пересувна виставка, але для Карлівки це була перша виставка; з 21 по 22 серпня у посаді Крюков Кременчуцького повіту у співпраці з Крюківським агропросвітницьким товариством відбулась 16-а пересувна виставка; з 27 по 30 вересня у Ромнах (вже уп'яте) спільно з Роменським агропросвітницьким товариством відбулась 17-а пересувна виставка; з 2 по 4 вересня у Гадячі (уперше) відбулась 18-а пересувна виставка; з 7 по 8 вересня у с. Мала Перещепина Костянтиноградського повіту спільно з Малоперещепинським агропросвітницьким товариством відбулась 19-а пересувна виставка; з 29 вересня по 1 жовтня у містечку Решетилівці Полтавського повіту (учетверте) спільно з Решетилівським агропросвітницьким товариством відбулась 120-а пересувна виставка Російського товариства сільськогосподарського птахівництва (більш докладно у додатку Д, таблиця 16). Аналіз звітних матеріалів після проведення виставок засвідчив зацікавлення та інтерес до проведення таких заходів серед прогресивно налаштованих селян України. Окрім популяризації новітніх досягнень в галузі птахівництва, агрономії, садівництва тощо, селяни отримували інформацію і про можливість гуртування на місцях.

Просвітницько-популяризаторська діяльність Російського товариства сільськогосподарського птахівництва проходила у тісній співпраці з місцевими сільськогосподарськими товариствами та земствами. «Звіти» Товариства, наголошують на тому, що така робота поступово давала свої результати: «пересувні виставки Полтавської філії, незважаючи на існуючі витрати з боку безпосередніх організаторів та фінансові витрати Філії,

роблять свою скромну, але важливу для сільського господарства справу – поступове покращення селянської безпородної птиці» [124, 231].

Громадська традиція українського птахівництва початку ХХ ст. має продовження і в сучасній Україні. Необхідність координації зусиль у розробці та реалізації програм стабілізації й розвитку птахівництва, підвищення конкурентоздатності українських виробників птахівничої продукції, надання їм юридичної та інформаційно-консультаційної допомоги сприяли появі громадського об'єднання «Союз птахівників України» (з 2003 р.).

На початку ХХ ст. у межах українських губерній також активізувало свою діяльність Російське товариство ветеринарних фельдшерів. Зокрема, у 1910 р. до Козелецьких повітових зборів Чернігівської губернії було спрямовано клопотання від імені зазначеного Товариства про необхідність запровадження заходів, які б спрямовувалися на покращення умов праці та життя ветеринарних фельдшерів [779, 107].

У 1866 р. оформилося імператорське Російське товариство порятунку на водах. Станом на 1.01.1908 р. Товариство мало 99 округів з 62 філіями, з них у межах сучасної України – Катеринославський, Київський, Кременчуцький, Одеський, Полтавський, Севастопольський, Чернігівський та Феодосійський округи [155, 16; 251; 405, 72; 853]. До завдань Товариства належало: створення мережі рятувальних станцій, утримання в належному стані рятувальних постів, надання допомоги потопленикам, розповсюдження інформації про правила перебування на воді та основи першої невідкладної допомоги постраждалим тощо.

Зважаючи на існуючу джерельну базу, науковцям відомо про окремі, але ефективні проекти Російського товариства рятування на водах в Україні. Так, наприклад, Чернігівське окружне правління проводило активну роботу щодо організації та влаштування рятувальних станцій на узбережжі Дніпра, не лише в містах, а й у селах Микільська й Передмостова Слобідки [101; 265; 402, 72; 805, 25–26]. Так само Кременчуцьке окружне правління турбувалося про забезпечення необхідного рятувального спорядження у дачному м-ку

Потоки [149; 157; 405, 218; 595; 711]. За внутрішньою статистикою Російського товариства рятування на водах, силами його членів за період з 1872 по 1893 рр. було врятовано понад 8 тис. осіб, не рахуючи 848 кораблів, аварії яких було попереджено. Водночас, ця цифра врятованих була мінімальною порівняно зі статистикою щорічних людських втрат на воді. У зв'язку з цим переконані, що справа організації системи рятування на водах через мережу громадських об'єднань була нагальною та необхідною. У 1917 р. успішну діяльність Російського товариства рятування на водах було зупинено. Декрет нової влади оголосив про припинення діяльності та націоналізацію майна громадської організації. За часів Радянського Союзу у сфері організації порятунку на водах діяло Товариство сприяння розвитку водного транспорту та охорони життя людей на водних шляхах. Незважаючи на те, що Товариство повторювало структуру, принципи та напрями діяльності Російського товариства рятування на водах, базові положення, на яких ґрунтується діяльність громадської організації – добровільність та незалежність від державних фінансових органів були відсутніми. З початку 1990-х рр. в Україні у напрямі сприяння збереженню життя людей на воді функціонує добровільне громадське об'єднання «Товариство рятування на водах України». Філії Товариства представлено в кожному обласному центрі, а також у населених пунктах, які знаходяться безпосередньо поблизу водних ресурсів.

Товариство шанувальників російської історичної освіти у пам'ять імператора Олександра III було зареєстровано 13 жовтня 1895 р. у м. Санкт-Петербург. Метою Товариства проголошувалося «популяризація та розповсюдження історичних знань» [332, 1]. Очолив Товариство граф С. Д. Шереметьєв. Періодичним виданням об'єднання був збірник «Старина и новизна». Сучасні дослідники визначають Товариство як «об'єднання консервативних істориків офіційно-монархічного спрямування». Стосовно діяльності Товариства на території Лівобережжя України маємо відомості про відкриття безкоштовних бібліотек у м-ку Бориспіль Переяславського повіту

(з 9 серпня 1898 р.) [381, 20] та с. Іванівці Хорольського повіту (з 1899 р.) [380, 17]. Ці народні бібліотеки було відкрито при місцевих церквах; першими їхніми завідувачами стали священник В. Раєвський та Г. Прихожий відповідно. Зазначимо, що з 1909 р. у с. Іванівці активну діяльність проводило сільськогосподарське товариство. За підрахунками російської дослідниці А. А. Мещеніної станом на 1905 р. Товариством шанувальників російської історичної освіти в пам'ять імператора Олександра III по усій Російській імперії було відкрито близько 100 бібліотек. Після революційних подій бібліотечний напрям у діяльності Товариства уже не відновився. Причинами цього дослідниця вбачає внутрішні негаразди. У першу чергу значне скорочення кількості членів Товариства та його прихильників, що відповідно зумовило значне зменшення фінансових надходжень [769].

Також у повітових центрах Лівобережжя України свої філії мали імп. Російське товариство правильного полювання [220], імп. Російське товариство захисту тварин [809] та чимало інших.

У 1867 р. Російська імперія підписала Женевські Конвенції про захист жертв війни. У цьому ж році, 3 травня відбулася реєстрація першого «Статуту» Російського товариства опікунства про поранених та хворих воїнів. У 1876 р. Товариство отримало нову й остаточну назву – імп. Російське товариство Червоного Хреста. Метою Товариства проголошувалося: у період війни – «сприяння військовій організації в догляді за пораненими та хворими воїнами»; у мирний час – а) накопичення коштів, які стануть у нагоді у період війн та б) організація допомоги населенню від стихійних лих.

Програму мирних дій для Російського товариства Червоного Хреста у свій час лаконічно висловив відомий лікар М. І. Пирогов: «Нам не потрібно шукати далеко занять для наших товариств опікунства. У нас на кожному кроці існують приклади необхідності надання допомоги і хворим, і пораненим. При будівництві залізниць та в потягах – нещасні випадки не рідкість; епідемії панують в Росії постійно то там, то тут; щеплення віспою в

застої, інфекційні хвороби набувають розмаху; у лазаретах відсутній санітарний персонал, у селах та містечках відсутні лазарети – одним словом, поле для діяльності не стільки різнохарактерне, скільки необмежене; залишається лише обирати» [806, 7]. Для теми дослідження це твердження є важливим з погляду окреслення перспектив діяльності Російського товариства Червоного Хреста у сільській місцевості.

Членство в Товаристві могло набуватися усіма громадянами Російської імперії без відмінності у статі, званні та статках і визначалося наступними категоріями:

- почесними членами оголошувалися члени імператорської родини, які виявили бажання вступити до лав Товариства, та особи, які «особливо сприяли розвитку діяльності Товариства»;

- члени-благодійники – звання, які отримували члени Товариства за значні грошові внески на рахунки громадського об'єднання;

- дійсні члени – найбільш чисельна категорія членства, річний внесок яких на рахунок Головної управи складав не менше 10 руб., або одноразово не менше 200 руб., або на рахунок місцевої філії 5–10 руб. та 100 руб. відповідно.

- члени-змагальники – члени Товариства, для яких коридор щорічних членських внесків складав на рахунок Головної управи не менше 3 руб., або одноразово не менше 60 руб., або на рахунок місцевої філії 1–3 руб. та 25 руб. відповідно.

Схематично внутрішню структуру Російського товариства Червоного Хреста можна представити таким чином: Головна управа Товариства – місцева філія (окружні та місцеві управління) – місцевий осередок (комітети, общини сестер милосердя) – місцеве (сільське) відділення. Місцеві філії в Україні засновувалися з дозволу губернатора за умови, що ініціативна група нараховувала не менше 30 осіб; осередки виникали за клопотанням місцевої філії при наявності у ньому не менше 5 осіб. До складу правлінь філій та

осередків як правило, входило 8–16 осіб, із числа яких обирався голова [147; 349].

Питання загальної кількості членів Російського товариства Червоного Хреста і масштабів його діяльності принаймні напередодні Першої світової війни залишається відкритим. Так, радянські історики не зараховували Товариство до категорії «широкої масової організації», оскільки його склад «нараховував всього 39 000 членів». При цьому зазначалося, що лікувально-благодійна діяльність Червоного Хреста до 1914 р. виявлялася в утриманні при общинах сестер милосердя 80 обладнаних лікарень на 255 ліжок, 9 пологових притулків, 120 амбулаторій та 10 аптек. Окрім цього, Товариство опікувалося інвалідними будинками, притулками для приречених хворих та калік, притулками для поранених солдат та дітей, батьки яких загинули на фронті, 4 притулками для відставних сестер милосердя, лікувальним осередком на Кавказьких мінеральних водах, загальними та дитячими санаторіями, кишляком для хворих на проказу тощо [806, 8]. За даними сучасного українського дослідника В. О. Ореховського Російський Червоний Хрест характеризується як «значна організація», яка нараховувала до війни 1914–1918 рр. більше 20000 членів. До складу Товариства, за його підрахунками, входило 832 установи різного призначення» [818, 11].

В Україні Російського товариства Червоного Хреста розпочало працювати у другій половині XIX ст. Воно стало однією із небагатьох добровільних громадських організацій, якій вдалося створити чи не найбільшу мережу своїх представництв по усій території Російської імперії, у тому числі і в Україні. Ініціаторами створення місцевих осередків були приватні особи, церковні та громадські діячі. За нашими підрахунками на території України діяли 24 місцеві філії з осередками: Аккерманська (суч. Білгород-Дністровський), Олександро-Маріїнінська община; Волинська місцева філія (Житомирська община); Єлисаветградська Свято-Єлисаветинська община + Новоукраїнське відділення Єлисаветградської общини; Житомирська Маріїнська община; Кам'янець-Подільська, у пам'ять

государя імператора Олександра III община; Катеринославська Єкатерининська община; Катеринославська місцева філія + комітети; Київська Маріїнінська община; Кременчуцька Маріїнінська община; Миколаївська місцева філія; Одеська Касперівська община сестер милосердя; Олександрійська община (Херсонська губернія); Переяславська община; Полтавська община; Полтавська місцева філія з комітетами; Рівненська община сестер милосердя; Севастопольська місцева філія; Севастопольська община сестер милосердя св. Миколая; Сімферопольсько-Новіковська община; Сумська община; Харківська община; Херсонська община; Чернігівська імені Феодосія Углицького община сестер милосердя; Ялтинська община сестер милосердя «усіх скорботних радість».

Їхня діяльність, як і дії інших громадських товариств, підлягали суворому контролю з боку держави [3]. Зазначимо, що організаційна структура, залежно від обставин, зазнавала змін. Наприклад, у Київській філії станом на 1896 р. діяло 14 осередків: Бердичівський, Білоцерківський, Васильківський, Городищенський, Звенигородський, Канівський, Київський, Липовецький, Новоприлуцький, Радомисльський, Сквирський, Таращанський, Уманський, та Черкаський [119]; а у 1906 р., після укрупнення території Осередку – вже 9. До того ж, у підзвітності філій знаходились общини сестер милосердя [676]. І так по кожній філії в межах держави. Зважаючи на цей факт, розуміючи масштаби людських ресурсів, які було задіяно до членства в Російського товариства Червоного Хреста, позитивно оцінюючи результати його діяльності і знаходячись в проблематиці сільської статутної громадської ініціативи, звертаємо увагу, насамперед, на організацію роботи червонохресного руху в сільській місцевості.

На початку 1880 р. у Києві було зафіксовано епідемії дифтерії, скарлатини та віспи. Київська філія Російського товариства Червоного Хреста вчасно відгукнулася на цей виклик – було сформувало три санітарні загони (3 лікаря та 7 сестер милосердя), які забезпечили належний контроль за передмістями Києва з метою зупинки епідемій: «Передмістя та околиці Києва

було поділено на 3 райони, а кожен район на ділянки. На чолі району стояв лікар, у кожній ділянці мешкала сестра милосердя, яка зобов'язана була щоранку обходити будинки та контролювати ситуацію на предмет виявлення нових захворювань» [887, 36]. У 1884 р. Київська філія видала 203 руб. в якості допомоги переселенцям внутрішніх губерній, які проїжджали через Київ. У м-ку Умань було сформовано загін для боротьби із тифом та дифтеритом у повіті. У 1900 р. Київський комітет перерахував на боротьбу із епідемією тифу у с. Валіївці Київської губернії 600 руб.

Вкажемо, що станом на 1906 р. діяльність Канівського осередку Київської філії було спрямовано на сільську місцевість. Зокрема, силами його членів було організовано сільські амбулаторії – у с. Трахтемирів, с. Степанцях, м-ку Козин [192, 7], с. Курилівці, у с. Македонах [192, 6] та фельдшерські пункти у с. Велика Прицківка та с. Маслівка [594, 60]. Огляд хворих у них здійснювався безоплатно з максимальним забезпеченням лікарських засобів та перев'язочних матеріалів. У с. Степанцях амбулаторія знаходилася в орендованому приміщенні (4 кімнати), прийом проводив лікар; у м-ку Козин – населення щоденно обслуговувала фельдшериця [119]. Показовим є кількість членів у осередках, оскільки активне функціонування та результативність роботи громадської організації в першу чергу залежить від свідомого ставлення членів об'єднання до виконання своїх обов'язків. Так, станом на 1896 р. у Бердичівському осередку числилось 44 дійсних члени та 24 почесні; у Васильківському осередку – 9 та 7 відповідно; у Городищенському осередку – 11 та 2 відповідно; у Звенигородському осередку – 3 та 9 відповідно; у Канівському осередку – 82 та 18 відповідно; у Радомисльському осередку – 28 та 28 відповідно; у Сквирському осередку – 2 та 7 відповідно, у Таращанському осередку – 9 та 7 відповідно, в Уманському осередку – 28 та 25 відповідно, у Липовецькому – лише 8 дійсних членів (додаток Д, таблиця 17).

Катеринославську місцеву філію очолював Катеринославський предводитель дворянства тит. рад. кн. М. П. Урусов. Станом на початок

1910 р. до її складу входило 70 дійсних членів, 7 почесних, 11 членів-змагальників; на початок 1911 р. – 7 почесних, 80 дійсних, 10 змагальників. До сфери відповідальності Філії потрапляла Катеринославська община сестер милосердя (18 осіб) з амбулаторією, обслуговування в якій було безоплатним. У 1910 р. зафіксовано діяльність Павлоградського (38 членів), Бахмутського (8 членів) та Олександрівського осередків [616; 617].

Одеську місцеву філію очолював у 1909 р. генерал-лейтенант А. Г. Григор'єв. Загальна кількість членів – 205. У підзвітності Філії знаходились Касперівська община сестер милосердя, амбулаторія та лікарня [812]. До складу Севастопольської філії у цей же рік входили 52 члени на чолі з Є. Є. Кібером [908]. Харківську філію у складі 38 дійсних членів очолював заслужений проф. Харківського університету І. М. Оболенський [999]. Могилівська місцева філія надала допомогу мешканцям м-ка Кручі, які постраждали внаслідок пожежі. В Одесі було організовано санітарну допомогу на випадок появи холери.

Серед 65 лікарень, які належали Червоному Хресту, 11 знаходилися на території України [484; 522].

Діяльність общин сестер милосердя полягала в організації та забезпеченні фахової підготовки санітарного персоналу для догляду за хворими та пораненими.

За кожен звітний рік осередки Російського товариства Червоного Хреста подавали два примірники «Звітів»: один до місцевої влади, другий – до Головної управи Товариства. Разом зі «Звітами» осередки надавали рапорт про грошові перерахування. Головна управа у своїх циркулярах неодноразово наголошувала на відсутності «Звітів» із місцевих осередків. Наприклад, із 12 осередків Чернігівської губернії «Звіти» за 1900 р. подало лише 4: «Така сумна тенденція щодо подання «Звітів» вказує на достатньо слабку діяльність з боку окремих комітетів Чернігівської філії, яка обмежувалась лише нарахуванням відсотків на банківський капітал» [100, 1 зв.].

Отже, у межах Лівобережжя України добровільні статутні загальноросійські товариства розпочали працювати у другій половині XIX ст. через створення філій та осередків. Ініціатива їхнього відкриття належала місцевим авторитетним громадським або церковним діячам. Місцеві осередки та філії досліджуваних товариств зайняли вільний простір у освіті, соціально-медичній допомозі, агропросвітництві та інших сферах сільського життя. Організація й ефективне функціонування сільських осередків сприяли виникненню низки безкоштовних соціальних закладів – бібліотек, лікарень, амбулаторій, шкіл, а також організації й проведенню просвітницьких виставок, лекцій, бесід. Тенденції статутної громадської ініціативи на рівні імператорських товариств щодо стимулювання та підтримки окремих проектів відбувалися в руслі вже існуючої загальноєвропейської тенденції, і характеризуються як складова та ознака змін в середовищі українського селянства. Добровільна участь українських селян у неполітичних та неприбуткових статутних об'єднаннях засвідчує зміни в соціокультурному селянському середовищі кінця XIX – початку XX ст. Свою діяльність загальноросійські товариства в Україні проводили до березня 1919 р. У нових суспільно-політичних реаліях та згідно змісту Декретів ради народних комісарів Україні усе майно імператорських російських товариств перейшло до новостворених організацій.

5.2. Сільські відділення Імператорського Російського товариства Червоного Хреста

Історія української сільської статутної ініціативи дорядянського періоду є багатоскладовою й багатовекторною. До її мережі належали як сільські осередки загальноросійських товариств, так і самостійні місцеві об'єднання. Факт зафіксованої і підтвердженої діяльності такої мережі є безпосереднім

свідченням на користь формування на початку ХХ ст. ознак громадянського суспільства. У сучасній українській історіографії частково представлено дослідження, у тому числі й наші, предметом вивчення яких постає діяльність сільських статутних організацій в українських губерніях Російської імперії сільськогосподарчого, освітнього, рятувального, протипожежного, протиалкогольного та іншого спрямувань. Питання про існування, результати діяльності та роль у волонтерському русі сільських відділень імп. Російського товариства Червоного Хреста українськими істориками не розглядалися. Сфера інтересів сучасних науковців знаходиться у площині винятково міської благодійності [604–608; 629]. Ті ж історики, що вивчали структуру Російського товариства Червоного Хреста, його діяльність, яку було спрямовано на медично-санітарну допомогу фронтовикам та пораненим воїнам, на реабілітацію воїнів-інвалідів та підтримку військовополонених, не торкалися питань ролі та місця у червонохресному русі сільського населення України.

Цілком погоджуючись із тезою українського історика В. О. Ореховського про те, що «з усіх громадських організацій, що передбачали надання допомоги пораненим, хворим та калікам, діяльність Російського Товариства Червоного Хреста була найбільш дієвою, багатоплановою та результативною» [818, 1], переконані на необхідності більш глибокого та об'єктивного вивчення виявів червонохресної сільської громадської самоорганізації.

Російське товариство Червоного Хреста було зареєстровано як добровільна громадська організація 3 травня 1867 р. Це одне з найстарших громадських об'єднань Російської імперії, історія та функціонування якого продовжується й сьогодні. Діяльність Товариства, спираючись на принципи гуманності та милосердя, відіграла важливу та шляхетну роль у житті тогочасного суспільства. Активізація роботи Російського товариства Червоного Хреста відбувалася в період військових конфліктів.

На підставі збережених друкованих «Звітів» можемо стверджувати, що першими філіями Російського товариства Червоного Хреста в Україні стали Волинська (не пізніше 1872 р.), Єлисаветградська (не пізніше 1878 р.), Київська (не пізніше 1880 р.), Сумська (не пізніше 1881 р.), Козелецьке (не пізніше 1877 р.), Городнянське (не пізніше 1877 р.) та інші [93; 94; 98; 99].

Російське товариство Червоного Хреста проіснувало до березня 1919 р. У нових суспільно-політичних реаліях та відповідно до змісту Декрету ради народних комісарів Україні від 14.03.1919 р. «Про заснування особливого комітету Українського Червоного Хреста» усе майно Російського товариства Червоного Хреста в Україні перейшло до нової організації – Українського Червоного Хреста [281].

Найперші відомості про діяльність Російського товариства Червоного Хреста на території Лівобережжя України датуються періодом останньої чверті XIX ст. У 1880 р. у межах Золотоніського повіту Полтавської губернії було зафіксовано спалах дифтерії. До справи зупинки хвороби долучилася Золотоніська земська повітова управа. Згідно її рішень: у повіті збільшився склад медичного персоналу; дозволено безкоштовну видачу хворим медикаментів; доручено сільським старостам при виявленні ознак хвороби щоденно обходити усі хати та повідомляти лікареві або фельдшеру про нові випадки захворювання. Окрім того, у звітному році внаслідок заходів, які були ініційовані Полтавськими губернськими земськими зборами та Російським товариством Червоного Хреста, до Золотоніського повіту було відряджено загін із 30 сестер милосердя та одного лікаря. Червоний Хрест діяв не з власної ініціативи, а на запрошення місцевого земства, яке власними силами уже не стримувало масштаби розповсюдження хвороби. Для забезпечення роботи санітарного загону Полтавське земство виділило 100.000 руб. та Червоний Хрест – 105.000 руб. Додатково було отримано дозвіл від міністерства внутрішніх справ на організацію збору пожертв. Свою роботу санітарний загін розпочав 15 лютого 1880 р. До зони його відповідальності потрапили села: Піщана, Моцоків хутір, Антипівка,

Слюзчина Слобідка, Драбів, Михайлівка, Олімпіадівка, Гулаківка, Білоусівка, Мехедівка, Богодухівка, Деркачівка, Бойківщина, Чернобай, Канівці, Красіонівка, Лукашівка, Хрущівка, Сизонівка, Криси, Хрестителеве, Чернещина та Зорівка. Втручання Російського товариства Червоного Хреста позитивним чином відобразилося на стані захворюваності в Золотоніському повіті [179, 126–127; 286]. «Боротьба з епідемією була надзвичайно важкою. Працювали багато усі, але найбільше за всіх праці стало на сестер милосердя», – так звітував сам Червоний Хрест перед громадою [887, 34]. Завдяки жертівній роботі сестер милосердя, епідемію дифтерії вдалося локалізувати й зупинити. Відомо, що в 1904 р. це ж Золотоніське земство надало Російському товариству Червоного Хреста 20 ліжок у лікувальних закладах земства (с. Малі Канівці та с. Драбів) для лікування хворих та поранених, які постраждали внаслідок військового конфлікту на Далекому Сході.

У 1897 р. Суразьким осередком Чернігівської філії Російського товариства Червоного Хреста було організовано загін сестер милосердя та спрямовано до сіл Лементарівки й Ярошівки Сосницького повіту на боротьбу із наслідками дизентерії, внаслідок якої постраждало 300 осіб. Заходи загону Червоного Хреста далися взнаки вже за місяць після розпочатої роботи [97, 40].

У 1907 р. Чернігівська імені Феодосія община сестер милосердя звернулася з клопотанням до Головної управи Російського товариства Червоного Хреста про можливість відкриття притулку для пологів на 12 ліжок, перебування в якому оплачували б породіллі. Клопотання було задоволено, але за умови відсутності фінансової підтримки з боку Головної управи та обов'язкової прибутковості притулку [1021, 118–119].

Окрім Російського товариства Червоного Хреста благодійно-медичну допомогу сільському населенню Полтавщини надавало й Опікунство імператриці Марії Олександрівни про сліпих. Один із загонів цього Опікунства у 1909 р. відвідав с. Малі Канівці: «Хворі до цієї лікарні

збираються сотнями. Загін, який складається з 2-х лікарів-жінок, працює у поті чола з 9 ранку до 11 вечора. ... Хворі приходять за 70–80 верст, очікують своєї черги по 2–3 дні» [990, 4].

Отже, ці та подібні приклади свідчать про часткове знайомство сільського населення з принципами роботи громадських медично-благодійних організацій, які «увійшли» в Україну в останній третині XIX ст.

На основі частково збереженої джерельної бази («Отчеты», «Протоколи», «Вестник Красного Креста») встановлено, що до середини 1914 р. у межах українських лівобережних губерній функціонували наступні червонохресні територіальні утворення:

1. Полтавська місцева філія, якій підпорядковувалися: Гадяцький місцевий комітет із лазаретом; Золотоніський місцевий комітет (не пізніше 1901 р.); Кобеляцький місцевий комітет та лазарет у с. Нові Санжари; Конотопський місцевий комітет із лазаретом; Костянтиноградський місцевий комітет (не пізніше 1901 р.) та лазарет у с. Михайлівка; Кременчуцька Маріїнінська община сестер милосердя; Кременчуцький місцевий комітет (не пізніше 1898 р.) із лазаретом, Лохвицький жіночий комітет; Лохвицький місцевий комітет із 5 територіальними відділеннями; Лубенський місцевий комітет; Миргородський місцевий комітет із лазаретом; Переяславська община сестер милосердя; Переяславський місцевий комітет (не пізніше 1907 р.); Полтавська община сестер милосердя; Полтавський жіночий комітет; Прилуцький жіночий комітет; Прилуцький місцевий комітет та його Радківський територіальний осередок; Роменський місцевий осередок (не пізніше 1906 р.), Хорольський місцевий комітет із лазаретом та територіальним осередком у с. Вишняки [139; 195; 250; 261; 823];

2. Чернігівська місцева філія, у зоні відповідальності якої відповідно функціонували: Глухівський жіночий комітет; Глухівський місцевий комітет (з 1877 р.) [168; 173]; Городнянський місцевий комітет [175]; Клишівський місцевий комітет (Суразький повіт) [397, 247]; Козелецький місцевий комітет (з 21 грудня 1894 р.); Конотопський місцевий

комітет; Мглинський місцевий комітет; Ніжинський жіночий комітет; Ніжинський місцевий комітет (поновив роботу з 1914 р.); Новгород-Сіверський місцевий комітет; Новозибківський місцевий комітет; Остерський місцевий комітет; Сосницький місцевий комітет; Стародубський місцевий комітет; Суразький місцевий комітет (не пізніше 1897 р.); Чернігівська імені Феодосія Углицького община сестер милосердя.

Усього, у 1908 р. у підзвітності Полтавської місцевої філії, яку очолював д. ст. радник А. П. Старицький, знаходилось 9 місцевих осередків (Полтавський, Гадяцький, Костянтиноградський, Лубенський, Лохвицький, Миргородський, Переяславський, Прилуцький та Хорольський) [857, 72–73].

Самостійними громадами були: Кременчуцька Маріїнінська, Переяславська та Полтавська общини сестер милосердя [852, 123–124], а також жіночі комітети – Глухівський, Ніжинський [463; 464], Лохвицький [542, 5], Полтавський, Прилуцький та Стародубський.

Складовою розгалуженої мережі Російського товариства Червоного Хреста були й сільські відділення Організації. Ще раз наголосимо, що питання, пов'язані із організацією та функціонуванням сільських громадських об'єднань, а також з мотивацією участі населення в сільських статутних організаціях періоду кінця XIX – початку XX ст., у сучасній українській історіографії залишаються ще малодосліджуваними. Між тим, ми стверджуємо про існування та функціонування сільської складової червонохресного руху в Україні. На підтвердження цього факту зафіксовано діяльність окремих місцевих сільських відділень Російського товариства Червоного Хреста. Наприклад, у с. Радьківка Прилуцького повіту, у с. Вишняки та с. Оболонь Хорольського повіту, у с. Піски, м-ку Чорнухи, м-ку Варві, м-ку Вороньки і с. Гнідичі Лохвицького повіту та інші.

Організаційна структура Російського товариства Червоного Хреста мала такий вигляд: Головна управа – Місцеві філії (окружні та місцеві управління) – Місцевий осередок (комітети, общини сестер милосердя) – Місцеве сільське відділення.

Основна мета усіх осередків Російського товариства Червоного Хреста Лівобережжя України, до середини 1914 р. полягала лише в акумуляції коштів на рахунках Товариства. Про це свідчать звітні документи, які місцеві структури подавали до Головної управи. Згідно них кошти накопичувались у різний спосіб:

- перший – це збільшення кількості дійсних членів Філії чи Осередку, і, як результат, збільшення кількості суми членських внесків;
- другий – організація збору пожертв через поштову мережу;
- третій – організація збору пожертв через «кухольний збір» у церквах, за попереднього погодження із церковною владою;
- четвертий – продаж книг із логотипом Російського товариства Червоного Хреста. Наприклад, у 1896 р. Глухівський осередок звітував про продаж 15 примірників «Исторического очерка деятельности Российского общества Красного Креста» [96, 5]; продаж конвертів зі знаком Червоного Хреста тощо;
- п'ятий – організація і проведення благодійних культурно-освітніх заходів. Так, у 1895 р. Козелецьким осередком було організовано платний сімейно-танцювальний вечір; у 1896 р. – «організовано свято новорічної ялинки із сімейно-танцювальним вечором та торгівлею» [95, 58; 96, 21]; у 1897 р. Глухівський осередок організував публічну лекцію лікаря Шмулевича [97, 6 зв.] тощо.

Частину зібраних коштів, окремі філії витрачали на будівництво спеціальних приміщень, які мали використовуватися як лікарні, шпиталі та лазарети. Так, наприкінці XIX ст. Глухівський осередок розпочав будівництво лікарні для інфекційно-хворих бідних людей (хворих на пропасницю), Суразький осередок – лікарні для німецьких сестер милосердя [96, 31]; діяльність Полтавської філії у 1908 р. базувалася навколо будівництва хірургічної лікарні у м. Полтава (16–20 ліжок). Фінансовим підґрунтям для будівництва стали кошти на рахунку Філії («на випадок війни» – 48 тис. руб.) [854, 72–73].

Події 1914 р. змінили основний напрям у функціонуванні філій та осередків Російського товариства Червоного Хреста, з цього часу нагальним стала організація збору добровільних пожертв для здійснення матеріальної підтримки солдат на фронті та надання допомоги хворим і пораненим солдатам. Жіночі комітети додатково турбувалися про утримання та розвиток власних установ [64; 71].

У період другої половини 1914 р. у межах Лівобережжя України фіксується поновлена діяльність Гадяцького, Золотоніського (з 5 вересня 1914 р.), Кобеляцького, Конотопського, Костянтиноградського, Лохвицького (не пізніше 26 липня 1914 р.) [226], Лубенського, Миргородського, Прилуцького, Хорольського та Стародубського осередків. У цей початковий період новостворені організації фінансово підтримувалися земствами. Наприклад, для забезпечення ефективної роботи свого територіального осередку Російського товариства Червоного Хреста Прилуцьке земство асигнувало на його потреби 3000 руб. [274, 10].

Відомо, що Полтавський жіночий комітет 15 квітня 1915 р. організував і провів у межах м. Полтави кухлевий збір, кошти з якого планувалось використати на виготовлення білизни та придбання військових чобіт. Голова Комітету О. Л. Гриневич особисто звітувала його членам про хід акції, про учасників збору Комітету та про результати. Підсумком одноденного збору у 288 кухлях виявилось 3829 руб. 22 коп. [85, 33, 73].

Переважна більшість місцевих осередків з 1914 р. опікувалась організацією та налагодженням ефективної роботи лазаретів [66; 67; 70; 72]. Так, у підзвітності Кобеляцького осередку знаходився лазарет у с. Нові Санжари, у якому лише за липень-серпень 1916 р. пройшло лікування 456 поранених солдат [87, 3–4]. Секретар Осередку К. М. Шторх за віддану роботу в Товаристві Червоного Хреста був нагороджений орденом св. Станіслава II ступеня [86, 30]. У зоні відповідальності Костянтиноградського осередку знаходився лазарет «Любимівський». Лазарет розташовувався у с. Михайлівка та утримувався за рахунок коштів членів Михайлівського

місцевого відділення Російського товариства Червоного Хреста, кредитної спілки, членів місцевої парафії, землевласників та генерала Львівського [87, 16]. У жовтні 1916 р. цей лазарет відвідав повітовий предводитель дворянства, який залишив свої враження: «Я побачив у ньому зразковий порядок та глибоке сердечне ставлення до поранених солдат» [86, 41]. Такий стан речей забезпечували своєю безкоштовною працею земський лікар З. Ж. Павлов та земські фельдшери Ф. П. Кабанов і В. С. Моторна. У 1916 р. найбільш активні члени Михайлівського відділення Ф. П. Свистун-Хорунжий та К. С. Шкуренко отримали срібні нагрудні відзнаки від Російського товариства Червоного Хреста. Забезпечували роботу лазаретів також Гадяцький (50 ліжок [87, 17]), Лохвицький (75 ліжок [87, 7]), Конотопський [68, 7], Кременчуцький (82 ліжка) [86, 34], Хорольський (100 ліжок [509, 36]) осередки, а також Оболонянське (12 ліжок), Вишняківське (50 ліжок [87, 8, 22–24, 31–34]) та Радківське сільські відділення Прилуцького осередку. Як правило, приміщення під лазарети орендувалися відділеннями Російського товариства Червоного Хреста у приватних осіб, або отримувалися безкоштовно. Наприклад, Пісківський лазарет та Куземинський дитячий притулок безкоштовно розташовувалися у приміщенні народних будинків [586, 6–7].

Є підстави припустити, що під егідою Золотоніського осередку було розгорнуто пропагандистську роботу у громадських організаціях повіту. Так, у жовтні 1914 р. Лукашівська кредитна спілка асигнувала 30 руб. на побудову лазарету імені селян та козаків Полтавської губернії; у листопаді 1914 р. Лукашівське сільськогосподарське товариство відгукнулося на потреби родин, чоловіків яких було мобілізовано на фронт (виділило 15 руб. та насінневий матеріал), виступило з пропозицією організувати постійне лікування 1 пораненого з асигнуванням 48 руб. [462, 40–41]. Серед членів Золотоніського осередку були і члени Золотоніського благодійного товариства: М. Г. Семичева, А. В. Марковська, Л. Н. Сафронова, Л. К. Лашенко, М. С. Мержвинська та З. Д. Ігнатовська [539, 1].

Констатуємо, що не всі місцеві осередки Російського товариства Червоного Хреста організували функціонування лазаретів у 1914 р. Наприклад, члени Миргородського осередку спромоглися організувати лазарет лише у 1917 р. [153]. Але названий недолік у його роботі компенсувався налагодженими організаційними роботами з акумуляції грошових та речових пожертв на користь солдат.

У підзвітності Лохвицького місцевого осередку знаходилося п'ять відділень: у с. Піски, с. Гнідичі, м-ках Чорнухи, Варва та Вороньки.

У с. Піски 12 жовтня 1914 р. було організовано лазарет на 12 ліжок, на чолі якого став колезький радник, лікар І. О. Бродський [478]. Він безкоштовно здійснював медичну допомогу. Натомість робота фельдшера та двох сестер милосердя оплачувалася. Утримувався лазарет за рахунок коштів Лохвицького місцевого осередку [87, 11]. Станом на кінець 1915 р. до складу цього сільського Відділення входило 23 дійсних члена та 80 членів-змагальників, з яких до складу правління було обрано 10 осіб [896, 7]. Окрім безпосередньої роботи в лазареті, члени сільського Відділення організували для біженців місця тимчасового проживання та пункти харчування [82], зокрема, останній функціонував при залізничній станції Лохвиця. Але чи не найголовніше було те, що члени Відділення займалися транспортуванням поранених від залізничної станції Лохвиця до безпосередніх місць їхнього лікування. До грудня 1915 р. поранені прибували до розподільчого пункту у м. Київ, потім по залізниці до станції Лохвиця, де надавалась перша медична допомога. Згодом їх спрямовували по лазаретам. 3 грудня 1915 р. розподільчий пункт було організовано у м. Кременчук, що значно прискорило терміни надання медичної допомоги. Перевезення поранених та хворих здійснювалося лише завдяки громадянській позиції членів Писківського відділення, і, зокрема, заступника голови, волосного старшини – М. В. Кривобока: «Перевезення хворих та поранених спричиняло великі труднощі і покладалося в обов'язок на пісківців, які, незважаючи на це, з

особливою увагою та турботою ставились до цієї справи і по мірі сил задовольняли потреби у перев'язувальних матеріалах» [225, 21–23].

Гнідинське сільське відділення організувало з лютого 1915 р. функціонування лазарету на 7 ліжок. Утримувалися поранені на засоби, які було зібрано членами Відділення та частково на урядові субсидії [87, 6]. Відомо, що повне утримання пораненого визначалося у 1 руб. 12 коп. при харчуванні у 47,2 коп. Гнідинське відділення було єдиним у Лохвицькому повіті, яке зафіксувало забезпечення поранених книгами з Осередку та передплату журналу «Русский Инвалид» [225, 26–27].

Чорнуське сільське відділення було відкрито 14 вересня 1914 р. і одразу розпочало свою діяльність. На його чолі перебували стат. рад. А. О. Дорошенко (1914–1915 рр.) та свящ. о. Ф. А. Семенов (1915 р.). До складу Відділення входило 77 дійсних членів та 48 членів-змагальників. Його діяльність полягала у забезпеченні ефективної роботи лазарету, який відкрився 5 жовтня 1914 р. у двох орендованих приміщеннях місцевого купця С. І. Дятлова. Останній, до речі, був одним із трьох заступників голови правління Відділення. Усі дійсні члени виконували свої обов'язки безкоштовно. Натомість медичний персонал у лазареті працював за грошову винагороду. Функціонував лазарет за рахунок коштів від приватних осіб та військового міністерства [87, 9]. Для фінансової підтримки роботи лазарету в липні та серпні 1915 р., завдяки організаційній роботі ще одного заступника голови відділення С. К. Бугаєву, було проведено благодійні вистави, на перегляд яких запрошувались і солдати [225, 18–20]. У Чорнуському лазареті доступними було 22 ліжка.

Варвинське сільське відділення, найменш чисельне (28 членів та 7 членів-змагальників), окрім забезпечення функціонування лазарету на 15 ліжок за рахунок приватних пожертв [87, 10], заснувало грошовий фонд на післявоєнну реабілітацію солдат; організувало лише у другому півріччі 1915 р. 8 благодійних вистав; налагодило відправлення різдвяних подарунків

на фронт. Членський внесок для дійсних членів Відділення складав – 5 руб., для членів-змагальників – 1 руб. 6 коп. [206, 24–25].

Воронківське сільське відділення в листопаді 1915 р. організувало збір пожертв у межах Воронківської волості, завдяки яким відправило на фронт сорочки (79 шт.), кальсони (86 шт.), кисети з тютюном (111 шт.), конверти (2 коробки), поштовий папір (2 пачки), папір для паління (10 фунтів), цвяхи (4 фунти), сірники (100 коробок), гудзики (300 шт.), дратву (100 мотків), нитки (10 мотків), голки (100 штук) тощо [206, 28–29].

Звітно-статистичні матеріали по сільським відділенням Лохвицького осередку Російського товариства Червоного Хреста за 1915 р. засвідчують наступне:

- у Чорнуському відділенні (засн. 13.10.1914 р.) пройшли лікування 219 чоловік, коштів на 1.07.1915 р. числилось 631 руб. 11 коп., за півроку прибутки склали 3608,26 руб., видатки – 3184,24 і, відповідно, на 1.01.1916 р. залишалось 424,02 руб.;

- у Пісківському відділенні (засн. 12.10.1914 р.) пройшли лікування 95 чоловік, коштів на 1.07.1915 р. числилось 521 руб. 13,5 коп., за півроку прибутки склали 1814,50 руб., видатки – 1346,10 і, відповідно, на 1.01.1916 р. залишалось 468 руб., 3,5 коп.;

- у Варвинському відділенні (засн. 18.10.1914 р.) пройшли лікування 122 чоловік, коштів на 1.01.1915 р. числилось 120 руб. 61 коп., за рік прибутки склали 4061,35 руб., видатки – 3380,45 і, відповідно, на 1.01.1916 р. залишалось 801,96 руб.;

- у Гнідинському відділенні (засн. 11.02.1915 р.) пройшли лікування 55 чоловік, коштів на 1.07.1915 р. числилось 540 руб. 3 коп., за півроку прибутки склали 1053,91 руб., видатки – 889,95 і, відповідно, на 1.01.1916 р. залишалось 163,96 руб.;

- у Воронківському відділенні на 1.07.1915 р. числилось коштів 101 руб. 21 коп., за півроку прибутки склали 209,04 руб., видатки – 179,16 і, відповідно, на 1.01.1916 р. залишалось 29,88 руб.;

- у Лохвицькому осередку (засн. 4.10.1914 р.) пройшли лікування 921 чоловік, коштів на 1.01.1915 р. числилось 5506,63 руб., за рік прибутки склали 29661,1 руб., видатки – 2199,93 руб. і, відповідно, на 1.01.1916 р. залишалось 7667,19 руб. Структурно вищезазначений матеріал представлено у додатку Д (таблиця 18).

Показовим є і співвідношення чоловіків та жінок у осередках і відділеннях Російського товариства Червоного Хреста. Як засвідчують опрацьовані матеріали, традиційно перевага залишалась за чоловіками, власне як і в інших сільських громадських організаціях, окрім «жіночих» комітетів. Так, у Лохвицькому осередку Російського товариства Червоного Хреста станом на кінець 1915 р. серед 99 членів 73,7% склали чоловіки, а 26,3% жінки; у Чорнуському відділенні серед 74 членів зафіксовано співвідношення 75,7% та 24,3% на користь чоловіків; у Варвинському відділенні серед 27 осіб – 81,5% та 18,5% відповідно; у Гнідинському відділенні серед 27 осіб – 85,2% та 14,8% відповідно, у Вороньківському відділенні серед 35 осіб – 88,6% та 11,4% відповідно; до Пісківського відділення входило 100% чоловіків (23 особи). Більш докладно статеве співвідношення у Лохвицькому осередку Російського товариства Червоного Хреста відображено у додатку Д (таблиця 19).

Діяльність місцевих відділень Російського товариства Червоного Хреста спрямовувалася згідно рішень загальних зборів, управління Осередку та жіночого комітету. Так, Лохвицький осередок за друге півріччя 1915 р. збирався 7 разів. На цих засіданнях було розглянуто 70 питань, тобто в середньому на одному засіданні обговорювалося 10 питань.

Прибутки осередків склалися із членських внесків, кухлевих зборів, щомісячної фінансової підтримки з боку земських установ та асигнувань на утримання іменних ліжок, надходжень від благодійних вистав, лотерей тощо. Так, згідно циркуляру Головної управи Російського товариства Червоного Хреста від 21 серпня 1915 р. за № 32 «Про збір пожертв у вигляді теплих речей для армії та грошової підтримки (за підписними листами)»,

Пісківським відділом Лохвицького осередку було отримано: від Є. М. Божко 8 столиків та 4 табуретки, від Гамаліївської економії 2 ліжка, 2 матраци, 4 простирадла та 20 руб. від урядника Лимаря на організацію харчування солдат у різдвяні свята [225, 23]; восени 1914 р. зафіксовано проведення лотереї, кошти від якої було спрямовано на ліки для 6 поранених у Пісківському лазареті [485, 5]; 16 січня 1916 р. у Радьківському відділенні Прилуцького осередку в лазареті було організовано виставу для поранених воїнів [935, 3]; у січні 1916 р. Лохвицький жіночий комітет теж організував благодійну виставу, зібрані кошти від якої було спрямовано на лікування поранених [541, 6]. Зазначимо, що збір фінансових коштів відбувався на основі квитанційних книжок за суворої звітності.

Складовою частиною благодійної діяльності осередків Російського товариства Червоного Хреста була організація збору та відправки на фронт різдвяних подарунків для армії. Подарунки спрямовувалися до конкретної частини в супроводі представників обох сторін. Наприклад, на Різдво 1915 р. Лохвицький жіночий комітет відправив наступний перелік речей: кальсони (258 шт.), сорочки чоловічі (306 шт.), сорочки жіночі (12 шт.), портянки (377 шт.), шарфи (5 шт.), печатки (8 пар), носові хустинки (12 шт.), панчохи (3 пари), халати білі (12 шт.), кисети (250 шт.), папір для паління (1 стопка та 6 пачок), газетний папір (1 пуд), поштовий папір (16 пачок), конверти (11 пачок та 7 коробок), олівці (10 дюжин), кремній (400 шт.), кресала (250 шт.), губки (250 шт.); Управління Комітету: сало (10 пуд.), цукор (5 пуд.), сухарі та коржики (10 пуд.), тютюн махорку (9 пуд.), сірники (200 коробок), насіння (1 мішок), гірчицю (1 ящик), узвар (18 мішків), мило (10 пудів), перочинні ножі (1 шт.), олівці хімічні (1 дюжина); від правління Харківської кредитної спілки: тютюн махорку (4 фунта), папір для паління (73 листа), сірники (12 коробок), перчатки (4 пари), конверти (22 шт.), поштовий папір (24 аркуша), олівці (4 шт.) тощо.

Окрім організації допомоги для армії, Російського товариства Червоного Хреста турбувалося про забезпечення мінімальних умов життя біженцям та

вимушеним переселенцям. Місцеві відділення організували збір коштів та облаштовували місця тимчасового притулку й пункти харчування. Наприклад, 29 та 30 серпня 1915 р. Лохвицьким жіночим комітетом було організовано перший збір речей та грошей у м. Лохвиці на користь біженців; 20 вересня 1915 р. цей же Комітет організував кухлевий збір.

Тетянинський комітет (офіційна назва – Комітет її височества великої княжни Тетяни Миколаївни з надання тимчасової допомоги постраждалим від військових лих) займався у тому числі й систематизацією відомостей про біженців, які мешкали у Полтавській губернії [84, 111]. Згодом (на початку 1917 р) до сфери відповідальності Комітету потрапили три дитячі притулки: у м. Полтава на 110 дітей, у м. Лохвиця на 75 дітей та у м-ку Куземин Зіньківського повіту на 10 дітей [83, 12]. Останній викликає для нас інтерес, як такий, що знаходився в сільській місцевості та в його роботі було задіяне місцеве населення з виявленою громадською позицією. Приміщення для притулку було надане безкоштовно. Завідувачка притулку теж виконувала свої обов'язки безоплатно, натомість учитель рукоділля отримувала 25 руб., окрім того оплати праці вимагали кухарка, прачка, няні та двірник. Кошторис на утримання притулку складав 345 руб. Така сума обґрунтовувалась «високими цінами на одяг та взуття, їхнім швидким зношуванням дітьми, віддачею одягу дітям, яких забирали батьки; потребою чималої кількості опалювального матеріалу для приготування їжі та підігріву води; необхідністю приведення приміщення до зимового сезону» [83, 17] тощо. До 1917 р. притулок існував під егідою Південноросійської обласної земської переселенської організації на кошти, які остання отримувала у кредит. У зв'язку з припиненням кредитування наприкінці 1916 р. притулок залишився без засобів до існування. Аби не втратити цей опікунський осередок, Тетянинський Комітет узяв його під свою опіку [83, 55, 61].

Містечко Куземин на початок Першої світової війни вже мало традицію статутного громадського та фінансового руху. Так, у 1908 р. тут виникло Куземинське сільськогосподарське товариство, яке, разом із Ощадно-

позичковим товариством та Товариством споживачів, у 1915 р. увійшло до складу місцевого Просвітницького товариства [867, 450–451].

Видатки осередків Російського товариства Червоного Хреста та їхніх відділень, наприклад, у 1915 р., були наступними: на тканину для білизни, халати та фуфайки; на купівлю ліжок, дощок та фурнітури до них; на перев'язочний матеріал, хірургічні інструменти та медикаменти; на оплату праці лікарям, сестрам милосердя та обслуговуючому персоналу; на утримання поранених; на харчування працівників лазарету; на опалення та освітлення лазаретів; на прання білизни; на канцелярські видатки; на оплату праці секретаря; на поштово-телеграфні видатки; на перевезення поранених та виїзди у справах Осередку чи Відділення; на подарунки для солдат армії; на видатки по розповсюдженню відомостей про війну тощо.

Перша світова війна поставила на порядок денний перед громадськими об'єднаннями і розв'язання нового для них завдання – організацію післявоєнної реабілітації поранених та скалічених солдат. Так, у 1916 р. Лохвицький жіночий комітет за головування М. І. Туган-Барановського, розглядав його пропозицію про розширення діяльності правління в бік організації надання допомоги воїнам, які отримали каліцтва на війні. Таку допомогу можливо було здійснити через організацію спеціальних курсів з основ сільськогосподарських наук [543, 5]. Ця ж пропозиція обговорювалась і на одному із засідань Лохвицького сільськогосподарського товариства.

Потрібно зазначити й наголосити, що в межах досліджуваної території функціонували відділення Загальноросійського земського союзу допомоги хворим та пораненим солдатам (з 30 липня 1914 р.). Оскільки не виявлено жодного сільського осередку цього об'єднання, воно природньо не потрапило до сфери наших інтересів.

Отже, діяльність одного з найстарших та найчисельніших громадських об'єднань Російської імперії – імп. Товариства Червоного Хреста у період останньої третини XIX – початку XX ст. зафіксовано й у межах сучасних кордонів України. Усі місцеві філії з їхніми осередками та общинами сестер

милосердя провели надзвичайну роботу (за обсягом та результатом) у напрямках допомоги солдатам на фронтах, пораненим воїнам у місцевих шпиталях та лазаретах, а також у напрямі підготовки жіночого санітарного персоналу. Наголошуємо, що його представництва було відкрито не лише в губернських та повітових центрах України, а й в окремих селах. Саме з початком Першої світової війни відбувся активний процес розширення територіального представництва Російського товариства Червоного Хреста в Україні. Мережа Товариства на Лівобережжі визначалася наступними показниками: з 15 повітів Полтавської губернії – 14 мали місцеві філії, з 15 повітів Чернігівської губернії – 12 філій. Зафіксовано функціонування 3 общин сестер милосердя, 6 жіночих комітетів та принаймні 11 сільських місцевих відділень. Переконані, що функціонування останніх свідчить на користь констатації факту існування, хоч і в обмеженому обсязі, селянської громадської інституціональної ініціативи. Показовою у цьому плані є організаційна структура Лохвицького місцевого комітету (Полтавська філія), який включав у себе 5 сільських відділень.

Структура та принципи їхньої організації були аналогічним до організаційних основ добровільної громадської організації: періодично скликалися загальні збори членів товариств, обиралися правління у складі голови, його заступника, скарбника, секретаря, діяла ревізійна комісія, щорічно друкувалися звіти тощо.

Період діяльності Російського товариства Червоного Хреста на Лівобережжі України до 1914 р. був періодом накопичення фінансових коштів. Події Першої світової війни змінили напрями допомоги, масштаби діяльності і спричинили розширення адміністративно-територіальної структури Товариства. На шлях соціально-медичної допомоги стали і українські селяни, які об'єднувалися в добровільні організації під егідою Червоного Хреста. З початком Першої світової війни розпочалася мобілізація громадськості на потреби допомоги фронту, яка спричинила активізацію явища громадянської відповідальності або активного патріотизму. Завдяки

роботі сільських громад Російського товариства Червоного Хреста в Україні лікарську допомогу отримали тисячі поранених та скалічених солдат, значні обсяги матеріальної та фінансової підтримки було спрямовано до лав діючої армії, відбулася консолідація частини сільського населення на ґрунті благодійності та доброчинності. Діяльність українських сільських осередків Російського товариства Червоного Хреста забезпечували місцева громадська ініціатива та свідоме ставлення до виконання узятих на себе обов'язків. Вони функціонували як структурні підрозділи добровільного статутного громадського об'єднання, сукупна наявність яких у межах держави визнається однією з ознак громадянського суспільства.

5.3. Сільські відділення імператорського Російського товариства порятунку на водах

Громадська підтримка ініціювання у сфері створення служби порятунку людей на водах в Російській імперії була складовою загальноєвропейської тенденції. Історія світової громадської ініціативи щодо організації рятувальних робіт на водах відома з 1789 р., коли поблизу узбережжя Великобританії потерпів аварію корабель «Adventure». Успішна тенденція щодо організації товариств, які б займалися рятуванням людей на водах, виникла в 20-х рр. XIX ст. у Англії шляхом створення Національного інституту для збереження життя від корабельних аварій. З часом, аналогічні організації виникли у Франції (1865 р, Національне товариство порятунку на морі), у Німеччині (1865 р., Німецьке товариство рятування на морі), Іспанії (1880 р.), Португалії (1892 р.), Італії (1872 р.) та в інших країнах.

Актуальне питання збереження людських життів, яке держава самотужки не могла вирішити, узяли на себе небайдужі громадяни, зокрема флотський офіцер О. Ф. Фрейган, який зі своїми однодумцями 4 квітня

1866 р. виступив з ініціативою збору коштів для створення рятувальних станцій. Зібрані ресурси (60 тис. руб.) стали тією фінансовою основою, завдяки якій відбулося зародження майбутнього Російського товариства рятування на водах. Через рік, 28 липня 1870 р., було створено спеціальний комітет під головуванням генерал-ад'ютанта віце-адмірала К. М. Посьєта з метою розробки статуту нового Товариства [555]. 3 липня 1871 р. «Статут Товариства надання допомоги при корабельних аваріях» було затверджено імператором Олександром II [359]. Російське товариство рятування на водах стало одним із небагатьох добровільних громадських об'єднань в Російській імперії, якому вдалося повною мірою виконати статутні завдання задля досягнення поставленої мети – корінним чином змінити статистичні дані щодо потоплеників у країні на користь зменшення цих показників. Оголошена мета отримала позитивні відгуки на місцях, завдяки чому Товариство мало достатньо розгалужену структуру, що включала в себе округи та відділення. Подібна структура була лише в Російському товаристві Червоного Хреста та Російському пожежному товаристві. До складу Російського товариства рятування на водах входили особи різних соціальних станів та статків. Існувала система преміювання найбільш активних членів.

У 1880 р. Товариство отримало нову назву – Товариство порятунку на водах, а з 16 листопада 1892 р. статус «імператорського». Таким статусом нагороджувалося громадське об'єднання, результати діяльності якого визнавалися вагомими перед державою.

Зміни у статусі та в діяльності товариств об'єктивно викликали й необхідність перезатвердження їхніх основних нормативних документів «Статутів». «Статут» Товариства порятунку на водах, наскільки нам відомо, перезатверджувався кілька разів – 13 березня 1872 р., 31 березня 1894 р. та 22 травня 1904 р. [350; 351]. Інформацію про те, що Російське товариство рятування на водах перезатверджувало свій «Статут» після введення в дію «Тимчасових правил про товариства та союзи» від 4 березня 1906 р. в історіографії не представлено.

Важливо вказати, що з моменту свого виникнення Товариство знаходилося під опікуномством її імператорської величності государині імператриці Марії Федорівни. Окрім Російського товариства рятування на водах, Марія Федорівна опікувалася ще й Жіночим патріотичним товариством, особисто очолювала Відомство установ імператриці Марії та Російського товариства Червоного Хреста.

Організаційна структура Російського товариства рятування на водах мала наступний вигляд: Головна управа – Місцеві округи (окружні управління) – Місцева окружна філія (місцеве правління) – Місцеве сільське відділення.

Метою Російського товариства рятування на водах проголошувалося «надання допомоги усім тим, хто зазнає лиха на морях, озерах та річках у межах Росії». Засобами досягнення мети вбачали організацію низки заходів, серед яких нагальними оголошували створення рятувальних станцій у тих місцях, де фіксувалася найбільша кількість потоплеників.

Членство у Товаристві могло набуватися усіма громадянами Російської імперії без відмінності у статі, званні та статках і визначалося наступними категоріями:

- почесні члени – члени Російської імператорської родини та особи, які «сприяли успішному розвитку діяльності Товариства своїми вчинками або значними матеріальними засобами»;

- дійсні члени, для яких щорічні членські внески складали 5 руб.;

- члени-змагальники, для яких діапазон щорічних членських внесків визначався від 1 до 5 руб.

Фінансування Російського товариства рятування на водах й, зокрема, його окружних правлінь, передбачалося з наступних джерел: щорічних грошових внесків членів Товариства; разових пожертв грошима, рятувальними засобами та іншим майном; зі зборів за організацію публічних лекцій, концертів та інших культурно-громадських заходів, платні за дипломи дійсних членів (за їхньої згоди мати такий документ); окремо прописувалась

можливість організації прямого збору коштів («оголошувати підписки») на пожертви; за відповідного дозволу поліції чи духовенства «виставляти кухлі у церквах» – кухликовий збір [359, 5]. Зібрані фінансові кошти розподілялись таким чином: 90 % залишались на місцях, 10 % спрямовувались до Петербурга частково «на посилення основного капіталу», частково на поточні витрати.

Об'єднання мало свій прапор та печатку. Воно одне з небагатьох, серед чисельних громадських організацій Російської імперії, мало право «за особливу самопожертву та відвагу при рятуванні гинучих людей» преміювати своїх членів: грошовими нагородами, похвальними відгуками 3-х ступенів, срібними та золотими медалями на відповідній стрічці. З кінця XIX ст. було затверджено і знак «Товариства порятунку на водах», який «поєднував в собі символи Товариства порятунку на водах та символи Товариства Червоного Хреста, як символ міжнародної угоди про нейтральність та милостивість на воді і суші» [387, 673]. Цей знак видавався посадовим особам та почесним членам Товариства на період їхнього членства і за умов додаткових фінансових внесків.

Важливо наголосити ще на одній складовій у роботі Товариства. Його «Статут» передбачав створення спеціального грошового фонду, кошти з якого спрямовувались лише на пенсійне забезпечення тих членів, які «отримали каліцтво, або родинам того члена, який загинув при виконанні своїх обов'язків».

Товариство було підзвітне Морському міністерству.

«Статут» передбачав організацію округів (окружне правління) та їхніх філій (місцеві правління): «Окружні правління заснуються в кожній губернії із місцевих членів Товариства у складі голови, секретаря, скарбника та 5–7 членів»; «Якщо в будь-якій губернії знаходиться не одна, а декілька рятувальних станцій, то для кожної з них може створюватися місцеве правління».

У 1899 р. кількість округів Товариства дорівнювала 79, при них відділів – 57, позаокружних відділів – 12 і понад 11 тис. дійсних членів [934]. До Першої світової війни Товариство мало вже 99 округів з 62 відділами [157; 158]. Радянська ж історіографія зазначає, що до 1914 р. Товариством було організовано діяльність у 97 округах і 46 відділах, до складу яких входили 8,2 тис. осіб [772].

Діяльність округів та відділень було спрямовано на утримання в належному стані існуючих рятувальних станцій та створення нових з метою своєчасного надання допомоги потопленикам; визначення відповідної території для купання та плавання; улаштування на ній лавок і спеціальних наметів від сонця; організацію щитів із рятувальними засобами (пробкові кулі, рятувальні кола, шести тощо); позначення відповідними засобами наявності глибоких ям у річках; утримання човна із веслувальником; інформування населення про правила купання та першу допомогу потопленикам через розповсюдження спеціальних листівок: «Заходи надання допомоги потопленикам», «Заходи для повернення потоплеників до життя», «Правила для тих, хто купається у водоймах»; організацію громадських купалень [160; 368; 989].

Усі посадові особи у Товаристві виконували свої обов'язки безоплатно, за винятком секретаря, якщо на те було рішення загальних зборів.

Усі питання, пов'язані з діяльністю Російського товариства рятування на водах вирішувалися на загальних зборах (планових та позапланових). До їхньої компетенції входило: обрання особового складу Головного правління; обговорення та затвердження щорічного плану дій товариства на майбутній період (як правило, на рік) та «Звітів» за попередній рік; присудження нагород; внесення змін до «Статуту» тощо.

Головне правління знаходилося в Санкт-Петербурзі, до його складу входили голова, заступник, 12 членів, секретар, скарбник та інспектор. На посаду голови Товариства міг претендувати «адмірал, генерал, капітан I рангу чи підполковник, який перебував на дійсній службі морського міністерства».

Першим головою головного правління Товариства у 1871–1899 рр. був К. М. Посьєт – відомий діяч російського флоту, у період 1874–1888 рр. був міністром шляхів сполучення, з 1888 р. – членом Державної Ради. Після нього Товариство очолювали адмірал М. П. Казнаков у 1899–1908 рр. та герал Х. Х. Рооб у 1908–1917 рр.

Обмін інформацією головного правління Російського товариства рятування на водах з правліннями округів та відділень відбувався в обох напрямках: перше спрямовувало на місця нормативно-законодавчу інформацію, а другі – щорічні розширені звіти про діяльність Осередку, клопотання про відзначення роботи своїх членів на користь Товариства. Один представник від кожного Округу мав право дорадчого голосу з можливістю бути присутнім на засіданнях головного правління та на щорічних загальних зборах Товариства.

Однією з особливостей функціонування громадської організації була обов'язкова звітність кожного структурного підрозділу про свою роботу. Звіти округів та відділень, після затвердження їх на річних зборах, спрямовувалися до головного правління. Сумарний річний «Звіт» по Товариству затверджувався на річному засіданні загальних зборів. Після набуття чинності «Тимчасових правил» 1906 р. усі громадські об'єднання зобов'язані були спрямовувати до канцелярії губернатора два примірники, бажано друкованого, тексту «Звіту».

З 1891 до 1917 рр. Товариство щомісяця друкувало «Журнал спасання на водах», редактором якого був відомий гідрограф Ю. М. Шокальський. Усі члени Товариства у Санкт-Петербурзі безкоштовно отримували цей часопис. Під егідою Товариства друкувалися й інші неперіодичні видання [538; 901; 994].

На кошти Товариства, які збиралися по всій Росії, у 1893–1894 рр. у Санкт-Петербурзі було побудовано власне приміщення, що збереглося до наших днів. У будинку діяли канцелярія, музей, розташовувався зал для

загальних зборів членів Товариства. Періодично у приміщенні проводились публічні лекції й інших осіб та об'єднань [533; 916].

У 1917 р. ефективну діяльність Російського товариства рятування на водах було зупинено. Декрет нової влади Товариство заклав, а майно націоналізував: «Рада Народних Комісарів постановила: 1) Грошові капітали, рухоме та нерухоме майно Товариства порятунку на водах оголошується власністю Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки; 2) Доручається Головному правлінню водного транспорту прийняти майно та справи головного правління, обласних та районних комітетів Товариства у своє розпорядження» [111, 539].

Таким чином, стверджуємо, що Російське товариство рятування на водах було однією з масових громадських організацій в країні. У її лавах, за різними підрахунками, числилося від 8 до 12 тис. осіб. Основний результат діяльності Товариства визначається організацією на усій території Російської імперії мережі рятувальних станцій та постів, успішне функціонування яких забезпечило тисячі врятованих життів. Членство та перебування на керівних посадах у Товаристві було почесним серед представників морських професій та губернських чиновників вищого рангу. Рядові ж члени вважали за свій громадський обов'язок бути причетними до такої важливої справи, як зменшення смертності на водоймах.

Не заглиблюючись у питання створення організаційної структури Товариства рятування на водах у межах українських губерній, зазначимо, що на сьогодні доступними є офіційні звітні матеріали наступних його окружних правлінь – Полтавського [251–253], Катеринославського [116–118], Київського [154; 722], Миколаївського [229], Харківського [150] та Чернігівського [265].

До сфери наших наукових інтересів потрапляють два правління – Полтавське та Чернігівське. Полтавський округ Російського товариства рятування на водах було створено у 1893 р. Маємо інформацію, що окремі земства перераховували кошти на потреби Полтавського правління.

Наприклад, у 1902, 1903, 1904, 1906, 1913 рр. Золотоніські повітові збори перераховували по 50 руб. [128, 86–87; 182, 80–81; 183, 88; 184, 88; 188, 116]. Є дані, що до складу Округу станом на 1.01.1908 р. входило 6 почесних, 60 дійсних та 3 члени-змагальники; на 1.01.1911 р. – усього 77 осіб, з них пожиттєвих – 1, пожиттєвих змагальників – 3, дійсних членів – 53 особи, членів-змагальників – 20 осіб [238, 9–11]. Сфера інтересів членів Полтавського округу зосереджувалась лише на територіальних межах м. Полтава. Зокрема, Правління облаштувало дві нові купальні «з окремими 8 номерами при них, паркан, касу й інші будівлі»; придбало приміщення колишньої Інститутської водокачки; організувало сарай для човнів; провело концерт у м. Пирятин, кошти від якого було спрямовано на рахунок Товариства; ремонтувало рятувальні станції (5 у межах міста); придбало необхідний інвентар для рятування людей. Активна діяльність Осередку традиційно відбувалась у літній сезон – з 1 травня по 20 вересня.

До зони відповідальності Полтавського округу входило Кременчуцьке окружне правління. У складі Кременчуцької філії станом на 1911 рахувалося 4 почесних, 67 дійсних, 4 змагальники, а у 1914 р. – 63 дійсних, 4 почесних, 4 змагальники; у 1913 р. – 46 осіб, з яких: 4 почесних та 42 дійсних членів.

За кошти Відділу утримувались наступні рятувальні пости [149, 14–15]:

- по лівій притоці Дніпра, на р. Кагамлик, поблизу пивовареного заводу І. Я. Ямпольського «з човном системи фан-дер-Фліта, забезпечений рятувальним знаряддям, працює матрос». З метою зберігання спецзасобів та перебування матроса, було побудовано спеціальне приміщення («дерев'яний, критий тесом барак»);

- рятувальна плавуча станція (човен, матрос, рятувальне знаряддя). Побудована поблизу пароходних та вантажних пристаней. Тут же у 1912 р. побудовано приміщення («барак») із 6 кімнат з майданчиком для спостережень та теплою кімнатою для матроса-зимівника;

- поблизу крюківського залізничного мосту та портових купалень. Пост існував за кошти членів правління А. Гр. та Л. С. Залкінд;

- біля плотів у лівого берега Дніпра нижче вантажних пристаней (човен та матрос);

- у м-ку Потоках на р. Пеле (18 верст від Кременчуга; човен та матрос). Планувалося запуснути на період дачного сезону у 1911 р., у який очікувався приїзд до 3 тис. відпочиваючих.

Філія зобов'язувала усіх утримувачів 4-х човникових пристаней придбати рятувальні кола для попередження нещасних випадків. Прибутки Філії склалися: із членських внесків, пожертв, прибутків від організованих заходів, відсотків з капіталу, за продані рятувальні круги та кулі. Згідно звітної документації у 1910 р. сталося 11 нещасних випадків, врятовано 14 осіб. У м. Кременчук та повіті – втопилося 10 осіб.

Чернігівське окружне правління Російського товариства рятування на водах виникло у 1894 р. [400, 69; 805]. Для ефективної організації Чернігівського окружного правління, його керівництво 9 серпня 1894 р. клопотало перед Чернігівською губернською управою про «можливість надати Товариству сприяння у призначенні йому щорічного грошового фінансування за прикладом деяких інших земств, губернських та повітових, а також міських громад, які здійснюють таке сприяння Товариству майже з самого моменту його заснування». При цьому Чернігівське окружне правління, сподіваючись на позитивне рішення, неоднозначно натякало на той факт, що «про будь-яке сприяння Товариству, голова Товариства повинен повідомляти її величність, августійшу патронессу Товариства» [824, 518]. Чернігівська губернська управа не задовольнила прохання Чернігівського окружного правління, мотивуючи відмову достатньо показовим ставленням власне до ідеї громадської самоорганізації допомоги потопленикам і переадресовуючи прохання на ничжий, повітовий або міський рівні: «маючи на увазі, що сфера діяльності Чернігівського окружного правління Російського товариства рятування на водах, за неможливістю ним організувати рятувальні станції в усіх прирічкових пунктах губернії, – повинна буде обмежитися лише влаштуванням таких станцій у найбільш

населених пунктах, як, наприклад, прирічкові міста, які, без сумніву, прийдуть на допомогу правлінню», а також тим, що «справа рятування на водах не входить до компетенції губернського земства». Разом з тим, вкажемо, що на початку нового фінансового 1895 р., комісія з кошторису при губернській управі все-таки знайшла можливість виділити Чернігівському окружному правлінню одноразову субсидію в розмірі 100 руб. [475, 169].

Беручи до уваги той факт, що Чернігівське окружне правління діяло до 20-х рр. XX ст., друковані звітні матеріали збереглися лише за перший 1894–1895 рік його діяльності [265]. Натомість фонди Державного архіву Чернігівської області частково компенсують цю відсутність і на підставі 205 справ дають нам уявлення про діяльність Окружного правління у період 1894–1916 рр. [391, 484].

Зважаючи на проблемне поле наших зацікавлень, а саме вияви громадської ініціативи щодо створення статутних організацій у селах Лівобережжя наприкінці XIX – на початку XX ст., вважаємо за доцільне докладно зупинитися на діяльності єдиного сільського відділення Чернігівського окружного правління – Слобідського або Микільсько-Передмостового. Разом з тим, треба зазначити, що селами Микільську та Передмостову Слобідки ми називаємо лише згідно територіально-адміністративного поділу станом на початок XX ст., але за соціальними характеристиками та характером діяльності їхнього населення, а також за представленими статутними громадськими об'єднаннями (благодійне товариство, товариство сприянню благоустрою, комітет з будівництва храму, ощадно-позичкове єврейське товариство, добровільне пожежне товариство, товариство допомоги бідним євреям) – можемо говорити про своєрідні передміські або урбанізовані села. Адміністративно сс. Микільська та Передмостова Слобідки до 1902 р. входили до Броварської волості, а з 1903 р. Микільська Слобідка стала новим волосним центром Остерського повіту Чернігівської губернії. Передмостова Слобідка адміністративно

підпорядкувалась Микільській. На сьогодні територія колишніх Микільської та Передмостової Слобідок є частиною міської лівобережної території Києва.

Отже, з часу свого заснування Чернігівське окружне правління проводило активну роботу щодо організації та влаштування рятувальної станції у м. Чернігів, а відповідно, і відділень Товариства у м. Новгород-Сіверську, Острі та у Слобідках. Логічним є запитання: чому саме в цих селах виникла нагальна необхідність організації відділення? Опосередковано відповідь на це питання дає нам опис села за 1910 р.: «Село Передмостова Слобідка розташована з обох боків шосе, що з'єднує Київ та Чернігів, між ланцюговим мостом та т.зв. Русанівським мостом; з усіх сторін оточена водою. Населення Слобідки розташувалося у глибокому яру, який щовесни заливається водою» [530, 130–131].

Статутними та нормативними документами Російського товариства рятування на водах передбачалося створення рятувальних постів у тих прибережних місцевостях, у яких спостерігалось скупчення народу, поблизу літніх та зимових переправ, на пристанях, поблизу купалень, мостів, а також у місцевостях, де очікувався розлив річок. Останні класифікувалися за двома розрядами: перший – забезпечувався човном (без весляра) та низкою ручного рятувального приладдя, яке повинно було бути розміщене на спеціальних щитах або стійках, на стіні будинку чи паркані; другий – оснащувався лише ручним рятувальним приладдям. У с. Микільська Слобідка діяв річковий причал [290, 112], щовесни територію сіл заливало настільки, що в народі вона отримала назву «Венеція», і до того ж, села мали «індивідуальний вигляд»: «уздовж шосе із самого ранку до пізньої ночі тягнуться потоки людей до Києва, або повертаються з нього. Частина Слобідки, що знаходиться поблизу ланцюгового мосту завжди заповнено людьми – це постійно працюючий базар» [530, 131]. Варто зазначити, що під час спорудження першого Київського капітального мосту – Миколаївського ланцюгового мосту (існував у 1853–1920 рр.), було додатково побудовано 4 дерев'яні мости, які вели до Микільської Слобідки та Броварського шосе.

Під час весняних повеней ці мости регулярно руйнувалися, що спричиняло людські втрати.

Отже, необхідність організації Осередку Російського товариства рятування на водах можна зрозуміти.

Ініціативну групу щодо створення Слобідського осередку очолив земський начальник 4-ої ділянки Остерського повіту, колезький асесор М. О. Максимовський. Основним завданням оголошувалася організація у Слобідках рятувального посту I розряду.

Для забезпечення роботи Осередку Чернігівське правління асигнувало суму в розмірі 215 руб. 77 коп., яку було покладено на особистий депозитний рахунок М. О. Максимовського до Остерського казначейства наприкінці 1900 р. [101, 10]. Принагідно зазначимо, що у 1900 р. поліцейський наглядач Передмостової Слобідки отримував 300 руб. квартирних коштів на рік [290, 74].

З 1901 р. Слобідський осередок офіційно розпочав свою діяльність. До складу правління було обрано: головою відділення – М. О. Максимовського, членами – поліцейського наглядача обох Слобідок, члена Остерського повітового поліцейського управління, колезького реєстратора М. М. Миклашевського; начальника Київського заставного будинку шосейних податків поблизу Миколаївського ланцюгового мосту, титулярного радника П. І. Зубовського, міщан М. Кобарисова, Г. Зборомирського, М. Д. Аристархова [101, 12]. Останній у 1908 р. увійшов до числа членів-засновників Товариства сприяння благоустрою с. Передмостової Слобідки [401, 262].

Обов'язки спостереження за діяльністю Слобідського осередку, так само як і за будь-якою іншою організацією на підконтрольній території, було покладено на Остерського повітового справника, кол. рад. І. М. Дідевича (працював до середини 1904 р.).

Три роки Слобідський осередок функціонував без особливих проблем, доки у середині 1904 р. не відбулась персональна зміна Остерського

повітового справника. До виконання обов'язків приступив титулярний радник Ф. М. Гузарський, який з метою перевірки діяльності Осередку у Слобідках особисто відвідав села. Після безпосереднього огляду виявилось, що «ніякого рятувального посту у Слобідках не існує», про що Ф. Гузарський, згідно посадових інструкцій, повідомив Чернігівське окружне правління Російського товариства рятування на водах, зазначивши при цьому, що «про подальший розвиток справ щодо рятувального посту у Слобідці відомостей не маю» [101, 10].

Це звернення поклало початок службовому розслідуванню на предмет неефективного використання коштів. Наперед зазначимо, що після 5 років розслідувань, винних знайдено не було і справа організації рятувального посту так і залишилася нереалізованою.

Отже, на початку 1905 р. на ім'я голови Слобідського осередку було спрямовано лист з вимогою надати Чернігівському правлінню ретельні писемні відомості про діяльність об'єднання та кошторис асигнованих коштів. У квітні 1905 р. правління Осередку надало свій «Звіт».

Основна його діяльність полягала в діях щодо оренди рятувального човна, який розташовувався безпосередньо поблизу дамби Передмостової Слобідки недалеко від Миколаївського ланцюгового мосту. Орендні відносини було оформлено між Осередком з одного боку та міщанином-євреєм Я. Поляковим з іншого. За договором-оренди човен обслуговував чоловік, який за необхідності виконував обов'язки рятувальника. Орендні відносини тривали з 1901 по 1905 рр. протягом паводкових або літніх місяців. Загальна сума витрат становила 184 руб., зокрема у 1901 – 100 руб., у 1902 р. – 24 руб., 1903 р. – 24 руб., 1904 р. – 12 руб., 1905 р. – 24 руб. У підсумку, із асигнованих 215 руб. 77 коп. на оренду витратили 184 руб. та на канцелярські витрати – 6 руб. Залишок зафіксовано у сумі 25 руб. 77 коп. [101, 12]. І це усе за 4 роки «ефективного» функціонування Осередку. Інша справа, які підходи використовувати до визначення «ефективне» функціонування. З одного боку, є лише свідчення, надані зацікавленою особою, як то факт оренди човна,

факт рятування людей у 1904 р.: «врятували 6 осіб, які каталися по Дніпру поблизу берегів Слобідки», факт відсутності потоплеників: «загибелі людей не було». З іншого боку, керівник Осередку не пояснює, чому в перший рік орендна плата становила 20 руб. на місяць, а у наступні роки – уже 12 руб., звичайно не надає документів чи їхні копії, які б засвідчили сам факт оренди. Чому щорічні строки оренди становили лише 1 або 2 місяці за умов існування постійної водної небезпеки для людей. Можемо піддати під сумнів і твердження про відсутність потоплеників за 4 роки. Нам нічого не залишається, окрім того, що прийняти на віру записане. Але вже через 4 роки, у 1909 р. за відсутності рятувального човна місцевий священик змушений був відспівувати 37 осіб потоплеників [101, 29 зв.].

Далі, уявлення про роботу Слобідського осередку можна сформулювати лише на підставі єдиної фрази у звіті: «Зборів не було, членських внесків не надходило» – і це за умов 5-річної діяльності Осередку та 48 записаних дійсних членів [101, 12–13]. Згідно норм «Статуту» Російського товариства рятування на водах усі окружні правління та їхні осередки щорічно повинні були звітувати про свою роботу, персональний склад та фінансові надходження. З фінансових надходжень Відділення 90 % коштів, «за винятком пожертв з певною метою», залишались на місцях, інші 10 % надходили до столиці [359, 9]. Чому за 4 роки ніхто не звернув уваги на факт відсутності фінансових надходжень зі Слобідського відділення? Чи спрямовував Осередок щорічні «Звіти» до Окружного правління, а якщо спрямовував – який зміст цих «Звітів», за умов відсутності не лише поточних, а й річних – звітно-виборчих зборів. І взагалі, чи знали 48 членів Слобідського осередку про своє членство в ньому, якщо жодного разу не внесли членські внески, які є необхідною умовою перебування у складі Товариства. Відсутність логічних відповідей на ці та інші запитання спонукає нас до єдиного висновку – Слобідський осередок Чернігівського окружного правління РТПН помітної діяльності не проводив, а асигновані кошти було використано не за призначенням.

На межі 1904–1905 рр. М. О. Максимовський переїхав до Чернігова на постійне місце проживання, отримавши посаду старшого радника 2-го відділення Чернігівського губернського правління. І тут же увійшов до складу правління Чернігівського благодійного товариства [396, 4, 49]. У вересні 1905 р., уже з Чернігова, він звертався до секретаря Чернігівського окружного правління Російського товариства рятування на водах П. С. Жигмонда з клопотанням розглянути питання про субсидювання наступного грошового траншу на суму 50 руб. з метою влаштування «на березі поблизу ланцюгового мосту рятувального посту з човном, засобами, прапорами», мотивуючи прохання тим, що «Передмостово-Микільське відділення Товариства порятунку на водах надзвичайно потребує допомоги для підтримки свого існування, яке має сенс у такій місцевості, як Слобідки». І далі: «... це буде недорого.... Засоби мізерні.... Просимо 50 руб. на охоронця» [101, 14]. Незадоволене клопотання М. О. Максимовського, і як результат, віддалене місце його проживання, фактична відсутність фінансових ресурсів та зацікавлених осіб у Слобідках щодо організації рятувального посту – усе це остаточно поховало будь-які надії на відновлення роботи Осередку.

На початку 1904 р. громада Передмостової Слобідки організувалась у Товариство сприяння благоустрою [336]. У 1910 р., тобто через 5 років після з'ясування фактичної недієвості Слобідського осередку, Чернігівське окружне правління звернулося до правління Товариства благоустрою з клопотанням про виділення коштів на створення рятувальної станції. Відповідь була прогнозованою: «Слобідське товариство благоустрою не володіє вільними фінансовими засобами, і через це жодного асигнування надати не може» [101, 27]. Ще один факт, який підтверджує думку про недієвість Слобідського осередку станом на 1910 р. – це звіт про відвідання завідувача Чернігівської рятувальної станції І. Зубрицького разом з повітовим справником Ф. М. Гузарським підзвітних Чернігівському окружному правлінню Новгород-Сіверської, Остерської та Слобідської рятувальних

станцій. Показово, що на 1910 р. Слобідська рятувальна станція рахувалась, як існуюча.

Згідно «Звіту» для обговорення питання щодо створення Слобідського відділення було зібрано загальні збори іншого новоствореного Благодійного товариства (діяло станом на 1910 р. у складі 10 осіб). За результатами зборів було зроблено висновок, що влаштування Відділення рятування є необхідним, але в черговий раз було підтверджено тезу про те, що «через відсутність на це достатніх засобів, Товариство не може надати матеріальної підтримки». Але результатами відвідування Передмостової Слобідки І. Зубрицький був задоволений: «Я можу сказати, що у Слобідках буде одне з найкращих відділень Товариства» [101, 29 зв.].

У другій половині 1909 р. на чолі Чернігівського осередку Російського товариства рятування на водах став новий губернатор М. О. Маклаков, який «поставив собі за мету наблизити діяльність Товариства до потреб не лише Чернігова, а й усієї губернії» [151, 19–20]. Після розпочатої перевірки щодо функціонування Слобідського осередку, а фактично щодо ролі самого М. О. Максимовського в його ініціюванні та організації робіт Осередку, і виявилась розтрата громадських коштів. Згідно «Звіту» Осередку, у 1910 р., у межах відповідальності Чернігівського правління Товариства, постало дві нові рятувальні станції: у повітових центрах Остер та Новгород-Сіверський, які розташовано на р. Десна. Точних річних даних щодо потоплеників на території Чернігівської губернії ми не маємо, зафіксовано коливання від 100 до 234 осіб (за даними на кінець XIX ст.). У зв'язку з цим переконані, що організація системи рятування на водах через мережу громадських об'єднань була нагальною та необхідною. Інша річ, у констатації принаймні одного факту, сподіваємося не тенденції, безвідповідального ставлення до ідеї порятунку людських життів. Такі факти не потрібно замовчувати, їх потрібно аналізувати. Перспективним вбачається дослідження мотиваційних індивідуальних моментів щодо участі у громадських об'єднаннях. Адже на фоні діяльності низки добровільних громадських об'єднань у сс. Микільська

та Передмостова Слобідки, справа організації Відділення Російського товариства рятування на водах станом на 1910 р. так і не зрушила з місця.

Отже, ще однією групою сільських громадських об'єднань, яку ми виділяємо в межах Лівобережжя України – це місцеві осередки загальноросійських громадських товариств. Виникнення та розгортання їхньої діяльності в період кінця XIX – початку XX ст. характеризується суперечливим та несталим характером. Функціонуючи згідно правових засад, досліджуваним громадським осередкам вдалося створити взаємодію з державою, земствами та сільськими об'єднаннями різного спрямування.

Такі організації (сільські філії й осередки), не маючи власного «Статуту», діяли згідно положень нормативно-правових документів материнської організації. Їхні форми та напрями діяльності було узгоджено й уніфіковано, і лише у окремих випадках вони набували ознак індивідуального спрямування. Сільські об'єднання були презентантами громадської політики у суспільно-корисних сферах. З кінця XIX – початку XX ст. в Російській імперії, і в Україні зокрема, розпочався процес залученням громадського сектора до розв'язання питань збереження людських життів. До системи медично-добровільної допомоги під час військових конфліктів та соціальних потрясінь, а також до мережі нових рятувальних постів і станцій на найбільших водних артеріях країни було залучено тисячі свідомих людей. При безумовно важливій ініціативі допомоги постраждалим, яку було спричинено нагальними потребами, ми фіксуємо увагу і на фактах байдужого ставлення та неефективного управління окремих сільських осередків. Роль очільника та координатора у цих напрямках узяли на себе Російське Товариство Червоного Хреста та Російське товариство порятунку на водах, які були одними з найчисельніших громадських організацій в країні. Процес організації системи забезпечення людей від смерті тривав кілька десятиліть. Врешті, на період 1917 р. в країні було створено мережу осередків медичної допомоги та рятування людей, до складу якої входили і сільські території.

РОЗДІЛ 6

СІЛЬСЬКІ ГРОМАДСЬКІ ОСЕРЕДКИ СОЦІАЛЬНОЇ ДОПОМОГИ

6.1. Благодійні та культурно-просвітницькі товариства

Благодійництво та просвітництво, як явища суспільного життя, в Україні мають глибоке історичне коріння. Їхнє становлення та формування відбувалося разом із розвитком суспільства. Один із періодів піднесення статутного благодійницького та просвітницького руху відбувся наприкінці XIX – на початку XX ст. У когорті об'єднань, які були націлені на розв'язання наявних соціальних проблем стали громадські товариства, у цьому випадку – благодійні та просвітницькі. Факт виникнення, а точніше реєстрації товариств досліджуваного типу залежав від держави. Законодавство Російської імперії дозволяло ініціювати в законний спосіб громадські об'єднання благодійного та просвітницького спрямування, натомість процедура реєстрації «Статуту» та регулювання діяльності благодійних, просвітницьких, театральних, музичних, співочих та інших товариств підлягала суворій регламентації й відбувалася згідно «Тимчасових правил про товариства та союзи» від 4 березня 1906 р. [164, 77]. При цьому у самому документі не були чітко виписані поняття, які б розкривали зміст термінів «благодійність», «просвітництво», «патронаж», «опіка» тощо. У найширшому значенні благодійним товариством визнавалося об'єднання, мета діяльності якого полягала «у наданні різного роду допомоги», а просвітницьким товариством таке, що передбачало «розповсюдження загальної та професійної освіти серед населення».

Згідно з Законом України «Про благодійну діяльність та благодійні організації» (від 26 вересня 2014 р.) під поняттям «благодійне товариство»

визнається благодійна організація, яка створена не менше ніж двома засновниками та діє на підставі «Статуту». Метою благодійних організацій не може бути одержання й розподіл прибутку серед засновників, членів органів правління, інших пов'язаних з ними осіб, а також серед працівників таких організацій [143].

Більшість істориків благодійного та культурно-освітнього простору, як і інших сфер реалізації права громадян на об'єднання, досліджують питання виникнення, інституціонального оформлення, результати діяльності товариств на прикладі міського середовища. Не заперечуючи визначальної та провідної ролі інтелігенції у зазначених процесах, впевнені, що штучне відокремлення сільського сегменту української благодійності та просвітництва не сприяє повному розумінню процесів, які відбувалися в період кінця XIX – початку XX ст. в Російській імперії. Звернення до наукової розробки історії української сільської статутної благодійності та просвітництва у широкому діапазоні, сприятиме отриманню більш об'єктивних знань про організації, методи, загальні та місцеві проблеми формування й діяльності громадських об'єднань.

Історію благодійних та просвітницьких товариств, які існували в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. варто розглядати в контексті спільної діяльності усіх громадських об'єднань, мета існування яких полягала у наданні допомоги для сприяння законним інтересам громадян (міських та сільських мешканців) у благодійній та культурно-освітній сферах. Такими були: освіта; охорона здоров'я; екологія, охорона довкілля та захист тварин; опіка та піклування; соціальний захист, соціальне забезпечення, соціальні послуги й подолання бідності; культура та мистецтво.

У межах локалізованої території (Лівобережжя України) зафіксовано кілька типів сільських благодійних та культурно-освітніх товариств. Структура зазначених товариств була подібною до структури інших сільських громадських об'єднань.

Отже, найперші вияви статутної благодійності та піклування було реалізовано в межах товариств виправних землеробських колоній і ремісничих притулків, а також товариств опіки для неповнолітніх злочинців. Традиційно ініціатива належала столичним містам, де у 1864 р. відкрився Московський притулок для малолітніх правопорушників та у 1871 р. Петербурзька землеробська колонія. В Україні першими були Київська колонія (1876 р.) та Харківський притулок (1881 р.). Загалом, в Україні до 1917 р. діяли Харківське товариство виправних притулків (з 1871 р.), Київське (з 1874 р.) [309; 310], Симферопольське, Одеське (з 1886 р.), Полтавське (з 1891 р.) [269], Волинське (з 1892 р.), Катеринославське (з 1892 р.) [257], Херсонське (з 1895 р.) та інші товариства землеробських колоній [706]. Окремі товариства відкривали притулки в селах: Харківське – у с. Дергачі, Київське – у с. Рубежівка, Симферопольське – у с. Сарайли-Кіят, Волинське – у с. Тригир'я та інших селах. «Статут» Чернігівського товариства землеробських колоній і ремісничих притулків було зареєстровано 13 вересня 1894 р. Колонія для неповнолітніх запрацювала 17 жовтня 1896 р. у с. Підусівка Чернігівського повіту. Організаційне забезпечення узяв на себе губернатор Чернігівської губернії Є. К. Андрієвський. У колонії нараховувалося 36 місць.

У 1904 р. було створено Загальноросійський комітет, мета якого полягала в акумуляції добровільних пожертв на розвиток військового повітряного флоту. Головою Комітету було обрано його імператорське височество великого князя Олександра Михайловича. У квітні 1913 р. у с. Шаповалівка Борзнянського повіту Чернігівської губернії було засновано філію Комітету – Шаповалівський місцевий комітет для збирання пожертв на військовий повітряний флот [104].

Станом на 1913 р. губернські та чи не кожен повітовий центри Лівобережжя мали благодійні товариства (Глухівське, Городнянське, Новозибківське, Ніжинське [52, 161; 199]); у повітовому центрі Золотоноша діяло два благодійних товариства – світське [307] та релігійне [216; 217]; до

того ж Лубенське товариство «Патронат» мало в Золотоноші теж своє відділення [615]. Найперше міське товариство (за часом), яке нам вдалося виявити – це Полтавське благодійне жіноче товариство, що розпочало свою діяльність у 70-х рр. XIX ст. [260; 648].

Окрім повітових міст, зафіксовано діяльність благодійних об'єднань і в іншій місцевості. У пос. Климів Новозибківського повіту станом на 1909 р. діяло Товариство допомоги бідним [47, 7 зв.]. З 1902 р. є інформація про роботу Ічнянського благодійного товариства (м-ко Ічня Борзнянського повіту); станом на 1910 р. у с. Передмостова Слобідка Остерського повіту діяло Благодійне товариство на чолі зі свящ. о. П. Лесунівим, скарбником Д. В. Бардашевичем та секретарем С. П. Андрієвським [398, 219]; з 1912 р. відомо про Благодійне товариство при заводі Харитоненка у с. Парафіївка Борзнянського повіту. У 1914 р. було зареєстровано діяльність Благодійного товариства в с. Позники Лохвицького повіту Полтавської губернії [479]. Зокрема відомо, що 16 лютого 1914 р. члени Товариства місцевими силами організували виставу за твором українського драматурга М. Л. Кропивницького «Дай серцю волю, заведе в неволю», прибуток від якого було спрямовано на утримання дитячого сиротинця [472, 4]. Зафіксовано, що на одному із засідань Товариства повітовий агроном Ф. С. Шавловський робив доповідь «Завдання сільськогосподарського товариства». Член правління благодійного товариства А. А. Томишев був і членом Позниківського сільськогосподарського товариства [480, 3].

Окремий сегмент благодійної діяльності «закривали» Товариства допомоги матеріально незабезпеченим учням. Такий вид громадських об'єднань діяв у м-ку Семенівка Новозибківського повіту [47, 8], м-ку Почеп Мглинського повіту (з 1910 р.) [33, 8; 346], с. Микільська Слобідка Остерського повіту [325], пос. Клинци Новозибківського повіту [47, 10, 18] Чернігівської губернії та у інших селах Лівобережжя [43; 46].

З перших днів Першої світової війни виникли нові та активізували свою діяльність уже існуючі благодійні організації. За словами українського

дослідника О. Доніка благодійність у роки війни набувала «особливої ваги», «активізація благодійної діяльності в країні досягла найвищого рівня, відзначаючись розгалуженою мережею установ різного типу» [607, 67]. Основну увагу в роботі цих товариств було спрямовано на мобілізацію ресурсів тилу для здійснення допомоги армії. Паралельно із поживленням державної законодавчої та фінансової підтримки розпочався процес активізації діяльності громадських об'єднань, у тому числі й тих, які у своїй структурі мали філії в сільській місцевості України. У цій категорії ми виділяємо діяльність Всеросійського земського союзу з надання допомоги хворим та пораненим воїнам, Чернігівського благодійного товариства та інших.

Всеросійський земський союз з надання допомоги хворим та пораненим воїнам, як громадсько-політична організація виник 12 серпня 1914 р. Одразу по всій імперії було створено губернські, повітові комітети та їхні філії. Наприклад, у межах Полтавського губернського комітету було організовано Прилуцький повітовий комітет [274, 11, 21]; на території Чернігівської губернії, спираючись на джерельні матеріали, підтверджуємо функціонування Городнянського повітового комітету. У його підзвітності діяла Сновська філія (пос. Сновськ). Зафіксовано, що Філія продовжувала працювати і протягом 1917 р. [52, 240; 53, 69].

Активністю та розгалуженою структурою позначено діяльність Чернігівського благодійного товариства. Станом на 1915 р. до його структури входило кілька повітових комітетів (Ічнянський [190], Ніжинський [811, 1], Кролевецький [690] та інші).

Встановлено, що в серпні 1914 р. відбулося організаційне засідання Ніжинського повітового благодійного комітету. До його складу одразу увійшло 197 осіб [815, 19–20]. У діяльності Комітету зафіксовано факт відправки до діючої армії необхідних продуктів та речей під його егідою [465, 8–9]. Ще у 1914 р. відбулося й формування сільських громадських осередків Комітету – у волосних центрах с. Веркіївка, с. Рівчак,

с. Галиця, с. Степанівка та с. Хібалівка. Так, у с. Веркіївка відділ очолив священник о. Євграф, заступниками обрали – о. Іакова та голову правління кредитної спілки Г. М. Устименка, секретарем Свистельника [815, 21]. На базі Рівчак-Степанівського сільськогосподарського товариства було організовано ще один сільський відділ. На його чолі теж обрали свящ. о. О. Калашника. Відділ у с. Галиця відгукнувся на заклик Ніжинського комітету про збір теплих речей для армії. Члени об'єднання додатково активізували пошиття серед місцевих жінок теплих сорочок та ватних фуфайок. Зафіксовано, що до складу відділу в с. Хібалівка одразу записалося понад 40 осіб [470, 13; 897, 10].

У 1915 р. Лубенське сільськогосподарське товариство організувало збір продуктів харчування й зерна для підтримки населення Галичини та Польщі через облаштування спеціальних комітетів у 17 селах повіту [802, 286–287]; Роменське товариство сільського господарства у цей період пропонувало узяти на себе турботи про пасіки мобілізованих на війну селян [857, 336]; Чернігівське товариство сільського господарства на засіданні 13 вересня 1915 р. прийняло рішення про організацію тимчасової губернської кооперативної комісії (9 організацій) з метою налагодження надходжень з місць продуктів харчування для армії. На жаль, діяльність комісії припинилася у листопаді 1915 р. згідно розпорядження начальника губернії [474].

Зважаючи на існуючий історіографічний вакуум та обмеженість джерельного матеріалу, достатньо складно дати критичну оцінку діяльності зазначених вище сільських організацій. Об'єктивно можемо стверджувати наступне:

- власне факти про заснування сільських осередків губернських та повітових благодійних товариств свідчать на користь існування сільської громадської статутної благодійної ініціативи в українському селі в період кінця XIX – початку XX ст.;

- фіксація членських внесків у розмірі 25 коп. є ознакою існування статутних документів, зміст яких визначав мету, завдання, шляхи діяльності, структуру, процедуру набуття членства, періодичність загальних зборів, звітні процедури саме в сільських об'єднаннях, оскільки внески у міських товариствах розпочинались з 1 руб.;

- діяльність сільських осередків відповідних товариств є органічною частиною загальної діяльності усіх українських благодійних організацій.

При цьому, ми наголошуємо, що діяльність громадської організації залежить від свідомого ставлення її членів до виконання покладених на них обов'язків. Маємо одинокі свідчення сучасників, які фіксують факти негативних ознак у діяльності благодійних осередків. Так, про керівництво підвідду у с. Галиця його члени висловилися таким чином: «Правління нашого підвідділу абсолютно не виправдало довіри тих членів, які його обрали. Наше Правління відрізнялося абсолютною бездіяльністю. З серпня по середину грудня не було жодного засідання, а те, що робилося, викликало загальне незадоволення» [561, 7].

До справи благодійної допомоги у період Першої світової війни долучалася й Церква. Зокрема, в межах сільської місцевості було організовано місцеві церковнопарафіяльні комітети як структурні підрозділи єпархіальних повітових комітетів. Прикладом такого сільського осередку може слугувати Оболонянський Хорольського повіту Полтавської губернії (с. Оболонь) церковнопарафіяльний комітет з надання допомоги родинам, чоловіків яких було мобілізовано на війну [245, 14–16]. Мета таких об'єднань полягала в акумуляції коштів та матеріальних ресурсів. Шляхами надходження коштів були: кошти за підписними листами, збори у церквах, пожертви від інших організацій. Такі види допомоги надходили грошима, натуральними продуктами, сільськогосподарським матеріалом (жито, пшениця, ячмінь, борошно, солома), одягом (сорочки, кальсони, шапки, відрізи тканин) тощо.

У 1914 р. було організовано Носівський відділ Ніжинського комітету з надання допомоги родинам, чоловіків яких було мобілізовано на війну. До його складу увійшло 40 осіб, на чолі зі священником о. І. Закалинським. На перших зборах зібрали 100 руб. допомоги [466, 19]. У цьому ж році запрацював Володьководівський відділ зазначеного вище комітету. Очолив відділ теж священник о. Павло. Членський внесок складав 25 коп.

У с. Ляличі Суразького повіту від Чернігівської єпархії діяв лазарет для поранених воїнів. У 1915 р. йому було надано статус «її імператорської величності государині імператриці Олександри Федорівни» [930, 5–6].

Також у межах Лівобережжя України в період 1914–1917 рр. зафіксовано діяльність Полтавського та Чернігівського товариств загальної допомоги постраждалим на війні солдатам та їхнім родинам, які на місцях презентували сільські філії або сільські добровольці – члени Лохвицького місцевого відділу та Ніжинського комітету з надання допомоги солдатам та родинам воїнів запасу. Вектори діяльності названих товариств були аналогічні до попередніх об'єднань – збір коштів та речей силами небайдужих волонтерів [664, 2; 783, 2].

Окремо потрібно зупинитися й на такому виді статутних громадських об'єднань як товариства допомоги бідним. Текст типового «Статуту», який був обов'язковим для таких товариств, затвердив міністр внутрішніх справ 10 червня 1897 р.

В Україні до 1917 р. серед товариств допомоги бідним найбільшу активність виявляли Звенигородське, Куп'янське, Дубенське, Римокатолицьке товариство допомоги бідним м. Катеринослава, Товариство допомоги бідним хворим на Одеських лиманах, Одеське товариство допомоги бідним на Пересипі, Товариство допомоги бідним м. Путивля та Путивльського повіту та багато інших.

В межах Лівобережжя, зокрема в повітових центрах, функціонували наступні товариства допомоги – Борзнянське [172], Мглинське, Новгород-Сіверське, Роменське товариство допомоги бідним євреям [262], Зіньківське

товариство допомоги бідним [259] та Зіньківське товариство допомоги бідним євреям [178], Товариство допомоги бідним м. Прилуки та його околиць, Конотопське товариство допомоги євреям [120] і багато інших. Зі сфери наукового зацікавлення звертають на себе увагу Злинківське товариство допомоги бідним (з 30 листопада 1907 р.) [33, 8], Товариство допомоги бідним у м-ку Шостці Новгород-Сіверського повіту (з 1901 р.) [247; 365]; у посаді Клинці Суразького повіту діяло два благодійних товариства – Товариство допомоги бідним (з 1912 р.?) та Товариство допомоги бідним євреям (з 5 серпня 1905 р.) [33, 8; 47, 10 зв.; 329].

В Україні було зареєстровано діяльність товариств допомоги особам неправославного віросповідання, наприклад: Полтавське товариство допомоги бідним євангелістично-лютеранського віросповідання, Товариство допомоги бідним чехо-слов'янам у м. Одесі, Миколаївське товариство допомоги бідним євреям (Херсонська губ.), Ананьєвське товариство допомоги бідним євреям (Херсонська губ.), Товариство допомоги бідним євреям селища Амур Катеринославської губернії, Уманське товариство допомоги бідним євреям «Бикур-Хойлим» та багато інших.

У селах Лівобережжя діяли: Товариство допомоги євреям у м-ку Почеп Мглинського повіту (з 5.12.1907 р.) [33, 8], Товариство допомоги бідним євреям Передмостової та Микілької Слобідок Остерського повіту (з 1914 р.) [330], Товариство допомоги бідним євреям у м-ку Короп Кролевецького повіту (з 1906 р.?) [194], у посаді Сновськ Городнянського повіту – Єврейське поховальне товариство (діяло станом на 1909–1916 рр.) [47, 5; 52, 97] й Товариство допомоги бідним євреям (з 5 березня 1908 р.) [33, 8] та низка інших.

Історія німців, які мешкали у містах та сільськогосподарських колоніях на території сучасної України, вже не раз ставала предметом досліджень сучасної української історіографії в контексті вивчення особливостей господарського та духовного життя [547; 630; 703; 746; 763; 795]. Однак, у ній спостерігається: по-перше, переважання інтересу дослідників до

німецьких організаційних структур південного регіону України, а по-друге – відсутність наукових досліджень, об'єктом вивчення яких стали б офіційно дозволені німецькі організації, діяльність яких розповсюджувалась за межі міста чи колонії. До таких товариств, на нашу думку, належить Південно-західне німецьке товариство.

Усі німецькі товариства умовно, зважаючи на універсальний характер окремих з них, ми поділяємо на наступні типи: благодійні або філантропічні, культурно-освітні, кооперативні (у тому числі товариства споживчої, сільськогосподарської й страхової кооперації) та товариства взаємної допомоги [4; 6; 51].

19 вересня 1907 р. згідно положень «Тимчасових правил про союзи та товариства» київський генерал-губернатор Г. Ігнат'єв підписав «Статут» нового громадського об'єднання «Південно-західного німецького товариства / Südwestlichen Deutschen Vereins» [366]. Метою нового об'єднання проголошувалась господарська, культурна та моральна підтримка німців, які мешкали в межах Київської, Волинської, Подільської, Чернігівської та Полтавської губерній [786, 102]. Засновники товариства у «Статуті» зафіксували і своє невтручання у розв'язання політичних та церковних питань. Засобами реалізації поставленої мети проголошувалися: відкриття кас взаємодопомоги – ощадно-позичкових, поховальних та взаємодопомоги; створення сільськогосподарських та споживчих кооперативів; заснування нових і підтримка існуючих шкіл та освітніх курсів у містах і селах з викладанням німецькою та російською мовами; організація різних благодійних закладів – дитячих садків, літніх дитячих колоній, бібліотек, читалень, богоділень, притулків тощо; популяризація німецької культури через влаштування лекцій, концертів та театральних вистав; сприяння в започаткуванні діяльності співочих та спортивних (гімнастичних) гуртків; посередництво у пошуках місця проживання та працевлаштування; організація культурного відпочинку членів товариства, зокрема спільних

екскурсій, сімейних вечорів, виставок; підтримка клопотань у будь-яких питаннях, пов'язаних з потребою німців визначених 5 губерній [48].

Цим же «Статутом» передбачалося право Товариства відкривати відділення у всіх містах, містечках, селах та колоніях означеного регіону, при цьому про появу кожної нової структурної одиниці Товариство зобов'язане було повідомляти губернатора.

Південно-західне німецьке товариство стало ініціатором відкриття власного Товариства споживачів у Новоград-Волинському. Діяльність осередку було спрямовано, насамперед, на стимулювання кооперативної ініціативи серед німців регіону. Це твердження підтверджує «Статут» Новоград-Волинського споживчого кооперативного об'єднання від 29.10.1909 р. [331]. З ініціативи та за підтримки Новоград-Волинського осередку 30 квітня 1911 р. було відкрито ще одне Товариство споживачів у колонії Стара Буда (Heimthal). Окрім Старобудівського кооперативного об'єднання, у колонії, на початку ХХ ст. функціонували євангелісько-лютеранські кістерські класи, що свідчить про наявність організованого та небайдужого до життя німців громадського елементу та формування певної традиції.

Досліджуючи історію створення, чисельність та напрями діяльності сільських громадських об'єднань на Чернігівщині ми натрапили на наступну інформацію. Окрім зазначеного вище осередку Південно-західного німецького товариства, існувало і друге – у колонії Білі Вежі Борзнянського повіту Чернігівської губернії.

З'ясовано, що Біловезьке відділення Південно-західного німецького товариства (с. Білі Вежі Борзнянського повіту функціонувало станом на 1908 р. Про його склад знайдено відомості у звіті за 1908 р. Борзнянського повітового справника «Про діяльність у повіті кооперативних, просвітницьких, ощадно-позичкових та інших об'єднань». Ініціатором створення та першим головою Осередку став державний службовець, податковий інспектор по Борзнянському повіту барон Федір Федорович

Коскуль; заступником голови й скарбником – Генріх Рамхен, членами правління – Іоган Голбденбах, Іоріх Штумпар, Горіх Шваб, Генріх Луфт; функції секретаря виконував Конрад Тіпеліус [33, 96; 47, 13].

Зазначимо, що Ф. Ф. Коскуль, як ніхто інший серед державних службовців Чернігівської губернії, виявив громадянську свідомість в ініціюванні створення громадських об'єднань. Саме з його почину, окрім Біловезького осередку, було відкрито Клуб Борзнянського пожежного товариства (м-ко Борзна) та 5 пожежних сільських дружин (с. Махнівка Івангородської волості, с. Шаповалівка Шаповалівської волості, с. Високе з х. Малкіна Гребля, х. Головеньки та с. Тростянка з х. Дубина).

Через два роки, у черговому звіті, Борзнянський повітовий справник знову зафіксував діяльність Осередку, називаючи його «Німецьким товариством», що, без сумніву, свідчить про його національний склад. У 1911 р. на чолі об'єднання перебував пастор громади Р. Юргенс, скарбник – Андрій Карлович Вейнгель та секретар – Карл Пилипович Тіпеліус.

«Статут» Південно-західного німецького товариства встановлював норми, за якими наступала можливість відкриття нового осередку: це ініціатива (внутрішня чи зовнішня) та не менше 25 осіб – майбутніх членів об'єднання.

Спираючись на зазначене вище, можемо стверджувати, що саме з ініціативи окремих представників німецької громади колонії Білі Вежі, на чолі з Ф. Коскулем було порушено питання про організацію першого за часом створення Осередку Південно-західного німецького товариства. Під зверненням стояли підписи не менше ніж 25 осіб, які брали на себе зобов'язання дотримуватись положень «Статуту», а саме всебічно підтримувати німців-колоністів у задоволенні їхніх матеріальних та культурних потреб.

У донесеннях повітових начальників до Чернігівського губернського жандармського управління про німецькі колонії, які було розташовано на території Чернігівської губернії, за 1916 р. уже нічого не повідомлялось про

існування у Білих Вежах, як і в інших колоніях чи у приватних землеволодіннях будь-яких громадських об'єднань. Ми цілком погоджуємось із висновками О. Берестень та М. Костюка про те, що з початком Першої світової війни німецькі громадські об'єднання було закрито або змушено змінено характер діяльності. Головна причина полягала в тому факті, що їхню основну роботу було спрямовано на розвиток громадських інтересів, національної та культурної самобутності німецького населення, що, безперечно, у військових умовах суперечило внутрішній політиці російського уряду. Подібні факти створюють умови стверджувати, що до 1916 р. Біловезьке відділення Південно-західного німецького товариства припинило своє існування.

На жаль, це майже весь фактологічний матеріал щодо функціонування Осередку. Інших відомостей щодо характеру та напрямів діяльності, його чисельності та результатів роботи Осередку ми не маємо. Тимчасова відсутність інформації про єдину статутну німецьку сільську організацію на Чернігівщині повинна стати стимулом до подальших наукових пошуків.

Також варто наголосити на функціонуванні в сільській місцевості Лівобережжя України ще одного виду громадських об'єднань – товариств, які працювали у напрямі поширення освіти, культури, мистецтва. До них належать: Шостенське товариство освіти на чолі зі свящ. Н. В. Німеньким (не пізніше 1913 р. [47, 4 зв.]), Музично-вокально-драматичне товариство у с. Рашівка [348], Товариство з організації та утримання народного будинку у с. Антонівка та с. Линовиці Пирятинського повіту (з 1916 р.) [327; 328] та інші [33, 7, 8]. До складу просвітницького товариства у с. Куземин Зіньківського повіту Полтавської губернії (з 1915 р.) увійшли члени вже існуючих сільськогосподарського товариства, ощадно-позичкового товариства та товариства споживачів. Сучасник таким чином охарактеризував цю подію: «Куземинські хлібороби радіють цьому: без чотирьох кутів і хата не будується. Було три кооперативи – створився новий – найнеобхідніший» [867, 450–451].

Окремо наголосимо, що в межах Чернігівської губернії у 1906 р. було відкрито два осередки Товариства «Просвіта» – у Козельці та у Ніжині (діяльність яких, як відомо, у 1908 та у 1910 р. відповідно було заборонено) [33, 7]. Загалом, в українських губерніях «Просвітою» було відкрито 9 губернських та 30 повітових, містечкових і сільських філій [36]. Лише починаючи з 1917 р. зі зміною соціально-політичних орієнтирів у країні, й, відповідно з активізацією організованого культурно-просвітницького громадського руху, спостерігалось масове відкриття просвітницьких організацій (міських та сільських), які мали єдину назву «Просвіти» – у Полтаві, Хоролі, Лубнах, Ніжині, Миргороді, Кременчузі, Золотоноші, Прилуках [297], Роменському повіті [626], у с. Решетилівці [288], у с. Підлипках [816] і багатьох інших. Переконані, що без опрацювання регіонального матеріалу неможливо реконструювати об'єктивну історію статутних громадських об'єднань в Україні.

Маємо усі підстави стверджувати, що сучасна тенденція активного сплеску та ефективної діяльності громадських організацій в українському соціумі має свою історичну основу. Типовим прикладом поживлення сільського статутного культурно-національного руху у 1917 р. була модель громадського об'єднання у с. Кирилівка, що на Черкащині. Основним правовим документом, на підставі якого відбувалася діяльність громадської організації був «Статут». «Статути» українських просвітницьких спілок у 1917 р. в цілому повторювали структуру своїх попередників. Мова йде про типові зразки «Статутів» сільськогосподарських агропросвітницьких об'єднань, сільських пожежних дружин, благодійних та інших товариств, появу яких зафіксовано наприкінці XIX – на початку XX ст. Так, у документі: фіксувалися мета та регіон діяльності Товариства, окреслювалися можливі способи досягнення поставленої мети; формувалися завдання, які вимагали вирішення в результаті діяльності; визначалося коло посадових осіб; називався вищий орган Товариства – загальні збори усіх членів, періодичність їхнього скликання, а також виконавчий орган – правління;

вказувалося на основні засоби накопичення коштів організації (шляхи формування матеріальних засобів Товариства); зазначалися обмеження на вступ у члени громадського організації тощо. Але, разом з цим, «Статути» українських сільських просвітницьких організацій, саме у 1917 р. набули національного забарвлення.

Отже, спираючись на основний і визначальний документ «Товариства «Кобзар» у Кирилівці на честь Т. Г. Шевченка» – «Статут», можемо у загальних рисах проаналізувати нормативно-правові основи у функціонуванні громадського об'єднання. На жаль, він не датований часом створення, натомість стоїть дата його надходження до канцелярії Української Центральної Ради – 19 червня 1917 р. [54, 1]. Отже, час виникнення Товариства можемо визначити як березень-червень 1917 р.

Український дослідник Є. Букет, спираючись на матеріали фонду «Товариство «Просвіта» у м. Києві» Державного архіву Київської області (Ф. 1447), стверджує, що Товариство було засноване у березні 1917 р. [534], а А. Машталір переконаний, що початок Товариству поклало Тарасове свято, яке відбулося у Кирилівці у квітні 1917 р. [762, 65].

Є відомості, що ініціатором створення Товариства був «галичанин Паньківський»). У спогадах Ю. Тютюнника знаходимо відповідь на питання, хто ж це такий: «Говорить невисокий чоловічок коло тридцяти років. У вимові чимало виразів, по яких можна пізнати галичанина, чи буковинця. Пізніше знайомимосся і довідуємося, що то учитель музики при кирилівській Просвіті, на прізвище Паньківський. Він з полонених «австріяків» [984]. Головою Товариства став Леонід Мізецький, його заступником – Олекса Бондаренко, управителем – Микола Баньківський, заступником управителя – Іван Бойко, писарем – Панас Панченко, скарбником – Данило Демченко, бібліотекарем – Єфрем Сокирко [54, 1].

Фінансовим підґрунтям Товариства, відповідно «Статуту», проголошувалися членські внески, прибутки під організованих вистав, концертів, публічних лекцій тощо. Право розпоряджатися матеріальними та

фінансовими засобами Товариства було покладене на загальні збори об'єднання. Встановлювалися такі категорії членства: почесні члени, «помагаючі» та дійсні. Членами Товариства могли «бути кожен українець-українка, котрі приступають у члени на загальних зборах».

Товариство управлялося загальними черговими (один раз на рік) та позачерговими (за потреби) зборами членів. На загальних зборах обирався виконавчий орган – Відділ Товариства у складі голови, заступник голови (містоголова), управителя, заступника управителя, секретаря (писар), скарбника (касир) та бібліотекаря. Звіт про діяльність Відділу («приходи, расходи, майно, яким завідуює») заслуховувався на загальних зборах Товариства.

На думку А. Машталіра метою Товариства був «розвиток української культури, просвіта українського народу, звеличення його мови». Методами досягнення мети визначалися «читання лекцій, газет, книг, проведення театральних вистав та різних конкурсів (музичних, танцювальних, гімнастичних, пожежних) для неграмотних» [756, 89].

Ініціатива кирилівських просвітників щодо організації громадського культурно-освітнього осередку мала свою практичну реалізацію. Так, історик М. Щерба зазначає, що Товариство «Кобзар» було відкрито у Кирилівці на початку 20-х рр. ХХ ст. з ініціативи місцевої інтелігенції. Серед здобутків його діяльності відзначає: функціонування «літньої школи для дітей бідняків», впорядкування садиби Т. Шевченка, переймання питанням щодо встановлення пам'ятника поету [1041]. Натомість К. Завальнюк відзначила ініціативу кирилівських просвітників щодо відкриття української гімназії [627, 22]. Вже згадуваний Ю. Тютюнник наступним чином характеризує сільські освітні ініціативи: «Кирилівська громада постановила заснувати в своєму селі українську гімназію імені свого великого сина Тараса Шевченка. Має сяке-таке помешкання і тепер його ремонтує. Всі видатки утримання гімназії громада приймає на себе. Делегація їде до Центральної Ради просити, щоби ся затвердила гімназію і призначила директора і вчителів» [984].

Як приклад ще одного громадського статутного культурно-національного осередку у 1917 р. наведемо Золотоніське об'єднання (Полтавська губернія). За інформацією місцевих дослідників, у місті з 1906 р. існувала громадсько-політична організація «Громада», очолювана поетом, бандуристом, активним культурно-громадським діячем, учителем математики Золотоніської чоловічої гімназії М. О. Злобинцем [566, 113]. На жаль, ми володіємо досить обмеженою інформацією про функціонування цієї організації, але на підставі тієї, що є, вважаємо за доцільне внести певні пояснення. Шановані золотоніські краєзнавці М. Ф. Пономаренко та В. Ф. Почепцов, стосовно існування «Громади» висловилися таким чином: «Злобинець Михайло Олександрович. У 1906–17 – керівник повітової громади» [816, 272], «у Золотоноші було створено демократичну громаду з 15 осіб, на чолі якої стояв М. О. Злобинець» [847]. Цими повідомленнями фактично й обмежуються наші знання про діяльність т.зв. золотоніського громадського об'єднання «Громади». Є думка що М. О. Злобинець очолював нелегальну учнівську організацію чоловічої гімназії «Громада» [858; 893]. На наш погляд, до появи нових джерел, стверджувати про існування у м. Золотоноша громадського об'єднання «Громада» в умовах 1906–1917 рр. не має підстав. З 1904 по 1909 рр. М. Злобинець навчався в Київському університеті, тому в 1906 р. аж ніяк не міг очолювати громадське об'єднання. Припустимо, що станом до 1917 р. мова може йти не про офіційну громадську організацію, а про наявність у Золотоноші нелегального осередку представників золотоніської інтелігенції, які мали проукраїнські настрої. З 1909 р., коли до Золотоноші повернувся М. Злобинець, він, цілком можливо, став одним із ідейних лідерів у цьому середовищі.

Інституційне оформлення «громадівців» ми фіксуємо уже станом на початок 1917 р. Принаймні, спираючись на зміст кількох агітлістів до мешканців Золотоноші та повіту, а також тексту проекту «Статуту Золотоніської Української громади» вже як майбутньої проукраїнсько налаштованої громадсько-політичної організації, мета якої полягала у «чисто

організаційному характері: з'єднати та зв'язати з Головною Українською Громадою дуже численні та поки що і дуже розрізнені частини як українського народу, так і свідомої української інтелігенції» [112; 113; 295]. Ці листівки було підписано «Золотонішська Українська Громада». Хочемо зауважити, що на одній із листівок, яку датовано березнем 1917 р., і яка закликала мешканців міста записуватися солдатами до українських полків у Києві, зазначено: «Записуватись можна: г. Золотоноша. Писарь Ради Золотонішської Української Громади М. А. Злобінцев (Земська Управа, або Золотонішська хлоп'яча Гимназія)» [159]. Отже, станом на березень 1917 р. у м. Золотоноша активну діяльність дійсно проводило громадське об'єднання «Золотоніська українська громада», а М. О. Злобинець виконував обов'язки не голови правління, а секретаря ради Товариства.

Позапартійна просвітницька організація «Просвіта» у м. Золотоноша постала у квітні 1917 р. завдяки зусиллям громадських діячів на чолі зі М. О. Злобінцем та А. М. Лівичким (з 1926 р. – Президент УНР в екзилі). Її організаційне становлення відбулося внаслідок відходу частини членів із «Золотоніської Української громади». І. Танчин вбачає причинами відокремлення «просвітян» від «громадівців» «бажання не допустити підпорядкування загальнонаціональних інтересів вузькопартійним, зберегти єдність національного руху» [953, 572]. Надалі «Громада» продовжувала функціонувати вже як громадсько-політична організація. Зокрема, є відомості, що «у травні 1917 р. з її ініціативи було утворено Золотоніську повітову раду, як крайовий орган Центральної Ради», до якого увійшли представники від «Громади», «Просвіти» та делегати від українських партій [566, 33, 115].

Раду правління Золотоніської «Просвіти» очолив М. Злобинець. Дієвим засобом інформування мешканців міста та повіту про створення й напрями діяльності нового громадського об'єднання став україномовний часопис «Вільне слово», який видавався спільно із Золотоніським кооперативним товариством. З 1 липня 1917 р. газета виходила вже двічі на тиждень.

Встановлено, що протягом 1917–1918 рр. вийшло понад 60 номерів, які редагував один з найактивніших членів «Просвіти» Валентин Ус. Принаймні матеріал за червень (26.06) та липень (13.07) 1918 р. введено до українського історіографічного простору.

На жаль, на сьогодні у книго- та архівосховищах не збереглося повного комплекту цієї газети. У 2009 р. Книжкова палата України навіть звернулася до громадян з проханням поповнити лакуни Державного архіву друку України періодичними виданнями 1917–1920 рр., у тому числі і золотоніськими виданнями.

На сторінках «Вільного слова» з'являлися публікації, які у своїй більшості пропагували ідеї освіти серед населення України, розвиток національної школи та виховання, українізацію місцевої церкви на принципах автокефалії, призначення на посади єпископів лише українців за походженням, проведення літургій українською мовою тощо [577, 170]. Газета інформувала населення Золотоніського повіту про відкриття сільських «Просвіт» та бібліотек, реорганізацію та відкриття нових українських шкіл (у с. Чорнобай, с. Велика Бурімка, с. Мойсенці та інших).

Серед громадсько-політичних акцій, які вдалося провести «Просвіті» у 1917 р., вкажемо на організацію масштабного, у межах м. Золотоноші, 21 травня 1917 р., Дня українського національного фонду. Національний фонд було створено з метою накопичення добровільних внесків для фінансування діяльності Центральної Ради. Про організацію «Просвітою» спільно з іншими патріотичними об'єднаннями міста Дня українського національного фонду свідчить повідомлення-звіт самого М. Злобинця «Про день національного фонду 21 травня» [644, 3]. З нього, зокрема, ми дізнаємося про функціонування в Золотоноші у 1917 р. кількох українофільських організацій: «Просвіта», жіноче товариство «Праця», Осередок військового клубу імені Гетьмана П. Полуботка та Товариство артистів-аматорів. Так, у міському саду (парку) було організовано велике свято із продажем легкої їжі та напоїв. На святі публіку розважав оркестр духової музики Золотоніської

чоловічої гімназії; силами членів Товариства артистів-аматорів показано виставу. Там же було розміщено ятку-кіоск, у якій продавали книги, брошури та листівки «Просвіти», а також 6 кухлів для збору грошей на підтримку Центральної Ради.

У результаті проведення свята, «Просвіта» отримала чистого прибутку 1434 р. 31 к. Ці гроші, хоча і збиралися для передачі до Києва, відповідним рішенням Ради Просвіти було залишено на місці, оскільки «Просвіті» дуже потрібні гроші». Як у такому випадку оцінити рішення Товариства? П. Гай-Нижник таким чином підсумував результати проведення Дня національного фонду в Україні: «Загалом по Україні та поза її межами відгукнулися тисячі національно свідомих людей, але суми, віддані ними у фонд керівного органу української революційної демократії були мізерними» [560, 115].

19 червня 1917 р. Рада «Просвіти» ухвалила рішення про початок збору інформації про чинні у Золотоніському повіті сільські просвітницькі об'єднання та анонсувала підготовку до проведення низки публічних лекцій «про автономію України й інші справи, цікаві для нашого народу». Згідно отриманої інформації, на початок вересня 1917 р. у Золотоніському повіті діяло 13 осередків «Просвіти» – у сс. Богушкова Слобідка, Білоусівка, Мойсенці, Митьки, Демки, Піщане, Великий Хутір, Коробівка та ін., членами яких були переважно представники сільської інтелігенції. Згодом представники усіх просвітянських організацій повіту об'єдналися у спілку «Просвіта», керівництво якою здійснювала рада спілки. До неї увійшли ідейні натхненники Золотоніської «Просвіти» М. Злобинець, Є. Воропай, К. Міщенко, О. Філь, Є. Падалка та інші громадські діячі Золотоніщини.

Відгукнулася «Просвіта» і на Зборівську битву Першої світової війни, яка сталася 1–2 липня (17–18 червня за старим стилем) 1917 року під час так званого наступу Керенського. Зокрема, солдатів українських 6-го, 17-го та 41-го корпусів було вшановано наступними словами: «Ваша геройська смерть, ваше славне діло найкраще свідчать, хто такі українці, чого вони хочуть і на

що вони здатні, коли знають, що за їхніми плечима доля та воля матері України! [751, 1–2].

І все ж таки, основна мета Товариства полягала в поширенні знань серед народу через запровадження системи позашкільної та шкільної освіти, організацію публічних лекцій, друк і розповсюдження популярної літератури не лише у місті, а головним чином, у сільській місцевості. «Зараз нам теж без краю потрібно якнайшвидше та як найкраще просвітити наш темний рідний народ, ознайомити його з тими питаннями, які хвилюють увесь світ, в яких неодмінно повинен добре бути обізнаним кожен громадянин того народу, який не хоче знову попасти в неволю, знову стати чужим попихачем та приймаком у своїй рідній хаті» [443, 1], – так писали просвітяни, закликаючи до організації нових сільських осередків. Є дані, що одним із результатів освітньо-пропагандистської роботи Товариства, стала поява місцевих «Просвіт» у 24 селах Золотоніського повіту.

Щодо публічних лекцій, нам відомо принаймні про одну, яку було організовано в приміщенні Золотоніської чоловічої гімназії; лектором виступив голова Товариства М. О. Злобинець. Символічно, що лекцію на тему «Автономія України» було прочитано 16 липня 1917 р., у день підписання II Універсалу УНР. Збори від лекції (квитки коштували 20 та 50 коп.) було спрямовано на фінансування роботи «Просвіти».

Серед напрямів діяльності золотоніських просвітян вказуємо на реалізацію амбітного видавничого проекту «Видання Золотоніського товариства «Просвіта». Український історик Я. Ісаєвич визначив спрямованість Золотоніської «Просвіти» як «національно-орієнтоване видавництво» в когорті інших міст, як то Кролевець, Більськ, Глухів, Черкаси, Сміла, Лубни та інші [661, 408].

Встановлено репертуар новоствореної видавничої серії, принаймні перші 6 книг. Це: «Статут Просвіти» (№ 1); «Вісті «Просвіти» (№ 2); М. Злобинець «Про землю» (№ 3); М. Злобинець «Автономія України» (№ 4),

М. Злобинець «Найкращі здобутки великої Французької Революції» (№ 5),
М. Домонтович «Українські революційні пісні 1905 р. і раніше» (№ 6).

Варто вказати на україномовне видання «Вісті «Просвіти», яке було презентоване золотоніській публіці 21 травня 1917 р., у День національного фонду. На першій сторінці «Вістей» було сформульовано гасло організації – «Допомога просвіті рідного темного народу». У ньому, серед іншого, було надруковано кілька матеріалів за авторства Михайла Олександровича: «Землякам малоросам од українців», «Короткий нарис українського руху в Золотоніському повіті», «Поклик («Гей, браття, до бою, до бою...»)), «Присвячується мартоплясам особливо українського походження («Хто дуже прагне боротьби...»)).

Книга «Про землю» є вільним переказом, за словами М. Злобинця «декількох думок та дослідів» видатного українського вченого-економіста, статистика та економіста, проф. К. Г. Воблого. Припускаємо, що лекції приват-доцента кафедри політичної економії та статистики Київського університету Костянтина Григоровича, під час свого навчання міг слухати Михайло Олександрович. Від себе, М. Злобинець подав ретроспективу поглядів кількох політичних партій (соціал-революційної, соціал-демократичної, Української радикально-демократичної) на розв'язання аграрного питання. «Щоб хоч трохи допомогти людям і складаю сю невеличку книжечку, бо не раз бачив, що багато людей кричать за те, чого зовсім не знають і часто обіцяють людям те, чого і самі не мають, чого й достать часто не можна» [643, 1–2] – цим лейтмотивом видання можна по праву підписатися під усією друкованою продукцією Золотоніської «Просвіти». Зазначимо, що всі публікації Товариства було написано зрозумілою для пересічної людини українською мовою.

«Просвіта» мала свою книгарню на одній із центральних вулиць м. Золотоноша – вул. Кременчуцькій, у якій кожен охочий міг придбати весь асортимент книжкової продукції Товариства. 5 липня 1917 р. газета «Вільне слово» писала: «Спрос на книжки небувалий. Що виходе з друкарень, те зараз

же розхватається, розкупується майже на місці, до сел же ледве-ледве та й то коли-не-коли дійде що небудь, а селам сі зрозумілі книжки найпотрібніші». Золотоніська «Просвіта» стимулювала сільські «Просвіти» організувати продаж літератури на місцях, надаючи видання на комісію зі знижкою 10 %: «Сим ви допоможете поширенню книжок поміж селянами, сим ви самі трохи заробите, а головне дасте змогу Золотоношській Просвіті видати ще кілька книжок, потрібних для народа в сей урочистий час, коли сам народ повинен скувати свою долю, як не хоче зостатись у темряві та неволі. Подбайте ж про рідний народ, сільські Просвіти. Се ваш святий національний обов'язок!» [443, 1–2].

Відомо, що серед членів «Просвіти» у місті було надруковано лише роботи М. Злобинця. Наприклад: «Дрібнички (з натури або з людських переказів). – Золотоноша, 1917», «Арихметика: Для народних шкіл і нижчих класів середніх шкіл. Ч. 1. – Золотоноша, 1917», «Арихметика. Ч. II. – Золотоноша, 1918» тощо. Видання «Арихметики» було рекомендовано з'їздом учителів Золотоніського повіту і здійснено за активної підтримки Л. І. Болеславського. Підкреслимо, що Іегуда (Лев) Ісакович Болеславський (1886–1974 рр.) народився у Золотоноші, навчався на філологічному факультеті Київського університету, по завершенні навчання повернувся до міста, де відкрив книжкову крамничку із бібліотекою. Після змушеної еміграції, він став засновником і власником першого книжкового магазину російськомовної книги в державі Ізраїль [1040, 147].

Історія Золотоніської «Просвіти» у 1917 р. є складовою масштабного просвітницького руху України, який мав місце у період національно-визвольних змагань. Підняття на поверхню призабутих виявів громадської ініціативи у сфері створення статутних об'єднань на місцях, є посильним внеском у написання нової, об'єктивної історії міст та сіл України. Дослідження персональної участі громадян у громадських організаціях дає змогу вивести з історичного забуття покоління тих, чії особистісні переконання формувалися в період Російської революції 1905 р., активна

діяльність відбувалася до 20-х рр. і змушене мовчання настало у 30-х рр. ХХ ст.

Постійні зміни суспільно-політичних орієнтацій у місті протягом 1918 р. та 1919 р., не сприяли налагодженню продуктивної роботи Товариства. Принаймні з другої половини 1918 р. не зафіксовано активних дій з боку «Просвіти». Подальша ситуація в місті мала такий вигляд: у листопаді 1918 р. – відновлення влади УНР; у січні 1919 р. – друге встановлення радянської влади; у травні – вступ до Золотоноші загонів отамана Григор'єва; у серпні 1919 р. – вступ денікінських військ до міста; з грудня 1919 р. – остаточне встановлення радянської влади. Звичайно, що в таких умовах складно було проводити будь-яку просвітницьку роботу. Між тим, ми маємо мінімальний, але беззаперечний доказ того, що у 1919 р. Золотоніську «Просвіту» ще не було забуто. Цей доказ – невеличка книжечка того ж таки М. Злобинця «Дід та Коза. Дитяча п'єса зо співами», на титульній сторінці якої було зазначено «Золотоноське Товариство «Просвіта» [596]. Ідейного натхненника об'єднання М. О. Злобинця, у подальшому було кількв разів арештовано: улітку 1918 р., восени 1919 р., восени 1920 р., навесні 1928 р., навесні 1931 р., взимку 1933 р. У 1937 р., під час перебування у Соловецькому таборі, розстріляно [89]. Реабілітовано посмертно у 1989 р.

Важливим зазначити, що розгортання діяльності сільського статутного руху безпосередньо залежало від ініціативи та підтримки з боку діячів громадського-просвітницького руху. У період початку ХХ ст. до справи просвітницької діяльності в українському селі долучались, як було зазначено вище, переважно, представники міської інтелігенції. Одним із їїхньої когорти був і Хрисанф Петрович Ящурщинський. Він народився у 1852 р. у селі Молодецькому що на Уманщині у священницькій родині. Навчався в університеті св. Володимира у Києві та Варшавському університеті на історико-філологічному відділенні [65]. За своє життя працював учителем, викладачем, займався археологічною діяльністю, ініціював навчально-просвітницьку діяльність з молоддю, проводив етнографічні дослідження в

окремих сільських українських регіонах, був членом-засновником та активним діячем кількох наукових та громадських організацій [62; 63; 64]. Його життєвий шлях був пов'язаний із Києвом, Варшавою, Одесою, Керчу, Севастополем, Уманню та іншими містами і селами України. Шануючи українське селянство, розуміючи його роль у процесах українського національного відродження кінця XIX – початку XX ст., Хрисанф Петрович був активним популяризатором його матеріального та духовного спадку серед наукових кіл України, Російської імперії та Європи. Він був активним дописувачем популярних наукових часописів [59], листувався з провідними істориками, археологами, етнографами [55;56; 57; 58]. За нашими дослідженнями йому належить близька 100 публікацій, переважна більшість з яких висвітлює різні аспекти життя українського селянства.

У 1911 р. Х. Ящуржинський підтримав ініціативу уманських просвітників щодо відкриття Уманського краєзнавчого музею. Своє книжкове зібрання учений заповів саме цьому осередку, але, на жаль, обставини 1917-1921 рр. не прияли її збереженні у повному обсязі.

У 1913 р. Х. П. Ящуржинський став одним із активних членів Уманського відділення Київського товариства охорони пам'яток старовини та мистецтв. Серед завдань Відділення були: виявлення, дослідження та реєстрація пам'яток матеріальної і духовної культури українського селянства, організація і проведення науково-пошукових експедицій, археологічних досліджень, вивчення національно-культурної спадщини тощо. Визнаючи вагу Хрисанфа Петровича як дослідника та науковця, його було обрано головою Відділення. Громадсько-просвітницька діяльність Х. П. Ящуржинського характеризується нами як важлива та необхідна складова дослідження історії українського селянства, й, зокрема, у площині його громадського гуртування.

Отже, благодійні та просвітницькі товариства почали виникати в Російській імперії з кінця 60-х – на початку 70-х рр. XIX ст. Мережу громадських об'єднань такого спрямування у Лівобережжі України, в період

кардинальних політичних, економічних та суспільних реформ, було представлено й сільськими благодійними та просвітницькими товариствами. За змістом статутної діяльності вони поділялись на: товариства загального типу; товариства, діяльність яких було спрямовано на надання допомоги за конфесійною та релігійною ознакою; товариства допомоги учням та товариства взаємодопомоги. Їхня кількість та територіальне охоплення свідчать на користь поширення сільських статутних осередків благодійного та освітнього спрямування. Факти реєстрації та діяльності таких товариств визнаємо як вияв сільської громадської активності, який відбувався в умовах змін і трансформацій соціально-економічного та політичного становища українського селянства.

6.2. Товариства тверезості

Наприкінці XIX – на початку XX ст. в середовищі громадського статутного добровільного руху було сформовано ще один його напрямок – рух за тверезість, результатом якого постали товариства тверезості. У сучасній історичній літературі існує дискусія на предмет його доцільності та результативності. Ми поділяємо думку тих дослідників, які під поняттям «тверезий рух» розуміють вияв громадської позиції, яка полягала в добровільній відмові громадян (тимчасовій або постійній) від вживання алкоголю, запровадженні обмежувальних, заборонних та просвітницьких заходів проти розповсюдження, виробництва та споживання алкоголю на місцевому, регіональному та державному рівнях [503; 504].

Одним із перших товариств по боротьбі з алкоголізмом визнається товариство тверезості, яке розпочало свою роботу у 1808 р. у Північній Америці. У 1826 р. у Бостоні заснувалось товариство тверезості, яке через 7 років мало 6000 відділень та 1 млн. дійсних членів. Серед європейських

країн лідерами статутного руху антиалкогольного спрямування були Шотландія (1826 р.), Швейцарія (1837 р.), Норвегія (1850 р.), Німеччина (1883 р.) та інші. Загалом, на початок ХХ ст. в Європі нараховувалось близько 300 громадських товариств тверезості [507, 11].

У Російській імперії появу статутного руху тверезості дослідники відносять до 1858 р., коли «перед відміною відкупної системи різко збільшилися ціни та зменшилась якість алкогольних товарів». На їхню думку, «масовий вступ народу до товариств тверезості став своєрідною акцією протесту проти свавілля відкупщиків, які прагнули за короткий чотирирічний період отримати максимальний прибуток» [695, 123].

У досліджуваних хронологічних межах більшість російських істориків початок сільського руху за тверезість розпочинають з 1882 р., року – коли було створено Товариство тверезості при церковнопарафіяльній школі у с. Татеве Бельського повіту Смоленської губернії. Очолив Товариство знаний у свій час учитель С. О. Рачинський. Йому належить формулювання головного правила пропаганди тверезого життя: православна твереза робота може мати успіх лише при церковній парафії. Структура, принципи функціонування та напрями діяльності Татевського товариства тверезості визначили діяльність сотень інших подібних товариств. 30.08.1898 р. у Санкт-Петербурзі свящ. О. В. Різдвяний відкрив Олександрівське товариство тверезості, яке стало своєрідним ідеологом статутних товариств тверезості.

Між тим, в Україні загалом, й на Лівобережжі зокрема, діяли чисельні об'єднання, мета яких полягала у популяризації здорового способу життя, без вживання алкоголемістких речовин. Усі такі об'єднання поділялися на дві групи – церковні товариства тверезості та світські товариства тверезості. Варто вказати, що в українських дослідників сільської громадської статутної антиалкогольної ініціативи є свій початковий пункт – 1874 р. – рік, коли свящ. П. П. Затворницький у с. Дейкалівці Зіньківського повіту Полтавської губернії заснував одне з перших сільських товариств тверезості [632].

На українських землях, які входили до складу Австро-Угорщини, виникнення перших товариств тверезості зафіксовано у 1840-х рр. А саме, у 1844 р. галицький митрополит М. Левицький видав розпорядження, в якому закликав священників на місцях організувати антиалкогольні об'єднання. Результат був більш ніж очікуваний – в окремих парафіях до братств вступали цілими громадами [937, 151]. Вдруге активізація антиалкогольного гуртування фіксується з 1874 р., який умовно вважається роком заснування товариств тверезості («братств тверезості») у Галичині. Цього року львівський митрополит Йосиф Сембрантович написав пастирський лист «О братствах тверезості», в якому висловився за необхідність організувати на місцях гурти, які б займались пропагандою тверезого способу життя. Така акція, на думку Н. Мизака, «була першою свідомою спробою Української греко-католицької церкви організувати українське селянство до самооборони під гаслом: «Молися, тверезися і трудися» або «Хрест побідив підданство, поборе і п'янство». Результатом тривалої діяльності братств тверезості у Галичині, на переконання дослідника, стала «підготовка ґрунту до наступної просвітницької діяльності священства у лавах товариства «Просвіта» [770]. І третя, нова хвиля руху за тверезість, пов'язана з ім'ям митрополита А. Шептицького, який у 1899 р. закликав «працею, ощадністю та тверезістю усунути вбогість з нашого життя». За даними українських дослідників у період 1910–1913 рр. у Галичині функціонувало не менше 465 товариств тверезості, в яких нараховувалося 33–35 тис. осіб [937, 154].

Світські товариства тверезості засновувались згідно «Тимчасових правил про товариства та союзи» від 4 березня 1906 р.; церковні, або товариства тверезості духовного відомства – згідно указу Святійшого синоду від 14 травня 1885 р. [164, 56–58, 78].

Через кілька років, православна Церква, згідно до циркулярного указу Святійшого Синоду від 10.08.1889 р., узяла на себе турботу зі з'ясування того факту, чи існують на місцях товариства тверезості.

На початок ХХ ст. за інформацією українського дослідника Б. П. Парасунько в Російській імперії існувало вже 165 офіційно зареєстрованих товариств тверезості [836, 125]. А за даними російського історика О. Л. Афанасьєва на початок 1911 р. діяло вже 1873 товариств тверезості, з яких 1767 церковних. У своїй роботі він подав статистичні дані стосовно поширення статутного організаційного руху тверезості в Російській імперії, у тому числі в українській губерніях станом на 1.01.1911 р. Так, у Полтавській губернії функціонували 2 світські міські та 2 церковні товариства до яких входили 292 члени; у Харківській губернії – 3 міські та 3 церковні товариства з 957 членами; у Чернігівській губернії – 1 міське, 5 сільських та 6 церковних з 1780 членами; у Волинській губернії – 10 сільських та 10 церковних з 626 членами; у Київській губернії 2 міські, 1 сільське та 3 церковні з 202 членами; у Подільській губернії – 5 сільських та 5 церковних з 257 членами; у Катеринославській губернії – 10 товариств без розмежування на світські чи церковні з 1950 членами; у Таврійській губернії – 16 товариств з 990 членами та у Херсонській губернії – 8 товариств тверезості з 285 членами (додаток Д, таблиця 20) [503].

У нашому розпорядженні є кілька даних, які не підтверджують викладені вище показники. Наприклад, у 1890 р. було зареєстровано «Статут» Одеського Товариства по боротьбі з пияцтвом, з 1891 р. у м-ку Богуслав Канівського повіту Київської губернії при Троїцькій церкві було відкрито Товариство тверезості, з 1892 р. у с. Малі Степанці зазначеного повіту діяло церковне Товариство тверезості. Товариства тверезості функціонували у с. Костогризово Дніпровського повіту Таврійської губернії (з 29 серпня 1891 р.), у с. Іванівка Мелітопольського повіту Таврійської губернії (з 1894 р.), у с. Новий Мерчик Валківського повіту Харківської губернії (з 9 вересня 1889 р.), у м-ку Ананьєве Херсонської губернії (з 1891 р.) тощо. Стосовно чисельності: у Товаристві тверезості с. Павлівки Славяносербського повіту Катеринославської губернії станом на середину

1906 р. нараховувалося 1546 членів [649, 46], а у об'єднанні с. Лозова Павлівка того ж повіту за даними на 1904 р. входило 685 осіб [894].

Український дослідник С. Гладкий вбачає певний зв'язок між існуванням у відповідній території церковного братства та церковного товариства тверезості: «Поряд з церковними братствами на початку ХХ ст. в православних єпархіях України виникало чимало церковних товариств тверезості, керівництво діяльністю яких також покладалося на священників» [564, 24]. Православні братства засновувалися на підставі Указу імператора Олександра II від 1864 р. Згідно нього, Православним церковним братством вважалась громада, до якої входили особи православного віросповідання незалежно від соціального та майнового рівня. Метою такого об'єднання оголошувалася діяльність, спрямована на захист православ'я. Серед завдань значилося будівництво нових та догляд за існуючими культовими будівлями, участь у благодійній та освітній просвітницькій діяльності Церкви [804]. Діяльність Братства базувалась на нормах «Статуту», який затверджував єпархіальний архієрей [90, 1–2]. Сучасні українські архівні фонди насичені достатньою кількістю статутно-звітної документації лівобережних братств, опрацювання яких засвідчило частково громадський характер їхнього функціонування [26, 48; 28; 45, 3; 47, 15]. Досліджуючи статутні сільські організації, як одну із форм гуртування українського селянства, стверджуємо наступне – чисельність братств відносно інших форм гуртування селян у різних регіонах було різним. Так, за даними української дослідниці І. М. Петренко, у Чернігівській губернії лише відділів братства св. Михайла, кн. Чернігівського, нараховувалося у 1912 р. 104, а сільськогосподарських товариств, за нашими підрахунками – 89 осередків; у Полтавській губернії станом на 1906 р. «налічувалося 63 церковнопарафіяльні братства (без урахування Лубенського повіту)» [841, 25-28], що є меншим за показник сільськогосподарських товариств – 69.

До когорти перших товариств тверезості, які виникли в межах Лівобережжя України ми зараховуємо кілька об'єднань. Товариство тверезості при Покровській церкві у м-ку Грунь Зіньківського повіту Полтавської губернії було відкрито 5 травня 1891 р. свящ. Ф. Павловським. Покровителем Товариства було оголошено св. Митрофана Воронежського Чудотворця. Термін обітничі визначався у 1 рік. Чисельність Товариства в початковий період його діяльності коливалася в межах 100–150 осіб. Обов'язки членів Товариства спрямовувалися на залучення до об'єднання «осіб, які були схильні до вживання алкогольних напоїв у надмірній кількості». У с. Дейкалівка рішення сільської громади про ліквідацію в межах села усіх закладів, де продавалась горілка, було прийнято 20 березня 1874 р. Результатом таких дій стала відсутність шинків у селі принаймні до початку ХХ ст. У м-ку Городище Лохвицького повіту Товариство тверезості було відкрито свящ. І. Миштою при Преображенській церкві з 1 січня 1892 р. Тут же, у будинку селянина Г. Дияконенка Товариство започаткувало діяльність чайної (вартість чаю – 5 коп.). Зафіксовано, що члени Товариства щорічно здійснювали паломництво до Лубенського Мгарського монастиря до мощей св. Афанасія патріарха Константинопольського. У с. Войтівці Переяславського повіту Товариство тверезості було відкрито 3 вересня 1892 р., на чолі зі свящ. Іваницьким [575, 20]. У межах Чернігівської губернії товариства тверезості було відкрито: у с. Тур'я Велико-Щимельської волості Городнянського повіту (з 1892 р.), у с. Вороб'ївка Костобобровської волості Новгород-Сіверського повіту за 16 членів-засновників (з 21 листопада 1890 р.), у с. Курковичі Стародубського повіту за 17 членів-засновників (з 20 червня 1893 р.), у с. Розрите Мглинського повіту та інші [248; 339; 363; 710].

На початку ХХ ст. продовжувалася традиція гуртування українських селян у межах товариств тверезості на Лівобережжі. Прикладом такого руху є принаймні трирічна діяльність Опішнянського товариства (м-ко Опішня Зіньківського повіту Полтавської губернії) [233; 337; 338]. У його звіті за

1910 р. зазначалося: «Протягом року до нього записалося 94 особи. Кожний з них отримав «Статут» Товариства, «листок» про шкоду пияцтва та «пам'ятку». Товариство головним завданням ставило відродження для народу християнського життя, через заклик до тверезості. Шляхами досягнення визначалися: проповіді проти пияцтва, народні лекції, загальнонародні співи, безкоштовна роздача інформаційних листівок, паломництво, видача для читання додому книг із бібліотеки» [1031, 120].

Сучасна українська історіографія чітко розмежовує т.зв. церковну та цивільну історію. Питання церковно-культурницької діяльності православного духовенства розглядаються, як правило, з погляду Церкви та в дусі її активної релігійної політики. Сучасний нормативно-правовий погляд на поняття «громадської організації» чи «громадського об'єднання» теж відокремлює фактор світського й церковного. В українському правовому полі чинним є поняття «релігійна організація», яке визначається згідно Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» у редакції від 01.01.2015 р. [145].

Сучасна українська історіографія церковної історії одним із напрямків діяльності церкви називає боротьбу за підвищення моральності населення, утвердження здорового способу життя. Власне органи церковного управління доклали чимало зусиль для пропаганди тверезого життя. У кому контексті дослідники виділяють дві складові: перша містила конкретні заходи й організаційні зусилля для залучення людей до тверезого способу життя, друга складова мала пропагандистський характер. При чому вона помітно переважала й мала елементи проведення кампаній, пов'язаних із певними світськими ініціативами. У парафіях було ініційовано, як вже зазначалося вище, заснування товариств тверезості, що мали на меті об'єднати всіх непитущих і таким чином сприяти, якщо не викоріненню, то хоча б не поширенню пияцтва. Уже в 1890-х рр. такі товариства діяли в селах Тур'я Городнянського повіту та Редьківка Чернігівського повіту [850, 262].

Наші дослідження наявності громадських форм гуртування селян українського Лівобережжя, показало ще одну особливість – у тих селах, де існували церковні братства, або церковні товариства тверезості – діяли й інші види громадських осередків. У зв'язку з цим, вважаємо за необхідне у загальних рисах окреслити кількість, локалізацію та основні аспекти у діяльності названих вище форм об'єднання сільського населення України.

Отже, світське Товариство тверезості реєструвалося на підставі тексту «Статуту», який підписали не менше 5 осіб, з цензом осілості не менше двох років у цій місцевості [667, 83]. «Статут» підписував губернатор і нове Товариство вносилося до реєстру товариств та союзів відповідної губернії. Мета товариств тверезості у більшості випадків полягала у: «ліквідації пияцтва як явища, азартних ігор, піднятті рівня моральності, розповсюдженні освіти та сприяння народній освіті» [318, 1]. Засобами досягнення мети проголошувалося: організація народних лекцій, бібліотек-читалень, продаж книг відповідної тематики, відкриття чайних, влаштування музичних вечорів, вистав, виступи народних хорів тощо.

У товариствах тверезості, на відміну від інших видів громадських об'єднань, була відсутня градація стосовно категорії членства на почесних, дійсних та пожиттєвих членів. Дійсними членами визначалися особи, що досягли 21 року й які могли «абсолютно відмовитися від вживання алкогольних напоїв, відмовитися від пригощання алкоголем з боку інших людей, сприяти розповсюдженню ідей Товариства, дотримуватися моральних принципів та виконувати доручення посадових осіб Товариства». Фіксований розмір членських внесків у товариствах тверезості також був відсутній: «кожен новий член згідно розміру своїх статків, самостійно визначає, скільки він буде сплачувати щомісячний внесок, але не менше ніж 5 коп.; якщо бідність нового члена буде засвідчено двома дійсними членами Товариства – він запрошується без оплати». Внутрішня структура, обов'язки членів правління, процедура отримання субсидій та звітність, були подібними до інших видів сільських статутних об'єднань. Особливість щодо звітності

полягала лише в одному, за необхідності другий примірник «Звіту» надсилався до губернського комітету Опікунської ради про народну тверезість.

Церковне товариство тверезості відкривалося на клопотання місцевих священиків та дияконів із дозволу керівництва відповідної єпархії та погодження губернатора. Мета Товариства проголошувалася у сприянні «серед місцевого населення ідей тверезості». Засобами досягнення мети було: 1) організація бесід, літературних вечорів; 2) здійснення урочистих богослужінь; 3) розповсюдження книг та брошур про шкоду пияцтва; 4) суворе спостереження за таємним продажем заборонених напоїв; 5) молитва. Кожен член Товариства давав свою індивідуальну обітницю. Наприклад, «Господи! Я, раб Твій [ім'я], усвідомлюючи всю загрозу пияцтва, оскільки через пияцтво вчиняється чимало гріховного та злого, даю ширу обітницю перед іконою [назва ікони], що протягом визначеного часу, не буду вживати горілки, жодних хмільних напоїв та не буду лихословити» [340, 4]. Або такого змісту: «Я, [ім'я], оголошую свою ширу волю, повну готовність та тверде рішення утримуватися протягом [зазначити термін] від усього п'яного та вступити до Товариства тверезості при [зазначити храм] заради свого спасіння, пам'ятаючи слова Апостола Павла, про те, що п'яниці не потраплять до Царства Божого» [870, 771–772]. Церковні товариства надавали річні звіти єпархіальним архієреям.

Оскільки предметом дослідження є громадські світські об'єднання, ми не будемо детально зупинятися на причинах створення та мотивації індивідуальної участі селян у церковних товариствах тверезості, зазначимо лише, що Православна Церква достатньо широко висвітлювала це питання [801, 873–874]. Натомість оглядово зупинимось на основних напрямках діяльності одного з них, яке функціонувало у с. Литвяки Лубенського повіту. Отже, Литвяківське товариство було зареєстровано у 1894 р. До його складу увійшло 80 осіб – членів повітового Лубенського Свято-Преображенського братства. З метою «відволікти слабких духом від

шинків», Товариство відкрило в селі чайну. Потрібно зазначити, що відкриття чайних було прямим обов'язком державних комітетів Опікунських рад про народну тверезість [244]. У цьому випадку членами Лубенського комітету були земський начальник Шепулинський та опікун Литвяківської земської школи К. Н. Леонтович. Ці особи одночасно були й опікунами Товариства тверезості. Використовуючи державні кошти, земську субсидію та пожертви членів Товариства тверезості, очільникам антиалкогольного руху в селі вдалося відкрити ще і бібліотеку-читальню [647, 1388]. Аналіз «Статуту» та звітних матеріалів Олександрівського парафіяльного товариства у с. Плоське Остерського повіту Чернігівського повіту (з 17 січня 1909 р.) засвідчив про домінування церковно-релігійної спрямованості об'єднання над громадською [40, 15; 300; 921-923]. У «Звіті» про діяльність Товариства тверезості при Успенській церкві м-ка Царичанка Кобеляцького повіту повідомлялось, що станом на 1902 р. у складі організації перебувала 201 особа, що є значним показником активності селян. До своїх здобутків члени Товариства відносять наступне: ремонт місцевої церковнопарафіяльної школи, ремонт церковного будинку, догляд за іконою Скорботної Божої Матері, допомога малозабезпеченим, організація навчальних курсів з лозоплетіння [476, 302–304; 810, 1011].

Мотивацією до організації сільського товариства тверезості було і громадське рішення щодо закриття «монопольки». Наприклад, селяни сіл Лящівки та Лебязого Золотоніського повіту Полтавської губернії прийняли таке рішення «через надмірне поширення пияцтва» [460, 2]. Аналогічне рішення було прийнято у жовтні 1905 р. козаками та селянами с. Уствиця Миргородського повіту. У відповідь, «дочувши про таке самовольство приїхав миргородський справник з приставом і стражниками, ще й козаків привів десятків із шість» [482, 3]. На запит одного з дописувачів до журналу «Селянин»: «Чи можна закрити діяльність казенної винної лавки на підставі рішення сільської громади?», було отримано наступну відповідь – «Закрити казенну лавку в зазначений спосіб неможливо, про це можна лише клопотати.

Але, якби у селі активно діяло Товариство тверезості, лавка у природній спосіб призупинила свою діяльність» [459, 670]. У с. Уствиця Товариство тверезості було відкрито ще у 1890 р. [936, 244].

Громадський сільський протиалкогольний сектор існував поруч із державними структурами – Опікунськими радами про народну тверезість, які були покликані безпосередньо боротися із жахливою статистикою щодо вживання алкоголю та спричиненими ним результатами. Ради було створено у 1894 р. з ініціативи міністерства фінансів у зв'язку з реформою торгівлі алкогольними напоями і впровадженням державної монополії на їхню торгівлю. Такі реформи мали на меті захистити населення від пияцтва через організацію культурного дозвілля [73-81]. Спочатку реформа проходила у чотирьох східних губерніях Російської імперії (з 1 січня 1895 р.), а згодом законами 2.05.1895 р. і 19.02.1896 р. реформа була поширена в Україні на Київську, Волинську, Подільську, Полтавську, Чернігівську, Катеринославську, Херсонську, Таврійську та Харківську губернії [950, 65–66]. За п'ять років було створено 18 губернських, 6 особливих та 184 повітових комітетів. Сучасні дослідники цієї тематики позитивно оцінюють, наприклад, просвітницько-педагогічну діяльність окремих опікунських рад [535; 582; 687; 947].

Згідно звіту Лубенського повітового комітету опікунської ради про народну тверезість, його члени «намагалися за можливості стримувати населення від неконтрольованого вживання сурогатів спиртних напоїв через інформаційне роз'яснення» [80, 1]. У розрізі нашої проблематики, наголосимо, що Лубенське опікунство забезпечувало функціонування трьох читалень у м-ку Оржиці, с. Яблунів та с. Калайдинці [81]. Золотоніський комітет звітував про чайні у с. Вереміївка та с. Мельники (Мельниківське товариство тверезості було зареєстровано 11 жовтня 1914 р.). Маємо відгук одного з відвідувачів такої чайної за 1916 р.: «Достатньо довго змушені були очікувати замовлених 5 порцій на 5 осіб; поданий чай виявився поганої якості. Це був не чай, а каламутна вода, смердюча та холодна. На стінах та на

стелі повсюди росла трава. Молодь, ... поводила себе буйно, розкидала цигарки, не знімаючи головного убору, зневажаючи один одного. Така чайна слугує для місцевого населення, щось на зразок, блажейнішої пам'яті, шинка» [750, 4]. Або інший із с. Ряське Костянтиноградського повіту: «Була в Ряському чайна Комітету народної тверезості три роки, але не прижилася в селі серед мешканців традиція попиту чай та почитати газети» [679, 273].

Отже, Опікунські ради про народну тверезість були засновані у 1894 р. одночасно із запровадженням державної винної монополії. Основна ідея винної монополії, на думку А. Петрової, полягала в тому, що виробництво вина мало бути обмежене в тих розмірах, які закуповувала держава. Основним завданням Опікунських рад було не викорінення пияцтва як способу дозвілля, а переорієнтація людей проводити те саме дозвілля не у кабаках, а у чайних [843, 212].

Разом з тим, наприкінці XIX – початку XX ст. в лівобережних українських селах зафіксовано появу й розповсюдження ще одного виду статутних громадських організацій – товариств тверезості. У сучасній історичній літературі існує дискусія на предмет доцільності та результативності суспільного руху за тверезість. Характерною є оцінка діяльності товариствам тверезості, яка була дана дописувачем на сторінках одного із часописів: «З'явилися товариства тверезості. Але нічого вони не досягли; надто великі були фінансові повноваження монополії та надто мізерні кошти товариств тверезості, забагато уваги приділялось казенці і замало чайним та просвітницьким установам тверезості» [843, 212]. Але, разом з цим наголошується на активному внеску товариств тверезості у протиалкогольну кампанію через морально-релігійну та просвітницьку діяльність. Світські та церковні товариства тверезості за своїми статутними положеннями, структурою та напрямками діяльності цілком відповідають поняттю «громадське товариство», як організація, доступ до якої було відкрито широким верствам населення без обмежень за становими, статевими та віковими ознаками. Безумовно, зважаючи на координування церковних

товариств тверезості Російською православною церквою, членство в такому виді товариств могли набути лише селяни православного віросповідання. У сучасній історіографії відсутні повні та узагальнені числові показники, а також територіальне розташування товариств тверезості, діяльність яких відбувалася наприкінці XIX – на початку XX ст. У розрізі досліджуваної проблематики, проведеного аналізу та опрацювання доступних джерельних матеріалів можемо зробити такі висновки: в українському селі зафіксовано факти реєстрації та діяльності товариств тверезості як світського, так і церковного спрямуванням, з кількісним переважанням останніх; товариства тверезості діяли як у селах, в яких існувала традиція громадської статутної ініціативи, так і у тих – де її не було зафіксовано. Наприклад, у Зіньківському, Золотоніському, Кобеляцькому, Роменському повітах товариства тверезості функціонували в селах, де було зареєстровано сільськогосподарські товариства; у с. Литвяки Лубенського повіту – товариство тверезості було єдиною формою організації населення аж до 1914 р.; кількість церковних братств переважала над кількістю товариств тверезості.

6.3. Дитячі ясла-притулки як результат приватно-громадської ініціативи в українському селі

Зміни в соціально-економічному та соціокультурному житті українського селянства наприкінці XIX – на початку XX ст. мали своїм наслідком і звернення уваги з боку приватних осіб, громадських та кооперативних організацій, земств та Церкви на питання соціальної захищеності дітей. Високі показники смертності дітей стимулювали до появи спеціальні державні та земські програми щодо покращення медичного, санітарного, освітнього, соціального стану населення, у тому числі й сільського. Одним із

успішних почитань у такому переліку заходів стали організація в сільській місцевості літніх дитячих ясел-притулків.

Перші тимчасові або літні сільські ясла-притулки в Російській імперії було організовано у 70-х рр. XIX ст. на приватні кошти колишніх поміщиків. Зокрема, у 1876 р. у с. Большом Пронського повіту Рязанської губернії ясла було відкрито з ініціативи місцевої землевласниці Н. Ф. Ржавської і до 1901 р. існували за її особисті кошти. Дослідниця Т. Фруменкова зазначає, що за 10 років до цього, а саме у 1867 р., з ініціативи благодійного товариства Петербурзького виховного будинку було засновано літні сільські ясла для догляду за грудними та малолітніми дітьми, матері яких працювали у полі [996, 72]. З 80-х рр. XIX ст. ініціатива перейшла до земств. Так, у цей період є відомості про невдалі спроби організації ясел Шадринським земством Пермської губернії; у 1892 р. безрезультатно виносилося питання на обговорення Пензенським земством; нарешті в Пермській губернії у 1896 р. було відкрито 3, а у 1897 р. – 11 ясел; у 1896–1897 рр. підтверджено організацію ясел у Полтавській та Воронежській губерніях.

Варто вказати на те, що певна форма громадської допомоги в період літніх жнив в сільській місцевості існувала здавна. На цій особливості акцентували увагу вже нові організатори ясел-притулків: «Помилково було б думати, що ясла у селі явище незнане. У малих розмірах ясла в селах існують уже давно, існують вони і сьогодні, паралельно зі справжніми яслами. У кожній місцевості є бабуся, яка бере під нагляд 4–6 дітей. Матері їй приносять молоко та хліб, щоб було чим годувати дітей» [502, 11].

Окремо виділяємо роботу А. Русаневича, як таку, автор якої спирався на власні висновки щодо організації ясел-притулків безпосередньо на території українських губерній. А. Русаневич – учитель народного училища у с. Старі Кайдаки Катеринославського повіту, він 25 червня 1900 р. організував перший у губернії літній дитячий притулок, «приймаючи до уваги надзвичайно безпомічний та жахливий стан більшості дітей у селі під час жнив, у час, коли усі чоловіки працюють лоцманами зі сплавки через пороги

плотів та барок, а жінки самі збирають зернові, залишаючи власних дітей без нагляду» [891, 31].

Представники радянської історіографії тактовно замовчували традицію організації сільських дитячих ясел-притулків земствами Російської імперії, зазначаючи власне факт існування радянських сільських ясел та їхнього прогресивного значення для розвитку радянського села. Фінансові засоби на організацію ясел пропонувалося брати з коштів «кооперативних організацій (5 % відрахунків від отриманого прибутку)» та «шляхом організації вистав, кіно, посіву хліба, посадки городів спеціально для ясел» [927, 4]. Новий час продовжував застосовувати практику минулого.

Сучасні російські дослідники розглядають явище функціонування сезонних сільських ясел-притулків в контексті дослідження системи благодійності та громадського піклування Російської імперії. Так, вже цитована Т. Г. Фруменкова проаналізувала турботи щодо організації сільських літніх ясел з 1867 по 1917 рр. як один із напрямів у діяльності Петербурзького виховного будинку, а Л. В. Хотємова [1005] на підставі вивчення «ясельного» досвіду Вологодської губернії, дійшла висновку, що ясла-притулки на початку ХХ ст. були одним із прогресивних починань у справі громадського піклування дітей дошкільного віку на Європейській Півночі Росії.

Українську історіографію з теми сільської громадської опіки над дітьми не можна визначити як вичерпну. Маємо кілька досліджень, які розкривають окремі напрями громадського піклування на місцевому матеріалі. З. Г. Гужва [579], досліджуючи суто медичні аспекти в діяльності Катеринославського губернського земства, не оминула своєю увагою й сільські ясла-притулки, зазначивши при цьому, що вони були «єдині в Росії». Е. М. Баздирєва [505] проаналізувала історію створення і діяльності літніх ясел-притулків у цій же губернії на початку ХХ століття. Автор вважає, що активна громадська позиція і, насамперед приватна ініціатива жінок, були визначальними в розвитку й утвердженні самої ідеї дитячих притулків у

селах України – «Ідея створення та діяльності літніх ясел-притулків для охорони, оздоровлення та виховання селянських дітей виникла завдяки прагненню громадських діячів прийти на допомогу сільському населенню» [505, 3]. Харківські дослідники О. Гужва та О. Кравченко серед причин, які викликали відкриття ясел-притулків для сільських українських дітей, виділили наступні: високий рівень смертності серед немовлят і дітей раннього віку та необхідність правильної організації догляду за немовлятами й влаштування раціонального харчування дітей [580]. Важливими для вивчення проблеми є висновки дослідників про створення ясел «за ініціативою місцевих санітарних опікунств» та наголошення на окремих проблемних моментах у їхній діяльності, зокрема на скептичному та недовірливому ставленні селянства до створених ясел, особливо на принципі їхньої безоплатності. С. Попиченко в результаті дослідження теми історії становлення закладів суспільного дошкільного виховання в Україні [817] дійшла наступних висновків: «У період кінця XIX – початку XX ст. існував такий тип установ для дітей раннього, дошкільного й молодшого шкільного віку, як притулки-ясла, або, як їх ще називали, селянські літні ясла чи селянські захисти. Відкрито їх було за ініціативою земств, які покликані керувати справою опіки дітей-сиріт, створенням будинків для їхнього життя, навчання і виховання» [859, 281]. Внесок громадських організацій, приватних осіб та асоціацій у розвиток дошкільного виховання, і відповідно сільських ясел-притулків на Слобожанщині, вивчала Н. Туренко. За її висновками «наприкінці 80-х рр. XIX ст. у Слобідській Україні, з ініціативи громадсько-приватних кіл (лікарів, священників, учителів шкіл та інших приватних осіб), для дітей селян, робітників заводів та фабрик було відкрито ясла та ясла-притулки [981]. Метою цих установ стала боротьба з дитячою смертністю, виховання та розвиток дітей дошкільного віку, популяризація знань про основи гігієни та правильного харчування, убезпечення майна від пожеж тощо.

Поділяючи в цілому погляди істориків на причини виникнення сільських ясел-притулків, додамо ще кілька, а саме – боротьба з пожежами, дотримання санітарно-гігієнічних норм, покращення фізичного стану дітей та інше.

Діти, залишені без нагляду, часто своїми діями безпосередньо чи опосередковано спричиняли пожежі в селах. Земські програми по боротьбі з пожежами включали в себе і пункти про необхідність організації посилення нагляду за дітьми, особливо у період жнив та збору врожаю. Земські інструкції містили інформацію про важливість дотримання правил протипожежної безпеки: не залишати дітей насамоті, ховати сірники, вести роз'яснювальну роботу з дітьми тощо. Окремі земства, з метою зменшення пожеж через дитячі пустощі, відмовляли у отриманні страхових коштів на випадок пожежі, якщо її причиною ставало дитяче необережне поводження з вогнем. Але, все ж таки найдієвішим способів догляду за дітьми виявилась організація літніх ясел.

Показові дані стосовно негативної ролі дітей у пожежах селі зібрав і навів у своєму дослідженні О. М. Рогоза. Зокрема, він цитує доповідь одного із гласних Полтавських губернських зборів за 1888 р., в якій доповідалось, що «люди були на ярмарку, вдома лишились тільки діти, пекли картоплю і через їхню необережність загорілась хата, вигоріло мало не все село» [884, 120].

Усі зазначені вище роботи та й низка дотичних до проблеми досліджень, поряд із безумовно історично-цінним фактологічним наповненням та отриманими висновками, спонукають інших дослідників звернути увагу не лише на загальноросійську потребу соціального захисту дітей і позитивну динаміку щодо кількісного зростання сільських ясел-притулків та залучених до цих установ дітей, а й на причини особистої зацікавленості (реалізація добродійних прагнень, можливість громадської взаємодопомоги, фінансова підтримка та ін.) щодо відкриття ясел з боку їхніх ініціаторів. Ще один аспект, на який не звертають уваги дослідники – це нереалізовані проекти сільських ясел-притулків та негативні результати їхньої роботи.

Отже, необхідність обговорення питання на рівні земських зборів про організацію літніх ясел-притулків у сільській місцевості, і, як результат, отримання фінансової підтримки з боку окремих з них, було викликане декількома причинами: збереження життя дітей, покращення їхнього фізичного та духовного виховання, оскільки протягом тривалого часу в літній період їх було позбавлено догляду з боку батьків. Так у Золотоніському повіті Полтавської губернії смертність досягала 50 %, зокрема, «...найбільшу смертність було зафіксовано в липні та серпні, місяцях кишкових негараздів та залишення дітей на волю Бога, через необхідність працювати в полі» [278, 89]; забезпечення протипожежної ситуації з боку земств, а саме – влаштування ясел з метою зменшення кількості пожеж, спричинених дитячим недоглядом; покращення ситуації з літньою безпритульністю, зокрема, частковою компенсацією відсутності належного догляду з боку батьків за дітьми в час активного збору зернових; інформування селянок про санітарно-гігієнічні основи догляду за дітьми тощо.

Загальні завдання щодо розгортання мережі дитячих притулків, полягали в такому:

- збільшення показників виробництва праці дорослого сільського населення;

- покращення рівня загального благоустрою населення через відсутність затрат, які попередньо спрямовувалися на заходи, пов'язані зі смертністю дітей та збитками від пожеж;

- змінення загального санітарного рівня населення через організацію профілактичних заходів, які було спрямовано на боротьбу з інфекційними хворобами та популяризація серед сільського населення основ сучасного виховання та догляду за дітьми дошкільного віку.

Серед українських земств піонером у справі організації літніх сільських ясел-притулків стало Полтавське земство. Уперше це питання було поставлено на обговоренні Полтавських губернських земських зборів у 1896 р., а у 1897 р. за їхньої фінансової підтримки у сумі 1000 руб. було

відкрито 3 ясел-притулків: у с. Піски Лубенського повіту, у м-ку Уствиця Миргородського повіту та у с. Деньги Золотоніського повіту. Зазначимо, що перший успішний досвід щодо прихистку дітей забезпечив перебування ними 1774 днів та 333 ночей [891, 50]. Із асигнованої Полтавськими губернськими земськими зборами суми, було освоєно 263 руб. 50 коп. У наступному 1898 р. суму було збільшено до 7000 руб. [621, 53].

Щодо визначення способів та форм організації сільських ясел-притулків, губернське земство надало повну свободу дій їхнім ініціаторам. На ці кошти було організовано 56 притулків у 12 повітах Полтавської губернії. Зокрема, у Гадяцькому – 3, Золотоніському – 16, Кобеляцькому – 3, Кременчуцькому – 1, Лубенському – 10, Лохвицькому – 2, Миргородському – 2, Полтавському – 6, Прилуцькому – 2, Переяславському – 4, Пирятинському – 6, Хорольському – 1 [891, 50–51]. Закцентуємо увагу на тому факті, що навіть за наявності коштів (на організацію 56 ясел було витрачено близько 3600 руб.) та дозволів на орендування земських приміщень, у трьох повітах – Зіньківському, Костянтиноградському та Роменському не знайшлося жодної приватної особи чи громадського об'єднання, які б узялися за справу організації літнього прихистку дітей. Варто вказати на ще одну особливість перебігу досліджуваного процесу: окремі земства не вели статистики й не володіли інформацією стосовно функціонування літніх ясел на їхній території. Так, у Гадяцькому повіті, згідно офіційних матеріалів, перші літні притулки організувалися лише у 1915 р. За висновками земства, такий досвід «привів до благих результатів» [585, 822]. Зазначений факт входить у суперечність з наведеними вище даними.

Перший досвід організації літніх ясел Полтавським земством обговорювався на засіданнях інших земств України. Наприклад, М. І. Манвелов – ініціатор відкриття дитячих притулків у Катеринославщині, позитивно оцінював нововведення. Зокрема, у своїй записці до Верхньодніпровської повітової земської управи у 1897 р. він зазначив наступне: «Усім добре відомо, що пожежі в селах посилюються літньої

робочої пори, коли усі дорослі робітники йдуть у поле на роботу, а вдома залишаються одні немічні старі та малолітні діти і підлітки у якості няньок при молодших. Для уникнення подібних сумних явищ Полтавське земство випробувало на ділі влаштування у літній робочий час дитячих притулків, котрі дали чудові результати і обійшлися недорого... Зі свого боку прошу представити земському зібранню мою пропозицію випробувати і у нас такий же благий засіб і прохати губернське земське зібрання прийти на допомогу цій добрій справі» [884, 121].

У 1899 р. питання про допомогу селянам у догляді за дітьми під час жнив поставили на обговорення й Чернігівські губернські збори. З цією метою губернська земська управа звернулася до повітових справників з питанням про визначення сіл, на території яких треба було б організувати ясла, на кого можливо було б покласти реалізацію проектів та, яких видатків буде потребувати розв'язання цього питання. Позитивний відгук на ці ініціювання в окремих повітах, наприклад, у Ніжинському, продовжувався й у 1916 р. [1052]. Зафіксовано, що у 1905 р. Глухівські повітові збори на облаштування ясел виділили 6 руб. 50 коп. [174, 160], а у 1913 р. Городнянське повітове земство порушувало питання про «повсюдну» організацію в повіті дитячих ясел-притулків. Але, зважаючи на той факт, що «питання про методи та засоби здійснення такого задуму не могло бути достатньою мірою розроблено», воно залишилося без обговорення [133, 588].

З 1900 р. до справи організації літніх ясел-притулків долучилося Харківське земство, асигнувавши 4400 руб. зі страхового капіталу для стимулювання тих повітових управ, які приймуть рішення про відкриття ясел [621, 7]. За даними українських дослідників О. Гужви та О. Кравченко, влітку 1900 р. 12 ясел-притулків відкрилися в шести з дванадцяти повітів: Богодухівському – 1, Зміївському – 2, Ізюмському – 2, Куп'янському – 3, Лебединському – 3 та Старобільському – 1 [580, 9].

Катеринославське земство з 1900 р. призначило щорічне фінансування на сільські ясла-притулки із сум страхового капіталу в розмірі 4000 руб. із

розрахунку по 500 руб. на повіт. У 1900 р. розпочало свою роботу 14 ясел: у Верхньодніпровському (с. Анівка, с. Богодарівка, с. Куцеволівка, с. Мар'янівка, с. Попельнасте, с. Саксагань), в Олександрійському (с. Гуляй-Поле, с. Жеребець), у Бахмуцькому (с. Галицінівка, с. Камишеваха), у Катеринославському (с. Старі Кайдаки, с. Сул.-Лиманське) та Новомосковському повітах (с. Гупалівка, с. Петриківка) [891, 43]. У наступні роки кількість дитячих установ помітно збільшилась: у 1901 р. – 26, у 1902 р. – 56, у 1903 р. – 46, у 1904 р. – 49 [505, 11].

Опрацювання джерельного та історіографічного матеріалів дозволило виявити наступні категорії громадян та громадських об'єднань, які долучилися до справи соціального захисту сільських дітей: найбільш чисельну групу представляють приватні особи – колишні землевласники, лікарі, учителі (в окремих випадках навіть професори) та їхні дружини; далі йдуть місцеві сільські церковні братства, і вже потім сільськогосподарські та кооперативні об'єднання. Так, у 1904 р. родина В. П. Кочубея за підтримки місцевого свящ. о. М. Гусаковського, забезпечила функціонування літніх ясел у м. Дубовичах Глухівського повіту. Василь Петрович Кочубей – камер-юнкер двору його імператорської величності, повітовий предводитель дворянства, у 1901–1906 рр. був головою правління Глухівського благодійного товариства, ініціатор заснування Дубовичівської сільської пожежної дружини. Відомо, що у с. Павлівка Маріупольського повіту Катеринославської губернії принаймні у період 1904–1906 рр. функціонували ясла на приватні кошти місцевого землевласника А. М. Трегубова [891, 16]. У с. Позники Лохвицького повіту 16 лютого 1914 р. було організовано виставу місцевих мешканців за п'єсою М. Л. Кропивницького «Дай серцю волю, заведене в неволю», кошти від якого було спрямовано на підтримку місцевого дитячого притулку [591, 4].

Зміст офіційних звітних матеріалів про роботу літніх сільських ясел-притулків у сільській місцевості на початку ХХ ст. свідчить лише про позитивні результати набутого досвіду: «На ці кошти винаймається приміщення, запрошується особа для завідування, прислуга, купуються книги

та іграшки. Будівля, яка пропонується для ясел, складається із приміщення для дітей та кухні для приготування гарячої їжі, крім цього при ньому знаходиться дві кімнати для ігор. Особа, яка завідує яслами, не лише слідкує за дітьми, але також повинна навчити їх грамоті, усним розповідям, молитвам та іграм. Прислуга, окрім приготування їжі, допомагає завідувачу доглядати за дітьми. Ясла відкриті лише протягом одного місяця. Батьки вранці залишають своїх дітей, а ввечері відправляються з ними додому. Якщо ж батьки не повертаються додому на ніч, то діти залишаються ночувати, але в цьому випадку вони повинні мати спальні речі. Приймаються до ясел діти не молодші за 2 роки, але завідувачу яслами дозволяється, на свій розсуд, зараховувати й дітей, які не досягли цього віку» [828, 23]. Беззаперечно, головний здобуток ясел полягав у майже повному убезпеченні життя дітей у період жнив, зменшенні динаміки захворюваності та покращенні фізичного стану. А от завдання стимулювати зародження громадської ініціативи в селянському середовищі щодо організації літніх ясел довго залишалося лише завданням. «Необхідно, щоб самі селяни почали організовувати свої ясла-притулки», – писав проф. С. Павлов у 1902 р. – «Без цього більша частина сіл, незважаючи на усі зусилля земств та приватних благодійників, залишаться без ясел» [828, 20]. Інший земський лікар Д. М. Жбанков пов'язував періодичне зменшення зацікавленості в організації літнього дитячого прихистку «відсутністю осіб, які б уміло та енергійно взялись би за влаштування ясел» [621, 53].

У селянському середовищі спостерігалась інертність щодо організації власними силами (на рівні ініціювання та організації діяльності) сезонних дитячих ясел-притулків. Фінансове стимулювання до відкриття таких установ з боку земств у кожному селі не завжди було ефективним через об'єктивні причини – сільське населення через свою психологію та відсутність попереднього позитивного досвіду, спочатку не сприймало сам факт організації ясел-притулків, як щось корисне. Згодом, відчувши перші результати функціонування ясел, ставлення до них змінилося. В історіографії

початку ХХ ст. зафіксовано кілька позитивних відгуків: «місцеве населення висловило сердечну подяку земству за ініціативу, а також вихователькам притулку за їхню лагідну працю», «місцеве населення спочатку поставилося до заснованого притулку з насторогою, але, згодом, визнало його користь та необхідність» [891, 52].

У 1908 р. на території 44 губерній Російської імперії в літній період ясел-притулки за приблизними підрахунками, допомогли 300 тис. селянських дітей [909, 5]. Переконані, що концентрація ясел-притулків на усій території Російської імперії не може бути визначена, як рівномірна. Їхнє ініціювання, організація та діяльність залежали від двох причин: масштабів інформаційно-пропагандистської роботи та економічного рівня життя сільського населення, а фактично його бідності. І хоча сучасні українські дослідники достатньо позитивно оцінюють вияви приватно-громадського ініціювання щодо організації літніх сільських ясел та динаміку їхнього виникнення й поширення в українських губерніях, у тому числі і на сільському рівні, порівняльний аналіз основних показників між територіально та чисельно «однаковими» губерніями, свідчить не на користь українських. Зіставлення лише одного фактору, а саме співвідношення кількості сіл до кількості ясел-притулків у них, свідчить про мінімальне територіальне охоплення, а відповідно опосередковано створює умови й для оцінки розуміння українськими селянами необхідності організації громадського соціального захисту їхніх дітей.

Ще один аспект, на який варто звернути увагу, – це особиста мотивація участі у створенні мережі ясел-притулків. По-перше, виділяємо власну громадську позицію, яка полягала у прагненні до організації відповідних умов для збереження життя сільських дітей. По-друге, економічний чинник – забезпечення ефективної сільськогосподарської роботи в сезон жнив. По-третє, одноразова фінансова підтримка у вигляді грошової винагороди за роботу в яслах-притулках, адже близько 80 % завідувачів, вихователів та нянь працювали не з благодійних переконань, а за земські кошти. Звіти про

діяльність притулків, після припинення їхнього функціонування (початок вересня) їхні завідувачі повинні були спрямовувати до земських управ [739, 71–72].

Окремо варто наголосити й на негативному досвіді в діяльності сільських ясел, який, як правило, пов'язаний з особистим ставленням завідувача установи до виконання своїх обов'язків. Яскравою ілюстрацією функціонування системи літніх притулків в українському селі є звіт про діяльність двох дитячих установ у Золотоніському повіті Полтавської губернії, який за кількісними показниками перебував на лідерських позиціях. На наш погляд, така ситуація є достатньо показовою та цілком відображає загальноукраїнські тенденції. Отже, було відвідано притулок у с. Вознесенське, який знаходився під наглядом учительки Є. Я. Папуші, яка, як засвідчив звіт, свідомо поставилась до виконання своїх обов'язків: «Цілий день діти знаходилися у притулку на очах завідувача і відпускалися лише ввечері, деякі залишалися у притулку на ніч. Приємно було бачити ставлення дітей до завідувача – штучного нічого не було. Діти протягом дня зайняті грою або слухають розповіді; будь-яка безпечність зупиняється і тим самим дитина звикає до порядку, а добрі паростки, закладені в дитину, залишаються надовго» [135, 70–71].

Зовсім інше ставлення було зафіксовано у притулку с. Великий Хутір. «Притулок, насамперед, знаходиться у завідуванні отця настоятеля церкви – свящ. Тихона Нестеренка. Але що це за притулок! Комісія надає зборам право судити про доцільність цієї установи. Земство видало субсидію у притулок 50 руб. Діти були зібрані на вигоні поблизу могили, яка служила місцем збору; викопані дві пічки для приготування їжі і притулок готовий. Кожен день діти збиралися на сніданок та обід, а весь інший час були або у себе вдома без усякого нагляду, або бродили по городам, звичайно, чужим, або «шаталися» по великому полю-вигону без певних занять. При відвіданні одним із членів Комісії згаданого табору, під назвою притулок-ясла, дітей біля пічки було троє. На питання, де інші діти, дві жінки, що відпочивали заявили: пообідали

та й розійшлися по хатах. Про те, що діти, ймовірно, обідали можна судити по ситуації: стоять горшки й миски, з яких доїдають залишки собаки. На питання, де розміщуються діти в непогоду, прислуга повідомила, що такої погоди не було й поки що у приміщенні немає потреби. Відповідно до зібраних довідок, діти були у віці від двох до семи років; збиралися декілька разів до церковної школи й під керівництвом отця-настоятеля співали «Господи Помилуй» та інші божественні піснопіви. Корисність такого притулку-ясел Комісія заперечує, а відповідно асигновані земством 50 руб. не досягли свого призначення, а було використано на створення безкоштовної їдальні, абсолютно не потрібної» [135, 71–72].

З початком Першої світової війни до справи організації ясел-притулків долучилася Російська опікунська рада з охорони материнства та дитинства, що знаходилася під патронатом імператриці Олександри Федорівни; що ж стосується виявів ініціатив з боку сільських кооперативних об'єднань, фінансових спілок, сільськогосподарських товариств або сходів сільських громад – можемо навести лише вкрай поодинокі приклади. Відсутність достатньої кількості робочих рук (насамперед чоловічих), необхідність звільнення жінок від домашніх турбот на період жнив викликало появу закликів-відозв до членів фінансових та громадських об'єднань (як до таких, які користувалися повагою серед селян) узяти на себе ініціативу щодо організації ясел-притулків. Показовим у цьому плані є обговорення зазначеного питання на плановій нараді інструкторів-кооператорів при Полтавській губернській земській управі у 1915 р.: «Наступають жнива – гарячий робочий час, коли усі зусилля спрямовано на збір зернових. Через війну, кількість робітників у селах зменшилась. Важко тепер дрібним господарствам сподіватися на найману працю. В особливо складній ситуації опиняться одинокі жінки з дітьми, чоловіки яких пішли на фронт. Їм потрібно допомогти. Потрібно звільнити їх від необхідності доглядати за своїми дітьми – це надасть їм можливість спокійно працювати на полях» [485, 5]. На сторінках селянських часописів періодично публікувалися агітаційні

матеріали щодо необхідності організації подібних дитячих осередків [135, 8–9; 638; 956]. Наприклад, Хорольське земство Полтавської губернії через «Вестник Хорольского общества сельского хозяйства» у 1915 р. теж рекомендувало громадським та кооперативним товариствам на період літніх сільськогосподарських робіт долучатися до організації сільських дитячих ясел [291].

Варто наголосити, що задовго до земств проблему дитячої постійної або тимчасової безпритульності намагалась вирішити держава. Обов'язки щодо створення ясел-притулків для дітей-сиріт, калік, безпритульних, жебраків тощо, були покладені на попечительства з управління дитячими притулками, що знаходились під патронатом імператриці Марії. І хоча на досліджуваній території Лівобережжя нами не встановлено фактів відкриття таких закладів, вважаємо за необхідне, все-таки вказати на окремі «сільські проекти» в межах України. Так, успішний досвід створення ясел-притулків продемонструвало Подільське губернське попечительство, яке було засноване у 1869 р. Йому вдалося організувати свої осередки у всіх 12 повітах губернії.

У 1902 р. в Подільській губернії, за даними Ю. В. Сербалюка було відкрито 23 сільські літні притулки, у 1903 р. – 28, у 1904 р. – вже 31. Станом на 1914 р. окрім повітових, свою роботу організували й 6 сільських попечительств – Войтовецьке Летичівського повіту, Довжоцьке Кам'янецького повіту, Пашковецьке Проскурівського повіту, Фельштинське Проскурівського повіту, Капустянське Ушицького повіту та Багриновське Літинського повіту [915, 67, 71]. Перебувати у притулку можна було постійно, або лише вдень. Діти навчались за спеціальною програмою, отримували певні практичні навички, які, як зазначалось, могли їх забезпечити роботою. Фінансовою основою існування таких ясел-притулків були кошти які збирали в якості добровільних пожерв повітові попечительства, земські відрахування, а також пожерви від громадських організацій та приватних осіб.

Між тим, констатуємо, що питання про організацію дитячих літніх ясел-притулків на Лівобережжі порушували земства, а не громадські організації. У

межах українських губерній Російської імперії організацію громадського виховання в досліджуваній формі започаткувало Полтавське губернське земство у 1896 р. Опрацювання офіційного звітнього матеріалу, дає підстави стверджувати про присутність освітньо-виховного напрямку в роботі ясел-притулків, незважаючи на те, що їхнє першочергове завдання полягало у збереженні життя дітей. Не випадково гаслом таких установ став вислів: «Ясла збережуть мільйон дитячих життів». Сільський приватно-громадський рух у справі організації ясел не спричинив появу окремих товариств, які б спеціалізувалися у сфері дитячої опіки. Для нас важливим є сам факт безпосередньої участі статутних громадських товариств у пропаганді власне ідеї літнього та денного піклування дітей, а також пошуку засобів на організацію ясел. Завдяки існуванню на початку ХХ ст. літніх ясел накопичився достатній досвід щодо відкриття, організації та функціонування своєрідних дошкільних установ. Завдяки постійному (протягом визначеного періоду) харчуванню та догляду, ясла значно зменшили дитячу смертність, сприяли стійкості дитячого організму до боротьби із несприятливими умовами життя, частково покращили ситуацію з пожежами в селі, сприяли просвіті серед сільського дорослого населення.

В історії українського селянства період кінця ХІХ – початку ХХ ст. визначається не лише як час важливих, суперечливих та кардинальних змін, але і як період виникнення і становлення різнопланових громадських об'єднань. Серед них окремо виділяються громадські товариства, які працювали в галузі благодійності, просвітництва та соціальної опіки. Прагнення до створення громадських товариств стало однією з характерних рис українського суспільства досліджуваного періоду. Особливо наголошуємо на позитивному прикладі суспільної ініціативи щодо відкриття сільських статутних осередків. Індивідуальна участь селян у благодійному, освітньому та патронажному русі була пов'язана з альтруїстичними та егоїстичними мотивами. При цьому їхні співвідношення в кожному окремому випадку було різним й залежало від системи моральних цінностей кожної людини –

учасника статутного об'єднання. Ті товариства, діяльність яких відбувалася в межах сільського адміністративного, економічного та культурного середовища, у своїй більшості були одночасно частиною типологічної мережі й елементом загальної мережі громадських організацій, дослідження яких актуальне з погляду реалізації права громадян на захист своїх інтересів. З метою комплексного вивчення процесів формування громадської статутної ініціативи в період кінця XIX – початку XX ст., важливим і науково обґрунтованим є залучення регіонального досвіду. Соціальна опіка, благодійність та просвітництво стали частиною українського суспільного життя. У межах Лівобережжя України зафіксовано існування наступних товариств досліджуваної спрямованості: товариства тверезості (світські та церковні), осередки Товариства землеробських колоній і ремісничих притулків, осередки Комітету для збирання пожертв на військовий повітряний флот, осередки Всеросійського земського союзу з надання допомоги хворим та пораненим воїнам, осередки губернських благодійних товариств, сільські місцеві благодійні товариства, товариства допомоги малозабезпеченим учням, осередки церковнопарафіяльних комітетів з надання допомоги родинам, чоловіків яких було мобілізовано на війну, товариства допомоги бідним, товариства допомоги євреям, осередок Південно-західного німецького товариства, просвітницькі товариства, музично-вокально-драматичне товариство та товариства з організації й утримання народних будинків.

Разом з тим, вказуємо, що в українському селі початку XX ст. не вдалося створити чисельної мережі благодійних, патронажних та просвітницьких об'єднань, на відміну від сільськогосподарських товариств чи пожежних дружин. Водночас, наголошуємо, що загальна кількість у тому числі й сільських громадських об'єднань різного спрямування та практичні результати їхньої діяльності вказують на зміни, які відбулись в селянському середовищі, зокрема у селянській самосвідомості.

ВИСНОВКИ

Громадські організації українського села наприкінці XIX – на початку XX ст. були помітним явищем і виступали органічною складовою соціально-економічних та культурно-національних процесів. Процес становлення та розвитку громадських організацій в Україні загалом, й у межах Лівобережжя зокрема, був досить складним, суперечливим і безпосередньо залежав від законодавчої політики Російської імперії. Соціально-економічні перетворення в державі, які розпочалися з другої половини XIX і продовжилися на початку XX ст., у більшості сфер суспільного життя: освіті, науці, благодійності, охорони здоров'я, сільського господарства тощо, стали одним зі стимулів у появі нового елемента соціокультурного середовища, у тому числі й сільського – добровільних статутних громадських об'єднань. До 1917 р. їхня кількість, навіть у межах окремих губерній, рахується сотнями організацій.

Результати наукового дослідження у площині виявлення особливостей процесу становлення та діяльності громадських товариств українського села на теренах Лівобережжя наприкінці XIX – на початку XX ст., які спираються на комплекс історичних джерел та доробки історіографії (дорадянської, радянської, сучасної), мають важливе значення для об'єктивного висвітлення частини громадського життя українського селянства.

Історіографія сільських громадських статутних товариств почала закладатися у період фіксації перших результатів їхньої діяльності, тобто з кінця XIX – початку XX ст. До 20-х рр. XX ст. було опубліковано значну кількість робіт з історії громадських об'єднань, важливість яких полягає у концентрації в їхньому змісті чималої кількості фактологічного матеріалу. У радянський період громадські організації досліджувались винятково з критеріїв класово-партійного підходу, що, логічно, спотворювало історичну дійсність і приводило до хибності отриманих висновків. Радянська історіографія неоднозначна за ступенем політичної заангажованості та рівнем

наукової глибини. В українській історіографії питання, які стосуються вивчення процесів заснування та функціонування сільських громадських товариств як у межах окремих територій, так і в Україні загалом, як тема наукового дослідження не підіймалися. Окремі аспекти даної проблеми є частиною досліджень, присвячених іншим площинам історії українського села кінця XIX – початку XX ст. Кількість подібних робіт достатньо велика. Додатковому опрацюванню теми сприяв посилений інтерес дослідників і до вивчення комплексу проблем становлення громадянського суспільства в Російській імперії на початку XX ст. Сучасна українська історіографія, відгукуючись на зміни попередніх історіографічних конструкцій, звертає увагу на систему добровільних сільських об'єднань (здебільшого – на товариства агропросвітницького спрямування) у двох площинах – як складову кооперативного руху та як презентаційний елемент формування в Російській імперії на межі XIX–XX ст. елементів громадянського суспільства й правової держави.

На сьогодні проблема створення й функціонування сільських статутних організацій у зазначений період висвітлена лише фрагментарно. Необхідність цілісного та об'єктивного вивчення важливого елементу суспільно-економічного життя українського селянина й зумовило наукове дослідження. У ньому добровільні статутні сільські об'єднання наприкінці XIX – на початку XX ст. розглядаються як складова сільського громадського організаційного простору та як частина загальної системи громадських об'єднань України.

Джерельна база вивчення діяльності сільських громадських об'єднань побудована на комплексному аналізі широкого кола джерел і є достатньою для досягнення мети та реалізації завдань дослідження. Вона представлена різними документами як за характером, так і за змістом. При цьому зафіксовано фрагментарний характер опрацьованих джерел та, в окремих випадках, суперечливий зміст інформації.

Комплекс застосованих у дослідженні наукових принципів та методів дав змогу об'єктивно висвітлити явища і процеси зазначеного історичного періоду, що стосуються особливостей сільських громадських об'єднань, уникнути упередженості в їхньому тлумаченні.

У процесі інституціоналізації громадянського суспільства в Російській імперії на початку ХХ ст. у його структурі сформувався окремий сектор громадських організацій, які були покликані представляти інтереси різних соціальних груп. Цей сектор став важливим чинником становлення громадянського суспільства. У межах сільського Лівобережжя України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. свою діяльність організували сільськогосподарські товариства, добровільні пожежні товариства та дружини, товариства благоустрою, товариства тверезості, сільські філії загальноросійських товариств, благодійні та просвітницькі об'єднання.

Відкритим у межах сучасної історичної науки залишається питання визначення мінімальної межі кількісних показників громадських об'єднань у державі та визначення критеріїв їхнього співвідношення. Традиційно вважається, що громадський рух, складовою якого були і є громадські організації, може виникати за «достатнього масиву» недержавних об'єднань. Поняття «достатнього масиву» в сучасній історіографії не окреслено визначеними критеріями, воно носить ознаки певної розмитості. Який показник повинен бути орієнтиром для науковців – наявність громадського об'єднання у кожному губернському, повітовому та волосному центрі; чи представленість громадських об'єднань у різних сферах соціально-культурного життя (від благодійності до захисту прав тварин); чи кількісне співвідношення членів товариств до загальної кількості мешканців країни і т.д.? У розрізі дослідження мінімально критична маса громадських об'єднань, насамперед сільськогосподарських, визначається кількісними та територіальними показниками. Для формування нової агрокультурної свідомості початку ХХ ст. потрібно було залучити до громадської статутної ініціативи найбільш активних селян, тих, які користувалися авторитетом та

повагою серед громади, а вони вже через названі чинники та свою діяльність – інших. Стверджуємо, що наявність у кожному повітовому та волосному адміністративно-територіальному центрі сільськогосподарського об'єднання та ще 2–3 громадських організацій у волості були тією мінімальною кількістю, яка є необхідною для твердження про існування сільського добровільного статутного руху на Лівобережжі України на початку ХХ ст. Разом з тим, встановлено, що показники просвітницького агрокультурного руху, не говорячи вже про благодійний, культурно-освітній, пожежний та інші, значно відставали від показників кооперативного гуртування в одному й тому ж регіоні.

Одним із принципів формування та функціонування громадянського суспільства є наявність діалогу між громадянами, між соціальним верствами, між соціальними, економічними та політичними структурами. Такий діалог не передбачає майбутню трансформацію чи асиміляцію іншої сторони. Беззаперечним у ньому є право усіх учасників зберігати свою ідентичність. Громадські організації своєю діяльністю, з одного боку, заповнили вільну нішу в тих галузях, яким держава не приділяла достатньої уваги, з іншого – вони стали певним союзником держави, допомагаючи їй реалізувати свої особисті інтереси і покращити ситуацію на місцях.

Недержавні та неприбуткові організації, діяльність яких відбувається в умовах громадянського суспільства традиційно називають «третім сектором» на протигагу державному та економічному. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. у межах України на сільському адміністративно-територіальному рівні сформувався консолідований громадський рух, який включав у себе окремі, взаємно не підпорядковані, але взаємодіючі громадські організації.

Наявні в сучасній історіографії класифікаційні схеми громадських об'єднань, кожна з яких має переваги і недоліки, сприяють оптимальному дослідженню історії статутного громадського сектору, у тому числі і його сільської складової. Сукупність низки таких класифікацій допомагає сучасному дослідникові визначити роль та місце громадських товариств у

суспільному житті українців. Тим часом, у науковому середовищі проводиться дискусія, щодо необхідності створення універсальної класифікації, шлях до якої визначається як пошуки спільного в множині. Спираючись на напрацювання В. Савчука, запропоновано критерії, на основі яких сільські громадські організації повинні зайняти своє місце у класифікаційних схемах, а, у подальшому, і розглядатися як один із елементів процесу формування громадянського суспільства в Російській імперії, й в Україні, зокрема. Перший критерій – виокремлення сільських громадських організацій з великого масиву сільських статутних об'єднань у відповідності до мети. Громадською організацією визнається об'єднання громадян, метою якого є задоволення особистісних інтересів (не політичних, не економічних) кожного члена громади. Другий – фіксація власне «сільських» громадських організацій. Цей критерій чітко виокремлюється на підставі зафіксованих у «Статуті» громадських організацій територіальних меж, на які розповсюджується діяльність Товариства. Третій – узагальнення основних типів сільських громадських організацій, який реалізується в результаті аналізу та співставлення мети й завдань Товариства. Як засвідчило опрацювання установчих документів, мережа сільських громадських організацій Лівобережжя України складалась із наступних об'єднань (за кількістю): агропросвітницькі (сільськогосподарські товариства, товариства бджолярів), добровільні пожежні (дружини та товариства), благодійні товариства, товариства тверезості, осередки імп. Російського товариства Червоного Хреста, товариства благоустрою, осередки імп. Російського товариства рятування на водах, товариства мистецького спрямування та інші. Четвертий – деталізування сільських громадських організацій за організаційно-управлінським принципом. Згідно цього критерія виділяємо: самостійні товариства локального типу, які у своїй більшості не мали первинних структур (відділень, філій) та сільські первинні осередки (відділення, філії) товариств загальноросійського, губернського та повітового рівнів.

Організаційні основи функціонування товариств ґрунтувалися на їхніх статутних документах. Як правило, за основу бралися тексти «Типових статутів», які було вироблено майже для усіх типів громадських об'єднань. При цьому законодавство дозволяло реєструвати і свій, індивідуальний «Статут», зміст якого не суперечив чинним правовим нормам. Встановлено, що серед досліджуваних товариств, лише товариства благоустрою визначали свій правовий статус відповідно до індивідуальних статутних документів. Дія «Статуту» визнавалася протягом усієї діяльності Товариства; за особливих умов (розширення діяльності, створення нових структурних підрозділів тощо) дозволялося вносити уточнення до окремих статей документу. Норми та положення «Статуту» були обов'язковими до виконання усіма категоріями членів – почесними, дійсними, змагальниками.

У статутному документі було визначено мету та завдання товариств; щорічні звіти (рукописні чи друковані) фіксували їхню діяльність. Контроль за дотриманням статутних положень з боку товариств здійснювала держава. Зокрема, кожного разу, як мали відбутися загальні збори товариств, останні повинні були клопотати про отримання відповідного дозволу на їхнє проведення, із обов'язковим зазначення дати, часу, місця проведення та переліку питань, які виносились на обговорення. Представники влади, як правило поліційні справники, зобов'язані були бути присутніми на засіданнях та на усіх інших заходах товариств. До губерньської адміністрації товариства щороку надсилали звіти про свою діяльність. Встановлено й зафіксовано такий фактор у функціонуванні великих (за напрямками та результатами діяльності) сільських об'єднань як фінансова залежність від держави та земських органів самоуправління.

Основними джерелами фінансових надходжень були членські внески, приватна допомога з боку зацікавлених осіб, прибутки від організованих заходів, дотації від держави та органів місцевого самоуправління. Переважна більшість річних фінансових звітів сільських громадських товариств підтвердила їхній неприбутковий характер.

Соціальний склад сільських статутних об'єднань характеризується достатньо широким розгалуженням – селяни, учителі, духовенство, дворяни, купці. Не існувало обмежень щодо статевого фактору – серед членів зафіксовано жінок, у окремих випадках вони були головами товариств. Соціальний склад товариства визначався його типом, тобто специфікою його діяльності.

Наше дослідження показало, що діяльність сільських громадських об'єднань відбувалася безперервно з часу реєстрації «Статуту», на відміну від окремих повітових організацій. Частина сільських товариств досягла 10-річного віку. Здебільшого, діяльність сільських статутних організацій не було перервано подіями Першої світової війни, і навіть більше, у цей період виявлено й підтверджено появу нових об'єднань, які працювали у напрямках опіки, благодійництва та просвітництва. Події лютневої революції 1917 р. теж істотно не вплинули на зменшення кількості сільських об'єднань. У цей рік ми констатуємо діяльність нових сільськогосподарських товариств. І лише суспільно-політичні події кінця 1917–1921 рр. спричинили до занепаду діяльності та фактичного саморозпуску сільських громадських об'єднань.

Правова основа діяльності сільських статутних товариств, матеріальні умови та засоби для реалізації поставленої мети, часткова інтеграція у соціальну структуру сільської громади надають підстави стверджувати про наявність у досліджуваних об'єднаннях ознак соціальних інститутів громадянського суспільства, процес формування якого зафіксовано на початку ХХ ст. Діяльність громадських товариств, у т.ч і тих, які функціонували на сільському територіально-адміністративному рівні, сприяла формуванню громадянського суспільства в Україні, допомагала створювати, розширювати, зміцнювати та захищати простір між індивідом та державою, через формування особистості, сприяння фаховості та культивування громадянських зобов'язань. Державна політика щодо сільських громадських об'єднань залежала від відповідності мети і завдань товариств їхнім формам та напрямам діяльності. Держава у різний спосіб

намагалась зберегти основи своєї соціально-політичної системи, у тому числі здійснюючи контроль за функціонуванням товариств. У свою чергу сільські товариства своїм існуванням певною мірою обмежували монополію держави на організацію громадського життя, допомагали поєднувати інтереси окремого селянина з інтересами громади.

Станом на початок 1914 р. домінуючою складовою у мережі сільських громадських товариств Лівобережжя України визначено сільськогосподарські товариства. В межах Чернігівської губернії виявлено не менше 108 та в межах Полтавської губернії – не менше 314 об'єднань. Із 15 повітів Чернігівської губернії підтверджено функціонування агропросвітницьких товариств у 14; середній показник забезпеченості товариствами волосних центрів складав 29,4 %; зі 108 досліджених організацій, 97 діяли в сільському середовищі. Сільськогосподарським статутним рухом у Полтавській губернії було охоплено усі 15 повітів; середній показник забезпеченості волосних центрів визначено у 71 %; з 314 досліджених організацій, 301 було зареєстровано та зафіксовано функціонування в межах сільських адміністративно-територіальних одиниць. До категорії громадських об'єднань територіальної самоорганізації сільського населення віднесено товариства благоустрою та товариства протипожежної безпеки – добровільні пожежні товариства та дружини. Результати дослідження засвідчили, що товариствам благоустрою, при безумовно їхній позитивній спрямованості не вдалося створити широкої сільської мережі. Натомість кількісні показники статутного протипожежного руху в загальних рисах є однаковими з агропросвітницьким. Зокрема, в Чернігівській губернії станом на 1.01.1916 р. зафіксовано не менше 111 добровільних пожежних об'єднань, які функціонували у 14 повітах з 15; середній показник забезпеченості товариств та дружин у волосних центрах складав 26,5 %.

Виникнення сільських осередків загальноросійських товариств відбувалося в руслі загальноімперської статутної традиції. Діяльність філій одних з найбільших за чисельністю об'єднань – Товариства порятунку на

водах та Товариства Червоного Хреста, підтверджується й на території Лівобережжя України. Завдяки активній й соціально значущій діяльності їхніх членів, у тому числі й українських селян, вдалося зберегти та врятувати тисячі життів. Мета діяльності, окремі статутні положення, принципи діяльності та елементи структури цих громадських об'єднань, після їхньої ліквідації радянською владою, було узято на озброєння і застосовано вже в нових політичних та соціально-економічних умовах.

До системи сільських громадських об'єднань залучено й товариства, які займали нішу соціальної опіки, благодійності та просвітництва. Цю складову сільського статутного простору представляли церковні та світські товариства тверезості, осередки губернських та повітових благодійних товариств, товариства допомоги окремим категоріям населення, культурно-освітні об'єднання, літні ясла-притулки тощо. Зазначені об'єднання зробили помітний внесок у справу філантропії, патронату, освіти. Зусилля товариств опіки та благодійних організацій було спрямовано на різні категорії населення: дітей, поранених, біженців, родини, чоловіків яких було мобілізовано на війну тощо. Збільшення кількості товариств цієї категорії ми фіксуємо у період Першої світової війни. Війна сформувала нові горизонти для розвитку публічної сфери. Вона створила інституціональні межі для зміцнення зв'язків між активними членами добровільних об'єднань та представниками державних органів управління, через спільну участь у мобілізації ресурсів. Діяльність досліджуваних громадських організацій у воєнний період органічно доповнювала діяльність державних структур.

Важливе значення в системі сільських громадських об'єднань мали і окремі культурно-просвітницькі організації. Основна мета їхньої діяльності полягала у підвищенні освітнього рівня та загальної культури сільського населення, піднесенні національної свідомості, обережній популяризації української історії, звичаїв та традицій. Просвітницьку та культурну діяльність сільських об'єднань варто розглядати комплексно в контексті загальної тенденції українського освітнього руху кінця XIX – початку XX ст.

Окремого наголосу отримало дослідження життя та діяльність тих представників активу, які очолювали сільський статутний рух або сприяли його становленню і розгортанню (Ф. Коскуль, В. Л'Етьєнн, П. Гавсевич, Т. Зенченко, З. Ящуржинський, М. Злобинець та інші). Результати наших наукових пошуків дозволяють стверджувати про наявність у цьому переліку представників двох поколінь: перше, яке сформувалося в умовах кінця XIX ст., періоду зародження сільської статутної ініціативи та початку національно-культурного руху, і друге – становлення якого відбувалося під час революції 1905–1907 рр., активних змін у сільському господарстві, актуалізації українського питання тощо. Саме представники другого покоління, переживши період піднесення статутного руху в 10-х рр. XX ст., стали для нової влади у 20-х рр. некомфортними, незручними і, врешті, загрозливими.

Станом на 1917 р. у межах сільського Лівобережжя України склалась розгалужена мережа добровільних статутних громадських товариств. У союзі з державою та органами місцевого самоуправління члени товариств створили особливе соціальне середовище, яке було необхідною умовою для проведення змін у країні. Українські селяни ініціювали створення громадських організацій, спираючись на своє світосприйняття, ментальність, історичний досвід. Їхню активну громадську позицію було зумовлено не лише потребами агрогосподарства, а й усвідомленням можливості кращого життя, свободи, довкілля, культури. Сільські статутні товариства відіграли важливу роль у розвитку громадської сфери життя наприкінці XIX – на початку XX ст. Результат їхньої діяльності виявився у розбурхуванні застійних явищ, розширенні кругозору селян, стимулюванні ініціативи. Добровільні сільські громадські об'єднання своєю діяльністю започаткували традицію існування статутних організацій у межах українського села, яка продовжується і на початку XXI ст., але її кількісно-територіальні показники значно відстають від показників сторічної давнини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

Архівні матеріали

Центральний державний історичний архів України, м. Київ

Фонд 276. Південно-західне охоронне відділення

Оп. 1

1. Спр. 209. Дело о деятельности и числе сельских пожарных дружин в Киевской, Подольской, Полтавской, Волынской, Черниговской губерниях. 9.10.1909 – 8.02.1910. На 104 арк.

Фонд 301. Подільське губернське жандармське управління

Оп. 2

2. Спр. 434. Переписка с начальником Подольского губернского жандармского управления о политической проверке разных лиц и наблюдениями за настроением населения, о сборе сведений о лицах. 2.01.1916 – 31.12.1916. На 385 арк.

Фонд 326. Помічник начальника Полтавського губернського жандармського управління в Прилуцькому та Лохвицькому повітах

Оп. 1

3. Спр. 153. Переписка с начальником Полтавского губернского жандармского управления о медсестрах лазаретов и госпиталей Полтавской губернии. 26.01.1916 – 1.11.1916. На 3 арк.

Фонд 385. Жандармське управління м. Одеси

Оп. 2

4. Спр. 53. Переписка с департаментом полиции, Одесским градоначальником и другими учреждениями и лицами о сборе сведений о членах Южно-русского немецкого общества, «Дамского общества пособия бедным немцам католикам и женского коммерческого училища Южно-

русского немецкого общества в городе Одессе». 18.08.1914 – 13.03.1915.
На 75 арк.

Фонд 442. Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора

Оп. 533

5. Спр. 226. Дело об учреждении в г. Житомире Вольного пожарного общества. 5.12. 1880 – 4.11.1881. На 90 арк.

6. Спр. 298. Дело об организации в г. Киеве общества вспомоществования лицам лютеранского вероисповедания. 18.10.1882 – 11.03.1883. На 17 арк.

Оп. 536

7. Спр. 23. Дело об учреждении в м. Славутие пожарного общества. 1883–1884. На 20 арк.

Оп. 537

8. Спр. 46. Дело об учреждении в г. Луцке добровольного пожарного общества. 24.02.1884 – 14.10.1885. На 10 арк.

Оп. 538

9. Спр. 257. Дело об учреждении в м. Корце «Волынского пожарного общества». 18.12.1885 – 11.04.1887. На 10 арк.

Оп. 539

10. Спр. 75. Дело об утверждении проекта устава Новоградволинского пожарного общества. 7.03.1886 – 4.03.1888. На 20 арк.

Оп. 540

11. Спр. 135. Дело об учреждении Ровенского вольного пожарного общества. 14.06. – 9.07.1887. На 4 арк.

12. Спр. 240. Дело об учреждении в г. Остроге пожарного общества. Устав. 7 – 9.07.1887. На 16 арк.

Оп. 629

13. Спр. 502. Дело об изменении формы обмундирования членов Волковинской пожарной команды. 15.10.1899 – 5.11.1899. На 4 арк.

Оп. 630

14. Спр. 535. Дело о представлении крестьянина Петрунькина к награде серебряной медалью за оборудование «пожарной части». 29.11.1900 – 17.12.1900. На 12 арк.

Оп 633

15. Спр. 408. Дело о закрытии 2-го Дунавецкого вольного пожарного общества, состоящего из евреев, за нанесение побоев раскольникам. 9.07.1903 – 5.06.1904. На 15 арк.

Оп. 634

16. Спр. 634. Дело об учреждении в с. Антонинах пожарной дружины, сформированной на средства гр. Потоцкого. 26.10.1904 – 14.12.1904. На 6 арк.

Оп. 636

17. Спр. 647, ч. 8. Об обществах и союзах, утвержденных на основании закона 4 марта 1906 года. 11.10.1906 – 1.02.1914. На 1309 арк.

Оп. 637

18. Спр. 534. Дело о награждении гр. Потоцкого, владельца имения «Печара» орденом св. Станислава 2-й степени за содержание пожарной команды. Ноябрь 1907 – 13.08.1909. На 12 арк.

Оп. 643

19. Спр. 659. Дело о разрешении открывать в г. Киеве «Общий съезд членов пожарного общества». 1905. На 5 арк.

Оп. 655

20. Спр. 27. Дело о выдаче Городокскому вольно-пожарному обществу 900 руб. из сумм коробочного сбора на устройство двух колодцев. 15.02.1902 – 23.03.1902. На 3 арк.

Оп. 656

21. Спр. 154. Дело об ассигновании средств из коробочного сбора на сознание и содержание пожарного обоза в Сатановском вольном пожарном обществе. 30.04.1903 – 17.05.1903. На 11 арк.

Оп. 657

22. Спр. 111. Дело об ассигновании из остатков коробочного сбора денег на устройство пожарной части в м. Коростышеве. 2.06.1904 – 18.08.1904. На 5 арк.

Оп. 659

23. Спр. 128. Дело об ассигновании из коробочного сбора средств для содержания Зиньковского вольно-пожарного общества. 28.07.1906 – 9.08.1906. На 5 арк.

Оп. 665

24. Спр. 12. Дело с циркулярами Министерства внутренних дел, Министерства народного просвещения и других министерств по разным вопросам. 2.01.1912. На 217 арк.

Оп. 713

25. Спр. 399. Дело по ходатайству крестьянина В. Синякова о разрешении ему продать участок надельной земли Трипольскому вольно-пожарному обществу. 9 – 10.09.1914. На 2 арк.

Фонд 707. Управління попечителя Київського навчального округу

Оп. 227 (1899)

26. Спр. 14. Дело правления Киевского учебного округа с перепиской по разным вопросам. 1899. На 443 арк.

Оп. 229

27. Спр. 150 д. Різне листування по Чернігівській губернії. Ч. 4. 1912. На 552 арк.

Оп. 317

28. Спр. 77. Дело управления Киевского учебного округа по Совету при попечительстве с разной перепиской. 15.02.1899. На 219 арк.

Фонд 1111. Спілка споживчих товариств Півдня Росії

Оп. 1

29. Спр. 401. Списки уездов Полтавской губернии с указанием кредитных и потребительских обществ населенных пунктов и количества населенных пунктов. 23.06.1917 – 24.05.1919. На 49 арк.

30. Спр. 404. Списки уездов Черниговской губернии с указанием кредитных и потребительских обществ населенных пунктов и количества населения в них. 1917. На 54 арк.

Фонд 1191. Канцелярія тимчасового Харківського генерал-губернатора

Оп. 3

31. Спр. 12. Переписка с Черниговским губернатором об учреждении в Черниговской губернии общества по борьбе с пожарами. 26.10. 1879 – 17.11. 1879. На 4 арк.

Фонд 1439. Чернігівське губерньське жандармське управління

Оп. 1

32. Спр. 387. Дело об организации крестьянского союза в с. Лавах Сосницкого уезда. 9.01.1906 – 14.06.1906. На 47 арк.

33. Спр. 909. Переписка с Киевским охранным отделением, Черниговским губернатором и полицмейстером о деятельности профессиональных, кооперативных и других обществ в Черниговской губернии. 26.03.1908 – 15.02.1909. На 128 арк.

34. Спр. 916. О наблюдении за учебными организациями средне-учебных заведений. 9.02.1908 – 10.02.1908. На 4 арк.

35. Спр. 917. Отношение начальника Киевского охранного отделения с уставом Золотоношского сельского союза. 5.01.1908 – 4.06.1908. На 4 арк.

36. Спр. 918. Дело об Украинском обществе «Просвита». 20.09.1908 – 9.12.1908. На 28 арк.

37. Спр. 920. Переписка с Департаментом полиции о столкновении членов Вольного пожарного общества с членами «Союза русского народа» в Никольской Слободе Остерского уезда. 2.09.1908 – 30.11.1908. На 38 арк.

38. Спр. 999. Переписка с Черниговским полицмейстером и уездными справниками о собраниях ссудо-сберегательных товариществ,

обществ взаимопомощи учащихся и учащих, об административной высылке политически неблагонадежных лиц. 1.01.1908 – 23.12.1908. На 676 арк.

39. Спр. 1021. Переписка с Черниговским полицмейстером о «еврейском колонизационном обществе». 30.04.1908 – 8.11.1908 гг. На 10 арк.

40. Спр. 1039. Циркуляры департамента полиции. 7.02.1909 – 30.03.1910. На 336 арк.

41. Спр. 1065. Переписка с Черниговским губернатором, полицмейстером и другими о деятельности кооперативных, профессиональных и других обществ в Черниговской губернии. 19.01.1909 – 16.01.1910. На 154 арк.

42. Спр. 1070. Донесения и переписка с Остерским уездным исправником о деятельности «Союза русского народа» в Предместной Слободке Остерского уезда. 14.01.1909 – 22.06.1909. На 19 арк.

43. Спр. 1186. Рапорт помощника пристава 1-й части о деятельности общества взаимного вспомоществования учащимся и учащим Черниговской губернии. 4.01.1910. На 2 арк.

44. Спр. 1250. О предстоящем съезде пожарных деятелей в г. Чернигове. 9.12.1910 – 6.01.1911. На 119 арк.

45. Спр. 1279. Сообщения уездных исправников об организации научно-просветительских обществ по Черниговской губернии. 20.06.1911 – 20.09.1911. На 4 арк.

46. Спр. 1280. Донесение Черниговскому губернатору о деятельности общества взаимопомощи учащимся и учителям Черниговской губернии. 22.04.11. На 3 арк.

47. Спр. 1481. О кооперативных и других обществах. 2.03.1913 – 5.06.1913. На 19 арк.

48. Спр. 1548. Уставы Черниговского общества «Спорт», Кролевецкого спортивного кружка и других обществ. 28.03.1914–13.07.1914. На 10 арк.

49. Спр. 1639. Переписка по разного рода справкам и предметам по выяснению политической благонадежности. 2.01.1915 – 30.12.1915. На 1118 арк.

50. Спр. 1667. Обязательные постановления и циркуляры, изданные губернатором. 12.01.1915 – 17.12.1915. На 298 арк.

51. Спр. 1755. Донесения помощников начальника Черниговского жандармского управления о немецких колониях, расположенных в Черниговской губернии. 14.01.1916 – 8.06.1916. На 17 арк.

52. Спр. 1758. Переписка с уездными справниками о разрешении проведения общих собраний членов потребительских, кооперативных, ссудо-сберегательных товариществ. 6.01.1916. На 274 арк.

53. Спр. 1800. Переписка с уездными справниками о разрешении проведения общих собраний пайщиков кооперативных, потребительских обществ. 7.01.1917 – 2.03.1917. На 75 арк.

Центральный державний архів вищих органів влади та управління
України

Фонд 1115. Центральна Рада України

Оп. 1

54. Спр. 4. Статут Товариства «Кобзар» в Кирилівці в пам'ять Т. Г. Шевченка. 19.06.1917. На 2 арк.

Інститут рукописів Національної бібліотеки України імені Володимира
Вернадського

Фонд І. Літературні матеріали

55. № 43451. Ящуржинський Х. П. Лист 22 вересня 1913 р. з с. Молодецьке в Київ. – 2 арк.

Фонд ІІІ. Листування

56. № 9566. Ящуржинський Х. Лашкевичу О. Лист 2 жовтня 1888 р. з Симферополя в Київ. – 1 арк.

57. № 9567. Ящуржинський Х. Лашкевичу О. Лист 18 грудня 1888 р. з Симферополя в Київ. – 2 арк.

58. № 9568. Ящуржинський Х. Лашкевичу О. Лист 24 березня 1889 р. з Симферополя в Київ. – 2 арк.

Фонд 112. Архів «Київської Старовини»

59. № 72. Из воспоминаний о былом. Рукопись. 1888–1891 гг. – 10 арк.

Державний архів Київської області

Фонд 1305. Кулажинська сільрада

Оп. 1

60. Спр. 1. Протоколи засідань членів сільради та загальних зборів громадян села за 1924–1925 рр. 13.07.1924 – 11.11.1925. На 40 арк.

Фонд 1313. Переяславське товариство взаємного кредиту

Оп. 1

61. Спр. 10. Переяславское общество взаимного кредита. Ходатайство Переяславского союза сельскохозяйственных кооперативов об открытии им кредита. 10.04.1919. На 2 арк.

Державний архів Одеської області

Фонд 45. Новоросійський університет.

Оп. 19

62. Спр. 705. Отчет о деятельности Историко-филологического общества и устав его. 1905–1917 рр. На 168 арк.

63. Спр. 1113. Заседания Историко-филологического общества. 6.11.1890 – 12.12.1895 рр. На 38 арк.

64. Спр. 1135. Заседание Историко-филологического общества. 6.02.1896 – 28.03.1900. На 40 арк.

Фонд 46. Одеський інститут імператора Миколи I

Оп. 1

65. Спр. 98. Ящуржинський Хрисанф Петрович. 1893–1906 рр. На 14 арк.

Державний архів Полтавської області

Фонд 756. Полтавська община сестер милосердя

Оп. 1

66. Спр. 1. Переписка с главным управлением Российского общества Красного Креста о заготовке и отправке белья на Дальний Восток для раненых воинов. Отчет и сведения о приходе и расходе отпускаемых средств. 1902 – 29.09.1916. На 24 арк.

67. Спр. 2. Протоколы заседаний попечительного совета 1910–1913 гг., об отчете за 1913 г. 7.12.1910 – 18.12.1913. На 22 арк.

68. Спр. 3. Протоколы заседаний попечительного совета Полтавской общины сестер милосердия об оказании помощи раненым. 27.04.1914 – 3.05.1915. На 18 арк.

69. Спр. 4. Циркуляры и переписка Главного управления Российского общества Красного Креста и уполномоченного Красного Креста по местному составу и другим административно-хозяйственным вопросам. 19.07.1914 – 13.10.1916. На 45 арк.

Оп. 2

70. Спр. 1. Приходные ордера. 16.11.1912 – 31.12.1915. На 106 арк.

71. Спр. 2. Приходно-расходная книга по сбору денежных пожертвований на оказание помощи раненым и больным воинам. 1.08.1914 – 1.07.1916. На 14 арк.

72. Спр. 3. Приходно-расходная книга по сбору денежных пожертвований на оказание помощи раненым и больным воинам. 1.01.1916 – 31.12.1916. На 19 арк.

Фонд 773. Лубенський повітовий комітет попечительства про народну тверезість

Оп. 1

73. Спр. 1. Журналы заседаний Лубенского уездного комитета попечительства о народной трезвости. 7.07.1900 – 22.09.1900. На 119 арк.

74. Спр. 4. Журнал заседаний Лубенского уездного комитета попечительства о народной трезвости, заявления о сдаче в аренду театров,

сборник сведений о попечительствах о народной трезвости. 20.12.1901 – 28.01.1902. – 42 арк.

75. Спр. 5. Журналы заседаний Лубенского уездного комитета попечительства о народной трезвости. 10.07.1901 – 11.08.1901. – 31 арк.

76. Спр. 14. О народных чайных, разрешенных к открытию уездным комитетом частным лицам в 1904 г. 4.11.1903 – 7.01.1904. На 52 арк.

77. Спр. 17. Циркулярные распоряжения Полтавского губернского комитета о народной трезвости. 28.12.1903 – 17.12.1904. На 23 арк.

78. Спр. 28. С перепиской и отчетностью по чайным, библиотекам, читальням, содержимых на средства Лубенского уездного комитета попечительства о народной трезвости за 1906 г. 01.1906 – 12.1906. На 24 арк.

79. Спр. 29. Отчетность Лубенского уездного комитета попечительства о народной трезвости по приходу и расходу спецсредств за 1906 г. 12.01.1906 – 12.12.1906. На 17 арк.

80. Спр. 52. Отчет о деятельности Лубенского уездного комитета попечительства о народной трезвости за 1916 г. Т. I. 19.02.1917 – 3.07.1917. На 18 арк.

81. Спр. 53. Отчет о деятельности Лубенского уездного комитета попечительства о народной трезвости за 1916 г. Т. II. 20.02.1917. На 43 арк.

Фонд 992. Полтавське відділення Загальноросійського комітету з надання тимчасової допомоги біженцям війни

Оп. 1

82. Спр. 3. Переписка с комитетом по оказанию помощи пострадавшим от войны, о направлении на курортное лечение беженцев, чиновников и членом их семей, больных туберкулезом. 6.04.1916 – 8.07.1916. На 185 арк.

83. Спр. 8. Дело об ассигновании средств на содержание приютов, медицинских пунктов и бирж труда для беженцев. 12.11.1916 – 1.08.1917. На 162 арк.

84. Спр. 21. Дело об организации Хорольского уездного отделения Комитета помощи пострадавшим от войны. 13.04.1916 – 10.05.1917. На 114 арк.

Фонд 998. Полтавський комітет про поранених та хворих воїнів. З 1879 р. Полтавський комітет Російського товариства Червоного Хреста

Оп. 1

85. Спр. 50. Материалы о кружечном сборе в пользу раненых. Списки и удостоверения участвующих в сборе, отчет о собранных деньгах. 14.04.1915 – 15.04. 1915. На 445 арк.

Фонд 999. Уповноважений загальноросійського товариства Червоного Хреста

Оп. 1

86. Спр. 4. Сведения о больных и раненых, находящихся на излечении в госпиталях Красного Креста. 6.10.1916 – 22.01.1917. На 60 арк.

87. Спр. 11. Сведения о больных и раненых, находящихся на излечении в госпиталях Красного Креста. 1.08 – 16.08. 1916. На 38 арк.

Державний архів Сумської області

Фонд 997. Роменська міська управа. м. Ромни Полтавська губернія

Оп. 1

88. Спр. 808. Инвентарний опис міського майна. 20.12.1893 – 25.10.1894 р. – 55 с.

Державний архів Черкаської області

Фонд 5625. Державне політичне управління

Оп. 1

89. Спр. 1908. Уголовное дело по обвинению Злобинец Михаил Александрович по ст. 5440 УК УССР. 10.03.1928 – 20.11.1932. На 47 арк.

Державний архів Чернігівської області

Фонд 127. Чернігівське губернське правління

Оп. 3

90. Спр. 217. Указ Сената о православных церковных братствах. 26.06. – 19.08.1864. На 2 арк.

Оп. 5

91. Спр. 1210. Дело о разрешении Киевскому благотворительному обществу нанять помещение в селе Никольской Слободке Остерского уезда для устройства летней колонии для сирот киевских евреев. 8.06.1898 – 22.08.1898. На 6 арк.

92. Спр. 1855. Дело о содержании полиции за счет общественных учреждений, частных обществ и лиц. 17.01.1915 – 29.12.1915. На 88 арк.

Фонд 142. Чернігівський відділ Товариства Червоного Хреста

Оп. 1

93. Спр. 19. Об устройстве в м. Кобыжче Козелецкого уезда временного военного госпиталя Общества Красного Креста. 29.05.1877–5.08.1887. На 181 арк.

94. Спр. 22. Об открытии в с. Хриповке Городницкого уезда временно-военного госпиталя на 30 кроватей. 7.07.1877–11.01.1878. На 103 арк.

Оп. 2

95. Спр. 53. Об отчетности Комитетов Черниговского отдела Общества Красного Креста. 7.02.1896 – 14.10.1896. На 63 арк.

96. Спр. 61. Об отчетности Комитетов Черниговского отдела Общества Красного Креста за 1896 г. 24.01.1897 – 31.10.1897. На 60 арк.

97. Спр. 70. Об отчетности Комитетов Черниговского отдела Общества Красного Креста за 1897 г. 17.01.1898 – 4.12.1898. На 46 арк.

98. Спр. 79. Об отчетности Комитетов Черниговского отдела Общества Красного Креста за 1898 г. 22.01.1899 – 14.09.1899. На 39 арк.

99. Спр. 82. Об отчетности Комитетов Черниговского отдела Общества Красного Креста за 1897 г. 21.01.1900 – 31.10.1900. На 44 арк.

100. Спр. 83. Об отчетности Комитетов Черниговского отдела Общества Красного Креста за 1900 г. 19.01.1901 – 5.07.1901. На 43 арк.

Фонд 183. Чернігівське окружне правління імп. Російського товариства
рятування на водах

Оп. 1

101. Спр. 29. Дело Черниговского Окружного правления Императорского Российского общества спасения на водах об устройстве спасательных станций в г. Новгород-Северске, Остре и Слободках Остерского уезда. 10.07.1904 – 05.1915. На 49 арк.

Фонд 807. Шаповалівське волосне правління

Оп. 1

102. Спр. 76. О пожарах в Шаповаловской волости. 31.05.1835 – 22.12.1839. На 38 арк.

103. Спр. 111. По предписанию Борзненского окружного Управления государственных имуществ, о мерах предосторожности от пожаров в селениях. 18.05.1847 – 15.10.1847. На 21 арк.

104. Спр. 2878. Об учреждении Шаповаловского участкового комитета для сбора пожертвований на военный воздушный флот. 25.04.1913. На 2 арк.

Фонд 809. Борзненське волосне правління

Оп. 1

105. Спр. 47. О противопожарных мероприятиях, проводимых в уезде. 1853–1855. На 76 арк.

Фонд 1005. Ощадно-позичкове товариство с. Ярославки

Оп. 1

106. Спр. 1. Книга регистраций завещаний граждан. 1917–1918. На 16 арк.

107. Спр. 2. Расчетная книга по обороту вкладов и займов. 1906–1920. На 113 арк.

108. Спр. 3. Протокол заседания Ярославского общественного совета, долговые расписки, вкладные и расчетные книжки членов ссудо-сберегательного товарищества. 1911–1920. На 189 арк.

Фонд 1477. Сокиренське сільське ощадно-позичкове товариство

Оп. 1

109. Спр. 138. Книга протоколов засідань загального зібрання Сокиренського сільського ссудо-сберегательного общества. 1914. На 50 арк.

110. Спр. 151. Книга членів Общества. 1915. На 301 арк.

Опубліковані матеріали

111. [О закрытии Общества спасания на водах] // Декреты Советской власти. Т. III. – М., 1964. – С. 539.

112. Брати Українці вільні громадяне Російської держави! – Золотоноша : [Б. в.], 1917. – 1 с.

113. Брати Українці! – Золотоноша : [Б. в.], 1917. – 1 с.

114. Бугаенко Н. И. Отчет о деятельности Хорошковского сельскохозяйственного общества Кобеляцкого уезда Полтавской губернии за 1911 год. Год 1 / Н. И. Бугаенко. – Кобеляки : Тип. М. И. Золотаревского, 1912. – 12 с.

115. Гессен В. Общество / В. Гессен. – Режим доступа: <http://www.vehi.net/brokgauz/>

116. Годовой отчет Екатеринославского окружного правления Российского общества спасания на водах за 1895 год. Двадцать третий год. – Екатеринослав : Типо-лит. губ. правл., 1896. – 43 с.

117. Годовой отчет Екатеринославского окружного правления Российского общества спасания на водах за 1896 год. Двадцать четвертый год. – Екатеринослав : Типо-лит. губ. правл., 1897. – 43 с.

118. Годовой отчет Екатеринославского окружного правления Российского общества спасания на водах за 1898 год. Двадцать шестой год. – Екатеринослав : Типо-лит. губ. правл., 1899. – 51 с.

119. Годовой отчет Киевского местного управления и подведомственных ему комитетов Российского общества Красного Креста за 1896 г. – Киев : Тип. П. Барского, 1897. – 188 с.

120. Годовой отчет Конопотского привокзального еврейского общества пособия бедным. – Конопот : Тип. А.-Ш. Айзиковича, 1913. – 16 с.

121. Годовой отчет о деятельности Савинского сельскохозяйственного общества Миргородского уезда Полтавской губернии за 1912 год. Год 2-й. – Миргород : Тип. М. Г. Каган и С. И. Роднянский, 1913. – 42 с.

122. Денежный отчет Стодольского фабричного вольного пожарного общества за 1908 г. – Клиницы : [Б. и.], 1909. – 11 с.

123. Доклад губернской земской управы Черниговскому губернскому земскому собранию. По ходатайству Комитета по постройке храма в Предместно-Никольской Слободке Остерского уезда о присоединении к церковной усадьбе под погост площади резерва шоссе. – Чернигов : Тип. губ. правления, 1908. – 2 с.

124. Доклад ревизионной комиссии годичному собранию Полтавского отдела императорского Российского общества сельскохозяйственного птицеводства // Императорское Российское общество сельскохозяйственного птицеводства, состоящее под Августейшим покровительством Его Императорского Высочества Великого князя Петра Николаевича. Обзор деятельности общества и его отделов за 1911 год. – М., 1912. – С. 231.

125. Дополненный и вновь утвержденный устав Российского общества сельскохозяйственного птицеводства : [Утв. 1.11.1896 г.]. – М. : Тип. О. Л. Самовой, 1908. – 6 с.

126. Журнал заседаний Конопотского уездного земского собрания чрезвычайного 15 февраля 1913 года и очередного с 25 сентября по 3 октября 1913 года включительно. – Конопот : Тип. А.-Ш. Айзиковича, 1914. – 1315 с.

127. Журнал заседания экономического совета Гадяцкого уездного земства 5.02.1916 г. // Полтавские агрономические известия (Далі – ПАИ). – 1916. – № 2. – С. 44–51.

128. Журнал Золотоношского уездного земского собрания XXXVIII очередной сессии. – Золотоноша : Тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1903. – 280 с.

129. Журнал общего годового собрания членов Роменского общества сельского хозяйства 28 декабря 1914 г. // Ромен. – 1915. – 19.09. – С. 2.

130. Журналы Глуховского уездного земского собрания 1913 года, а) чрезвычайных сессий 31 марта и 10 ноября и б) очередной сессии 23–28 сентября. – Глухов : Электро-тип. А. И. Дворкина, 1914. – 27, 402 с.

131. Журналы Глуховского уездного земского собрания 1915 года, а) чрезвычайных сессий 5 июля и 12 сентября 1915 года, б) очередной 24–28 сентября 1915 года. – Глухов : Электро-тип. А. И. Дворкина, 1916. – 230 с.

132. Журналы Глуховского уездного земского собрания, очередной сессии 1900 года чрезвычайного 1-го июня и очередных заседаний 24–30 сентября. – Глухов : Печатня насл. Шумицкого, 1901. – 153 с.

133. Журналы Городнянского уездного земского собрания чрезвычайного созыва 27–28 февраля и 49-й очередной сессии 1913 г. – Городня : Тип. А. Н. Обуховского, 1914. – 775 с.

134. Журналы заседаний Конотопского уездного земского собрания чрезвычайных: 31 января и 15 мая 1911 г. и очередного с 1 по 9 октября 1911 г. включительно. – Конотоп : Тип. А. Ш. Айзиковича, 1912. – 503 с.

135. Журналы Золотоношского уездного земского собрания 52-й осередной сессии, заседания 15 и 16 ноября 1916 г. с докладами. – Золотоноша : Тип. Лепского и Вурмана, 1917. – 115 с.

136. Журналы Конотопского XLV очередного заседания уездного земского собрания с 18 по 24 включительно октября 1909 года и чрезвычайных 27 ноября 1908 г., 17 марта и 24 июня 1909 г.. – Конотоп : Тип. Ш. А. Левина, 1910. – 929, XXIV с.

137. Журналы Конотопского уездного земского собрания 1913 года. – Конотоп : Тип. А.-Ш. Айзиковича, 1914. – 1133 с.

138. Журналы Кролевецкого чрезвычайного и очередного уездного земского собрания 1911 года. – Чернигов : Тип. губ. земства, 1912. – 446, XVII с.

139. Журналы Мглинского уездного очередного земского собрания сессии 1909 года и чрезвычайного земского собрания 28 мая 1909 г. и 19 мая 1910 г. – Мглин : Тип. Н. Н. Пупко, 1910. – 71, XIX с.

140. Журналы Пирятинской уездной земской управы 49-го очередного уездного земского собрания 1913 г. – Пирятин : Типо-лит. А. А. Рыскина и Ко, 1914. – 239, 51 с.

141. Зайченко Ф. П. Отчет Троицкого общества сельского хозяйства за 1914 г. Год. 3-й / Ф. П. Зайченко. – Кременчуг : Тип. И. А. Диковского, 1915. – 18 с.

142. Заключение комиссии, избранной VIII-м очередным Золотоношским уездным земским собранием для обсуждения вопросов об изменении Сельского строительного устава и устройстве пожарной части в селениях. – Полтава : Тип. Н. О. Пигуренко, 1872. – 67 с.

143. Закон України «Про благодійну діяльність та благодійні організації». – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/5073-17>

144. Закон України «Про громадські об'єднання». – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4572-17>

145. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації». – Режим доступу: <http://www.zakon4.rada.gov.ua/laws/show/987-12>

146. Ивкин Л. Отчет школы сапожного мастерства 2-го Карловского сельскохозяйственного общества на 2-е полугодие 1915 года / Л. Ивкин // Константиноградские сельскохозяйственные известия (Далі – КСХИ). – Константиноград, 1916. – № 2. – С. 24–26.

147. Извлечение из Устава Российского общества Красного Креста // Вестник Красного Креста (Далі – ВКК). – СПб., 1908. – № 2. – С. 170–171.

148. Козись-Кобылка С. Отчет о деятельности Сокольского сельскохозяйственного общества за 1911 год / С. Козись-Кобылка. – Кобеляки : Тип. М. И. Золотаревского, 1912. – 51 с.

149. Краткий отчет о деятельности Кременчугского округа Общества за 1913 год // ЖСВ. – СПб., 1914. – № 12. – Стлб. 14–15.

150. Краткий отчет о деятельности Харьковского Округа Общества за 1910 г. // ЖСВ. – СПб., 1911. – № 11. – Стлб. 12–13.
151. Краткий отчет о деятельности Черниговского округа Общества за 1910 г. // ЖСВ. – СПб., 1911. – № 12. – Стлб. 19–20.
152. Краткий отчет экономических мероприятий земств 23 губерний России (1865–1892 гг.). – Полтава : Тип. Л. Фришберга, 1894. – VI, 246 с.
153. Ксензенко А. И. Медицинский отчет о деятельности лазарета местного комитета Российского общества Красного Креста в г. Миргороде за 1917 год / А. И. Ксензенко. – Миргород : Тип. М. Г. Кагана и С. И. Роднянского, 1918. – 15 с.
154. Кучинский С. Н. Отчет Киевского окружного правления общества спасания на водах за двухлетие 1890–1891 гг. / С. Н. Кучинский. – Киев : Тип. губернская, 1892. – 57 с.
155. Личный состав Правления Полтавского Округа в 1908 году // ЖСВ. – СПб., 1908. – № 10. – Стлб. 16.
156. Масютин Н. Отчет Новобасанского сельско-хозяйственного общества с 11 ноября 1901 года по 1 января 1903 года / Н. Масютин // Земский сборник Черниговской губернии (Далі – ЗСЧГ). – Чернигов, 1903. – № 7. – С. 140–154.
157. Местные административные учреждения императорского Российского общества спасания на водах к 1 января 1911 г. (по сведениям Канцелярии Главного Правления Общества) // ЖСВ. – СПб., 1911. – № 1. – Стлб. 9–12.
158. Местные административные учреждения императорского Российского общества спасания на водах к январю 1908 г. (по сведениям канцелярии главного правления Общества) // ЖСВ. – СПб., 1908. – № 1. – Стлб. 8–11.
159. Народе Український! – Золотоноша : [Б. в.], 1917. – 1 с.

160. Наставление для спасания утопающих и возвращение утопленников к жизни / Общество спасания на водах. – [Б. м.] : [Б. и.], 1886. – 1 с.
161. Нормальный устав для Войтовского сельскохозяйственного общества : [утв. 7 мая 1911 г.]. – Переяслав : Тип. Лепского и Вурмана, 1912. – 21 с.
162. Нормальный устав для местных сельскохозяйственных обществ // Список сельскохозяйственных обществ. 3-е изд. – СПб., 1904. – С. XI–XIII.
163. Нормальный устав сельских пожарных дружин : [утв. 5 авг. 1897 г.]. – Псков : Тип. губ. земства, 1897. – 18 с.
164. О благотворительных обществах и кассах // Справочная книжка об обществах и союзах / сост. В. И. Чарнолуский. – СПб., 1912. – С. 12.
165. О важном значении сельскохозяйственных обществ: (Из обращения министра земледелия и государственных имуществ к предводителям дворянства, от 21 июля 1898 г.) // Список сельскохозяйственных обществ. 3-е изд. – СПб., 1904. – С. 7.
166. О порядке открытия сельскохозяйственных обществ // Законодательные акты, вызванные войною 1914–1916 гг. – Пг., 1916. – Т. III. – С. 232.
167. О сельскохозяйственных обществах // Справочная книжка об обществах и союзах / сост. В. И. Чарнолуский. – СПб., 1912. – С. 102.
168. Общий отчет Глуховского дамского комитета Общества попечения о раненых и больных воинах с 10-го июня 1877 года по 1-е января 1878 года. – Чернигов : Тип. губ. правл., 1878. – 14 с.; с 1 января 1878 г. по 1-е января 1879 г. – 1879. – 9 с.; с 1 января 1879 г. по 1-е января 1880 г. – 1880. – 7 с.; за 1880 год. – 1881. – 2 с.
169. Отчет Андреевского сельскохозяйственного общества Гадячского уезда Полтавской губернии за 1915 г. – Гадяч : Тип. Н. и В. Казаковых, 1916. – 19 с.

170. Отчет Балаклийского общества сельского хозяйства за 1914 год : (Год 2-й). – Хорол : Тип. Ш. Д. Хайкина, 1915. – 28 с.
171. Отчет Балаклийского общества сельского хозяйства за 1915 год : (Год 3-й). – Хорол : Тип. Ш. Д. Хайкина, 1916. – 25 с.
172. Отчет Борзненского общества пособия бедным за 1909–1911 гг. – Борзна : [Б. и.], 1910–1912.
173. Отчет Глуховского дамского комитета Российского общества Красного Креста за 25 ½ лет (1877–1902) со времени основания Комитета и до его закрытия. – Киев : [Б. и.], 1903. – 23 с.
174. Отчет Глуховской уездной земской управы о приходе, расходе и остатке всех вообще сумм, находящихся в распоряжении Глуховского уездного земства за 1905 год. – Глухов : Тип. А. К. Нестерова, 1906. – 162 с.
175. Отчет Городнянского местного комитета Российского общества Красного Креста за 1900 год. – Гомель : Типо-лит. Ш. А. Фридмана, 1901. – 11 с.
176. Отчет Екатеринославского отдела Российского общества сельскохозяйственного птицеводства за 1910 год: 12-й год. – Екатеринослав : [Тип. Р. И. Кудрявицкого], 1911. – 40 с.
177. Отчет Зеньковской уездной земской управы за 1903 год. – Зеньков : Тип. Г. Н. Подземского, 1904. – 523 с.
178. Отчет Зеньковского общества пособия бедным евреям за 1912 год. – Зеньков : Тип. Г. Н. Подземского, 1912. – 10 с.
179. Отчет Золотоношской уездной земской управы за 1880-й год. – Полтава : Тип. Н. О. Пигуренко, 1881. – 151 с.
180. Отчет Золотоношской уездной земской управы уездному земскому собранию XXX очередной сессии (1894 года) за 1893 год. – Золотоноша : Тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1894. – 373 с.
181. Отчет Золотоношской уездной земской управы уездному земскому собранию XXXII очередной сессии (1896 года) за 1895 г. – Золотоноша : Тип. Лепского и Вурмана, 1896. – 153 с.

182. Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию XXXX очередной сессии за 1903 г. – Золотоноша : Тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1904. – 127 с.

183. Отчет Золотоношской уездной земской управы уездному земскому собранию XLI очередной сессии за 1904 г. – Золотоноша : Тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1905. – 133 с.

184. Отчет Золотоношской уездной земской управы уездному земскому собранию XLIII очередной сессии за 1906 г. – Золотоноша : Тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1907. – 145 с.

185. Отчет Золотоношской уездной земской управы уездному земскому собранию XLV очередной сессии за 1908 г. – Золотоноша : Тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1910. – 183 с.

186. Отчет Золотоношской уездной земской управы уездному земскому собранию XLVI очередной сессии за 1909 г. и приложения. – Золотоноша : Тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1910. – 185, 277 с.

187. Отчет Золотоношской уездной земской управы уездному земскому собранию XLVII очередной сессии за 1910 г. и приложения. – Золотоноша : Тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1911. – 193, 286 с.

188. Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому земскому собранию L очередной сессии за 1913 год и приложения. – Золотоноша : Тип. Лепского и Вурмана, 1914. – 111, 354 с.

189. Отчет Золотоношской уездной земской управы, Золотоношскому уездному земскому собранию XX-го очередного созыва за 1883 год. – Полтава : Тип. Н. О. Пигуренко, 1884. – 226 с.

190. Отчет Иченского отделения Черниговского благотворительного общества за 1911 г. – Борзна : [Б. и.], 1912. – 8 с.

191. Отчет Киевского местного управления и подведомственных ему комитетов Российского общества Красного Креста за 1899 г. – Киев : Тип. А. О. Штерензона, 1900. – 208 с.

192. Отчет Киевского местного управления и подведомственных ему комитетов Российского общества Красного Креста за 1905 г. – Киев : Тип. Штаба Киевского военного округа, 1906. – 447 с.
193. Отчет Кобеляцкого сельскохозяйственного общества за 1901 г. – Кобеляки : Тип. Б. И. Брагилевского, 1902. – 19 с.
194. Отчет Коропского, Кролевецкого уезда, Черниговской губернии общества пособия бедным евреям за 1906 г. – Конотоп : Тип. А. Ш. Айзиковича, 1908. – 7 с.
195. Отчет Кременчугского местного комитета и Общины сестер милосердия Российского общества Красного креста за 1898–1915 гг. – Кременчуг, 1897–1916.
196. Отчет Мглинского сельскохозяйственного общества. – Чернигов : Тип. губ. правления, 1903. – 32 с.
197. Отчет Новобасанского сельскохозяйственного общества за 1903 год. – Киев : [Б. и.], 1904. – 10 с.
198. Отчет Новобасанского сельскохозяйственного общества за 1904 год. – Киев : [Б. и.], 1905. – 8 с.
199. Отчет Новозыбковского благотворительного общества за 1898 год. – Чернигов: Тип. губ. правления, 1899. – 24 с.
200. Отчет о деятельности Барановского сельскохозяйственного общества Миргородского уезда Полтавской губернии за 1912 год. Год 1-й / сост. Г. Я. Лопушинский. – Миргород : [Б. и.], 1913. – 56 с.
201. Отчет о деятельности Белоцерковского общества сельского хозяйства за 1914 год. Год 8-й. – Хорол : Тип. Ш. Д. Хайкина, 1915. – 64 с.
202. Отчет о деятельности библиотеки-читальни за 1914 г. – Кобеляки : Тип. М. И. Золотаревского, 1915. – 8 с.
203. Отчет о деятельности библиотеки-читальни Сокольского сельскохозяйственного общества (Полтавской губернии) за 1913 год. – Кобеляки : Тип. М. И. Золотаревского, 1914. – 15 с.

204. Отчет о деятельности библиотеки-читальни Сокольского сельскохозяйственного общества (Полтавской губернии) за 1914 год. – Кобеляки : Тип. М. И. Золотаревского, 1915. – 8 с.

205. Отчет о деятельности Бреусовского сельскохозяйственного общества за время с 19-го ноября 1907 г. по 19-е ноября 1908 г. Год 2-й / сост. А. С. Сокологорский. – Кобеляки : Тип. Золотаревского, 1908. – 26 с.

206. Отчет о деятельности Варвинского отдела Лохвицкого комитета Красного Креста за время 1 июля по 31 декабря 1915 г. // Отчет о деятельности Лохвицкого Местного Комитета Красного Креста с 26 июля 1915 г. по 1 января 1916 г. – Лохвица, 1916. – С. 24–25.

207. Отчет о деятельности Велико-Липняговского общества сельского хозяйства за 1914 год. Год 4-й. – Хорол : Тип. Ш. Д. Хайкина, 1915. – 55 с.

208. Отчет о деятельности Велико-Липняговского общества сельского хозяйства за 1915 год. Год 5-й. – Хорол : Тип. Ш. Д. Хайкина, 1916. – 16 с.

209. Отчет о деятельности Вергуновского общества сельского хозяйства за 1914 г. Год 4-й. – Хорол : Тип. Ш. Д. Хайкина, 1915. – 61 с.

210. Отчет о деятельности Вергуновского общества сельского хозяйства за 1915 г. – Хорол : Тип. Ш. Д. Хайкина, 1916. – 21 с.

211. Отчет о деятельности Вишенского сельскохозяйственного общества Остерского уезда Черниговской губернии за 1913 год. – Борисполь : [Б. и.], 1914. – 19 с.

212. Отчет о деятельности Второ-Брусовского общества сельского хозяйства за 1914 г. Год 5-й. – Хорол : Тип. Ш. Д. Хайкина, 1915. – 33 с.

213. Отчет о деятельности Второ-Брусовского общества сельского хозяйства за 1915 г. Год 6-й. – Хорол : Тип. Ш. Д. Хайкина, 1916. – 20 с.

214. Отчет о деятельности Второ-Брусовского общества сельского хозяйства за 1911 г. – Хорол : Тип. Ш. Д. Хайкина, 1912. – 60 с.

215. Отчет о деятельности Горошинского общества сельского хозяйства за 1914 год. Год 4-й. – Хорол : Тип. Ш. Д. Хайкина, 1915. – 36 с.

216. Отчет о деятельности Золотоношского еврейского благотворительного общества за 1911 год. – Золотоноша : Тип. В. Б. Гольдберга, 1912. – 17 с.

217. Отчет о деятельности Золотоношского еврейского благотворительного общества за 1912 год. – Золотоноша : Тип. В. Б. Гольдберга, 1913. – 20 с.

218. Отчет о деятельности Ивановского общества сельского хозяйства за 1914 год. (Год 5-й). – Хорол : Тип. Ш. Д. Хайкина, 1915. – 73 с.

219. Отчет о деятельности Ивановского общества сельского хозяйства за 1915 год. (Год 6-й). – Хорол : Тип. Ш. Д. Хайкина, 1916. – 32 с.

220. Отчет о деятельности Конотопского отдела Императорского общества размножения охотничьих и промысловых животных и правильной охоты за 1910 г. – Конотоп : Тип. А.-Ш. Айзиковича, 1911. – 11 с.

221. Отчет о деятельности Кузубо-Елизаветинского общества сельского хозяйства за 1914 год. Год 3-й. – Хорол : Тип. Ш. Д. Хайкина, 1915. – 32 с.

222. Отчет о деятельности Кузубо-Елизаветинского общества сельского хозяйства за 1915 год. – Хорол : Тип. Ш. Д. Хайкина, 1916. – 16 с.

223. Отчет о деятельности Куликовского сельскохозяйственного общества Кобеляцкого уезда Полтавской губернии за 1910 г. Год 1-й / сост. П. Сепетый. – Кобеляки : Тип. М. И. Золотаревского, 1911. – 46 с.

224. Отчет о деятельности Куликовского сельскохозяйственного общества Кобеляцкого уезда Полтавской губернии за 1916 г. – Кобеляки : Тип. М. И. Золотаревского, 1916. – 20 с.

225. Отчет о деятельности Лохвицкого Местного Комитета Красного Креста с 26 июля 1915 г. по 1 января 1916 г. – Лохвица : Тип. З. Ш. Браславского, 1916. – 64 с.

226. Отчет о деятельности Лохвицкого местного комитета Красного креста с 26-го июля 1914 года по 26-е июля 1915 года. – Лохвица : Тип. Н. Б. Дельберг, 1915. – 129 с.

227. Отчет о деятельности Монастырищенского сельскохозяйственного общества за 1911 г. – Нежин : Типо-лит. насл. В. К. Меленевского, 1912. – 15 с.

228. Отчет о деятельности Нежинского сельскохозяйственного общества за 1901 год (4 год существования). – Нежин : Типо-лит. насл. В. К. Меленевского, 1902. – 60 с.

229. Отчет о деятельности Николаевского округа, состоящего под августейшим покровительством ее Императорского величества государыни Императрицы Марии Федоровны Императорского Российского общества спасения на водах за 1910–1913 гг. – Николаев : Тип. бр. Л. и И. Белолипских, 1911–1914.

230. Отчет о деятельности Ново-Ивановского общества сельского хозяйства за 1915 год (Год 5-й). – Хорол : Тип. Ш. Д. Хайкина, 1916. – 17 с.

231. Отчет о деятельности Новосенжаровского сельскохозяйственного общества за 1914 год. Год 1 / сост. В. Т. Коваль. – Полтава : Тип. М. Г. Амчиславского, 1915. – 14 с.

232. Отчет о деятельности Оболонянского общества сельского хозяйства за 1914 год. Год 3-й. – Хорол : Тип. Ш. Д. Хайкина, 1915. – 37 с.

233. Отчет о деятельности общества трезвости при Троицкой церкви м. Опошни Зеньковецкого уезда // ПЕВ. – Полтава, 1911. – № 7. – С. 427.

234. Отчет о деятельности Одесского отдела Русского общества птицеводства за 1914–1915 годы: Год 2-й и 3-й. – Одесса : Тип. «Спорт и наука», 1916. – 27 с.

235. Отчет о деятельности Остапьевского общества сельского хозяйства за 1914 год. (Год 4-й). – Хорол : Тип. Ш. Д. Хайкина, 1915. – 61 с.

236. Отчет о деятельности Покровско-Богачанского общества сельского хозяйства за 1914 год. – Хорол : Тип. Ш. Д. Хайкина, 1915. – 44 с.

237. Отчет о деятельности Покровско-Богачанского общества сельского хозяйства за 1915 год. – Хорол : Тип. Ш. Д. Хайкина, 1916. – 36 с.

238. Отчет о деятельности Полтавского Округа Общества за 1910 г. // ЖСВ. – СПб., 1911. – № 11. – Стлб. 9–11.

239. Отчет о деятельности Поповского сельскохозяйственного общества за 1911 год. Год 1-й / сост. П. Никитенко. – Миргород : Тип. М. Г. Каган и С. И. Роднянский, 1912. – 58 с.

240. Отчет о деятельности Родионовского общества сельского хозяйства за 1914 год. Год 5-й. – Хорол : Тип. Ш. Д. Хайкина, 1915. – 51 с.

241. Отчет о деятельности Рокитянского общества сельского хозяйства за 1914 год (год пятый). – Хорол : Тип. Ш. Д. Хайкина, 1915. – 48 с.

242. Отчет о деятельности Суражской уездной земской управы за 1912 год. – Сураж : Тип. Э. Асташкевича, 1913. – 362 с.

243. Отчет о деятельности Харьковского отдела Российского общества сельскохозяйственного птицеводства за 1913 год. – Харьков : Тип. «Печатное дело», 1914. – 72 с.

244. Отчет о народных чтениях и спектаклях за 6-й год деятельности комиссии при Нежинском уездном комитете попечительства о народной трезвости с 22 октября 1901 года по 23 мая 1902 года. – Нежин : Тип. М. В. Глезера, 1902. – 33 с.

245. Отчет Оболюнянского церковно-приходского комитета о семьях лиц, призванных на войну с 22 августа 1914 г. по 1 января 1915 г. // Весник Хорольского общества сельского хозяйства (Далі – ВХОСХ). – Хорол, 1915. – № 4. – С. 14–16.

246. Отчет Общества благоустройства дачного поселка в лесном урочище «Пуца Водица» за 1912–1913 год. – Киев : Типо-лит. З. М. Сахнина, 1913. – 7 с.

247. Отчет Общества пособия бедным в поселке Шостке за 1909 г. : (9-й отчетный год). – Новгородсеверск : Тип. Х. И. Бокрымова, 1911. – 11 с.

248. Отчет общества трезвости Св. Андрея, архиепископа Критского, за 5 лет его существования (1896–1902 гг.) – Чернигов : Тип. губ. правления, 1902. – 14 с.

249. Отчет Правления Общества вспомоществования нуждающимся учащимся в начальных народных училищах с. Диканьки Полтавской губернии и уезда за 1901/2 год. – Полтава, 1903. – 13 с.; за 1905–1907 годы. – 1908. – 13 с.; за 1912. – 1913. – 10 с.; за 1913. – 1914. – 18 с.

250. Отчет Переяславского местного комитета и Комитета сестер Милосердия Российского общества Красного Креста за 1907 год. – Переяслав : Тип. Лепского и Вурмана, 1908. – 26 с.; за 1908, 1909 и 1910 гг. – 1911. – 80 с.; за 1911. – 1912. – 10 с.; за 1912 год. – 1913. – 11 с.

251. Отчет Полтавского окружного правления императорского Российского общества спасания на водах за 1911 г.: 18 отчетный год. – Полтава : Тип. И. Ш. Гуревича, 1912. – 37 с.

252. Отчет Полтавского окружного правления Императорского Российского общества спасания на водах за 1903 год. – Полтава : Тип. губ. правления, 1904. – 18 с.

253. Отчет Полтавского окружного правления Императорского Российского общества спасания на водах за 1907 г. – Полтава : Тип. Шнидлер, 1908. – 16 с.

254. Отчет Полтавского отдела имп. Российского общества сельскохозяйственного птицеводства, состоящего под августейшим покровительством его императорского высочества великого князя Петра Николаевича за 1905–1914 гг. – Киев : Тип. С. В. Кульженко ; Полтава : Тип. Т-ва печ. дела, 1906–1915.

255. Отчет правления Борзненского добровольного пожарного общества за 1899 год. – Нежин : Типо-лит. М. В. Глезера, 1900. – 28 с.

256. Отчет Правления Броварского добровольного пожарного общества с 14 сентября 1902 г. по 31 декабря 1904 г. : Год 4 и 5. – Киев : Тип. С. В. Кульженко, 1905. – 9 с.

257. Отчет Правления Екатеринославского общества исправительных земледельческих колоний и ремесленных приютов за 1913 год: 14 отчетный год. – Екатеринослав : Тип. Барановского, 1914. – 144 с.

258. Отчет Правления Лохвицкого добровольного пожарного общества (Полтавской губернии) за 1914 г. – Лохвица : [Тип. А. Радилевского и Пунянского], 1915. – 12 с.

259. Отчет Правления Общества пособия бедным г. Зенькова и его уезда за 1912 год. – Зеньков : Тип. Г. Н. Подземского, 1912. – 18 с.

260. Отчет правления Полтавского дамского благотворительного общества о деятельности его: с 1-го октября 1876 г. по 1-е октября 1877 г. – Полтава : Тип. Н. Пигуренко, 1877. – 20 с.

261. Отчет Роменского местного комитета Российского общества Красного Креста за 1906г. – Ромны : Тип. бр. Дельберг, 1907. – 35 с.; за 1907 г. – 1908. – 32 с.

262. Отчет Роменского общества пособия бедным евреям со дня открытия действия Общества, с апреля по 31 декабрь 1902 г. – Ромны : [Б. и.], 1903. – 15 с.

263. Отчет Роменского общества сельских хозяев за 1906 год и краткий очерк десятилетней деятельности общества 1896–1906 гг. – Ромны : [Б. и.], 1908. – 88+80+46+51 с.

264. Отчет Смолыжского сельскохозяйственного общества (Борзненского уезда) с 1 августа 1909 г. по 1 августа 1910 г. – Нежин : Типо-лит. насл. В. К. Меленевского, 1910. – 10 с.

265. Отчет Черниговского окружного правления Императорского Российского общества спасания на водах за 1894–1895 гг. – Чернигов : Тип. губ. правл., 1895. – 19 с.

266. Отчет Эсманской сельской добровольной пожарной дружины за 1902 г. – Чернигов : Тип. губ. земства, 1903. – 9 с.

267. Отчет Ямпольского добровольного пожарного общества (Глуховского уезда Черниговской губернии) за 1909 г. – Киев : Тип. К. Круглянского, 1910. – 14 с.

268. Отчеты Общества содействия благоустройству дачной местности «Новая Дарница» за 1914–1915 гг. – Киев : Тип. В. С. Кульженко, 1915–1916.

269. Отчеты правления Полтавского общества земледельческих колоний и ремесленных приютов с 1-го июня 1891 по 7-е июня 1892 г.: за 1-й год существования Общества. – Полтава : [Б. и.], 1893. – 17 с.; за 1892, 1893 и 1894 гг. и журналы общих собраний Общества 26 сентября 1893 и 23 октября 1894 г. – 1895. – 64 с.; за 1895 и 1896 годы. – 1897. – 34 с.; за 1900 год. – 1902. – 81 с.; за 1901 и 1902 годы. – 1903. – 21, 39, 61 с.; за 1903 год. – 1904. – 139 с.; за 1904 и 1905 годы. – 1906. – 89, 50 с.; за 1906. – 1907. – 35 с.; за 1908 год. – 1909. – 43 с.; за 1909 год. – 1910. – 42 с.; за 1910 и 1911 годы. – 1913. – 31, 27 с.; за 1912 год. – 1913. – 33 с.

270. Положение Комитета министров о порядке производства отдельными лицами, обществами и общественными учреждениями народных чтений по сельскому хозяйству и относящихся к нему отраслям знаний // Список сельскохозяйственных обществ. 3-е изд. – СПб., 1904. – С. 115–116.

271. Положение о практической школе изделий из ситняка и лозы Пирятинского уездного сельскохозяйственного общества Полтавской губернии // ВХОСХ. – Хорол, 1916. – № 23. – С. 18–20.

272. Положение о сельскохозяйственных опытных учреждениях (1901) // Список сельскохозяйственных обществ. 3-е изд. – СПб., 1904. – С. 116.

273. Положення про добровільні пожежні дружини (команди). – Харків : Форт, 2013. – 20 с.

274. Постановления Прилукского экстренного уездного земского собрания 10 августа 1914 года и доклады с приложениями к ним. – Прилуки : Типо-лит. А. Я. Мирова, 1915. – 21 с.

275. Правила для льготного отпуска из Воткинского казенного горного завода сельскохозяйственных орудий земским учреждениям и сельскохозяйственным обществам // Список сельскохозяйственных обществ, возникших в 1905 г. – СПб., 1906. – С. 25.

276. Правила о введении в действие нормального устава сельских пожарных дружин // Иордан К. К. Борьба с пожарами: Руководство к организации борьбы с пожарами путем устройства пожарных обозов и добровольных дружин / К. К. Иордан. – Тверь, 1904. – С. 75–76.

277. Правила про отпуск в кредит Артинских кос // Список сельскохозяйственных обществ, возникших в 1905 г. – СПб., 1906. – С. 26.

278. Приложение к Отчету Золотоношской уездной земской управы за 1896 р. – Золотоноша : Тип. Лепского и Вурмана, 1897. – 255 с.

279. Приложение к Отчету Золотоношской уездной земской управы за 1903 год. – Золотоноша : Тип. Лепского и Вурмана, 1904. – 203 с.

280. Приложение к Отчету Золотоношской уездной земской управы за 1913 г. – Золотоноша : Тип. Лепского и Вурмана, 1914. – 354 с.

281. Про заснування особливого комітету Українського Червоного Хреста // Собрание узаконений и распоряжений крестьянского правительства Украины. – Харків, 1919. – № 27. – С. 399.

282. Протокол заседания Хорольского общества сельского хозяйства, 21 июля 1914 г. // ВХОСХ. – Хорол, 1914. – № 15–19. – С. 33.

283. Протокол общего собрания Отдела пчеловодства при Хорольском обществе сельского хозяйства 27 марта 1915 г. // ВХОСХ. – Хорол, 1915. – № 7. – С. 18–19.

284. Протокол общего собрания Родионовского сельскохозяйственного общества от 22 октября с. г. // ВХОСХ. – Хорол, 1914. – № 20. – С. 21–22.

285. Протокол общего собрания Хорольского общества сельского хозяйства 20 июня 1915 года // ВХОСХ. – Хорол, 1915. – № 13. – С. 18–19.

286. Протоколы комиссии Главного управления Российского общества Красного Креста, учрежденной для определения программы действий врачебно-санитарного отряда для Полтавской губернии. – СПб. : Тип. и хромотиполит. А. Трампеля, 1880. – 32 с.

287. Распоряжение об отпуске безакцизного сахара для подкармливания пчел // Список сельскохозяйственных обществ, возникших в 1905 г. – СПб., 1906. – С. 24–25.

288. Решетилівське українське товариство «Просвіта» на Полтавщині: Статут. – Полтава : [Б. в.], 1917. – 7 с.

289. Смета Полтавского губернского земства по экономическим и сельскохозяйственным мероприятиям на 1916 год // ПАИ. – 1916. – № 2. – С. 19.

290. Сметы и раскладки уездных земских сумм по Остерскому уезду на 1900 год. – Чернигов : Тип. губ. правления, 1900. – 116 с.

291. Совещание инструкторов-кооператоров при Полтавской губернской земской управе с 9-го по 12-е июня 1915 г. // ВХОСХ. – Хорол, 1915. – №16. – С. 1–10.

292. Список сельско-хозяйственных выставок, устраиваемых в Полтавской губернии в 1914 году // ВХОСХ. – Хорол, 1914. – № 13. – С. 17–19.

293. Список сельскохозяйственных обществ (сост. по 1 июля 1898 года) // Известия Министерства земледелия и государственных имуществ. – СПб., 1898. – № 33. – С. 1–14.

294. Список уполномоченных церковно-приходских Братств, явившихся на собрание Братств Полтавской епархии. 26 апреля 1911 года // ПЕВ. – Полтава, 1911. – № 21–22, ч. офиц. – С. 1535–1537.

295. Статут Золотоніської Української Громади. – Золотоноша : [Б. в.], 1917. – 2 с.

296. Статут Наукового товариства істориків-аграрників. – [Черкаси] : [Б. в.], [2000]. – 8 с.

297. Статут товариства «Просвіта» в Прилуці на Полтавщині. – [Б.м.] : [Б. в.], [Б. р.] – 8 с.
298. Труды Харсикского общества сельского хозяйства Лохвицкого уезда Полтавской губернии. – СПб. : Тип. В. Киршбаума, 1913. – Вып. 1, ч. 1–2. – 11+12 с.
299. Устав (нормальный) Никольско-Слободского добровольного пожарного общества Остерского уезда Черниговской губернии. Учрежден 1909 году. – Киев : Тип. газ. «Последние новости», 1910. – 24 с.
300. Устав Александро-Невского приходского Общества трезвости при Покровской церкви с. Плоского, Остерского уезда, Черниговской епархии // Черниговские епархиальные известия (Далі – ЧЕИ). – Чернигов, 1909. – № 6. – Ч. неоф – С. 242–247.
301. Устав Андреевского сельскохозяйственного общества. – Гадяч : Тип. Н. и В. Казаковых, 1913. – 17 с.
302. Устав второго Общества благоустройства поселка Ирпень Киевской губернии и уезда. – Киев : Тип. Окружного штаба, 1910. – 18 с.
303. Устав Гамалеевского сельскохозяйственного общества. – Ромны : Тип. Р. Г. Дельберг, 1913. – 16 с.
304. Устав Глуховского добровольного пожарного общества; Описание нормальной формы обмундирования членов добровольных пожарных обществ, дружин и команд] : [Утв. 19 окт. 1901 г.; Утв. 8 июня 1895 г.]. – Прилуки : [Б. и.], 1902. – 32 с.
305. Устав Глуховского сельскохозяйственного общества // ЗСЧГ. – Чернигов, 1896. – № 10–11. – С. 1–9.
306. Устав Емцево-Долинского сельскохозяйственного общества. – Кобеяки : Тип. М. И. Золотаревского, 1911. – 16 с.
307. Устав Золотоношского благотворительного общества. – Золотоноша : Тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1896. – 16 с.
308. Устав Ирклеевского сельскохозяйственного общества. – Золотоноша : Тип. Лепского и Вурмана, 1916. – 19 с.

309. Устав Киевского общества земледельческих колоний и ремесленных приютов : [Утв. 17 июля 1874 г.]. – Киев : [Б. и.], 1874. – 16 с.
310. Устав Киевского общества земледельческих колоний и ремесленных приютов. – Киев : [Б. и.], 1902. – 16 с.
311. Устав Клуба Борзненского пожарного общества. – Борзна : Тип. н-ков Г. Л. Арлозорова, 1913. – 24 с.
312. Устав Кобеляцкого сельскохозяйственного общества. – Полтава : Тип. губ. правл., 1877. – 11 с.
313. Устав Козельщанского общества сельского хозяйства. – Кобеляки : Тип. М. И. Золотаревского, 1913. – 17 с.
314. Устав Комитета по постройке храма в деревне Предмостной Слободке, Остерского уезда, Черниговской губернии. – Киев : [Б.и.], 1907. – 16 с.
315. Устав Комитета по постройке храма в деревне Предмостной слободке, Остерского уезда, Черниговской губернии : [Утв. 23 марта 1907 г.]; Доклад Губернской земской управы Черниговскому губернскому земскому собранию 44-й очередной сессии 1908 г.: По ходатайству Комитета по постройке храма в Предмостной Слободке Остерского уезда о присоединении к церковной усадьбе под погост площади резерва шоссе. – Чернигов : Тип. губ. правления, 1908. – 2 с.
316. Устав Константиноградского сельскохозяйственного общества. – Константиноград : Тип. М. В. Геккера, 1913. – 21 с.
317. Устав Ляшковского сельскохозяйственного общества. – Кобеляки : Тип. М. И. Золотаревского, 1914. – 20 с.
318. Устав Мельниковского общества распространения среди жителей нравственно-трезвой жизни и внешкольного образования. – Золотоноша : Тип. В. Б. Гольденберга, 1914. – 8 с.
319. Устав о гербовом сборе (1900) // Список сельскохозяйственных обществ. 3-е изд. – СПб., 1904. – С. 114.

320. Устав о прямых налогах (1905) // Список сельскохозяйственных обществ. 3-е изд. – СПб., 1904. – С. 114.

321. Устав о службе гражданской (1896) // Список сельскохозяйственных обществ. 3-е изд. – СПб., 1904. – С. 115.

322. Устав общества благоустройства дачных местностей селения Гнилякова г. Одессы, дополненный и измененный в 1908 году. – О. : Тип. М. Железняка, 1910. – 8 с.

323. Устав Общества благоустройства поселка «Старая Дарница», Остерского уезда, Черниговской губ. – Киев : Т-во «Печатня С. П. Яковлева», 1915. – 22 с.

324. Устав общества благоустройства поселка Святошин Киевской губернии и уезда. – Киев : Тип. К. Н. Милевского и Ко, 1911. – 18 с.

325. Устав общества вспомоществования нуждающимся учащимся Никольско-Слободского 2-х классного училища министерства народного просвещения. – Киев : [Б. и.], 1905. – 16 с.

326. Устав общества домовладельцев для благоустройства Алексеевского поселка Черниговской губернии Конотопского уезда. – Киев : Скоропеч. У. Л. Бейлина, 1910. – 23 с.

327. Устав Общества по устройству и содержанию Народного дома в с. Линовице Пирятинского уезда. – Пирятин : Типо-лит. А. А. Рыскина и К, 1916. – 15 с.

328. Устав Общества по устройству и содержанию народного дома в селе Антоновке Пирятинского уезда. – Пирятин : Типо-лит. А. А. Рыскина и К, 1916. – 10 с.

329. Устав Общества пособия бедным евреям в посаде Клинцах Черниговской губернии. – Клинцы : Тип. К. Н. Клапцова, 1908. – 23 с.

330. Устав Общества пособия бедным евреям Предмостной и Никольской Слободок, Остерского уезда, Черниговской губернии. – Киев : [Б. и.], 1914. – 8 с.

331. Устав Общества потребителей местного отделения Юго-западного немецкого общества в Новоградволынской : [Утв. 28 октября 1909 г.]. – Киев : Тип. В. С. Кульженко, 1910. – 43 с.

332. Устав Общества ревнителей русского исторического просвещения в память императора Александра III. – СПб. : Гос. тип., 1904. – 24 с.

333. Устав Общества содействия благоустройства окраины города Киева, именуемой Зверинцем. – Киев : [Б.и.], 1913. – 15 с.

334. Устав Общества содействия благоустройству дачной местности «Новая Дарница» Черниговской губернии, Остерского уезда. – Киев : Тип. 1-й Киевской артели печатного дела, 1907. – 12 с.

335. Устав Общества содействия благоустройству дачной местности в лесном урочище города Киева «Пуща Водица». – Киев : Типо-лит. А. О. Штерензона, 1904. – 11 с.

336. Устав общества содействия благоустройству поселка Предмостной Слободки Остерского уезда Черниговской губернии : [Утв. 7 февраля 1904 г.]. – Киев : [Б.и.], 1904. – 12 с.

337. Устав общества трезвости и воздержания от сквернословия в честь преподобного Серафима Саровского Чудотворца при Троицкой церкви м. Опошни Зеньковецкого уезда. – Зеньков : Тип. Г. Н. Подземского, 1908. – 8 с.

338. Устав общества трезвости и воздержания от сквернословия в честь преподобного Серафима Саровского Чудотворца при Троицкой церкви м. Опошни Зеньковецкого уезда // ПЕВ. – Полтава, 1911. – № 15. – С. 361–366.

339. Устав общества трезвости и воздержания от сквернословия в честь Св. апостола и евангелиста Иоанна Богослова при Соборно-Воскресенской церкви заштатного города Глинска Роменского уезда : [Утв. 9 февраля 1913 г.]. – Ромны : Тип. И. Г. Шафрана, 1913. – 9 с.

340. Устав Общества трезвости при Иоанно-Предтеченской церкви села Стефанова той же волости, Осинского уезда, Пермской губернии. – Кунгур : Тип. М. Летунова, 1912. – 18 с.

341. Устав Общества устройства поселка «Зеленый Гай» и его благоустройства, Харьковской губернии и уезда, 1-го стана, Бабаевской волости при деревне Ржавец. – Х. : Тип. Н. В. Петрова, 1907. – 20 с.

342. Устав Орликского сельскохозяйственного общества. – Кобеляки : Тип. М. И. Золотаревского, 1911. – 19 с.

343. Устав Отдела пчеловодства при Хорольском обществе сельского хозяйства : [Утв. 13 ноября 1914 г.] // ВХОСХ. – Хорол, 1914. – № 23. – С. 11–16; № 25. – С. 3–8.

344. Устав Охоньковской добровольной пожарной дружины. – Прилуки : [Б. и.], 1902. – 22 с.

345. Устав Пирятинского православного богородичного братства : [Утв. 30 дек. 1915 г.]. – Пирятин : Типо-лит. А. А. Рыскина, 1916. – 12 с.

346. Устав Почепского общества вспомоществования нуждающимся учащимся м. Почепа. – Почеп : Тип. Мееровича, 1910. – 16 с.

347. Устав Предместно-Никольского добровольного пожарного общества Остерского уезда. – Киев : Скоропечатня Г. Я. Глоубермана, 1906. – 26 с.

348. Устав Рашевского музыкально-вокально-драматического общества, Гадячского уезда, Полтавской губернии: [Утвержден 11 февраля 1916 г.]. – Гадяч : Тип. уезд. земства, 1916. – 18 с.

349. Устав Российского общества Красного Креста. – Баку : Электронпеч. Бакинск. губ. правления, 1915. – 80 с.

350. Устав Российского общества спасания на водах : [Утв. 22.05.1904]. – СПб. : [Б.и.], 1904. – 28 с.

351. Устав Российского общества спасания на водах : [Утв. 31.03.1894]. – СПб. : Тип. Морского министерства, 1894. – 39 с.

352. Устав Русского общества птицеводства: [Утв. 26.02.1885 г.]. – СПб. : Тип. Бр. Пантелеевых, 1885. – 15 с.
353. Устав Сахновщинского сельскохозяйственного общества. – Кременчуг : Тип. И. А. Диковского, 1913. – 19 с.
354. Устав сельского хозяйства (1903 г.) // Список сельскохозяйственных обществ. 3-е изд. – СПб., 1904. – С. 112–113.
355. Устав сельской пожарной дружины в м. Маячке. – Кобеляки : Тип. М. И. Золотаревского, 1914. – 21 с.
356. Устав сельской пожарной дружины. – Винница : Тип. Балмазии и Ландвигера, 1910. – 17 с.
357. Устав Сестричного Тихвинского братства при Параскевиевской церкви с. Тарасовки, Зеньковского уезда Полтавской епархии : [Утв. 23 февр. 1913 г.]. – Зеньков : [Тип. А. Василевского], 1914. – 7 с.
358. Устав собрания домовладельцев с. Демиевки Киевского уезда. – Киев : Тип. А. В. Нахмановича, 1912. – 14 с.
359. Устав состоящего под августейшим покровительством Ее Императорского Высочества Государыни Цесаревны Общества подания помощи при кораблекрушениях. – СПб. : Тип. Морского министерства, 1871. – 14 с.
360. Устав Спасского сельскохозяйственного общества. – Конотоп : [Б.и.], 1907. – 16 с.
361. Устав Стародубского общества сельского хозяйства и животноводства. – Стародуб : Тип. А. И. Козинцова, 1894. – 11 с.
362. Устав Федиевского сельскохозяйственного общества Полтавского уезда и губернии. – Полтава : [Б.и.], 1913. – 22 с.
363. Устав Феодосиевского Общества трезвости при Троицко-Покровском женском монастыре с. Разрытого Мглинского уезда // ЧЕИ. – Чернигов, 1910. – № 11, ч. неоф. – С. 417–421.
364. Устав Чернобаевской сельской пожарной дружины. – Золотоноша : [Тип. Гольденберга], 1914. – 15 с.

365. Устав Шостенского общества пособия бедным. – Киев : Тип. С. С. Шевченко и К°, 1901. – 34 с.

366. Устав Юго-западного немецкого общества : [Утв. 19 сентября 1907 г.]. – Киев : Тип. С. В. Кульженко, 1907. – 25 с.

367. Цивільний кодекс України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/435-15>

368. Циркуляр в правления округов и отделов Императорского Российского общества спасания на водах // Журнал спасения на водах (Далі – ЖСВ). – СПб., 1908. – № 5. – Стлб. 11–13.

369. Циркуляр Департамента земледелия от 11 ноября 1905 г. № 24523, сельскохозйственным обществам о порядке предоставления в Главное управление землеустройства и земледелия ходатайств о материальном содействии с его стороны сельскохозйственным выставкам // Список сельскохозйственных обществ, возникших в 1905 г. – СПб., 1906. – С. 27–28.

370. Циркуляр Департамента земледелия сельскохозйственным обществам, земским управам и управам по делам земского хозяйства от 16 августа 1906 г. за № 17950, о содействии по выписке швейнфуртской зелени медного купороса и гусеничного клея // Список сельскохозйственных обществ, возникших в 1905 г. – СПб., 1906. – С. 35.

ЛІТЕРАТУРА

Довідникові видання

371. «Український селянин» 2000–2010 рр. Бібліографічний покажчик / уклад.: Л. І. Синявська, О. З. Силка, К. В. Івангородський. – Черкаси : Вид. від. ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2012. – 280 с.

372. «Хуторянин»: Календарь 1909 г. : Год 1-й. – Полтава : Элект. тип. Г. И. Маркевича, 1908. – 193 с.

373. «Хуторянин»: Календарь 1910 г. : Год изд. 2-й. – Полтава : Электр. тип. Д. Н. Подземского, 1909. – 232 с.

374. «Хуторянин»: Календарь 1911 г. : Год изд. 3-й. – Полтава : Электр. тип. Г. И. Маркевича, 1910. – 305 с.
375. «Хуторянин»: Календарь 1912 г. : Год изд. 4-й. – Полтава : Электр. тип. Г. И. Маркевича, 1911. – 348 с.
376. «Хуторянин»: Календарь 1913 г. : Год изд. 5-й. – Полтава : Электр. тип. Г. И. Маркевича, 1912. – XXVII, 232 с.
377. «Хуторянин»: Календарь 1914 г. : Год изд. 6-й. – Полтава : Электр. тип. Г. И. Маркевича, 1914. – 208 с.
378. «Хуторянин»: Календарь 1915 г. : Год изд. 7-й. – Полтава : Электр. тип. Г. И. Маркевича, 1915. – XXXII, 136 с.
379. Адміністративно-територіальний поділ Полтавщини (1648–2012 рр.): довідник з історії адміністративно-територіального поділу. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2012. – 400 с.
380. Адрес-календарь и правочная книжка Полтавской губернии на 1904 год. – Полтава : Типо-лит. губ. правления, 1904. – 300 с. (разд. паг.).
381. Адрес-календарь и справочная книжка Полтавской губернии на 1903 год. – Полтава : Типо-лит. губ. правления, 1903. – 587 с. (разд. паг.).
382. Алфавит губерний, уездов и волостей / сост. Н. Г. Яновский. – Ромны : Тип. бр. Э. и Н. Дельберг, 1896. – 126 с.
383. Анотований покажчик дисертацій, захищених у спеціалізованій вченій раді Інституту історії України Національної академії наук України (1991–2011 рр.) / уклад.: Л. І. Синявська, О. З. Силка, І. С. Азарх. – Київ : Інститут історії України НАН України, 2011. – 440 с.
384. Анотований покажчик дисертацій, захищених у спеціалізованій вченій раді К 73.053.01 Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (2004–2009 рр.) / уклад.: О. З. Силка, Л. І. Синявська. – Черкаси : Вид. від. ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2010. – 172 с.
385. Библиография периодических изданий России 1901–1916 / сост.: Л. Н. Беляева, М. К. Зиновьева, М. М. Никифоров. – Л. : [Б.и.], 1958. – Т. 1. – 1958. – 661с; Т. 2. – 1959. – 714 с.; Т. 3. – 1960. – 686 с.; Т. 4. – 1961. – 396 с.

386. Библиография русской периодической печати 1703–1900 / сост. Н. М. Лисовский. – Пг. : Тип. акц. общ. тип. дела, 1915. – 1066 с.
387. Весь Петербург на 1869 год. – СПб. : К. Н. Плотников, 1869. – 1006 стлб.
388. Вісник Черкаського університету. Частина I: 1997–2007 рр. Бібліографічний покажчик / упоряд.: О. З. Силка, Л. І. Синявська. – Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2014. – 382 с.
389. Волости и важнейшие поселения Европейской России. Вып. III: Губернии малороссийские и юго-западные. – СПб. : Тип. мин. внутр. дел, 1885. – 68 с.
390. Гоцуляк Віктор Володимирович : біобібліографічний покажчик / уклад.: О. З. Медалієва, Л. І. Синявська. – Черкаси : Вид. від. ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2008. – 72 с.
391. Державний архів Чернігівської області. Путівник. – Чернігів : РВК «Деснянська правда», 2001. – 600 с.
392. Дополнительный выпуск адрес-календарных сведений к 1 сентября 1912 года. – СПб. : Тип. В. Ф. Киршбаума, 1912. – XV, 85 с.
393. Дополнительный выпуск адрес-календарных сведений к 1 января 1917 года. – Пг. : Тип. В. Ф. Киршбаума, 1917. – 153 с.
394. Календарь Черниговской губернии на 1897 г. – Чернигов : Тип. губ. правл., 1896. – 142, 261 с.
395. Календарь Черниговской губернии на 1904 г. – Чернигов : Тип. губ. правл., 1903. – 287, 257 с.
396. Календарь Черниговской губернии на 1906 г. – Чернигов : Тип. губ. правл., 1906. – 140, 281 с.
397. Календарь Черниговской губернии на 1909 г. – Чернигов : Тип. губ. правл., 1909. – 122, 331 с.
398. Календарь Черниговской губернии на 1910 год. – Чернигов : Тип. губ. правл., 1910. – 120, 353 с.

399. Календарь Черниговской губернии на 1912 г. – Чернигов : Тип. губ. правл., 1911. – 126, 385 с.
400. Календарь Черниговской губернии на 1913 г. – Чернигов : Тип. губ. правл., 1912. – 140, 407 с.
401. Календарь Черниговской губернии на 1914 г. – Чернигов : Тип. губ. правл., 1914. – 139, 454 с.
402. Календарь Черниговской губернии на 1915 г. – Чернигов : Тип. губ. правл., 1914. – 160, 462 с.
403. Мельниченко Василь Миколайович : біобібліографічний покажчик / уклад.: Л. І. Синявська, О. З. Силка. – Черкаси : Вид. від. ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2009. – 52 с.
404. Морозов Анатолій Георгійович: біобібліографічний покажчик / уклад. О. З. Медалієва. – Черкаси : Вид. від. ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2006. – 35 с.
405. Памятная книжка Полтавской губернии на 1916 год. – Полтава : Типо-лит. губ. правления, 1916. – 463 с. (разд. паг.)
406. Периодическая печать в России: журналы и продолжающиеся издания. 1703–1917 / сост.: А. С. Шмелева, О. Н. Геккер, И. И. Иткина. – М. : Книга, 1976. – Т. 1. – 752 с.
407. Періодичні видання Полтави та Полтавської губернії (1838–1917 рр.): список / упоряд. Н. М. Сидоренко. – Київ ; Львів : [Б.в.], 1996. – 126 с.
408. Періодичні та продовжувальні видання з агрономії на Полтавщині (XIX–XX ст.): Науково-допоміжний бібліографічний покажчик / уклад.: В.А. Вергунов, О. П. Анікіна. – Київ : УААН, 2002. – 48 с.
409. Полтавский календар на 1909 год. – Полтава : Типо-лит. губ. правления, 1908. – 518 с. (разд. паг.).
410. Полтавщина – енциклопедичний довідник / за ред. А. В. Кудрицького. – Київ : Укр. енци. ім. М. П. Бажана, 1992. – 1022 с.

411. Присяжнюк Юрій Петрович : біобібліографічний покажчик / уклад.: Л. І. Синявська, О. З. Силка. – Черкаси : Вид. від. ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2012. – 40 с.
412. Реєнт Олександр Петрович: доктор історичних наук, професор. Біобібліографічний покажчик / уклад.: Л. І. Синявська, О. З. Силка. – Черкаси : Вид-во Черкаський політехнічний університет, 2014. – 102 с.
413. Сельскохозяйственные общества // Обзор деятельности Главного управления землеустройства и земледелия за 1907 год. – СПб., 1909. – С. 253–255.
414. Сельскохозяйственные общества // Обзор деятельности Министерства земледелия и государственного имущества (9-й год существования) с 30.03.1902 по 30.03.1903 гг. – СПб., 1903. – С. 161–163.
415. Список периодических сельскохозяйственных изданий: по сведениям Департамента земледелия. – СПб. : Тип. М. Меркушева. – к 1 июля 1906 г. – 1906. – 18 с.; к 1 августа 1907 г. – 1907. – 24 с.; к 1 мая 1909 г. – 1909. – 24 с.; к 1 июля 1910 г. – 1910. – 32 с.; к 1 августа 1911 г. – 1911. – 37 с.
416. Список поселений Черниговской губернии // ЗСЧГ. – Чернигов, 1896. – № 10–11. – С. 1–44.
417. Список селений и городов Черниговской губернии по уездам и волостям. – Чернигов : Тип. сов. нар. хозяйства, 1919. – 73 с.
418. Список сельскохозяйственных обществ, возникших в 1904 году. – СПб. : Тип. М. Меркушева, 1905. – 32 с.
419. Список сельскохозяйственных обществ, возникших в 1905 году. – СПб. : Тип. М. Меркушева, 1906. – 36 с.
420. Список сельскохозяйственных обществ. – СПб. : Тип. В. Ф. Киршбаума, 1900. – 63 с.
421. Список сельскохозяйственных обществ. 2-е изд. – СПб. : Тип. М. Меркушева, 1902. – VIII, 91 с.

422. Список сельскохозяйственных обществ. 3-е изд. – СПб. : Тип. М. Меркушева, 1904. – XV, 129 с.
423. Список сельскохозяйственных обществ: (По сведениям Департамента земледелия к 1-му января 1908 г.). 4-е изд. – СПб. : Тип. М. Меркушева, 1909. – XIII, 248 с.
424. Список сельскохозяйственных обществ: (сост. по 1 июля 1898 г.). – СПб. : А. Ф. Девриен, 1898. – 14 с.
425. Список учрежденных по Главному управлению землеустройства и земледелия сельскохозяйственных товариществ, артелей и других кооперативных организаций на 1 января 1913 г. – СПб. : [ГУЗ иЗ], 1913. – XIII, 103 с.
426. Список учрежденных по Главному управлению землеустройства и земледелия сельскохозяйственных товариществ, артелей и других кооперативных организаций на 1 января 1914 г. – СПб. : [ГУЗ иЗ], 1914, XVII, 154 с.
427. Справочная книжка об обществах и союзах / сост. В. И. Чарнолуский. – СПб. : Тип. Б. В. Вольфа, 1912. – 158 с.
428. Справочная книжка с планом / из-во Общества благоустройства Святошина. – Киев : Тип. Г. Я. Глаубермана, 1914. – 65 с.
429. Справочник по истории дореволюционной России. Библиографический указатель. Изд. 2-е / под ред. П. А. Зайончковского. – М. : Книга, 1978. – 759 с.
430. Справочные ведения о сельскохозяйственных обществах к 1.09.1912 г. – СПб. : Тип. В. Ф. Киршбаума, 1912. – 85 с.
431. Справочные ведения о сельскохозяйственных обществах к весне 1911 г. – СПб. : Тип. В. Ф. Киршбаума, 1911. – 434 с.
432. Справочные сведения о сельскохозяйственных обществах по данным на 1915 год / под ред. В. В. Морачевского. – Пг. : Тип. В. Ф. Киршбаума, 1916. – 93, 885, 230 с.

433. Справочные сведения о сельскохозяйственных обществах. Адрес-календарные сведения к весне 1911 года. – СПб. : Тип. В. Ф. Киршбаума, 1911. – III, 6, LIII, 434 с.

434. Справочные сведения о сельскохозяйственных обществах. Адрес-календарные сведения по данным на 1915 год. – Пг. : Тип. В. Ф. Киршбаума, 1916. – 93, 885, 230 с.

435. Справочный указатель земских сельскохозяйственных учреждений (по сведениям на 1895 г.). – СПб. : Тип. В. Киршбаума, 1896. – 164 с.

436. Указатель книг, журнальных и газетных статей по сельскому хозяйству за 1911 год (Год 27-й) / сост. А. Д. Педашенко. – Пг. : Тип. Ф. Ф. Киршбаума, 1915. – 625 с.

437. Указатель книг, журнальных и газетных статей по сельскому хозяйству за 1915 год / сост. А. Д. Педашенко. – М. : Центр. науч. с.-х. б-ка, 1973. – Т. 1. – 152 с.

438. Указатель статей, помещенных в неофициальной части «Полтавских епархиальных ведомостях» за 25 лет издания их, с 1863 по 1888 г. / сост. П. Мазанов. – Полтава : Тип. губ. правления, 1888. – 200 с.

439. Указатель статей, помещенных в неофициальной части «Полтавских епархиальных ведомостях» с 1888 по 1913 г. / сост. И. Пясецкий. – Полтава : Электр. тип. Г. И. Маркевича, 1913. – 392 с.

440. Українська сільськогосподарська книга (з фондів ЦНСГБ УААН). 1868–1900 / уклад.: В. А. Вергунов, Л. О. Зінченко, Л. Ф. Забудська. – Київ : УААН, 2002. – 61 с.

441. Чабан Анатолій Юзефович : біобібліографічний покажчик / уклад.: О. З. Медалієва, Л. І. Синявська. – Черкаси : Вид. від. ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2007. – 36 с.

Монографії, статті, брошури, автореферати, дисертації

442. [Без названня] // Нежинец. – Нежин, 1914. – № 1. – С. 3.

443. [Без назви] // Вільне слово. – Золотоноша, 1917. – № 7. – С. 1–2.

444. [Березовское сельскохозяйственное общество] // Журналы Глуховского уездного земского собрания 1913 года. – Глухов, 1914. – С. 193.
445. [Брусиловское ссудо-сберегательное общество] // ВХОСХ. – Хорол, 1914. – № 4. – С. 15.
446. [Вопрос о взаимоотношениях земства с сельскохозяйственными обществами] // Лохвицкое слово. – Лохвица, 1914. – № 24. – С. 2.
447. [Второбруссовское сельскохозяйственное общество] // ВХОСХ. – Хорол, 1914. – № 9. – С. 16.
448. [Городищенское сельскохозяйственное общество; Сасиновское сельскохозяйственное общество] // ПАИ. – Полтава, 1916. – № 3 (12). – С. 77–78.
449. [Драбиновское сельскохозяйственное общество] // ПАИ. – Полтава, 1916. – № 3 (12). – С. 70.
450. [Зубовское сельскохозяйственное общество] // Лохвицкое слово. – Лохвица, 1912. – № 40. – С. 4.
451. [Ирклеевское сельскохозяйственное общество] // ПАИ. – Полтава, 1916. – № 3 (12). – С. 66.
452. [Капустинское сельскохозяйственное общество] // Лохвицкое слово. – Лохвица, 1912. – № 4. – С. 5.
453. [Капустинское сельскохозяйственное общество] // ПАИ. – Полтава, 1916. – № 3 (12). – С. 67.
454. [Ляшковское сельскохозяйственное общество] // ВХОСХ. – Хорол, 1914. – № 1–2. – С. 18.
455. [Мало-Перещепинское сельскохозяйственное общество] // Хуторянин. – Полтава, 1909. – № 7. – С. 242.
456. [Мглинское общество пчеловодов] // Хуторянин. – Полтава, 1915. – № 4. – С. 193.
457. [О «Земском сборнике»] // ЗСЧГ. – Чернигов, 1910. – № 6. – С. 92.
458. [О Гордеевском сельскохозяйственном обществе] // Селянин. – Чернигов, 1909. – № 9. – С. 271.

459. [О закрытии казенной винной лавки] // Селянин. – Чернигов, 1913. – № 23. – С. 670–671.
460. [О закрытии монополюшки] // Лохвицкое слово. – Лохвица, 1914. – № 33. – С. 2.
461. [О кооперации] // Хуторянин. – Полтава, 1909. – № 26. – С. 1.
462. [О Лукашевском сельскохозяйственном обществе] // Хуторянин. – Харьков, 1915. – № 1. – С. 40–41.
463. [О Нежинском комитете Общества Красного Креста] // Нежинский голос. – Нежин, 1914. – № 178. – С. 2.
464. [О Нежинском комитете Общества Красного Креста] // Нежинский голос. – Нежин, 1914. – № 179. – С. 2.
465. [О Нежинском уездном благотворительном комитете] // Нежинец. – Нежин, 1912. – № 17. – С. 8–9.
466. [О Носовском отделе Нежинского комитета] // Нежинец. – Нежин, 1914. – № 1. – С. 19.
467. [О открытии сельскохозяйственного общества в с. Чижовка Борзенского уезда] // Селянин. – Чернигов, 1908. – № 19. – С. 19.
468. [О помощи Черниговского губернского земства] // ЗСЧГ. – Чернигов, 1910. – № 5. – С. 9–12.
469. [О противопожарных мерах] // ЗСЧГ. – Чернигов, 1892. – № 10. – С. 98.
470. [О Ровчацком подотделе Нежинского комитета] // Нежинец. – Нежин, 1914. – № 3–4. – С. 13.
471. [О Сахновщинском сельскохозяйственном обществе] // КСХИ. – Константиноград, 1916. – № 5. – С. 43.
472. [О спектакле] // Лохвицкое слово. – Лохвица, 1914. – № 15. – С. 4.
473. [О ссуде Стародубскому сельскохозяйственному обществу] // ЗСЧГ. – Чернигов, 1896. – № 6. – С. 169.

474. [О Черниговском губернском и уездном кооперативном комитете] // Хлибороб. – Харьков, 1915. – № 19–20. – С. 589–590; № 21–22. – С. 636.
475. [О Черниговском окружном правлении Российского общества спасания на водах] // ЗСЧГ. – Чернигов, 1897. – № 4. – С. 169.
476. [О обществах, которые существуют в Полтавской епархии] // ПЕВ. – Полтава, 1902. – № 3, ч офиц. – С. 302–304.
477. [О общественных организациях] // Лохвицкое слово. – Лохвица, 1914. – № 81. – С. 2.
478. [Песковское отделение Российского общества Красного Креста] // Лохвицкое слово. – Лохвица, 1914. – № 80. – С. 6–7.
479. [Позниковское благотворительное общество] // Лохвицкое слово. – Лохвица, 1914. – № 33. – С. 3.
480. [Позниковское сельскохозяйственное общество] // Лохвицкое слово. – Лохвица, 1914. – № 33. – С. 3.
481. [Помоклинское сельскохозяйственное общество] // Лохвицкое слово. – Лохвица, 1912. – № 41. – С. 5.
482. [Про закрыття монопольки] // Громадська думка. – Київ, 1906. – № 4. – С. 3.
483. [Родионовское сельскохозяйственное общество] // ВХОСХ. – Хорол, 1914. – № 3. – С. 25.
484. [Совет Херсонской общины сестер милосердия] // ВКК. – СПб., 1910. – № 10. – С. 1516.
485. [Совещание предводителя дворянства с представителями волосных сходов] // Лохвицкое слово. – Лохвица, 1914. – № 82. – С. 5.
486. [Ст.-Сенжаровское сельскохозяйственное общество] // ПАИ. – Полтава, 1916. – № 3 (12). – С. 79.
487. [Субсидия от Департамента земледелия] // Лохвицкое слово. – 1912. – № 40. – С. 4.

488. [Тупичевское добровольное пожарное общество] // Журналы очередного уездного земского собрания 48-й сессии 1912 г. – Городня, 1913. – С. V, 9, 28, 387–388.
489. [Хорольское кредитное общество] // ВХОСХ. – Хорол, 1914. – № 4. – С. 16.
490. [Хроника] // ВХОСХ. – Хорол, 1916. – № 16. – С. 3.
491. [Хроника] // ВХОСХ. – Хорол, 1916. – № 17. – С. 3.
492. [Хроника] // ВХОСХ. – Хорол, 1916. – № 21. – С. 15–16.
493. [Хроника] // ВХОСХ. – Хорол, 1916. – № 6. – С. 13.
494. [Хроника] // ВХОСХ. – Хорол, 1916. – № 7. – С. 18–19.
495. [Чтения по сельскому хозяйству] // Лохвицкое слово. – 1912. – № 4. – С. 4.
496. «О лекарственных растениях». Доклад, читанный на общем собрании Хорольского общества сельского хозяйства 13 марта 1916 г. секретарем общества С. А. Одинцовым // ВХОСХ. – Хорол, 1916. – № 9. – С. 16–18.
497. Н. с. Подолки / Н. // Газета Гадячского земства. – 1916. – № 27. – С. 424–426.
498. Акодус Я. И. Краткий очерк истории Советского Красного Креста. О внешней деятельности Советского Красного Креста / Я. И. Акодус, В. Н. Спасокукоцкий. – М. : [Б. и.], 1958. – 31 с.
499. Андреева Т. А. Общественные организации средних городских слоев Урала / Т. А. Андреева // Социально-политические институты провинциальной России (XVI – начала XX вв.). – Челябинск, 1993. – С. 36–51.
500. Анікіна О. П. Періодичні видання сільськогосподарських товариств в Україні кінця ХІХ – початку ХХ століття як джерелознавча база наукових досліджень / О. П. Анікіна // Український селянин: зб. наук. праць. – Черкаси, 2001. – Вип. 3. – С. 65–66.

501. Антонюк Р. Пожежна охорона Івано-Франківщини від минулого до сучасності / Р. Антонюк, В. Яремчук. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2004. – 158 с.
502. Арнольди А. К. Ясли. Опыт практического руководства к устройству детских яслей / А. К. Арнольди. – СПб. : Гос. тип., 1902. – 116 с.
503. Афанасьев А. Л. Трезвенное движение в России в период мирового развития. 1907–1914 гг. / А. Л. Афанасьев // Вестник Томского государственного университета. История. – Томск, 2014. – № 5 (31). – С. 27–32.
504. Афанасьев И. Н. Борьба государства и общества за народную трезвость в России : на примере Новгородской губернии : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / И. Н. Афанасьев. – СПб., 2011. – 26 с.
505. Баздирева Е. М. Роль приватної ініціативи жіноцтва у справі суспільного виховання дітей (за матеріалами Катеринославської губернії початку ХХ століття) / Е. М. Баздирева // Грані. – 2010. – № 4 (липень – серпень). – С. 9–13.
506. Бакуменко О. О. Громадянське суспільство в Російській імперії на межі ХІХ–ХХ ст. : уявлення і реальність / О. О. Бакуменко, Г. Ю. Васильєв // «Вестник» НТУ «ХПИ»: Актуальні проблеми розвитку українського суспільства. – Харків, 2011. – № 30. – С. 39–43.
507. Балдинюк С. Товариства тверезості та їх соціальна роль в організації боротьби з алкоголізмом в Україні (початок ХХ століття – 20-ті роки ХХ століття) / С. Балдинюк // Історія освіти. – 2016. – С. 11–16. – Режим доступу: <http://ipa.udpu.org.ua/article/viewFile/112704/107333>
508. Баличева Л. В. Створення та діяльність добровільних пожежних товариств на Україні в ХІХ ст. / Л. В. Баличева // Проблемы пожарной безопасности. – Харків, 2003. – Вип. 16. – С. 35–38.
509. Баличева Л. В. Створення, організація та діяльність системи пожежної безпеки в Україні (ХІХ – початок ХХ ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Л. В. Баличева. – Харків, 2005. – 20 с.

510. Барков В. Ю. Соціально-політичне становлення громадянського суспільства в Україні : автореф. дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.02 / В. Ю. Барков. – Київ, 1999. – 38 с.

511. Барсуков М. И. Красный Крест и Красный Полумесяц СССР. Исторический очерк / М. И. Барсуков. – М. : Медгиз, 1955. – 156 с.

512. Батюк И. Бельск / И. Батюк // Труд. – Зеньков, 1916. – № 7. – С. 4.

513. Батяев В. Ф. Развитие белорусских общественных объединений в XIX – 20-е годы XX века. Этнологическое исследование: автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук: 07.00.07 / В. Ф. Батяев. – Минск, 2010. – 44 с.

514. Бацак Н. Культурно-просвітительські заклади та громадські організації греків Північного Приазов'я (друга половина XIX – початок XX ст.) / Н. Бацак. – Київ : Інститут історії України НАН України, 1999. – 53 с.

515. Безродна О. І. Особливості формування громадянського суспільства в процесі політичної модернізації України : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / В. І. Безродна. – Одеса, 2003. – 16 с.

516. Беляева М. В. Российское общество Красного Креста в истории России 1867–1921 гг. : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / М. В. Беляева. – Ставрополь, 2002. – 22 с.

517. Бердова О. В. Культурная жизнь Костромы и Костромской губернии по материалам местной периодической печати конца XIX–XX вв. / О. В. Бердова. – Кострома : Изд-во Костром. гос. ун-та, 2002. – 358 с.

518. Білецький В. С. «Третій сектор» як основа громадянського суспільства / В. С. Білецький // Збірник наукових праць (третій випуск), підготовлений за дослідницькою програмою кафедри філософії «Громадянське суспільство як здійснення свободи». – Львів, 2006. – С. 62–83.

519. Бобрицька Г. С. Педагогічні погляди і громадсько-просвітницька діяльність членів Харківського математичного товариства кінця XIX –

початку ХХ ст. : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Г. С. Бобрицька. – Кіровоград, 2014. – 20 с.

520. Бобылева Н. М. Создание и развитие общества Красного Креста в Башкортостане: конец XIX – начало XX вв. : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07. 00.02 / Н. М. Бобылева. – М., 2008. – 17 с.

521. Богачанское сельско-хозяйственное общество // Хуторянин. – Полтава, 1909. – С. 590–591.

522. Больницы Российского общества Красного Креста // ВКК. – СПб., 1910. – № 1. – С. 165–169.

523. Борейко О. М. Просвітницько-педагогічна діяльність громадських товариств Волині (друга половина XIX – початок ХХ ст.) / О. М. Борейко. – Житомир : Вид-во Житомир. держ. ун-т ім. І. Франка, 2011. – 184 с.

524. Борейко О. М. Просвітницько-педагогічна діяльність громадських товариств Волині (друга половина XIX – початок ХХ ст.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / О. М. Борейко. – Житомир, 2004. – 20 с.

525. Борзненский земский экономический совет (20 апреля 1911 г.) // ЗСЧГ. – Чернигов, 1911. – № 5. – С. 154–155.

526. Борзненский уездный экономический совет (заседание 26 сентября) // ЗСЧГ. – Чернигов, 1910. – № 10. – С. 210.

527. Бородин Д. Н. Бюджет добровольных пожарных обществ и дружин / Д. Н. Бородин. – СПб. : [Б. и.], 1913. – 50 с.

528. Бородин Д. Н. Значение добровольных пожарных организаций / Д. Н. Бородин. – СПб. : [Б. и.], 1912. – 46 с.

529. Бородин Д. Н. Пожарное дело в царствование дома Романовых / Д. Н. Бородин. – СПб. : Изд-е Импер. Российс. пожарн. об-ва, 1913. – 159 с.

530. Борьба с холерной эпидемией в Никольской и Предместной Слободках в 1910 г. // ЗСЧГ. – Чернигов, 1911. – № 2. – С. 130–131.

531. Боцяновский В. Ф. Исторический очерк деятельности Красного Креста / В. Ф. Боцяновский. – СПб. : Гос. тип., 1896. – 148 с.

532. Бредли Д. Общественные организации и развитие гражданского общества в России / Д. Бредли // Общественные науки и современность. – 1994. – № 5. – С. 77–89.

533. Брознов А. А. О христианской семье и связанных с нею вопросах : Публ. чтение 25 февраля 1901 г. в помещении «Имп. Рос. О-ва спасения на водах», устроен. «Православным благотвор. О-вом ревнителей веры и милосердия» / А. А. Брознов. – СПб. : Тип. В. Д. Смирнова, 1901. – 56 с.

534. Букет Є. «Просвіти» соборної України / Є. Букет. – Режим доступу: <http://slovoprosvity.org/2014/02/27/просвіти-соборної-україни-2/>

535. Букреева О. Г. Библиотечно-просветительная деятельность попечительств о народной трезвости в России в конце XIX – начале XX вв. : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 05.25.03 / О. Г. Букреева. – М., 2008. – 18 с.

536. Буник М. З. Принципи моделювання громадянського суспільства як системи соціально-політичних відносин : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.01 / М. З. Буник. – Львів, 2006. – 19 с.

537. Бухавець П. П. Сучасная беларуская гістарыяграфія сельскагаспадарчых таварыстваў Беларусі ў другой палове XIX - пачатку XX ст. / П. П. Бухавец // Веснік Брэсцкага ўніверсітэта : навукова-тэарэтычны часопіс. – 2015. – № 1. – С. 83–88.

538. Бучинский К. А. Спасание утопающих и подача помощи мнимоумершим от утопления / К. А. Бучинский. – СПб. : ред. «Журн. Имп. Рос. Об-ва спасения на водах», 1905. – 44 с.

539. В Золотоношском местном комитете Российского общества Красного Креста // Весник Золотоношского общества сельского хозяйства (Далі – ВЗОСХ). – Золотоноша, 1914. – № 32. – С. 1.

540. В Красном Кресте // ВХОСХ. – Хорол, 1914. – № 15–19. – С. 36.

541. В Красном Кресте // Лохвицкое слово. – 1916. – № 10. – С. 6.

542. В Красном Кресте // Лохвицкое слово. – 1916. – № 31. – С. 5.
543. В Красном Кресте // Лохвицкое слово. – 1916. – № 34. – С. 5.
544. В Лохвицком комитете пчеловодов // Хлибороб. – Х., 1915. – № 3. – С. 142.
545. В Лохвицком обществе сельского хозяйства // Лохвицкое слово. – 1914. – № 31. – С. 3–4.
546. В. Т. Сельские пожарные дружины / В. Т. // Пожарное дело. – СПб., 1906. – № 2. – С. 27–28.
547. Васильчук В. М. Німці в Україні. Історія і сучасність (друга половина XVIII – початок XXI ст.) / В. М. Васильчук. – Київ : Видавничий центр КНЛУ, 2004. – 341 с.
548. Вепренцева Т. А. Роль провинциальной интеллигенции в формировании гражданского общества в России (на материалах Тульской губернии второй половины XIX – начала XX в.) / Т. А. Вепренцева // Клио. – 2002. – № 1 (16). – С. 139–141.
549. Вергунов В. А. П. І. Гавсевич (1897–1920) – організатор системного дослідження культури лікарських рослин, державний та громадський діяч у роки перших сподівань державності України / В. А. Вергунов // Гілея: науковий вісник. – Київ, 2014. – Вип. 87. – С. 92–99.
550. Вітанович І. С. Історія українського кооперативного руху / І. С. Вітанович. – Нью-Йорк: ТУК, 1964. – 624 с.
551. Віхляев М. Ю. Історіографія дослідження громадських об'єднань як суб'єктів адміністративного права на території сучасної України у дореволюційний період / М. Ю. Віхляев // Право і суспільство. – 2013. – № 2. – С. 85–89.
552. Власенко В. М. Кредитна кооперація Лівобережної України другої половини XIX – початку XX ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / В. М. Власенко. – Харків, 1998. – 17 с.
553. Волобуєва А. Формування преси Києва (1835–1918) / А. Волобуєва, Н. Сидоренко. – Киев : Темпора, 2011. – 208 с.

554. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство / Ю. Габермас. – Львів : Літопис, 2000. – 319 с.

555. Гаврикова Н. В. История становления и развития службы спасения на водных коммуникациях России в 1875–2000 гг. : на материалах Москвы и Московского региона: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Н. В. Гаврикова. – М., 2008. – 24 с.

556. Гавсевич П. Обзор деятельности сельскохозяйственных обществ Черниговской губернии за 1913 год / П. Гавсевич // ЗСЧГ. – Чернигов, 1915. – Вип. 2. – С. 3–150.

557. Гавсевич П. Про лікарські трави. Як їх збирати, сушити й продавати / П. Гавсевич ; Товариство «Український агроном». – Київ : [Б. в.], 1914. – 31 с.

558. Гавсевич П. Работы Опытной станции лекарственных растений Лубенского общества сельского хозяйства за 1916 год: (Краткий отчет) / П. Гавсевич. – Пг. : Тип. А. Бенке, 1917. – 32 с.

559. Гавсевич П. Собираение лекарственных трав на Лубенщине. Вып. 1–2 / П. Гавсевич. – Лубны : Тип. т-ва «И. Золотницкий, Б. Левитанский», 1913–1916. – 48, 24 с.

560. Гай-Нижник П. День Українського Національного фонду – перший революційний добровільний податок Центральної Ради / П. Гай-Нижник // Пам'ять століть. – 2007. – № 1. – С. 107–115.

561. Галица // Нежинец. – 1914. – № 18. – С. 7.

562. Ганжа О. Громадські організації в суспільно-політичному житті доколгоспного села України / О. Ганжа // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий зб. наук. праць. – Київ, 2002. – Вип. 6. – С. 341–350.

563. Гельчинский С. Е. О содействии со стороны страховых обществ добровольным пожарным обществам / С. Е. Гельчинский // Труды Всероссийского пожарного съезда в Москве. – М., 1903. – Т. 2. – С. 93–97.

564. Гладкий С. Культурницька діяльність парафіяльного духовенства православних епархій України на початку ХХ століття / С. Гладкий. – Запоріжжя; Полтава : [Б. в.], 1997. – 49 с.
565. Годичное собрание Хорольского общества сельского хозяйства // ВХОСХ. – Хорол, 1916. – № 5. – С. 18–19.
566. Голиш Г. М. Подорож Златокраєм. Нарис історії та сьогодення Золотоніського району / Г. М. Голиш, Л. Г. Голиш, М. Ф. Пономаренко. – Черкаси : Вертикаль, 2008. – 572 с.
567. Головки А. Г. Сельскохозяйственные общества Харьковской губернии / А. Г. Головки. – Харьков : Харьк губ. зем. управа, 1910. – 137 с.
568. Горобець В. М. Наскільки новою є «нова соціальна історія» в українському прочитанні? / В. Горобець // Альманах соціальної історії. – Київ, 2005. – Вип. 5. – С. 7–9.
569. Гохгейм Б. Л. Сельскохозяйственные общества малого района действия / Б. Л. Гохгейм. – Екатеринослав : Тип. Артели Екатерининских рабочих Печатного дела, 1908. – 86 с.
570. Гоцуляк В. В. Актуальні питання методології та інституціоналізації історії селянства в дзеркалі історіографії / В. Гоцуляк // Вісник Черкаського університету. Сер. Історичні науки. – Черкаси, 2010. – Вип. 182. – С. 16–20.
571. Грамчук А. В. Особливості становлення громадянського суспільства в Україні: теорія і практика : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / А. В. Грамчук. – Одеса, 2001. – 19 с.
572. Григорович А. Про хліборобську освіту та літературу / А. Григорович // ВЗОСХ. – Золотоноша, 1912. – № 33. – С. 2.
573. Григорьев Л. Г. «Социология повседневности» Альфреда Шюца / Л. Г. Григорьев // СОЦИС. – 1988. – № 2. – С. 123–128.
574. Григорьев Н. И. О русских обществах трезвости и об их деятельности в борьбе с пьянством / Н. И. Григорьев. – СПб. : Тип. М-ва пут. сообщ., 1894. – 6 с.

575. Григорьев Н. И. Русские общества трезвости, их организация и деятельность в 1892–1893 гг. / Н. И. Григорьев. – СПб. : Тип. И. Н. Сойкина, 1894. – 79 с.

576. Громадянське суспільство // Історична наука: термінологічний і понятійний довідник / уклад.: В. М. Литвин, В. І. Гусев, А. Г. Слюсаренко та ін. – Київ, 2002. – С. 79.

577. Губа П. І. Освітньо-культурне відродження України в період Центральної Ради (за газетними джерелами 1917–1918 рр.) / П. І. Губа // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2005. – Вип. ХІХ. – С. 169–173.

578. Губернский земский экономический совет // ЗСЧГ. – Чернигов, 1911. – № 12. – С. 191–237.

579. Гужва З. Г. Розвиток санітарно-профілактичного напрямку земської медицини Катеринославської губернії (II половина ХІХ ст. – 1917 р.) : автореф. дис. ... канд. мед. наук : 14.02.04 / З. Г. Гужва. – Київ, 2007. – 23 с.

580. Гужва О. Ясла-притулки як форма опіки над дітьми в Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / О. Гужва, О. Кравченко // Волинські історичні записки. – Луцьк, 2010. – Т. 5. – С. 6–12.

581. Гузенко Ю. І. Миколаївське відділення Імператорського Руського технічного товариства у 60-ті рр. ХІХ ст. / Ю. І. Гузенко // Наукові праці / ЧДУ ім. П. Могили. – Миколаїв, 2006. – Т. 48. – С. 80–84.

582. Гузенко Ю. І. Становлення та діяльність громадських благодійних об'єднань на Півдні України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. (на матеріалах Херсонської губернії) / Ю. І. Гузенко. – Миколаїв : Вид-во «Ліон», 2006. – 231 с.

583. Гуларян А. Б. Общественно-политическая жизнь Орловской губернии в конце ХІХ – начале ХХ века / А. Б. Гуларян. – Орел : Изд-во ОрелГАУ, 2007. – 207 с.

584. Гуларян А. Б. Проблема классификации общественных организаций в дореволюционной России / А. Б. Гуларян // История и современность. – 2013. – № 3. – С. 153–158.
585. Д. Деревенские ясли / Д. // Газета Гадячского земства. – Гадяч, 1916. – № 52. – С. 822–823.
586. Дамский комитет Красного Креста // Лохвицкое слово. – Лохвиця, 1914. – № 80. – С. 6–7.
587. Дашкевич Л. А. Техническая интеллигенция горнозаводского Урала: XIX век / Л. А. Дашкевич, С. Я. Корсунова. – Екатеринбург : Свердловский обл. краеведческий музей, 1997. – 201 с.
588. Двойнінова О. В. Кооперація в сільському господарстві Правобережної України (1906 – лютий 1917 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / О. В. Двойнінова. – Івано-Франківськ, 2004. – 18 с.
589. Дельвіг Н. А. Просвітницька та педагогічна діяльність наукових товариств Криму (друга половина XIX – перша половина XX ст.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Н. А. Дельвіг. – Ялта, 2014. – 20 с.
590. Демуз І. О. Наукові товариства України XIX – початку XX ст.: полілог учених і епох: монографія / І. О. Демуз. – Переяслав-Хмельницький: ФОП Лукашевич О. М., 2014. – 681 с.
591. Детский приют // Лохвицкое слово. – Лохвиця, 1914. – № 15. – С. 4.
592. Деятельность Бельского сельскохозяйственного общества // Труд. – Зеньков, 1916. – № 3. – С. 5.
593. Деятельность земств // Селянин. – Чернигов, 1910. – № 6. – С. 207.
594. Деятельность комитетов в 1906 г. // ВКК. – СПб., 1908. – № 2. – С. 60.
595. Деятельность Кременчугского округа с 1 января 1910 г. по 1 января 1911 г. // ЖСВ. – СПб., 1911. – № 10. – Стлб. 10–11.

596. Дід та коза. Дитяча п'еса зо співами. Записав і обробив М. Домонтович. – Золотоноша : [Б. в.], 1919. – 16 с.

597. Дмитриев С. С. Возникновение сельскохозяйственных выставок в России / С. С. Дмитриев // Вопросы истории сельского хозяйства, крестьянства и революционного движения в России. – М., 1961. – С. 172–180.

598. Дмитрієнко М. Благодійність як атрибут громадянського суспільства: історія і сучасність / М. Дмитрієнко, О. Ясь // Розбудова держави. – 1994. – № 6. – С. 37–44.

599. Добровольным пожарным обществам и дружинам // Пожарное дело. – СПб., 1915. – № 16. – С. 560–562.

600. Добрынина А. М. Деятельность Общества благоустройства местечка Ямы Шуйского уезда в начале XX века / А. М. Добрынина // Краеведческие записки. – Иваново, 1998. – № 3. – С. 76–82.

601. Добрынина А. М. Неполитические общественные организации Владимирской губернии в 1860-х – феврале 1917 гг. : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / А. М. Добрынина. – Иваново, 2000. – 29 с.

602. Довженко И. Т. Сельскохозяйственные общества дореволюционной России, их особенности и размещение / И. Т. Довженко // Историческая география России XII – начала XX в.: Сб. ст. к 70-летию проф. А. Г. Безкровного. – М., 1975. – С. 207–216.

603. Довжук І. В. Науково-технічні товариства Півдня України (кінець XIX – початок XX ст.): виникнення та перший досвід діяльності / І. В. Довжук // Вісник Черкаського університету. Сер. Історичні науки. – Черкаси, 2003. – Вип. 50. – С. 72–75.

604. Донік О. Громадська благодійність в Україні у XIX – на початку XX ст. / О. Донік // Скарбниця української культури: зб. наук. пр. – Чернігів, 2007. – С. 61–86.

605. Донік О. Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої

світової війни (1914–1918 рр.) / О. Донік // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – Київ, 2004. – Вип. 4. – С. 155–182.

606. Донік О. М. Благодійність в Україні (ХІХ – початок ХХ ст.) / О. М. Донік // Український історичний журнал – 2005. – № 4. – С. 159–177.

607. Донік О. М. Громадська благодійність в Україні в роки Першої світової війни / О. М. Донік // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – Київ, 2005. – Вип. 9. – С. 61–86.

608. Донік О. М. Діяльність громадських організацій у справі допомоги армії й цивільному населенню / О. М. Донік // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. – Київ, 2013. – С. 536–562.

609. Дорогинское сельскохозяйственное общество (К вопросу о его открытии в Нежинском уезде Черниговской губернии в марте 1914 г.) // Селянин. – 1914. – № 9.

610. Дорогинское сельскохозяйственное общество в 1915 г. (Черниговская губерния. Развитие деятельности общества) // Нежинец. – 1916. – № 10.

611. Дорошенко В. О. Основні засади діяльності ощадно-позичкових товариств на початку ХХ ст. / В. О. Дорошенко // Український селянин: зб. наук. праць. – Черкаси, 2005. – Вип. 9. – С. 192–195.

612. Доценко В. Єврейські громадські об'єднання українських губерній Російської імперії в роки Першої світової війни / В. Доценко // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. – Вінниця, 2014. – Вип. 22. – С. 29–33.

613. Дубяга И. Десять лет жизни Борковского сельскохозяйственного общества / И. Дубяга // Труд. – Зеньков, 1916. – № 12. – С. 2–3; № 13. – С. 2–3.

614. Дулгерова О. М. Роль товариства «Просвіта» у формуванні національної свідомості українського селянства на початку ХХ століття

/ О. М. Дулгерова // Український селянин: зб. наук. праць. – Черкаси, 2004. – Вип. 8. – С. 113–115.

615. Дядиченко. Главнейшие итоги для характеристики Черниговской губернии в статистико-экономическом отношении / Дядиченко // ЗСЧГ. – Чернигов, 1914. – Вып. 1. – С. 1–16.

616. Екатеринославское местное управление // ВКК. – СПб., 1911. – № 1. – С. 34–35.

617. Екатеринославское местное управление // ВКК. – СПб., 1911. – № 7. – С. 698–700.

618. Елина О. Ю. Местные сельскохозяйственные общества: на пути к аграрной модернизации России / О. Ю. Елина // Историко-библиогические исследования. – 2012. – № 3, т. 4. – С. 34–63.

619. Ермолов Я. С. Современная пожарная эпидемия в России / Я. С. Ермолов. – СПб. : Тип. И. Флейтмана, 1910. – 211 с.

620. Жарков В. Сельскохозяйственные товарищества и артели и польза их учреждения / В. Жарков // ВХОСХ. – Хорол, 1915. – № 21. – С. 1–3.

621. Жбанков Д. Н. О деятельности санитарных бюро и общественно-санитарных учреждений в земской России: Краткий исторический обзор / Д. Н. Жбанков. – М. : Типо-лит. В. Рихтер, 1910. – 71 с.

622. Жванко Л. М. Біженство Першої світової війни в Україні. Документи і матеріали (1914–1918 рр.) : монографія / Л. М. Жванко. – Харків : Харк. нац. акад. міськ. госп-ва, 2010. – 359 с.

623. Жванко Л. М. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.) / Л. М. Жванко. – Харків : Віровець : Апостроф, 2012. – 567 с.

624. Жванко Л. Становлення системи органів допомоги біженцям на українських землях (1914–1915 рр.) / Л. Жванко // Історія України. Маловідомі імена, події, факти : зб. наук. ст. – Київ, 2004. – Вип. 27. – С. 364–375.

625. Журба М. А. Етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності громадських об'єднань українського села (20 – 30-ті рр. ХХ ст.) / М. А. Журба. – Київ : Науковий світ, 2002. – 499 с.
626. З'їзд просвіт Роменського повіту // Просвітянин-кооператор. – Ромни, 1920. – № 1–2. – С. 67; № 3–4. – С. 58–61.
627. Завальнюк К. В. Вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка на Вінниччині в період Української революції (1917–1920 рр.) / К. В. Завальнюк // Тарас Шевченко і Поділля. Зб. праць. – Кам'янець-Подільський, 2014. – С. 20–26.
628. Завальнюк О. О. Формування мережі та діяльність сільськогосподарських дослідних установ на Київщині (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.07 / О. О. Завальнюк. – Київ, 2003. – 19 с.
629. Загребельна Н. І. Громадські гуманітарні організації в Україні у роки Першої світової війни: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Н. І. Загребельна. – Київ, 2004. – 20 с.
630. Замуруйцев О. В. Німецькі колонії півдня України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / О. В. Замуруйцев. – Черкаси, 2009. – 20 с.
631. Заседание Остерской уездной санитарно-исполнительной комиссии 24 июня 1910 года // ЗСЧГ. – Чернигов, 1910. – № 7. – С. 124.
632. Затворницький П. История местно-общественной народной трезвости в селе Дейкаловке, Зеньковского уезда / П. Затворницький. – Полтава : Тип. Н. Пигуренко, 1882. – 57 с.
633. Захаренко К. Про Червоний Хрест / К. Захаренко. – Харків : Медвидав, 1931. – 63 с.
634. Захарків М. Р. Зміни у складі населення Лівобережної України в другій половині ХІХ ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / М. Р. Захарків. – Луганськ, 2007. – 20 с.

635. Захарченко П. П. У поході за волею: (селянсько-повстанський рух на Правобережній Україні у 1919 р.) / П. П. Захарченко, Н. І. Земзюліна, О. І. Нестеров. – Київ : ЗАТ «Нічлава», 2000. – 175 с.
636. Земзюліна Н. І. «Культурна змичка міста з селом»: засіб згуртування українського селянства чи ліквідації самобутньої селянської культури / Н. І. Земзюліна // Вісник Черкаського університету. Сер. Історичні науки. – Черкаси, 2011. – Вип. 202, ч. 4. – С. 62–66.
637. Земзюліна Н. І. Селянське питання в Україні 1917–1918 рр. (історіографія проблеми) : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.06 / Н. І. Земзюліна. – Київ, 1998. – 16 с.
638. Земляк А. Приюты, ясли, как помощь по уборке хлебов / А. Земляк // Хлибороб. – Харьков, 1915. – № 11–12. – С. 398–400.
639. Зенченко Т. Для чего устраиваются выставки по селам. 2-е изд., доп. / Т. Зенченко. – Полтава : ред. журн. «Хуторянин», 1914. – 25 с.
640. Зенченко Т. В. Мало-районные сельско-хозяйственные общества Полтавской губернии / Т. В. Зенченко. – Полтава : Тип. губ. земства, 1914. – 319 с.
641. Зенченко Т. Для чего земства и сельскохозяйственные общества устраивают выставки по селам / Т. Зенченко. – Полтава : Типо-лит. И. Л. Фришберга, 1912. – 8 с.
642. Зенченко Т. Мелкие сельскохозяйственные общества / Т. Зенченко. – Полтава : ред. журнала «Хуторянин», 1914. – 71 с.
643. Злобинців М. Про землю / М. Злобинців. – Золотоноша : Друк. Лепського і Вурмана, 1917. – 18 с.
644. Злобинців М. Справоздання. Про день національного фонду 21 травня / М. Злобинців // Вільне слово. – Золотоноша, 1917. – № 4. – С. 3.
645. Значение церкви в борьбе с пьянством // Прибавление к ЧЕИ. – Чернигов, 1908. – № 11. – С. 385–391.
646. Зубко В. Ф. 100 років діяльності Товариства Червоного Хреста / В. Ф. Зубко. – Київ : Медвидав, 1967. – 30 с.

647. Зубковский И. Село Литвяки, Лубенского уезда / И. Зубковский // ПЕВ. – Полтава, 1897. – № 35, ч. офиц. – С. 1388.
648. Из жизни Золотоношского отдела Лубенского общества «Патронат» // ВЗОСХ. – Золотоноша, 1912. – № 14. – С. 8.
649. Из с. Павловки Екатеринославской губернии, Славяносербского уезда // Вестник трезвости. – СПб., 1906. – № 43. – С. 46.
650. Ивангородський К. В. Селянство Полудневої Київщини в XVI – середині XVII ст. (Студії з етносоціальної історії) / К. В. Ивангородський. – Черкаси : Черкаський національний університет, 2006. – 144 с.
651. Именение устава сельскохозяйственных обществ // Газета Гадячского земства. – Гадяч, 1916. – № 36. – С. 544.
652. Иордан К. К. Борьба с пожарами. Руководство к организации борьбы с пожарами путем устройства пожарных обозов и добровольных дружин / К. К. Иордан. – Тверь : Тип. губ. земства, 1904. – 87 с.
653. Иордан К. К. Как устроить сельскую добровольную пожарную дружину / К. К. Иордан. – Тверь : Журн. «Страх. дело», 1911. – 55 с.
654. Иордан К. Сельские пожарные дружины в качественном отношении / К. Иордан // Пожарное дело. – СПб., 1905. – № 261. – С. 252; № 19. – С. 291–294; № 20. – С. 309–311; № 21. – С. 235–326.
655. Исторический очерк деятельности местных учреждений Красного Креста. Со времени их основания до 1908 г. – СПб. : Тип. В. Ф. Киршбаума, 1911. – 117 с.
656. Исторический очерк Лохвицкого общества сельских хозяев. – Полтава : Электр. тип. Г. И. Маркевича, 1911. – Ч. 1: Деятельность Общества в первые 25 лет (1886–1911). – 144 с.
657. Івасенко Г. Пожежна охорона / Г. Івасенко // Селянське життя. – Чернігів, 1924. – № 37. – С. 19.
658. Іл-ко А. С. Сельскохозяйственные общества и крестьянская жизнь / А. Іл-ко // ВХОСХ. – Хорол, 1916. – № 9. – С. 3–10.

659. Іржавська А. П. ІХ Всеукраїнський симпозиум з проблем аграрної історії / А. П. Іржавська // Історико-аграрні обрії : інформаційний вісник Наукового товариства істориків-аграрників. – 2012. – № 26. – С. 1–2, 5.
660. Іржавська А. П. Х Всеукраїнський симпозиум із проблем аграрної історії / А. П. Іржавська // Український історичний журнал. – 2014. – № 6. – С. 224–227.
661. Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми / Я. Ісаєвич. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. – 520 с.
662. Історія селянства Української РСР. У 2-х тт. – Київ : Наукова думка, 1967. – Т. 1. – 561 с. ; Т. 2. – 536 с.
663. Історія українського селянства: нариси в 2-х т. – Київ : Наукова думка, 2006. – Т. 1. – 632 с.; Т. 2. – 653 с.
664. К жителям Нежина // Нежинский голос. – Нежин, 1914. – № 175. – С. 2.
665. Кадырова М. 100 лет Обществу Красного Креста России / М. Кадырова. – Ашхабад : Туркменистан, 1967. – 26 с.
666. Как устроить в сельском приходе кружок ревнителів православия // ЧЕИ. – Чернигов, 1911. – № 14, ч. офиц. – С. 382–386.
667. Как учредить Общество трезвости // Хлибороб. – Харьков, 1914. – № 2. – С. 83.
668. Калініченко В. В. Всеукраїнський симпозиум з проблем аграрної історії / В. В. Калініченко // Український історичний журнал. – 1997. – № 1. – С. 149–150.
669. Карась А. Громадянське суспільство і Україна: пошук дискурсивного контексту свободи й автентичності / А. Карась // Збірник наукових праць (третій випуск), підготовлений за дослідницькою програмою кафедри філософії «Громадянське суспільство як здійснення свободи». – Львів, 2006. – С. 5–33.

670. Карась А. Громадянське суспільство: етапи формування й концептуальні особливості інтерпретації / А. Карась // Схід. – 2002. – № 4. – С. 54–59.
671. Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях / А. Карась. – Київ; Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2003. – 519 с.
672. Кармалюк С. П. Діяльність організацій Червоного Хреста в Україні в 1867–1920 рр. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / С. П. Кармалюк. – Кам'янець-Подільський, 1998. – 183 с.
673. Кармалюк С. П. Український Червоний Хрест в часи УНР / С. П. Кармалюк. – Кам'янець-Подільський : [Б. в.], 1998. – 24 с.
674. Кармалюк С. П. Червоний Хрест: український вимір / С. П. Кармалюк. – Чернівці : Золоті литаври, 2008. – 148 с.
675. Кармалюк С. П. Червонохресний рух в Україні наприкінці ХІХ століття / С. П. Кармалюк. – Кам'янець-Подільський : [Б. в.], 1997. – 26 с.
676. Киевская Мариининская община Красного Креста // ВКК. – СПб., 1910. – № 10. – С. 1475–1486.
677. Кимбэлл Э. Русское гражданское общество и политический кризис в эпоху великих реформ, 1859–1863 гг. / Э. Кимбэлл // Великие реформы в России, 1856–1874. – М., 1992. – С. 260–279.
678. Кириченко С. О. Шляхи формування громадянського суспільства і правової держави / С. О. Кириченко. – Київ : Логос, 1999. – 88 с.
679. Кирсин Я. Село Рясское Константиноградского уезда / Я. Кирсин // Хуторянин. – Полтава, 1911. – № 8. – С. 273.
680. Кобыжское сельскохозяйственное общество в 1908 году // ЗСЧГ. – Чернигов, 1910. – № 6. – С. 118.
681. Коваленко Г. Що допоможе? / Г. Коваленко // ВХОСХ. – Хорол, 1913. – № 18. – С. 6–8.

682. Ковалинский В. 1913 год : газеты писали. 18 марта – К преобразованию слободок в гор. Алексеевск / В. Ковалинский // Газета-2000. – 2013. – № 12 (647). – С. 32.

683. Ковалинский В. 1913 год: газеты писали. 14 сентября – Трамвай Киев – Слободка – Дарница – Бровары / В. Ковалинский // Газета-2000. – 2013. – № 37 (668). – С. 32.

684. Ковальова Н. Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції 1917–1921 рр. / Н. А. Ковальова, С. В. Корновенко, Б. В. Маліновський, О. В. Михайлюк, А. Г. Морозов. – Черкаси : АНТ, 2007. – 279 с.

685. Козелец // Пожарный. – СПб., 1895. – 14.01. – С. 36–37.

686. Козинець О. В. Діяльність добровільних пожежних формувань у Наддніпрянській Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / О. В. Козинець. – Миколаїв, 2010. – 19 с.

687. Козловець А. А. Просвітницько-педагогічна діяльність Волинського попечительства про народну тверезість у кінці ХІХ – на початку ХХ ст. / А. А. Козловець // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – Житомир, 2006. – № 29. – С 138–140.

688. Колесник В. Подільське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості (1896–1918): Історичний нарис / В. Колесник. – Вінниця : «Розвиток», 2007. – 160 с.

689. Коломієць Т. Харківське товариство поширення в народі грамотності: 1869–1920 рр. / Т. Коломієць. – Харків : Консум, 1998. – 190 с.

690. Кооперативная жизнь Юга // Хуторянин. – Харьков, 1915. – № 4. – С. 193.

691. Кооператор Ялович. [Без назви] / Кооператор Ялович // Селянське життя. – Чернігів, 1924. – № 38. – С. 9.

692. Кооператор. Кооперативное движение в Борзненском уезде / Кооператор // Селянин. – Чернигов, 1911. – № 13. – С. 394.

693. Кооперация на Всероссийской Выставке 1913 г. в Киеве. – Киев : Издание Бюро кооп. секции выставки, 1914. – Раздел V. – С. 1–27.
694. Кооперация: (О том, как можно выгоднее усваивать свои хозяйственные дела) / сост. А. А. Николаев. – СПб. : [изд.] С. В. Бунин, 1908. – 99 с.
695. Копинова Н. С. Общества трезвости Вятской губернии во второй половине XIX – начале XX века / Н. С. Копинова // Вестник Удмуртского университета. – Ижевск, 2012. – Вып. 1. – С. 123–126.
696. Коржихина Т. П. Извольте быть благонадежны! / Т. П. Коржихина. – М. : РГГУ, 1997. – 371 с.
697. Коржихина Т. П. О комплектовании государственных архивов СССР материалами общественных организаций / Т. П. Коржихина // Советские архивы. – 1973. – № 4. – С. 36–41.
698. Корзун О. В. Становлення та розвиток сільськогосподарської дослідної справи на Поділлі (кінець XIX – початок XX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.07 / О. В. Корзун. – Київ, 2010. – 20 с.
699. Корновенко С. В. Суб'єктний складник аграрного питання як одна з передумов Української революції 1917–1921 рр. / С. В. Корновенко // Український історичний журнал. – 2017. – № 4. – С. 83–94.
700. Корновенко С. В. Селянин-бунтар. Селянська революція в Україні 1902 – 1917 рр.: [монографія] / С. В. Корновенко, О. В. Герасименко. – Черкаси: Чабаненко Ю. А., 2017. – 204 с.
701. Королев И. М. О склеротинии / И. М. Королев, В. О. Летьен. – Ростов-на-Дону : Севкавжирмасло, 1932. – 16 с.
702. Костюк М. В. Діяльність Умансько-Липовецького сільськогосподарського товариства з популяризації сільськогосподарських знань позашкільним шляхом (початок XX ст.) / М. В. Костюк // Український селянин: зб. наук. праць. – Черкаси, 2006. – Вип. 10. – С. 140–143.
703. Костюк М. Німецькі колонії на Волині (XIX – початок XX ст.) / М. Костюк. – Тернопіль : Підручники та Посібники, 2003. – 384 с.

704. Котельников М. Н. К вопросу об устройстве абиссинских колодцев в Предмостно-Никольской Слободке / М. Н. Котельников // ЗСЧГ. – Чернигов, 1912. – № 4. – С. 200.

705. Кравець Ю. А. Розвиток підприємництва в аграрному секторі економіки Лівобережної України (90-ті рр. XIX ст. – 1917 р.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Ю. А. Кравець. – Луганськ, 2007. – 20 с.

706. Кравченко О. В. Товариства виправних притулків для неповнолітніх в Україні (друга половина XIX – початку XX ст.) / О. В. Кравченко // Вісник Національного технічного університету «ХПІ». – Харків, 2011. – С. 29–37.

707. Кравчук В. М. Взаємовідносини громадських організацій і держави в умовах формування громадянського суспільства в Україні (теоретико-правові аспекти) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. / В. М. Кравчук. – Київ, 2008. – 20 с.

708. Кравчук В. М. Громадські організації і держава: взаємовідносини в умовах формування громадянського суспільства в Україні (теоретико-правові аспекти) / В. М. Кравчук. – Тернопіль : ТзОВ «Терно-граф», 2011. – 260 с.

709. Краснікова О. М. Фінанси та кредит у сільському господарстві Лівобережної України епохи вільного підприємництва (1861–1917 рр.) : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.01.04 / О. М. Краснікова. – Полтава, 1999. – 17 с.

710. Красногорский Д. Поучение в день открытия Феодосиевского общества трезвости / Д. Красногорский // ЧЕИ. – Чернигов, 1910. – № 12. – С. 441–449.

711. Кременчугский округ // ЖСВ. – СПб., 1911. – № 7. – Стлб. 30.

712. Крестовоздвиженское Православное Первое трудовое братство // Календарь Черниговской губернии на 1915 г. – Чернигов, 1914. – С. 117.

713. Крестьянские сельско-хозяйственные общества / сост. Н. Т. Юрин. – Саратов : Тип. губ. земства, 1904. – 28 с.

714. Крот Л. М. Про роль земських установ Лівобережної України в формуванні та діяльності дрібних сільськогосподарських товариств (початок ХХ ст.) / Л. М. Крот // Історія народного господарства та економічної думки України. Вип. 39–40. – Київ, 2007. – С. 188–193.

715. Крот Л. М. Просвітницька діяльність дрібних сільськогосподарських товариств Полтавської губернії на початку ХХ ст. / Л. М. Крот // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. – Донецьк, 2004. – С. 55–57.

716. Крот Л. М. Роль земств Лівобережної України в модернізації сільського господарства (1864–1914) : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Л. М. Крот. – Київ, 2009. – 20 с.

717. Кудряшов Г. О. Видавнича діяльність товариств «Просвіта» Лівобережної України (поч. ХХ ст.) : автореф. дис. ... канд. наук із соц. комунікацій : 27.00.05 / Г. О. Кудряшов. – Київ, 2013. – 18 с.

718. Кулыжный А. Е. Как устраивать сельскохозяйственное общество / А. Е. Кулыжный. – М. : Тип. т-ва И. Д. Сытина, 1908. – 32 с.

719. Кульчицький С. В. Громадянське суспільство / С. В. Кульчицький // Енциклопедія історії України. – Київ, 2004. – Т. 2. – С. 216.

720. Кум-в А. По земствах / А. Кум-в // Пожарное дело. – СПб., 1906. – № 6. – С. 93–94.

721. Кутузов А. Учреждение и оборудование добровольных пожарных обществ и дружин / А. Кутузов. – СПб. : Тип. И. Флейтмана, 1914. – 121 с.

722. Кучинский С. Н. Записка секретаря Киевского окружного правления Общества спасания на водах о расширении деятельности Окружного правления на предстоящую навигацию 1891 года / С. Н. Кучинский. – Киев : Тип. газ. «Киев. Слово», 1890. – 8 с.

723. Кушик М. Л. Роль медичних товариств і організацій у загальнокультурному розвитку України в другій половині ХІХ – початку

XX ст. / М. Л. Кушик // Историко-педагогичний альманах. – 2008. – № 1. – С. 67–73.

724. Л'Етьенн В. Селекция подсолнечника на выносливость к заразице / В. Л'Етьенн // Маслобойно-жировая промышленность. – М., 1936. – Т. 12. – С. 256–258.

725. Л'Етьенн В. Виталию Исааковичу Энтину: Юбил. сб. : [Биогр. очерк] / В. Л'Етьенн. – Чернигов : Тип. губ. земства, 1913. – 30 с.

726. Л'Етьенн В. О многолетних травах: как разводить клевер, тимофеевку, костер безостый и смеси трав / В. Л'Етьенн. – [Чернигов] : Тип. губ. Черниг. земства, 1910. – 4 с.

727. Л'Етьенн В. Условия агрономической работы в Задесенском (Кролевецкий уезд) агрономическом участке (По отчету участкового агронома) / В. Л'Етьенн // Селянин. – Чернигов, 1913. – № 33. – С. 624–628.

728. Л'Етьенн В. Чем и как бороться с вредителями наичаще встречающимися на плодовых деревьях / В. Л'Етьенн. – Чернигов : Тип. губ. земства, 1914. – 8 с.

729. Л'Етьенн В. Деятельность сельскохозяйственных обществ Черниговской губернии в 1910 г. / В. Л'Етьенн // ЗСЧГ. – Чернигов, 1911. – № 12. – С. 67–89.

730. Л'Етьенн В. Для чего устраиваются губернским земством в текущем году в г. Новозыбкове курсы по сельскому хозяйству / В. Л'Етьенн. – [Чернигов] : Тип. губ. земства, 1911. – 4 с.

731. Л'Етьенн В. Наставление как возделывать кормовую свеклу (бурак) / В. Л'Етьенн. – Чернигов : Тип. губ. земства, 1912. – 4 с.

732. Л'Етьенн В. Новый вид агрономической помощи населению: (в Евр. р-не Куб. обл.) / В. Л'Етьенн. – Ростов-на-Дону : Электро-печатня Тер-Абрамиан, 1913. – 19 с.

733. Л'Етьенн В. О районных шестинедельных сельскохозяйственных курсах в городе Борзне / В. Л'Етьенн. – Чернигов : Изд. Черниг. губ. земства, 1910. – 7 с.

734. Л'Етьенн В. О том как надо сеять: О поживной вспашке / В. Л'Етьенн. – [Чернигов] : Тип. губ. правления, 1911. – 7 с.
735. Лазанська Т. І. Проблема біженства в українських губерніях Російської імперії / Т. І. Лазанська // Велика війна 1914 – 1918 рр. і Україна. – Київ, 2013. – С. 481–511.
736. Левин И. Б. Гражданское общество и Россия / И. Б. Левин // Октябрь. – 1997. – № 5. – С. 149–163.
737. Левченко Н. Проблематика громадсько-педагогічного пошуку в галузі дошкільного виховання України (кінця ХІХ – початку ХХ ст.) / Н. Левченко // Вісник Інституту розвитку дитини. Сер. Філософія. Педагогіка. Психологія. Вип. 18. – Київ, 2011. – С. 99–102.
738. Лейкина-Свирская В. Р. Русская интеллигенция в 1900–1917 гг. / В. Р. Лейкина-Свирская. – М. : Мысль, 1981. – 285 с.
739. Летние приюты для детей // ПАИ. – Полтава, 1916. – № 2. – С. 71–72.
740. Лиотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна / Ж.-Ф. Лиотар. – М. : Ин-т экспериментальной социологии; СПб. : Алетейя, 1998. – 160 с.
741. Лобановская М. П. Общедоступное руководство для борьбы с огнем в местностях, мало или совсем не обеспеченных правительственными средствами для означенной борьбы / М. П. Лобановская. – Житомир : Тип. и лит. насл. С. Бродовича, 1894. – 150 с.
742. Лойко Л. І. Громадські організації етнічних меншин України: природа, легітимність, діяльність / Л. І. Лойко. – Київ : Фоліант, 2005. – 633 с.
743. Лойко Л. Типологічне позиціонування національних організацій в індустріальній структурі громадянського суспільства / Л. Лойко // Політичний менеджмент. – Київ, 2005. – № 5. – С. 51–60.
744. Лубенський повіт (на Полтавщині) // Село. – Київ, 1910. – № 47. – С. 8.

745. Лукашів В. Я. Діяльність «Товариства ім. М. Качковського» в Східній Галичині (друга половина XIX – початок XX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / В. Я. Лукашів. – Тернопіль, 2014. – 16 с.
746. Лутай М. Є. Німці в Україні: історія і сьогодення / М. Є. Лутай. – Житомир : Рута, 2010. – 502 с.
747. Любичанковский С. В. Власть и проблема формирования гражданского общества на территории «внутренней периферии» Российской империи (исследовательская проблема) / С. В. Любичанковский // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. – 2011. – № 3. – С. 204–209.
748. Любушкина Е. Ю. Общественные организации Дона и Северного Кавказа во второй половине XIX – начале XX веков: становление и региональная специфика: автореф. дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.02 / Е. Ю. Любушкина. – Ставрополь, 2012. – 52 с.
749. Любушкина Е. Ю. Общественные организации Ставропольской губернии и Кубанской области в период с 1860-х гг. по октябрь 1917 г. : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Е. Ю. Любушкина. – Ставрополь, 2004. – 428 с.
750. М. Д. [Чайная в с. Мельники] / М. Д. // ВЗОСХ. – Золотоноша, 1916. – № 8. – С. 4.
751. М. Д. Наше військо – наша слава / М. Д. // Вільне слово. – Золотоноша, 1917. – № 5. – С. 1–2.
752. М. П. Ссуды кооперативам от Черниговского губернского земства / М. П. // Селянин. – Чернигов, 1911. – № 11. – С. 339.
753. Магась-Демидась Ю. І. Кооперативний рух Правобережної України у 1896-ті – 1914 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Ю. І. Магась-Демидась. – Черкаси, 2008. – 19 с.
754. Мазлах С. Мелкие сельско-хозяйственные общества Полтавской губернии в 1913 году / С. Мазлах // ПАИ. – Полтава, 1916. – № 15–16. – С. 1–36.

755. Макарець С. В. Виробництво і збут продукції сільського господарства в губерніях Лівобережної України : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / С. В. Макарець. – Запоріжжя, 2009. – 19 с.

756. Машталір А. І. Тарас Шевченко як символ національно-визвольної боротьби українців у 1917 р. / А. І. Машталір. – Режим доступу: <file://C:/Windows/system32/config/systemprofile/Downloads/54950-111847-1-SM.pdf>

757. Маркова С. В. Власність на землю як фактор розвитку громадянського суспільства (на прикладі українського села початку ХХ ст.) / С. В. Маркова // Український селянин: зб. наук. праць. – Черкаси, 2014. – Вип. 14. – С. 117–120.

758. Маркова С. В. Українське парагромадянське селянське суспільство на початку ХХ ст.: самоврядні інституції) / С. В. Маркова // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2016. – Вип. 9. – С. 312–322.

759. Маркова С. В. Парагромадянське селянське суспільство на початку ХХ ст. в Україні: аграрно-політичний дискурс / С. В. Маркова // Гуржіївські історичні читання. – Черкаси, 2015. – Вип. 10. – С. 60–62.

760. Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.) / В. І. Марочко. – Київ : Інститут історії України НАН України, 1995. – 224 с.

761. Матвійчук А. В. Громадські організації як чинник становлення громадянського суспільства : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / А. В. Матвійчук. – Київ, 2008. – 184 с.

762. Машталір А. Вшанування місцевими самоврядуваннями шевченківських свят в період Української революції 1917–1920 рр. / А. Машталір // Формування та діяльність місцевих державних адміністрацій та самоврядування в період Української революції 1917–1920 рр. – Кам'янець-Подільський, 2015. – С. 62–69.

763. Мащенко А. В. Німецькі колонії Північного Лівобережжя України (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / А. В. Мащенко. – Чернігів, 2010. – 20 с.

764. Мельник М. О. До 140-річчя створення ракетного заводу у Миколаєві / М. О. Мельник. – Режим доступу : www.mk.archives.gov.ua/pubonsite/199-procketplant140.html

765. Мельниченко В. М. З історії симпозіумів / В. М. Мельниченко // Історико-аграрні обрії : інформаційний вісник Наукового товариства істориків-аграрників. – 2006. – № 4. – С. 1.

766. Мельниченко В. М. Культурно-освітня сфера українського повоєнного села (1943–1950 рр.): за матеріалами центральних областей України / В. М. Мельниченко, О. Г. Шамрай. – Черкаси : Вертикаль, 2009. – 164 с.

767. Мельниченко В. М. Шостий Всеукраїнський симпозіум з проблем аграрної історії / В. М. Мельниченко // Історико-аграрні обрії : інформаційний вісник Наукового товариства істориків-аграрників. – 2006. – № 5. – С. 1.

768. Местонахождение и состав случайных пунктов Хорольского уездного земства на 1.01. 1915 г. // ВХОСХ. – Хорол, 1915. – № 1–2. – С. 26–36.

769. Мещенина А. А. О бесплатных народных библиотеках Общества ревнителей русского исторического просвещения в память императора Александра III / А. А. Мещенина // Точка зрения: Межвуз. сб. науч. тр. – Казань, 1999. – С. 46–52.

770. Мизак Н. Духовенство Української греко-католицької церкви в боротьбі за національно-культурну ідентифікацію Східної Галичини в XIX – на початку XX століття: історія і сучасність / Н. Мизак. – Режим доступу: <http://tverezist.org/духовенство-української-греко-катол>.

771. Микеев А. К. Добровольная пожарная охрана / А. К. Микеев. – М. : Стройиздат, 1987. – 399 с.

772. Миланов В. Я. ОСВОД / В. Я. Миланов // Режим доступу: <http://bse-soviet-encyclopedia.info/Большая Советская энциклопедия/44578/Освод>
773. Миронов Б. М. Добровольные ассоциации и гражданское общество в позднеимперской России / Б. М. Миронов // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2008. – Т. XI, № 1. – С. 183–195.
774. Михайлюк О. В. Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: Соціокультурні процеси / О. В. Михайлюк. – Донецьк : Інновація, 2007. – 456 с.
775. Михайлюк О. В. Соціокультурний підхід як методологія історичного дослідження / О. В. Михайлюк // Український селянин: зб. наук. праць. – Черкаси, 2016. – Вип. 16. – С. 9–14.
776. Морозов А. Г. Політика російського уряду щодо селянства / А. Г. Морозов, С. В. Корновенко // Історія українського селянства: нариси. В 2-х т. – Київ, 2006. – Т. 1. – С. 313–321.
777. Морозов А. Ю. «Общества благоустройства» в Московской губернии: организация и деятельность: автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / А. Ю. Морозов. – М., 2007. – 29 с.
778. Морозова А. В. Єврейське населення Лівобережної України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / А. В. Морозова. – Чернігів, 2005. – 19 с.
779. Морховский Г. Очередное Козелецкое уездное земское собрание 1910 г. / Г. Морховский // ЗСЧГ. – Чернигов, 1911. – № 2. – С. 107.
780. Московчук М. О. Товариство «Взаїмна поміч українського вчителства» у суспільно-культурному житті Галичини (1905–1939 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / М. О. Московчук. – Львів, 2014. – 22 с.
781. Мубарашкина А. Г. Деятельность общества благоустройства дачной жизни в с. Васильево (1896–1917 гг.) / А. Г. Мубарашкина

// Материалы Лихачевских чтений 3–5 апреля 2008 г. – Казань, 2008. – С. 102–106.

782. Мудрук О. С. Сільськогосподарські виставки, конкурси та випробування сільськогосподарської техніки в ХІХ – на початку ХХ століття / О. С. Мудрук, З. А. Шквира // Історія освіти науки і техніки в Україні. – Київ, 2002. – С. 10–12.

783. Н. Г. [О сборе вещей] / Н. Г. // Нежинский голос. – Нежин, 1914. – № 178. – С. 2.

784. Назукина А. А. Винная торговля и деятельность обществ трезвости в Московской губернии конца ХІХ – начала ХХ вв. : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / А. А. Назукина. – М., 2011. – 21 с.

785. Нарышкин М. О. М-ко Мена Черниговской губернии / М. О. Нарышкин // Пожарное дело. – СПб., 1905. – № 38. – С. 605–606.

786. Немцы России и СССР: 1901–1941 гг. / под ред. А. А. Германа. – М. : Готика, 2000. – 432 с.

787. Непокойщицкий А. С. Пожарная тактика приминительно для сельских пожарных дружин / А. С. Непокойщицкий. – М. : Типо-лит. В. Шушукина, 1915. – 27 с.

788. Несколько слов о пожарных дружинах // Пожарное дело. – СПб., 1906. – № 33. – С. 517.

789. Никаноров А. Взаимоотношение кредитных товариществ, сельскохозяйственных товариществ и сельскохозяйственных обществ / А. Никаноров // Хлибороб. – Х., 1914. – № 8. – С. 357–360.

790. Никитин М. А. Пожарная памятка охотника добровольно-пожарной команды / М. А. Никитин. – Лохвица : [Б. и.], 1900. – 52 с.

791. Никольская Слободка // Щероцкий К. В. Киев. Путеводитель / К. В. Щероцкий ; Репринт. воспроизведение изд. – Киев, 2008. – С. 247.

792. Новая Басань // Селянин. – 1911. – № 24. – С. 755–756.

793. Нові товариства // Рілля. – 1913. – № 8. – С. 231.

794. Новохатський В. Д. Неурядові організації як фактор розбудови громадянського суспільства в Україні : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / В. Д. Новохатський. – Донецьк, 2005. – 16 с.
795. Новохатько Л. Німці і німецька культура в Україні / Л. Новохатько. – Київ : Україна-Арт, 2003. – 175 с.
796. Новый вид кооперативных союзов // Труд. – Зеньков, 1916. – № 17. – С. 5–6.
797. О помощи семьям лиц, призванных на действительную военную службу, больным, раненым, вдовам и сиротам // ВХОСХ. – Хорол, 1914. – № 15–19. – С. 35.
798. Обзор деятельности императорского Российского общества птицеводства за 1911 год. – М. : Изд. имп. Росс. об-ва птицеводства, 1912. – 290 с.
799. Обзор деятельности сельско-хозяйственных обществ Черниговской губернии за 1912 г. – Чернигов : Тип. губ. правления, 1914. – 49 с.
800. Обзор деятельности сельскохозяйственных обществ Черниговской губернии / сост. А. Г. Гаршин. – Чернигов : Тип. Чернигов. губ. земства, 1905. – 16 с.
801. Обращение Александро-Невского общества трезвости к пастырям церкви // ЧЕИ. – Чернигов, 1908. – № 21. – С. 833–837.
802. Обсеменение полей в Лубенском уезде // Хлибороб. – Х., 1915. – № 6. – С. 286–287.
803. Общее собрание Отдела пчеловодства Хорольского общества сельского хозяйства // ВХОСХ. – Хорол, 1916. – № 16. – С. 16.
804. Общее годовичное собрание членов Симферопольского Александро-Невского братства, бывшее 7-го октября 1912 года. – [Симф.] : [Б. и.], [1913]. – 12 с.
805. Общее собрание членов Черниговского округа 13 декабря 1909 г. // ЖСВ. – СПб., 1910. – № 3. – Стлб. 25–26.

806. Общества Красного Креста и Красного полумесяца в СССР. Краткая справка о деятельности обществ. – М. : Гос. изд-во мед. л-ры, 1957. – 48 с.
807. Общества сельских хозяев в деревне // Вестник трезвости. – СПб., 1904. – № 114–115. – С. 62.
808. Общество // Современная западная социология. Словарь. – М., 1991. – С. 245.
809. Общество покровительства животным, его цели и задачи // ВХОСХ. – Хорол, 1916. – № 14. – С. 4.
810. Общество трезвости // ПЕВ. – Полтава, 1902. – № 35–36. – С. 1011.
811. Объявления // Нежинец. – Нежин, 1914. – № 18. – С. 1.
812. Одесское местное управление // ВКК. – СПб., 1910. – № 7. – С. 1049–1050.
813. Оксентюк Е. В. Деятельность Российского Общества Красного Креста в начале XX века: 1903–1914 гг. : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Е. В. Оксентюк. – М., 2012. – 23 с.
814. Олишкова А. М. Эволюция организации и деятельности Российского общества Красного Креста во второй половине XIX в. – 1917 гг: на материалах Урала: автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / А. М. Олишкова. – Нижний Тагил, 2012. – 17 с.
815. Организационное собрание Нежинского уездного благотворительного комитета // Нежинец. – Нежин, 1914. – № 1. – С. 19–21.
816. Організуйся або голодай / Видання Підлипенської «Просвіти». – Конотоп : [Б. в.], 1917. – 7 с.
817. Ореховський В. О. Діяльність Російського товариства Червоного Хреста у роки Першої світової війни (1914–1917 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / В. О. Ореховський. – Чернівці, 1997. – 247 с.

818. Ореховський В. О. Діяльність Російського товариства Червоного Хреста у роки Першої світової війни (1914–1917 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / В. О. Ореховський. – Чернівці, 1997. – 16 с.
819. Орлов В. Д. Русский Красный Крест и его задачи в военное и мирное время / В. Д. Орлов. – Киев : Тип. ун-та св. Владимира АО печ. и изд. дела Н. Т. Корчак-Новицкого, 1904. – 36 с.
820. Остер // Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в его прошлом и настоящем. – СПб., 1912. – Т. 12. – Стлб. 146.
821. Остерское собрание // ЗСЧГ. – Чернигов, 1911. – № 1. – С. 142–143.
822. От Департамента земледелия // ВХОСХ. – Хорол, 1915. – № 8. – С. 18–20.
823. От Полтавского местного управления общества Красного Креста // ПЕВ. – Полтава, 1902. – № 6, ч. офиц. – С. 133.
824. Отзыв имп. Российского общества спасания на водах от 22 сентября 1894 года // ЗСЧГ. – Чернигов, 1896. – № 2–3. – С. 518.
825. Очерк возникновения и деятельности Российского общества Красного Креста. – СПб. : [Б. и.], 1913. – 63 с.
826. П. Формы элементарного коллективизма и христианская культура / П. // Сельский священник. – Киев, 1908. – № 3. – С. 2–16.
827. Павленко С. Чи бути чорноморській Німеччині / С. Павленко // ВЗОСХ. – Золотоноша, 1912. – № 33. – С. 6–8.
828. Павлов С. Ясли-приюты / С. Павлов. – СПб. : СПб. электропеч., 1902. – 80 с.
829. Павловский Ф. Очерк деятельности Св.-Михайловского братства в с. Деньгах Золотоношского уезда за десятилетие с 27 декабря 1890 г. по 27 декабря 1900 г. / Ф. Павловский. – Черкассы : Скоропечатня Х. Г. Скловского, 1901. – 28 с.
830. Пайчадзе И. Н. Охоньковская пожарная дружина (К 10-летнему юбилею) / И. Н. Пайчадзе // Пожарное дело. – СПб., 1915. – № 2. – С. 48–51.

831. Палилюлько О. М. Діяльність громадсько-господарських товариств з поширення сільськогосподарських знань в Галичині (1919–1939 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / О. М. Палилюлько. – Черкаси, 2011. – 20 с.

832. Пантелеймоненко А. О. Сільськогосподарські товариства і приватне посередництво наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. (на матеріалах Полтавщини) / А. О. Пантелеймоненко // Історія народного господарства та економічної думки України. Вип. 31–32. – Київ, 2000. – С. 115–121.

833. Пантелеймоненко А. О. Сільськогосподарські товариства України: зародження, основні напрями діяльності і значення (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) : автореф. дис. ... канд. економ. наук : 08.01.04 / А. О. Пантелеймоненко. – Київ, 1994. – 20 с.

834. Панченко О. П. Інформаційна підтримка модернізації аграрного сектору губерній Лівобережної України кооперативними виданнями: історико-економічний аналіз : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / О. П. Панченко. – Запоріжжя, 2012. – 20 с.

835. Парасулько Б. П. Культурно-просвітницькі товариства в громадському русі Росії на початку ХХ ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / Б. П. Парасулько. – Київ, 2013. – 16 с.

836. Парасулько Б. П. Культурно-просвітницькі товариства в громадському русі Росії на початку ХХ ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / Б. П. Парасулько ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – Київ, 2013. – 215 с.

837. Пащенко В. Громадянське суспільство: предмет дослідження / В. Пащенко // Наукові записки. Збірник наук. праць: Серія «Політологія і етнологія». – Київ, 2004. – Вип. 25. – С. 128–142.

838. Пащенко В. І. Неурядові організації як інститут громадянського суспільства: методологія дослідження та стан в Україні : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / В. І. Пащенко. – Київ, 2005. – 16 с.

839. Первое десятилетие существования Императорского общества спасания на водах. – СПб. : [Б. и.], 1882. – 41 с.

840. Перехрест О. Г. Українське село 1941–1945 рр.: економічне та соціальне становище / О. Г. Перехрест. – Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2011. – 667 с.

841. Петренко І. М. Роль братств у розвитку церковнопарафіяльних шкіл у Лівобережній Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. / І. М. Петренко // Гілея: науковий вісник. – Київ, 2013. – № 77. – С. 25–28.

842. Петренко І. М. Церковнопарафіяльні школи Лівобережної України в системі освітньої політики царської Росії (1884–1917 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / І. М. Петренко. – Київ, 2005. – 20 с.

843. Петрова К. А. Висвітлення проблеми алкоголізму на сторінках газети «Отклики жизни» на початку XX століття / К. А. Петрова // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки. – Дніпропетровськ, 2013. – Вип. 10. – С. 210–216.

844. Пирогова Е. П. Научно-краеведческие общества Пермской губернии в пореформенный период : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Е. П. Пирогова. – Свердловск, 1998. – 18 с.

845. Пирятинское сельскохозяйственное общество // ПАИ. – Полтава, 1915. – № 4. – С. 56–57.

846. По Україні // Громадська думка. – К., 1906. – № 15. – С. 3.

847. По Україні // Громадська думка. – К., 1906. – № 7. – С. 2.

848. По Україні // Громадська думка. – К., 1906. – № 9. – С. 3.

849. Пожежна охорона Донеччини. – Донецьк : [Б.в.], 2004. – 239 с.

850. Полієнко Г. Висвітлення соціальних практик Православної церкви в Чернігівській єпархії в періодичних виданнях другої половини XIX – початку XX ст. / Г. Полієнко // Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка. Серія історичні науки. – Кіровоград, 2012. – Вип. 17. – С. 258–264.

851. Половець В. М. Історія кооперації Лівобережної України / В. М. Половець. – Чернігів : Просвіта, 2002. – 266 с.

852. Полтавская община сестер милосердия // ВКК. – СПб., 1911. – № 2. – С. 123–124.
853. Полтавский округ // ЖСВ. – СПб., 1908. – № 9. – Стлб. 27.
854. Полтавское местное управление // ВКК. – СПб., 1909. – № 6. – С. 72–73.
855. Поляруш С. І. Становлення і діяльність органів державної опіки та громадської благодійності на Лівобережній Україні (1775–1918 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / С. І. Поляруш. – Київ, 1996. – 17 с.
856. Померанцева-Фроленко А. М. Руководство к устройству и ведению яслей / А. М. Померанцева-Фроленко. – СПб. : Сенат. тип., 1913. – 69 с.
857. Помощь пчеловодам // Хлибороб. – Харьков, 1915. – № 6. – С.336.
858. Пономаренко М. Ф. Злобинець (Злобинців) Михайло Олександрович / М. Ф. Пономаренко // Українська літературна енциклопедія. – К., 1990. – Т. 2 : Д–К. – С. 272.
859. Попиченко С. Історія становлення закладів суспільного дошкільного виховання в Україні (кінець XIX – початок XX ст.) / С. Попиченко // Збірник наукових праць. Ч. 2 / Уманський педагогічний університет ім. П. Тичини. – Умань, 2009. – С. 275–284.
860. Постанова Всеукраїнського центрального виконавчого комітету й ради народних комісарів УСРР «Про скасування Червоноградської округи, Полтавської губернії та про зміну адміністративно-територіального поділу Полтавської, Харківської та Катеринославської губернь» // Адміністративно-територіальний поділ УСРР при 3-х ступеневій системі врядування (за даними на 1 жовтня 1925 року). – Харків, 1926. – С. 23.
861. Походзіло Ю. М. Правове регулювання громадського піклування в губерніях Лівобережної України (в XIX – на початку XX ст.) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Ю. М. Походзіло. – Харків, 2008. – 20 с.

862. Правление Песчанского сельскохозяйственного товарищества вносит через управу в земское собрание следующий доклад // КСХИ. – Константиноград, 1916. – №№ 19–20. – С. 51–53.

863. Примак М. Курсы по кооперации и счетоводству кооперативных учреждений в Черниговской губернии / М. Примак // ЗСЧГ. – Чернигов, 1910. – № 11. – С. 159–165.

864. Присяжнюк Ю. П. Українське селянство Наддніпрянщини: соціоментальна історія другої половини ХІХ – поачтку ХХ ст. / Ю. П. Присяжнюк. – Черкаси : Вертикаль, 2007. – 637 с.

865. Прідатко. О взаємовідносинах кооперативів / Прідатко // ВХОСХ. – Хорол, 1914. – № 1–2. – С. 11–13.

866. Про Червоний Хрест. Вид. 2-е. – Київ : «Здоров'я», 1976. – 78 с.

867. Просветительская деятельность // Хлибороб. – Х., 1915. – № 13–14. – С. 450–451.

868. Прохоренко М. З кооперативної практики / М. Прохоренко // Рілля. – Київ, 1913. – № 4. – С. 118–120.

869. Пуцік У. С. Аграрнае пытанне ў грамадска-палітычным жыцці Беларусі (1894–1906 гг.): Аўтарэф. дыс. на атрыманне вучон. ступ. канд. гіст. навук: 07.00.02 / У. С. Пуцік. – Мн., 2001. – 20 с.

870. Пьянство и борьба с ним // Прибавление к ЧЕИ. – Чернигов, 1907. – № 22. – С. 763–779.

871. Пятницькова І. В. Благодійна діяльність кооперативних товариств Південної України у кінці ХІХ – на початку ХХ ст. / І. В. Пятницькова // Український селянин: зб. наук. праць. – Черкаси, 2010. – Вип. 12. – С. 226–228.

872. Пятницькова І. Кооперативний рух другої половини ХІХ – початку ХХ ст. в сучасній українській історіографії / І. Пятницькова // Нові сторінки історії Донбасу. – 2013. – Кн. 22. – С. 108–118.

873. Пятдесятилетие Полтавского общества сельского хозяйства. – Полтава : Тип. губ. земства, 1915. – 84 с.

874. Рааб Н. Формирование гражданской идентичности в общественных организациях России (на примере Вольно-пожарных обществ) 1880–1905 гг. / Н. Рааб // Гражданская идентичность и сфера гражданской деятельности в Российской империи второй половины XIX – начала XX в. – М., 2007. – С. 263–295.

875. Радульское пожарное общество // Пожарное дело. – СПб., 1915. – № 11. – С. 405.

876. Раєвський С. М. Сільське господарство Лівобережної України наприкінці XIX – на початку XX ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / С. М. Раєвський. – Київ, 2006. – 20 с.

877. Разные вопросы // ЗСЧГ. – Чернигов, 1911. – № 12. – С. 150.

878. Рева-Родіонова Л. Українське товариство «Сільський господар». 1899–1944 рр. Історія. Досвід / Л. Рева-Родіонова. – Тернопіль : «Підручники і посібники», 2000. – 368 с.

879. Редькіна О. А. Земства Лівобережної та Південної України як органи місцевого самоврядування та осередки ліберального руху в другій половині XIX – початку XX ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / О. А. Редькіна. – Запоріжжя, 2002. – 19 с.

880. Реєнт О. П. Соціальне життя села в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. / О. П. Реєнт // Історія українського селянства: нариси в 2-х т. – Київ, 2006. – С. 367–379.

881. Риженко А. В. Діяльність в Україні наукових природничих товариств другої половини XIX – початку XX ст. / А. В. Риженко // Вісник Черкаського університету. Сер. Педагогічні науки. – Черкаси, 2005. – Вип. 64. – С. 86–90.

882. Роговин Л. М. Законы об обществах и собраниях / Л. М. Роговин. – СПб. : Юрид. кн. маг. И. И. Зубкова п/ф «Законоведение», 1912. – XII + 104 с.

883. Рожновское сельскохозяйственное общество Борзненского уезда // Селянин. – Чернигов, 1909. – № 6. – С. 176.

884. Рогоза О. М. Земські дитячі літні ясла-притулки як протипожежний, санітарно-гігієнічний та соціально-економічний захід (кін. XIX – поч. XX ст.) / О. М. Рогоза // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. «Історія та географія». – Харків, 2013. – Вип. 48. – С. 119–126.

885. Родіонова Л. А. Роль товариства «Сільський господар» у розвитку сільського господарства західноукраїнських земель (20 – 30-ті рр.) / Л. А. Родіонова: дис... канд. екон. наук. – Тернопіль, 2001. – 239 с.

886. Романюк І. М. Господарська діяльність спеціалізованого Всеукраїнського кооперативного товариства «Кооптах», у середині 20-х рр. XX ст. / І. М. Романюк, Б. І. Романюк // Український селянин: зб. наук. праць. – Черкаси, 2010. – Вип. 12. – С. 228–230.

887. Российское общество Красного Креста. Исторический обзор деятельности. – СПб. : Лештуковская паровая скоропечатня П. О. Яблонского, 1902. – 143 с.

888. Российское общество Красного Креста. Организация и краткий очерк деятельности. – СПб. : [Б. и.], 1911. – 16 с.

889. Рудик С. К. Роль сільськогосподарських товариств у становленні тваринництва та ветеринарії на Полтавщині (кінець XIX – поч. XX ст.) / С. К. Рудик, К. О. Піхур // Наукові праці Південного філіалу національного університету біоресурсів і природокористування України «Кримський агротехнологічний університет». Вип. 148. – Симферополь, 2012. – С. 352–359.

890. Руководство по подготовке и переподготовке начальников сельских добровольных пожарных дружин. 1938. – Кременчук : 5-ая полигр. ф-ка, 1938. – 15 с.

891. Русаневич А. Пособие для устройства в деревнях детских летних яслей-приютов; значение их для народа и подробное описание игр и

полезных с детьми занятий в приютах / А. Русаневич. – М. : Тип. А. Д. Ступина, 1906. – 81 с.

892. Русские общества трезвости, их организация и деятельности в 1892–93 г. Список иностранных обществ трезвости / сост. Н. И. Григорьев. – СПб. : Тип. И. И. Сойкина, 1894. – С. 20.

893. с. Домантово XIX–XX ст. – Режим доступа : [//domantovo.at.ua/index/0-6](http://domantovo.at.ua/index/0-6)

894. с. Лозовая Павловка Екатеринославской губернии // Вестник трезвости. – Киев, 1904. – № 116. – С. 46–48.

895. С. П. Задачи сельскохозяйственных обществ / С. П. // ВХОСХ. – Хорол, 1912. – № 11. – С. 3–5; № 22. – С. 3–6; № 24. – С. 3–6.

896. с. Пески // Лохвицкое слово. – Лохвица, 1915. – № 73. – С. 7.

897. с. Хибаловка // Нежинец. – Нежин, 1914. – № 6. – С. 10.

898. Савельев П. С. Пожарные добровольцы России в фотографиях, документах и воспоминаниях / П. С. Савельев, В. И. Малков. – М. : Издательский дом ВДПО, 2010. – 880 с.

899. Савчук В. Громадсько-наукові об'єднання: процедури типологізації / В. Савчук // Ейдос. – Київ, 2009. – Вип. 4. – С. 153–164.

900. Сайко О. В. Сільськогосподарська дослідна справа на Полтавщині наприкінці XIX – початку XX століття : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.07 / О. В. Сайко. – Київ, 2000. – 23 с.

901. Салов В. В. Исторический очерк петербургских наводнений и предложений относительно предохранения низменных частей города С.-Петербурга от затопления / В. В. Салов. – СПб. : Тип. Д. В. Чичинадзе, 1898. – 63 с.

902. Сафонов А. А. Гражданское общество как аналитическая категория для исследования состояния общества познеимперской России: новое прочтение старой дискуссии / А. А. Сафонов, А. С. Туманова // Вестник Тамбовского государственного университета. – 2006. – № 3. – С. 5–9.

903. Сборник главнейших, касающихся деятельности Российского Общества Красного Креста законоположений и главнейших действующих циркуляров Главного управления названного Общества. – СПб. : Гос. тип., 1914. – 347 с.

904. Св.-Михайловское братство // ПЕВ. – Полтава, 1902. – № 35–36. – С. 1007–1008.

905. Свистович С. М. Громадські об'єднання України в політиці більшовицького режиму (20 – 30-ті рр. ХХ ст.) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / С. М. Свистович. – Донецьк, 2007. – 36 с.

906. Свистович С. Сучасний стан джерельної бази з історії громадських об'єднань України міжвоєнної доби / С. Свистович // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 6. Історичні науки. – Київ, 2011. – Вип. 8. – С. 249–261.

907. Священко З. В. Проурядові аграрні ініціативи в Російській імперії на початку ХХ ст. / З. В. Священко: автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – Донецьк, 2013. – 37 с.

908. Севастопольское местное управление // ВКК. – СПб., 1910. – № 7. – С. 1051–1052.

909. Селивановский И. П. Как устраивать ясли-приюты для детей / И. П. Селивановский. – Вятка : Тип. А. А. Сильвинского, 1915. – 23 с.

910. Селивановский И. П. Улучшение пожаротушения и порядок образования сельских добровольных дружин / И. П. Селивановский // Борьба с деревенскими пожарами. – СПб., 1911. – С. 231–245.

911. Селивановский И. П. Устройство летних яслей-приютов / И. П. Селивановский // Борьба с деревенскими пожарами. – СПб., 1911. – С. 154–157.

912. Село Троицкое // ВЗОСХ. – Золотоноша, 1912. – № 14. – С. 7.

913. Сельско-хозяйственные общества // ВХОСХ. – Хорол, 1914. – № 11. – С. 13.

914. Селянин. Як ми одкривали кредитове товариство (с. Березоточа на Лубенщині) / Селянин // Рілля. – 1914. – 15 лист. – С. 86–88.

915. Сербалюк Ю. В. Повітові та сільські попечительства дитячих притулків на Поділлі наприкінці XIX – на початку XX ст. / Ю. В. Сербалюк // Освіта, наука і культура на Поділлі. – Кам'янець-Подільський, 2012. – Т. 19. – С. 66–74.

916. Сергей о. О нравственности вообще: Чтение в зале О-ва спасения на водах, 29 октября 1900 г. / о. Сергей. – СПб. : Тип. А. П. Лопухина, 1900. – 26 с.

917. Сергієнко В. Г. Становлення та діяльність православних братств Лівобережної України (1864–1917 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. / В. Г. Сергієнко. – Київ, 2014. – 19 с.

918. Сидоренко Т. Н. Сельскохозяйственные общества и товарищества на Кубани в дореволюционный период / Т. Н. Сидоренко // Научный журнал КубГАУ. – 2013. – № 88 (04). – Режим доступа: <http://ej.kubagro.ru/2013/04/pdf/27.pdf>

919. Сидорович О. С. Споживча кооперація Лівобережної України в другій половині XIX – на початку XX ст. / О. С. Сидорович. – Ніжин : Лисенко М. М. [вид.], 2013. – 190 с.

920. Синявська Л. І. Українське селянство в умовах політики російського уряду другої половини XIX ст. / Л. І. Синявська // Наука. Релігія. Суспільство. – Донецьк, 2008. – Вип. 4. – С. 28–36.

921. С-ко С. Александро-Невское приходское общество трезвости при Покровской церкви с. Плоского, Остерского уезда, Черниговской епархии / С. С-ко // ЧЕИ. – Чернигов, 1909. – № 6, ч. неоф. – С. 235–242.

922. С-ко С. Александро-Невское приходское общество трезвости при Покровской церкви с. Плоского, Остерского уезда, Черниговской епархии. Устав Александро-Невского приходского общества трезвости при Покровской церкви с. Плоского, Остерского уезда, Черниговской епархии / С. С-ко. – Чернигов : Тип. губ. правления, 1909. – 12 с.

923. С-ко С. Торжество трезвости / С. С-ко // ЧЕИ. – Чернигов, 1909. – № 11, ч. неоф. – С. 432–433.
924. Слинько Т. М. Конституційно-правовий статус об'єднань громадян в Україні / Т. М. Слинько, О. Кушніренко. – Харків : Арсіс, 1998. – 176 с.
925. Смоленский Н. И. Теория и методология истории / Н. И. Смоленский. – М. : Издательский центр «Академия», 2008. – 272 с.
926. Соболева О. Ю. Региональные легальные общественные организации на рубеже XIX–XX вв. (1890–1914 гг.) (на материалах Костромской и Ярославской губернии) : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / О. Ю. Соболева. – Иваново, 1993. – 19 с.
927. Соболева Т. С. Ясли в колхозах / Т. С. Соболева. – Новосибирск : [Б. и.], 1930. – 58 с.
928. Соколов С. Велико-Бучковское сельскохозяйственное общество / С. Соколов // Хуторянин. – Полтава, 1909. – № 2. – С. 48.
929. Соколовский Ю. Ю. Предисловие / Ю. Соколовский // Мало-районные сельскохозяйственные общества Полтавской губернии. – Полтава, 1914. – С. 1–11.
930. Сокольский В. Новая и великая радость Черниговской епархии / В. Сокольский // Вера и жизнь. – Чернигов, 1915. – № 8. – С. 5–6.
931. Соловьев З. П. Ясли-приюты в Саратовской губернии за пятилетие 1903–1907 гг. / З. П. Соловьев. – Саратов : Тип. губ. земства, 1908. – 72 с.
932. Солошенко О. М. Зміни чисельності та складу населення Лівобережної України в другій половині XIX ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / О. М. Солошенко. – Харків, 1997. – 19 с.
933. Сосницкий земский экономический совет // ЗСЧГ. – Чернигов, 1911. – № 5. – С. 146.
934. Спасание на водах // Режим доступу: <http://www.vehi.net/brokgauz/>
935. Спектакль // Прилуцкий голос. – Прилуки, 1916. – № 4. – С. 3.

936. Сребницький Н. Годовщина общества трезвости в м. Уствица / Н. Сребницький // ПЕВ. – Полтава, 1891. – № 5. – С. 244.
937. Стасів Я. Рух тверезості у Східній Галичині в середині ХІХ – першій третині ХХ століття / Я. Стасів // Проблеми історії України ХІХ – поч. ХХ ст. – Київ, – 2013. – Вип. 22. – С. 151–158.
938. Сташенко С. І. Протипожежна діяльність земств Лівобережної України : дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / С. І. Сташенко. – Черкаси, 2004. – 182 с.
939. Стельмах С. П. Методологія історії / С. П. Стельмах // Енциклопедія історії України : в 10 т. – Київ, 2009. – Т. 6. – С. 261–627.
940. Стельмах С. П. Пізнання історичне / С. П. Стельмах // Енциклопедія історії України : в 10 т. – Київ, 2011. – Т. 8. – С. 250–254.
941. Степанский А. Д. История общественных организаций дореволюционной России / А. Д. Степанский. – М. : МГИАИ, 1979. – 81 с.
942. Степанский А. Д. Материалы легальных общественных учреждений царской России (середина ХVІІІ в. – февраль 1917 г.) / А. Д. Степанский // Археографический ежегодник. 1978. – М., 1979. – С. 69–80.
943. Степанский А. Д. Общественные организации России на рубеже ХІХ–ХХ веков / А. Д. Степанский. – М. : МГИАИ, 1982. – 91 с.
944. Степанский А. Д. Самодержавие и общественные организации России на рубеже ХІХ–ХХ вв. / А. Д. Степанский. – М. : [МГИАИ], 1980. – 96 с.
945. Степанский А. Общественные организации в России / А. Степанский // Открытая политика. – 1995. – № 5 (7). – С. 65–68.
946. Степанчук Ю. С. Діяльність робітничо-шефських товариств в українському селі в 1920-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. / Ю. С. Степанчук // Український селянин: зб. наук. праць. – Черкаси, 2006. – Вип. 10. – С. 326–328.

947. Стременецька В. О. Практика боротьби з алкоголізмом у кінці XIX – на початку XX ст. / В. О. Стременецька // Наукові праці Чорноморського державного університету ім. П. Могили. Сер. : Історичні науки. – 2009. – Т. 94, вип. 81. – С. 105–110.

948. Стрижова І. А. Одеське товариство історії та старожитностей (1839–1922 рр.): збереження історико-культурної спадщини Південної України : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / І. А. Стрижова. – Одеса, 2013. – 16 с.

949. Ступак Ф. Я. Благодійні товариства Києва (друга половина XIX – початок XX ст.) / Ф. Я. Ступак. – Київ : Хрещатик, 1998. – 208 с.

950. Ступак Ф. Я. Київські благодійні медичні товариства (др. пол. XIX – поч. XX ст.) / Ф. Я. Ступак. – Київ : Фірма «Віпол», 1998. – 87 с.

951. Сушко І. Товариство благоустрою Святошина. Маловідома сторінка київської традиції самоврядування / І. Сушко // Віче. – 2002. – № 3 (120). – С. 78–80.

952. Съезд представителей учреждений мелкого кредита Черниговской губернии // Черниговская земская неделя. – 1913. – № 3. – С. 10–11.

953. Танчин І. Переслідування «Просвіт» більшовиками в роки визвольних змагань (1917–1920) / І. Танчин // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – К., 2010. – Вип. 19. – С. 572–576.

954. Тараканов Д. В. Деятельность обществ благоустройства в дачных поселках Юго-Восточного Подмосковья / Д. В. Тараканов // Наше Отечество. Страницы истории. – М., 2006. – С. 25–30.

955. Тараненко С. П. Протипожежна діяльність органів місцевого управління в Південній Україні в другій половині XIX – початку XX ст.: історичний аспект : дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / С. П. Тараненко. – Черкаси, 2007. – 200 с.

956. Т-в П. Ясли для малых детей / П. Т-в // Хлибороб. – Харьков, 1913. – № 12. – С. 500.

957. Терещенко Т. В. Матеріальне становище селян центральних областей України в 1943–1945 рр. / Т. В. Терещенко // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – Черкаси, 2014. – № 35 (248). – С. 71–76.

958. Терещенко Т. В. Соціально-побутова сфера села центральних областей України в період відбудови (1943–1950 рр.) у історіографії / Т. В. Терещенко // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – Черкаси, 2014. – № 9 (302). – С. 17–22.

959. Терлецька І. Громадські та громадсько-політичні об'єднання як складовий елемент політичної системи сталінізму в Україні наприкінці 20-х – у 30-х рр. ХХ ст. / І. Терлецька // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки: Зб. наук. праць. – Київ, 2012. – Вип. 9. – С. 322–328.

960. Тесліцький А. М. Класифікація громадських об'єднань в Україні / А. М. Тесліцький // Науковий вісник Чернівецького університету. – Чернівці, 2011. – Вип. 559. Правознавство. – С. 44–47.

961. Тимошенко С. В. Золотоношское общество пчеловодства / С. В. Тимошенко // Пчеловодная жизнь. – М., 1914. – № 17–18. – С. 675–676.

962. Тиняков И. Краткий очерк жизни Михайловского сельскохозяйственного общества / И. Тиняков // КСХИ. – Константиноград, 1916. – № 21. – С. 28–30.

963. Тихомиров В. А. Историческая записка о деятельности Полтавского сельскохозяйственного общества с 1865 г. по 1887 г. / В. А. Тихомиров. – Полтава : Тип. насл. Н. Пигуренко, 1887. – 257 с.

964. Тихонов Б. В. Обзор «Записок» местных сельскохозяйственных обществ / Б. В. Тихонов // Проблемы источниковедения. – М., 1961. – Т. 9. – С. 92–162.

965. Т-на В. Всесословность пожарных организаций / В. Т-на // Пожарное дело. – СПб., 1905. – № 18. – С. 284–285.

966. Т-на В. Черниговское пожарное общество / В. Т-на // Пожарное дело. – СПб., 1905. – № 24. – С. 376–377.
967. Товариство Червоного Хреста в УРСР. – Київ : «Здоров'я», 1971. – 80 с.
968. Товбин М. М. К 100-летию добровольного общества Красного Креста в нашей стране / М. М. Товбин. – М. : [Б. и.], 1967. – 7 с.
969. Томіленко А. Г. Пожежна справа на Правобережній Україні у другій половині ХІХ – початку ХХ ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / А. Г. Томіленко. – Донецьк, 2000. – 18 с.
970. Третья подворно-хозяйственная земская перепись в Полтавской губернии 1910 года. Константиноградский уезд. – Полтава : Тип. Печатного дела, 1913. – 384 с.
971. Третья подворно-хозяйственная земская перепись в Полтавской губернии 1910 года. Золотоношский уезд. – Полтава : Тип. Печатного дела, 1913. – 53 с.
972. Тригуб П. М. Діяльність Миколаївської міської думи в галузі освіти, охорони здоров'я, фізичного виховання і спорту (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / П. М. Тригуб, Н. Ю. Довгань // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 1999. – Вип. VII. – С. 177–182.
973. Тумак Ю. І. Фізичне виховання дітей та молоді в громадських товариствах Буковини (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Ю. І. Тумак. – Тернопіль, 2014. – 19 с.
974. Туманова А.С. Деятельность министерства внутренних дел Российской империи по осуществлению свободы союзов / А. С. Туманова. – Тамбов : Издательство ТГУ им. Г. Р. Державина, 2003. – 233 с.
975. Туманова А. С. Деятельность Министерства юстиции России по разработке законодательства об обществах и союзах в начале ХХ века / А. С. Туманова // Известия ВУЗОВ. Правоведение. – 2002. – № 6. – С. 191–198.

976. Туманова А. С. Законодательство об общественных организациях России в начале XX в. / А. С. Туманова // Октябрь. – 1997. – № 5. – С. 82–86.

977. Туманова А.С. Общественные организации города Тамбова на рубеже XIX–XX веков / А. С. Туманова. – Тамбов: Изд-во ТГУ им. Г. Р. Державина, 1999. – 154 с.

978. Туманова А. С. Общественные организации и русская публика в начале XX века. / А. С. Туманова. – М. : Новый хронограф, 2008. – 236 с.

979. Туманова А. С. Общественные организации как модель самоорганизации российского общества в начале XX века. Типология добровольных обществ, их влияние на социально-культурную среду и самосознание населения / А. С. Туманова // Самоорганизация российской общественности в последней трети XVIII – начале XX вв. – М., 2011. – С. 217–264.

980. Туманова А. С. Самодержавие и общественные организации России: 1905–1907 годы / А. С. Туманова. – Тамбов : Изд-во ТГУ, 2002. – 487 с.

981. Туренко Н. М. Внесок громадських організацій, приватних осіб та асоціацій у розвиток дошкільного виховання на Слобожанщині (друга половина XIX – початок XX століття) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Н. М. Туренко. – Харків, 2010. – 20 с.

982. Тутешній І. [Без назви] / І. Тутешній // Громадська думка. – Київ, 1906. – № 15. – С. 4.

983. Тутешній. Г. Городня / Тутешній // Селянин. – Чернигов, 1908. – № 23. – С. 27–28.

984. Тютюнник Ю. Революційна стихія / Ю. Тютюнник. – Львів: [Квартальник Вісника], 1937. – Режим доступу: [//zustrich.org/old/lib/tiutiunnuk/tiutiunnuk_02.html](http://zustrich.org/old/lib/tiutiunnuk/tiutiunnuk_02.html)

985. У двобої з вогнем. Пожежна охорона столиці / упоряд. О. А. Музиченко. – Київ : Альтерпрес, 2008. – 240 с.

986. Удод О. Історія повсякденності як методологічна проблема. За людинознавчу історію України (про актуальність історії повсякденності) / О. Удод. – Режим доступу: <http://www.novadoba.org.ua/ukr/node/58>

987. Указ Президента України «Про стратегію сталого розвитку «Україна – 2020» від 12.01.2015 р. Чинний. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>

988. Урбанский И. С. Значение общественных противопожарных организаций / И. С. Урбанский. – Винница : Тип. преемн. Р. Б. Шерра, 1912. – 13 с.

989. Условия, которым должны удовлетворять общественные купальни // ЖСВ. – СПб., 1908. – № 5. – Стлб. 13–15.

990. Ф. [О глазном отряде] / Ф. // Полтавские губернские ведомости. – Полтава, 1909. – № 88. – С. 4.

991. Фареній І. А. VIII Міжнародний симпозиум із проблем аграрної історії / І. А. Фареній // Український історичний журнал. – 2011. – № 1. – С. 232–235.

992. Фареній І. А. З історії становлення кооперативного руху в Наддніпрянській Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) / І. А. Фареній. – Черкаси : Відлуння-Плюс, 2003. – 143 с.

993. Фареній І. А. Кооперативний рух у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. / І. А. Фареній. – Черкаси : Відлуння-Плюс, 2008. – 432 с.

994. Фототипический альбом выставки предметов, привезенных из путешествий на Восток в 1890–91 гг. Государем Наследником Цесаревичем Николаем Александровичем, ныне благополучно царствующим Императором Всероссийским Николаем II / Издание Императорского Российского Общества спасання на водах. – СПб. : Тип. А. Бенке, 1895. – 18 с.+15 л.

995. Фридман М. И. Общества сельских хозяев в деревне / М. И. Фридман, И. Озеров. – М. : Московск. столичное попечительство о народной трезвости, 1903. – 108 с.
996. Фруменкова Т. Г. Детские сады и ясли в Русской пореформенной деревне (сельские приюты и ясли Петербургского воспитательного дома во второй половине XIX – начале XX в.) / Т. Г. Фруменкова // Вестник Герценовского университета. – СПб., 2008. – № 5. – С. 70–74.
997. Х. [Сельскохозяйственные библиотеки] / Х. // ЗСЧГ. – Чернигов, 1910. – № 5. – С. 16.
998. Харусь О. А. Проблемы формирования гражданского общества в либеральном дискурсе России начала XX в. (из интеллектуального наследия профессоров Томского университета) / О. А. Харусь // Вестник Томского государственного университета. История. – 2011. – № 3. – С. 19–27.
999. Харьковское местное управление // ВКК. – СПб., 1910. – № 8. – С. 1226–1227.
1000. Хліборобський поради́к. Календарь «Рілли» на 1914 рік. – Київ : [Б. в.], 1913. – 224 с.
1001. Хмарський В. М. Археографічна діяльність Одеського товариства історії та старожитностей / В. М. Хмарський. – Одеса : «Астропринт», 2002. – 399 с.
1002. Ходаківський М. Громадянське суспільство і національна держава / М. Ходаківський // Віче. – 1998. – № 9. – С. 34–47.
1003. Хорина В. В. Сельскохозяйственные общества Енисейской губернии в конце XIX – начале XX вв. / В. В. Хорина // Молодежь и наука XXI века. Т. 2. – Красноярск, 2010. – С. 223–228.
1004. Хорина В. В. Уездные сельскохозяйственные общества Енисейской губернии: основные направления деятельности / В. В. Хорина // Тенденции развития общественных наук: социология, политология, философия и история. – Новосибирск, 2012. – С. 107–114.

1005. Хотимова Л. В. Система социального призрения детей на Европейском севере России: Последняя четверть XVIII – начало XX века : автореф. дис. .... канд. ист. наук : 07.00.02 / Л. В. Хотимова. – Сыктывкар, 2004. – 19 с.
1006. Хроника местной жизни // Нежинец. – Нежин, 1914. – № 18. – С. 6–7.
1007. Хроніка // Рілля. – 1913. – Ч. 2. – С. 38.
1008. Худяков С. С. Гражданское общество в российской политико-правовой мысли XIX–XX века / С. С. Худяков // Вестник Тамбовского государственного университета. – 2002. – № 2. – С. 67–70.
1009. Хуснутдінов О. Я. Громадський рух як чинник формування громадянського суспільства в Україні (державно-управлінський аспект) : автореф. дис... канд. з держ. упр. : 25.00.01 / О. Я. Хуснутдінов. – Київ, 2003. – 20 с.
1010. Хэфнер Л. «Храм праздности»: ассоциации и клубы городских элит в России (на материалах Казани: 1860–1914 гг) / Л. Хэфнер // Очерки городского быта дореволюционного Поволжья. – Ульяновск, 2000. – С. 468–526.
1011. Хэфнер Л. В поисках гражданского общества в самодержавной России / Л. Хэфнер // Гражданская идентичность и сфера. – М., 2007. – С. 35–60.
1012. Церковно-приходские братства // ПЕВ. – Полтава, 1902. – № 35–36, ч. офиц. – С. 1002–1013;
1013. Чайка Н. Г. Видавнична справа сільськогосподарських товариств Південно-Західного краю / Н. Г. Чайка // Історія української науки на межі тисячоліть. – Київ, 2003. – Вип. 13. – С. 190–200.
1014. Чайка Н. Г. Основні напрями діяльності сільськогосподарських товариств на початку XX ст. / Н. Г. Чайка // Історія освіти, науки і техніки в Україні. – Київ, 2004. – С. 207–208.

1015. Чайка Н. Г. Періодичні видання сільськогосподарських товариств Південно-Західного краю / Н. Г. Чайка // Історичні записки. – Луганськ, 2004. – Вип. 3–4. – С. 144–152.

1016. Чайка Н. Г. Роль сільськогосподарських товариств Південно-Західного краю у розвитку та розповсюдженні землеробської техніки / Н. Г. Чайка // Науковий вісник Національного аграрного університету. – Київ, 2005. – Вип. 80. – С. 96–101.

1017. Чайка Н. Г. Сільськогосподарські товариства Правобережжя України на початку ХХ ст. / Н. Г. Чайка // Вісник аграрної науки. – Київ, 2005. – № 7. – С. 69–71.

1018. Чайка Н. Г. Спрямованість та різноманітність видів діяльності сільськогосподарських товариств Правобережної України / Н. Г. Чайка // Дев'ята конференція молодих істориків освіти, науки і техніки. – Київ, 2004. – С. 163–168.

1019. Чайка Н. Г. Становлення та розвиток наукових установ при сільськогосподарських товариствах Правобережної України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.07 / Н. Г. Чайка. – Київ, 2005. – 22 с.

1020. Чайка Н. Г. Утворення та основні функції науково-просвітніх та сільськогосподарських товариств на Україні в ХІХ – на початку ХХ століття / Н. Г. Чайка // Вісник Полтавської державної аграрної академії. – Полтава, 2004. – № 2 (33). – С. 84–88.

1021. Черниговская Св. Феодосия община сестер милосердия // ВКК. – СПб., 1908. – № 2. – С. 118–119.

1022. Чернобородов З. м. Баклань Черниговской губернии / З. Чернобородов // Пожарное дело. – СПб., 1905. – № 31. – С. 494–495.

1023. Чернуха В. Г. Сельскохозяйственные общества России в 60 – 70-е гг. ХІХ в. / В. Г. Чернуха // Проблемы социально-экономической истории России. – СПб., 1991. – С. 188–196.

1024. Чернышов А. Как следует подразделять пожарные дружины / А. Чернышов // Пожарное дело. – СПб., 1915. – № 12. – С. 424–246.
1025. Чехов А. П. Исторический очерк пожарного дела в России / А. П. Чехов. – СПб. : Тип. Р. Голике, 1892. – 204 с.
1026. Чикаленко Н. И. Общества Красного Креста и Красного полумесяца в СССР. Краткая справка о деятельности обществ / Н. И. Чикаленко. – М. : Гос. изд-во мед. л-ры, 1957. – 48 с.
1027. Чистяков О. В. Организационное устройство и деятельность Российского общества Красного Креста в годы Первой мировой войны: 1914–1918 гг. : автореф. дис. ... канд.ист. наук : 07.00.02 / О. В. Чистяков. – М., 2009. – 26 с.
1028. Чтения по сельскому хозяйству // Лохвицкое слово. – Лохвица, 1914. – № 15. – С. 4.
1029. Что такое Украинский Красный Крест. – Одесса : Одесский комитет УОКК, 1926. – 20 с.
1030. Шапиро Л. Пожарная охрана в прошлом и настоящем / Л. Шапиро. – М. : изд. и тип. Профиздата, 1938. – 163 с.
1031. Шаповал Л. І. З історії церков в Опішні (Полтавщина) у XVIII–XIX століттях за матеріалами «Полтавських єпархіальних відомостей» / Л. І. Шаповал // Історична пам'ять. Науковий збірник. – Полтава, 2011. – № 26. – С. 120.
1032. Шв. пос. Сновськ, Черниговской губ. / Шв. // Пожарное дело. – СПб., 1905. – № 31. – С. 494.
1033. Шевченко Е. П. Земство и кооперация / Е. П. Шевченко // ЗСЧГ. – Чернигов, 1910. – № 6. – С. 47–48.
1034. Шевченко Т. Хорунжий / Т. Шевченко // ВЗОСХ. – Золотоноша, 1913. – № 13. – С. 3–4.
1035. Шелухин С. [Без назви] / С. Шелухин // ВЗОСХ. – Золотоноша, 1912. – № 33. – С. 3.

1036. Шептун С. И. [О пожарной безопасности] / С. И. Шептун // Прилукский голос. – 1916. – № 42. – С. 4.
1037. Шептун С. И. с. Борзна / С. И. Шептун // Прилукский голос. – Прилуки, 1916. – № 42. – С. 4.
1038. Шереметьев А. Д. Краткий статистический обзор пожарных команд Российской империи / А. Д. Шереметьев. – СПб. : Тип. Р. Голике, 1892. – 254 с.
1039. Шершень. Кое-что о Вельбовском сельскохозяйственном обществе / Шершень // Газета Гадячского земства. – Гадяч, 1916. – № 87. – С. 1377–1384.
1040. Шомракова И. А. Двадцатый век – две культуры, одна Россия / И. А. Шомракова. – СПб. : Наука, 2006. – С. 147.
1041. Щерба М. Шевченкіана в ономастиці / М. Щерба http://nsku.ck.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=78:m---&catid=23:2010-12-20-10-35-11&Itemid=8
1042. Щиглик А. И Уставы добровольческих обществ / А. И. Щиглик. – М. : Наука, 1986. – 96 с.
1043. Щиглик А. И. Закономерности становления и развития общественных организаций в СССР / А. И. Щиглик. – М. : Наука, 1977. – 253 с.
1044. Щиголь А. С. «Южно-русская сельско-хозяйственная газета» (1896–1920) – видання Харківського товариства сільського господарства як джерело вивчення розвитку сільського господарства та сільськогосподарської бібліографії / А. С. Щиголь // Український селянин: зб. наук. праць. – Черкаси, 2001. – Вип. 3. – С. 66–67.
1045. Эсманская пожарная дружина // Пожарное дело. – СПб., 1915. – № 9. – Приложение. – С. III.
1046. Юбилейное собрание Борковского сельскохозяйственного общества // Труд. – Зеньков, 1916. – № 11. – С. 3–4.

1047. Юрин Н. Т. Крестьянские сельскохозяйственные общества / Н. Т. Юрин. – Саратов: изд. на средства фонда, основ. А. Н. Энгельгардтом, 1904. – 74 с.

1048. Яковец Ю. В. Цивилизации: теория, история, диалог, будущее : В 2-х т. / Ю. В. Яковец, Б. Н. Кузык. – М. : Ин-т эконом. стратегий, 2006. – Т. 1 : Теория и история цивилизаций. – 768 с.

1049. Ямпольская Ц. А. Общественные организации в СССР. Некоторые политические и организационно-правовые аспекты / Ц. А. Ямпольская. – М. : Наука, 1972. – 216 с.

1050. Ямпольская Ц. А. Общественные организации, право и личность / Ц. А. Ямпольская. – М. : Наука, 1981. – 367 с.

1051. Ярославско-Старо-Басанское сельско-хозяйственное общество в 1908 г. // ЗСЧГ. – Чернигов, 1910. – № 6. – С. 123.

1052. Ясли-приюты в Козелецком уезде в 1916 г. // Нежинец. – Нежин, 1917. – № 7. – С. 9–11.

ДОДАТКИ

Додаток А

Сільськогосподарські товариства Чернігівської губернії

Рік виникнення	К-ть	Назва сільськогосподарського товариства (СГТ)
1894	1	Стародубське товариство сільського господарства та тваринництва, (п.), (з 8.07.1894 р.).
1896	2	Глухівське (п.), (15.05.1896 р. – не пізніше 1904 р.)
1897	3	Ніжинське (п.), (1897 р. засн.)
1899	4	Новгород-Сіверське (п.), (1899 р. засн.)
1900	9	Борзнянське (п.), (1900 р. засн.) Дмитрівське (в.) Конотопського повіту (1900 р. засн.) Івангородське (в.) Борзнянського повіту (1900 р. засн.) Кальчинівське (в.) Борзнянського повіту (1900 р. засн.) Плисківське (в.) Борзнянського повіту (1900 р. засн.) Шаповалівське (в.) Борзнянського повіту (1900 р. засн.) Новгород-Сіверське (п.) припинило діяльність
1901	12	Гоголівське (в.) Остерського повіту (1901 р. засн.) Ічнянське (в.) Борзнянського повіту (1901 р. засн.) Новобасанське (в.) Козелецького повіту (30.05.1901 р. засн.)
1902	13	Мглинське (п.); (1902 – не пізніше 1904 р.)
1904	16	Володьководівичьке (в.) Ніжинського повіту (1904 р. засн.) Кобизьке (в.) Козелецького повіту (1904 р. засн.) Ярославо-Старобасанське (в.) Козелецького повіту (15.03.1904 р. засн.) Глухівське (п.), припинило діяльність Мглинське (п.) припинило діяльність
1906	17	Носівське (в.) Ніжинського повіту (3.11.1906 р. засн.) Спаське (с.) Кролевецького повіту (1906 р. засн.) Чемерське (в.) Козелецького повіту (1906 р. засн.)
1907	20	Довжицьке (в.) Чернігівського повіту (1907 р. засн.) Комарівське (в.) Борзнянського повіту (1907 р. засн.) Чернігівське (г.) (1907 р. засн.)
1908	24	Гордіївське (с.) Суразького повіту (1908 р. засн.) Гужівське (в.) Борзнянського повіту (1908 р. засн.) Смолязьке (с.) Борзнянського повіту (діє на 1908 р.) Чижівське (с.) Городнянського повіту (1908 р.), проект Щаснівське (с.) Козелецького повіту (1.12.1908 р. засн.)

1909	34	<p>Веркіївське (в.) Ніжинського повіту (1909 р.засн.) Голубичівське (с.) Городнянського повіту (діє станом на 1909 р.) Димерсько-Березинське (с.) Остерського повіту (діє станом на 1909 р.) Євлашівське (с.) Борзнянського повіту (1909 р. засн.) Заудайське (с.) Ніжинського повіту (1909 р. засн.) Івотське (в.) Новгород-Сіверського повіту (1909 р.?), проект Монастиришенське (в.) Ніжинського повіту (1909 р. засн.) Петрівське (с.) Новгород-Сіверського повіту (1909 р.?), проект Понорницьке (в.) Кролевецького повіту (22.04.1909 р. засн.) Почепське (в.) Мглинського повіту (1909 р.засн.) Рожнівське (с.) Борзнянського повіту (діє станом на 1909 р.) Чапліївське (в.) Кролевецького повіту (1909 р. засн.) Черняхівське (с.) Ніжинського повіту (1909 р., проект)</p>
1910	47	<p>Берестовецьке (с.) Борзнянського повіту (1910 р. засн.) Глухівське (п.); (поновлення з 1910 р.) Городнянське (п.); (1910 р. засн.) Заньківське (с.) Ніжинського повіту (діє станом на 1910 р.) Конотопське (п.); (діє станом на 1910 р.) Кучерівське (с.) Глухівського повіту (1910 р. засн.) Максимівське (с.) Борзнянського повіту (1910 р. засн.) Мглинське (п.); (поновлення з 1910 р.) Новобиківське (в.) Козелецького повіту (1910 р. засн.) Новомлинське (с.) Сосницького повіту (1910/1911 р. засн.) Олексіївське (х.) Борзнянського повіту (діє станом на 1910 р.) Синявське (в.) Сосницького повіту (1910 р. засн.) Собизьке (с.) Кролевецького повіту (2.12.1910 р. засн.)</p>
1911	60	<p>Бурімське (в.) Борзнянського повіту (діє на 1911 р.) Великокривецьке (с.) Новозибківського повіту (діє на 1911 р.) Карильське (с.) Кролевецького повіту (1911 р. засн.) Киселівське (с.) Сосницького повіту (діє станом на січень 1911 р.) Лавське (с.) Сосницького повіту (6.03.1911 р.) Макошинське (с.) Сосницького повіту (17.04.1911 р.) Новоборовицьке (в.) Городнянського повіту (1911 р. засн.) Обтовське (с.) Кролевецького повіту (1910 /1911 р.) Олишівське (в.) Козелецького повіту (1911 р. засн.)</p>

		<p>Покошицьке (в.) Кролевецького повіту (діє на 1911 р.) Ріпицьке (в.) Городнянського повіту (8.05.1911 р.) Семенівське (в.) Новозибківського повіту (діє на 1911 р.) Ядугинське (с.) Борзнянського повіту (діє на 1911 р.)</p>
1912	89	<p>Алтинівське (в.) Кролевецького повіту (16.08.1912 р.) Атюське (в.) Кролевецького повіту (29.08.1912 р.) Борківське (с.) Сосницького повіту (діє на 1912 р.) Будське (с) Чернігівського повіту (діє на 1912 р.) Вересоцьке (с.) Ніжинського повіту (1912 р.) Вороньківське (в.) Козелецького повіту (6.08.1912 р.) Галицьке (в.) Ніжинського повіту (квітень 1912 р.) Голінське (в.) Конотопського повіту (діє на 1912 р.) Горбівське (в.) Чернігівського повіту (діє на 1912 р.) Данинське (с.) Ніжинського повіту (діє на 1912 р.) Дептівське (в.) Конотопського повіту (лют. 1912 р.) Держанівське (в.) Козелецького повіту (лип. 1912 р.) Добротівське (с.) Кролевецького повіту (30.09.1912 р.) Дроздівське (в.) Ніжинського повіту (діє на 1912 р.) Єрківське (с.) Козелецького повіту (1912 р.) Кістерське (в.) Стародубського повіту (діє на 1912 р.) Клишківське (в.) Кролевецького повіту (12.08.1912 р.) Крихаєвське (с.) Остерського повіту (діє на 1912 р.) Лосинівське (в.) Ніжинського повіту (діє на 1912 р.) Макіївське (в.) Ніжинського повіту (діє на 1912 р.) Менське (в.) Сосницького повіту (діє на 1912 р.) Новозибківське (п.) (діє на 1912 р.) Орлівське (с.) Ніжинського повіту (діє на 1912 р.) Риловичівське (с.) Новозибківського повіту (діє на 1912 р.) Рівчак-Степанівське (с.) Ніжинського повіту (осінь 1912 р.) Рождественне (с.) Кролевецького повіту (27.01.1912 р.) Салтиководівичьке (в.) Чернігівського повіту (діє на 1912 р.) Свяцьке (посадське) Суразького повіту (10.09.1912 р.) Смолянське (с.) Ніжинського повіту (діє на 1912 р.) Ядлівське (в.) Козелецького повіту (24.09.1912 р.)</p>
1913	108	<p>Антоновичівське (в.) Чернігівського повіту (діє на 1913 р.) Бахмацьке (в.) Конотопського повіту (діє на 1913 р.) Березівське (с.) Глухівського повіту (1913 р.), проект Великотопальське (в.) Новобиківського повіту (діє на 1913 р.) Великощербинівське (с.) Новозибківського повіту (1913 р.) Вишенське (с.) Остерського повіту (10.03.1913 р.)</p>

	<p>Гусавське (с.) Чернігівського повіту (діє на 1913 р.) Гринівсько-Городищенське (в.) Стародубського повіту (діє на 1913 р.) Дрімалівське (в.) Ніжинського повіту (діє на 1913 р.) Дубовичівське (с.) Глухівського повіту (1913 р.) Дударківське (с.) Остерського повіту (діє на 1913 р.) Кролевецьке (п.) (діє на 1913 р.) Максимське (с.) Остерського повіту (діє на 1913 р.) Митченківське (с.) Конотопського повіту (діє на 1913 р.) Петрівське (с.) Городнянського повіту (1913 р.), проект Прохорівське (с.) Борзнянського повіту (1913 р.) Рогівське (с.) Новозибківського повіту (діє на 1913 р.) Рубанківське (с.) Конотопського повіту (діє на 1913 р.) Русанівське (с.) Остерського повіту (діє на 1913 р.) Старобобовицького (в.) Новозибківського повіту (1913 р.) Старосільське (в.) Мглинського повіту (діє на 1913 р.)</p>
1914 р.	Дорогинське (с.) Ніжинського повіту (1914 р.)
1916 р.	Деревинське (с.) Городнянського повіту (діє на 1916 р.)
1917 р.	<p>Бобровицьке (в.) Козелецького повіту (діє на 1917 р.) Волинківське (в.) Сосницького повіту (діє на 1917 р.) Горобейнівське (в.) Мглинського повіту (діє на 1917 р.) Городищенське (с.) (діє на 1917 р.) Жудилівське (с.) Мглинського повіту (діє на 1917 р.) Козелецьке (п.) (діє на 1917 р.) Конятинське (с.) Кролевецького повіту (діє на 1917 р.) Коропське (в.) Кролевецького повіту (діє на 1917 р.) Миколаївське (х.) Чернігівського повіту (діє на 1917 р.) Мринське (в.) Ніжинського повіту (діє на 1917 р.) Новгород-Сіверське (п.) (діє на 1917 р.) П'янорізьке (в.) Мглинського повіту (діє на 1917 р.) Павлівське (с.) Мглинського повіту (діє на 1917 р.) Паньківське (с.) Ніжинського повіту (діє на 1917 р.) Понурівське (с.) Стародубського повіту (діє на 1917 р.) Попівське (х.) Новгород-Сіверського повіту (діє на 1917 р.) Рудьківське (с.) Чернігівського повіту (діє на 1917 р.) Семківське (с.) Мглинського повіту (діє на 1917 р.) Тополівка (с.) Сосницького повіту (діє на 1917 р.) Уношівське (в.) Суразького повіту (діє на 1917 р.) Ущерп'ївське (в.) Суразького повіту (діє на 1917 р.) Феськівське (в.) Сосницького повіту (діє на 1917 р.) Хорошеозерське (в.) Борзнянського повіту (діє на 1917 р.) Шатурське (с.) Ніжинського повіту (діє на 1917 р.)</p>

Додаток Б

Сільськогосподарські товариства Полтавської губернії

К-ть	Рік виникнення	Назва товариства
	1865	Полтавське (г.)
1	1877	Кобеляцьке (п.) з 28.05.1877 – не раніше 1901 рр.
2	1886	Лохвицьке (п.)
3	1892	Хорольське (п.)
4	1893	Прилуцьке (п.)
6	1894	Зіньківський відділ Полтавського товариства сільського господарства Кременчуцький відділ Полтавського товариства сільського господарства (з 1904 р. – Кременчуцьке товариство; до 1906 р.)
7	1895	Роменське (п.)
8	1898	Костянтиноградське (п.)
12	1902	Золотоніське (п.); (з 1.04.1902 р.) Капустинське (в.) Гадяцького повіту Подолківське (в.) Гадяцького повіту (з 1.10.1902 р.) Решетилівське (в.) Полтавського повіту (з 3.11.1902 р.)
21	1903	Байрацьке (в.) Полтавського повіту (з 12.09.1903 р.) Богачанське (в.) Миргородського повіту Грунське (в.) Зіньківського повіту (з 27.07.1903 р.) Диканське (в.) Полтавського повіту (з 20.04.1903 р.) Жабківське (с.) Лохвицького повіту (з 9.05.1903 р.) Карлівське (в.) Костянтиноградського повіту (з 20.09.1903 р.) Кропивнянське (в.) Золотоніського повіту (з 9.11.1903 р.) Лубенський відділ Полтавського товариства сільського господарства Малоперещепинське (в.) Костянтиноградського повіту (з 19.10.1903 р.)
43	1904	Бербеницьке (с.) Лохвицького повіту (з 4.08.1904 р.) Великосорочинське (в.) Миргородського повіту (з 22.08.1904 р.) Вороньківське (в.) Лохвицького повіту (10.10.1904 р.) Кибинське (в.) Миргородського повіту Китайгородське (в.) Кобеляцького повіту (з 6.06.1904 – 1912 рр.) Комишанське (в.) Миргородського повіту (з 7.11.1904 р.) Кременчуцьке (п.) Мачухівське (в.) Полтавського повіту Милорадівське (с.) Полтавського повіту

		<p>Нехворощанське (в.) Костянтиноградського повіту (з 3.10.1904 р.)</p> <p>Омельницьке (в.) Кременчуцького повіту (з 27.07.1904 р. – до 1906 р.)</p> <p>Пісківське (в.) Лохвицького повіту (з 15.04.1904 р.)</p> <p>Піщанське (в.) Полтавського повіту (з 4.04.1904 р.)</p> <p>Поповщинське (с.) Роменського повіту (з 22.01.1904 р.)</p> <p>Поставмуцьке (с.) Лохвицького повіту (з 18.05.1904 р.)</p> <p>Свиридівське (в.) Лохвицького повіту (з 30.05.1904 р.)</p> <p>Сергіївське (в.) Гадяцького повіту (з 14.03.1904 р.)</p> <p>Тагамлицьке (Кошманівське) (с.) Костянтиноградського повіту (з 27.02.1904 р.)</p> <p>Уствицьке (в.) Миргородського повіту (з 30.10.1904–1911 рр.)</p> <p>Харковецьке (в.) Пирятинського повіту</p> <p>Чернечослобідське (в.) Роменського повіту (з 4.11.1904 р.)</p> <p>Чорнуське (в.) Лохвицького повіту (з 7.11.1904 р.)</p> <p>Шишацьке (в.) Миргородського повіту (з 12.12.1904–1912 рр.)</p>
59	1905	<p>Бірківське (в.) Гадяцького повіту (з 9.03.1905 р.)</p> <p>Варвинське (с.) Лохвицького повіту</p> <p>Василівське (в.) Полтавського повіту (з 29.12.1905 р.)</p> <p>Великобудищанське (в.) Гадяцького повіту (з 5.12.1905 р.)</p> <p>Вереміївське (в.) Золотоніського повіту (з 31.11.1905 р.)</p> <p>Зачепилівське (в.) Костянтиноградського повіту (з 19.10.1905 р.)</p> <p>Ісачківське (с.) Лубенського повіту (з 17.02.1905 р.)</p> <p>Криворудське (с.) Кременчуцького повіту (з 23.01.1905 р. – до 1906 р.; з 1908 р.)</p> <p>Лубенське (п.)</p> <p>Микільське (в.) Полтавського повіту (з 6.06.1905 р.)</p> <p>Новотагамлицьке (в.) Костянтиноградського повіту (з 13.11.1905 р.)</p> <p>Петрівське (в.) Гадяцького повіту (з 20.11.1905 р.)</p> <p>Піщанське (в.) Золотоніського повіту (з 23.01.1905 р.)</p> <p>Русанівське (в.) Гадяцького повіту (з 18.11.1905 р.)</p> <p>Сокільське (в.) Кобеляцького повіту (з 31.10.1905 р.)</p> <p>Хаснківське (с.) Роменського повіту (вересень 1905 р.)</p> <p>Яцинське (в.) Лохвицького повіту</p>
69	1906	<p>Березанське (в.) Переяславського повіту (з 11.09.1906 р.)</p> <p>Білоцерківське (в.) Хорольського повіту (з 9.06.1906 р.)</p> <p>Бірківське (в.) Зіньківського повіту (з 24.08.1906 р.)</p>

		<p>Бориспільське (в.) Переяславського повіту (з 28.05.1906 р.)</p> <p>Бреусівське (в.) Кобеляцького повіту (з 2.06.1906 р.)</p> <p>Васютинське (в.) Золотоніського повіту (з 31.10.1905 р. до 1915 р.)</p> <p>Веприцьке (в.) Гадяцького повіту (з 14.04.1906 р.)</p> <p>Лесняківське (с.) Пириятинського повіту (з 5.03.1906 р.)</p> <p>Пригарівське (с.) Кобеляцького повіту</p> <p>Рогинське (в.) Роменського повіту (з 22.02.1906 р.)</p> <p>Ряське (в.) Костянтиноградського повіту (з 25.05.1906 р.)</p> <p>Хомутецьке (в.) Миргородського повіту (з 23.10.1906 р.)</p> <p>Чутівське (в.) Полтавського повіту (з 21.01.1906 р.)</p>
83	1907	<p>Більське (в.) Зіньківського повіту (з 29.07.1907 р.)</p> <p>Богданівське (в.) Прилуцького повіту (з 27.05.1907 р.)</p> <p>Вельбівське (в.) Гадяцького повіту (з 30.08.1907 р.)</p> <p>Гацяцьке (п.) (з 28.11.1907 р.)</p> <p>Дар-Надеждинське (в.) Костянтиноградського повіту</p> <p>Іванківське (в.) Прилуцького повіту (з 27.07.1907 р.)</p> <p>Кегичівське (в.) Костянтиноградського повіту (з 8.07.1907 р.)</p> <p>Краснолуцьке (в.) Гадяцького повіту (з 26.12.1907 р.)</p> <p>Липово-Долинське (в.) Гадяцького повіту (з 11.02.1907 р.)</p> <p>Машівське (в.) Костянтиноградського повіту (з 14.02.1907 р.)</p> <p>Рашівське (в.) Гадяцького повіту (з 18.07.1907 р.)</p> <p>Сарське (в.) Гадяцького повіту (з 28.01.1907 р.)</p> <p>Старосенжарівське (в.) Полтавського повіту (з 14.12.1907 р.)</p> <p>Ярмолинське (с.) Роменського повіту (з 17.09.1907 р.)</p>
103	1908	<p>Білухівське (в.) Костянтиноградського повіту</p> <p>Великобучківське (в.) Костянтиноградського повіту</p> <p>Глобинське (в.) Кременчуцького повіту (з 12.12.1908 р.)</p> <p>Горбівське (в.) Кременчуцького повіту (з 9.11.1908 р.)</p> <p>Градизьке (в.) Кременчуцького повіту (з 14.12.1908 р.)</p> <p>Кохнівське (с.) Кременчуцького повіту (16.12.1908 – 1913 рр.)</p> <p>Криворудське (с.) Кремечуцького повіту (поновило діяльність)</p> <p>Крюківське (в.) Кременчуцького повіту (з 8.09.1908 р.)</p> <p>Куземинське (в.) Зіньківського повіту</p> <p>Мотринське (с.) Кременчуцького повіту</p> <p>Недогарківське (в.) Кременчуцького повіту (з 15.12.1908 р.)</p>

		<p>Омельницьке (в.) Кременчуцького повіту (поновило діяльність)</p> <p>Опішнянське (в.) Зіньківського повіту</p> <p>Перекопівське (с.) Роменського повіту (з 7.11.1908 р.)</p> <p>Погарщинське (в.) Гадяцького повіту</p> <p>Погребівське (в.) Кременчуцького повіту (з 2.11.1908 р.)</p> <p>Святилівське (в.) Кременчуцького повіту (з 20.12.1908 р.)</p> <p>Старовірівське (в.) Костянтиноградського повіту (з 17.02.1908 р.)</p> <p>Хмелівське (в.) Роменського повіту (з 19.08.1908 р.)</p> <p>Яблунівське (в.) Лубенського повіту (з 17.02.1908 р.)</p>
137	1909	<p>Бобрицьке (в.) Роменського повіту (з 26.11.1909 р.)</p> <p>Братешківське (в.) Полтавського повіту</p> <p>Волошинівське (с.) Роменського повіту (з 20.10.1909 р.)</p> <p>Гаврилівське (с.) Роменського повіту (з 1.11.1909 р.)</p> <p>Глинське (в.) Роменського повіту</p> <p>Гольцівське (в.) Лохвицького повіту</p> <p>Друге Бреусівське (с.) Хорольського повіту (з 19.12.1909 р.)</p> <p>Зубанівське (в.) Хорольського повіту</p> <p>Зубівське (в.) Миргородського повіту</p> <p>Іванівське (с.) Хорольського повіту (з 8.11.1909 р.)</p> <p>Кишенське (в.) Кобеляцького повіту</p> <p>Липівське (с.) Роменського повіту (з 6.11.1909 р.)</p> <p>Лучанське (в.) Лохвицького повіту (з 15.10.1909 р.)</p> <p>Лютенське (в.) Гадяцького повіту</p> <p>Миргородське (п.)</p> <p>Новоіванівське (с.) Хорольського повіту</p> <p>Новокочубіївське (.) Полтавського повіту</p> <p>Оржицьке (в.) Лубенського повіту</p> <p>Пекарівське (в.) Роменського повіту (з 2.11.1909 р.)</p> <p>Петрівцівське (в.) Миргородського повіту</p> <p>Підставківське (в.) Гадяцького повіту</p> <p>Пісківське (в.) Кременчуцького повіту</p> <p>Площанське (в.) Полтавського повіту</p> <p>Райківщинське (с.) Пирятинського повіту</p> <p>Родионівське (в.) Хорольського повіту (з 8.09.1909 р.)</p> <p>Рокитянське (в.) Хорольського повіту (з 5.09.1909 р.)</p> <p>Смілянське (в.) Роменського повіту</p> <p>Талалаївське (в.) Роменського повіту (з 2.11.1909 р.)</p> <p>Тарандицівське (в.) Лубенського повіту</p> <p>Харсицьке (с.) Лохвицького повіту (з 13.09.1909 р.)</p> <p>Худоліївське (в.) Хорольського повіту (з 9.10.1909 р.)</p> <p>Хустянське (в.) Роменського повіту (з 3.10.1909 р.)</p>

		Царичанське (в.) Кобеляцького повіту Червонослобідське (в.) Роменського повіту (з 7.10.1909 р.)
196	1910	Абазинське (в.) Полтавського повіту Беєвське (с.) Гадяцького повіту Березоволуцьке (в.) Миргородського повіту Берестівське (в.) Гадяцького повіту Бирлівське (с.) Пирятинського повіту Богодухівське (в.) Золотоніського повіту Василівське (с.) Кобеляцького повіту Великобубнівське (в.) Роменського повіту (з 19.05.1910 р.) Вергунівське (с.) Хорольського повіту (з 1.10.1910 р.) Висачківське (с.) Лубенського повіту Вільшанське (в.) Прилуцького повіту Вовчківське (в.) Лубенського повіту Вовчеріцьке (с.) Кобеляцького повіту Войнинцівське (с.) Переяславського повіту Войтівцівське (с.) Переяславського повіту Вороньківське (в.) Переяславського повіту Гайшинське (с.) Переяславського повіту Горошинське (в.) Хорольського повіту (з 30.08.1910 р.) Грабарівське (с.) Пирятинського повіту Денисівське (в.) Лубенського повіту (проект; не р ахуємо) Жоржівське (в.) Зіньківського повіту Засульське (в.) Лубенського повіту Зуївське (с.) Миргородського повіту Івахницьке (в.) Лохвицького повіту Кантакузівське (в.) Пирятинського повіту Карлівське 2-е (в.) Костянтиноградського повіту (з 24.04.1910 р.) Карпилівське (в.) Лубенського повіту Книшівсько-Броварківське (с.) Гадяцького повіту Коровинське (в.) Роменського повіту (з 13.04.1910 р.) Кочубіївське (в.) Полтавського повіту Криворудське (в.) Хорольського повіту (з 29.08.1910 р.) Кринківське (в.) Кременчуцького повіту Куликівське (в.) Кобеляцького повіту Лазірівське (в.) Лубенського повіту Левченківське (с.) Роменського повіту (з 28.07.1910 р.) Липовоярське (с.) Пирятинського повіту Лукашівське (с.) Золотоніського повіту Лукім'ївське (с.) Лубенського повіту

		<p>Лютенсько-Будищанське (в.) Зіньківського повіту Мар'ївське (с.) Полтавського повіту Нечипорівське (с.) Пирятинського повіту Остапівське (в.) Хорольського повіту (з 26.09.1910 р.) Повстинське (с.) Пирятинського повіту Пологи-Яненківське (с.) Переяславського повіту Рогозівське (в.) Переяславського повіту Руновщинське (в.) Костянтиноградського повіту Сагайдацьке (с.) Миргородського повіту (з 3.03.1910 р.) Снітинське (в.) Лубенського повіту Созонівське (хутірське) Золотоніського повіту Сулимівське (в.) Переяславського повіту Тишківське (в.) Лубенського повіту Троїцьке (с.) Золотоніського повіту (з 1.03.1910 р.) Ханделіївське (с.) Кобеляцького повіту Хоружівське (в.) Роменського повіту (з 19.08.1910 р.) Хоцьківське (в.) Переяславського повіту Черевківське (в.) Лубенського повіту Чорбівське (в.) Кобеляцького повіту Чорнобаївське (в.) Золотоніського повіту Шафоростівське (с.) Миргородського повіту (з 29.08.1910 р.) Яресківське (в.) Миргородського повіту</p>
253	1911	<p>Андріївське (с.) Костянтиноградського повіту Балянське (в.) Полтавського повіту Березівське (в.) Прилуцького повіту Берестовеньківське (в.) Костянтиноградського повіту Бобрицьке (с.) Гадяцького повіту Богаточернечинське (с.) Костянтиноградського повіту Богомолівське (с.) Кременчуцького повіту Ведмеже (с.) Роменського повіту (з 1.11.1911 р.) Великобурімське (в.) Золотоніського повіту Великолипнягівське (в.) Хорольського повіту Великохутірське (в.) Золотоніського повіту Войтівське (в.) Переяславського повіту (з 7.05.1911 р.) Галаївецьке (хутірське) Гадяцького повіту Ганебнівське (в.) Костянтиноградського повіту Гельмязівське (в.) Золотоніського повіту Гнилицьке (в.) Прилуцького повіту Дем'янцівське (в.) Переяславського повіту Демидівське (в.) Полтавського повіту Демківське (с.) Пирятинського повіту Ємцеводолинське (с.) Кобеляцького повіту (з 27.07.1911 р.)</p>

		<p>Жовнинське (в.) Золотоніського повіту Журавське (с.) Пирятинського повіту Іорданівське (в.) Зіньківського повіту (з 28.12.1911 р.) Кирило-Ганнівське (в.) Зіньківського повіту Линовицьке (в.) Пирятинського повіту Ломацьке (с.) Лохвицького повіту Малодівицьке (в.) Прилуцького повіту Малокобелячківське (с.) Кобеляцького повіту Маяцьке (в.) Кобеляцького повіту Мельниківське (в.) Золотоніського повіту Михайлівське (в.) Костянтиноградського повіту (з 6.02.1911 р.) Мозоліївське (в.) Кременчуцького повіту Москаленківське (с.) Золотоніського повіту Натягайлівське (с.) Переяславського повіту Нехайківське (с.) Пирятинського повіту Оржицько-Безбородьківське (с.) Пирятинського повіту Орлицьке (в.) Кобеляцького повіту Оснязьке (с.) Лохвицького повіту (з 8.05.1911 р.) Петрівське (в.) Костянтиноградського повіту Пилипчанське (с.) Переяславського повіту Пирогівське (в.) Кременчуцького повіту Пирятинське (п.) Попівське (в.) Миргородського повіту Потоцьке (в.) Кременчуцького повіту Пустовойтівське (в.) Кременчуцького повіту (з 15.05.1911 р.) Розбишівське (с.) Гадяцького повіту Ряшківське (в.) Прилуцького повіту Савинське (в.) Миргородського повіту Свинарнівське (в.) Гадяцького повіту Семенівське (с.) Гадяцького повіту Слобідське (с.) Миргородського повіту Сухорабівське (с.) Хорольського повіту Теплівське (в.) Пирятинського повіту Федорівське (в.) Кременчуцького повіту Хорішківське (в.) Кобеляцького повіту Черняхівське (в.) Пирятинського повіту Яблунівське (в.) Пирятинського повіту</p>
296	1912	<p>Уствицьке (в.) Миргородського повіту (припинило діяльність) Андріяшівське (в.) Лохвицького повіту Балаклійське (в.) Хорольського повіту Баранівське (в.) Миргородського повіту</p>

		<p>Беріzkівське (х.) Лохвицького повіту Білоусівське (в.) Золотоніського повіту Бугаївське (с.) Кременчуцького повіту Великобудищанське (в.) Зіньківського повіту Великоселецьке (в.) Лубенського повіту Голінківське (с.) Лохвицького повіту Горбанівське (с.) Переяславського повіту Дейкалівське (в.) Зіньківського повіту Драбівське (в.) Золотоніського повіту Дрижиногреблянське (с.) Кобеляцького повіту Духівське (с.) Лубенського повіту Ернівське (с.) Миргородського повіту Єрковецьке (в.) Переяславського повіту Жданівське (с.) Лохвицького повіту Золотухівське (с.) Лубенського повіту Іванківське (в.) Переяславського повіту Карпилівське (с.) Прилуцького повіту Ковалівське (в.) Зіньківського повіту Корсунівське (с.) Миргородського повіту Кузубо-Єлизаветинське (с.) Хорольського повіту (з 6.08.1912 р.) Лехнівське (в.) Переяславського повіту Малобубнівське (с.)Роменського повіту (з 21.01.1912 р.) Мальцівське (с.) Миргородського повіту Мельниківське (хутірське) Гадяцького повіту Новокобищанське (с.) Лохвицького повіту Ново-Олександрівське (с.) Переяславського повіту Оболонянське (в.) Хорольського повіту (з 17.06.1912 р.) Озерське (в.) Кобеляцького повіту Памфілівське (с.) Переяславського повіту Парасковіївське (в.) Костянтиноградського повіту Покровсько-Багацьке (в.) Хорольського повіту Пологовергунівське (с.) Переяславського повіту Полузерське (с.) Полтавського повіту Помокельське (в.) Переяславського повіту Пустовойтівське (с.) Роменського повіту Русанівщинське (с.) Полтавського повіту Степне (с.) Полтавського повіту Троїцьке (в.) Кременчуцького повіту Трубайцівське (с.) Хорольського повіту Хрестителівське (с.) Золотоніського повіту Яганівське (хутірське) Гадяцького повіту</p>
319	1913	Уствицьке (в.) Миргородського повіту (припинило діяльність)

		<p>Китайгородське (в.) Кобеляцького повіту (припинило діяльність)</p> <p>Андріївське (в.) Гадяцького повіту</p> <p>Березотоцьке (с.) Лубенського повіту</p> <p>Бондарівське (с.) Лохвицького повіту</p> <p>Гамаліївське (с.) Лохвицького повіту</p> <p>Гамаліївське (с.) Роменського повіту</p> <p>Гринівське (в.) Роменського повіту</p> <p>Дащенківське (с.) Лохвицького повіту</p> <p>Денисівське (с.) Переяславського повіту</p> <p>Драбинівське (с.) Кобеляцького повіту</p> <p>Жуківське (с.) Полтавського повіту</p> <p>Козельщинське (с.) Кобеляцького повіту</p> <p>Комарівське (с.) Кобеляцького повіту</p> <p>Круподерецівське (с.) Лубенського повіту</p> <p>Кустолівське (в.) Кобеляцького повіту</p> <p>Лавирківське (с.) Роменського повіту</p> <p>Матяшівське (с.) Лубенського повіту</p> <p>Остапівське (в.) Лохвицького повіту</p> <p>Прохорівське (в.) Золотоніського повіту</p> <p>Сахновщинське (в.) Кременчуцького повіту</p> <p>Сенчанське (в.) Лохвицького повіту</p> <p>Староіржавецьке (с.) Лубенського повіту</p> <p>Сулиминське (с.) Пирятинського повіту</p> <p>Супрунівське (в.) Полтавського повіту</p> <p>Федіївське (с.) Полтавського повіту</p> <p>Харківцівське (с.) Лохвицького повіту</p>
331	1914	<p>Кохнівське (с.) Кременчуцького повіту (припинило існування)</p> <p>В'юнищівське (с.) Переяславського повіту</p> <p>Іркліївське (в.) Золотоніського повіту</p> <p>Климівське (с.) Костянтиноградського повіту (1914–1915 рр.)</p> <p>Литвяківське (с.) Лубенського повіту</p> <p>Ляшківське (в.) Кобеляцького повіту (з 10.01.1914 р.)</p> <p>Новосенжарівське (в.) Кобеляцького повіту</p> <p>Обичівське (с.) Прилуцького повіту</p> <p>Овсюківське (с.) Лубенського повіту</p> <p>Піщанське (в.) Костянтиноградського повіту (1914/1915 рр.)</p> <p>Подільське (с.) Хорольського повіту</p> <p>Позниківське (с.) Лохвицького повіту</p> <p>Світличанське (с.) Лохвицького повіту</p> <p>Соколовобалківське (с.) Костянтиноградського повіту</p>
332	1915	Чевельчанське (с.) Лубенського повіту

Додаток В
Добровільні пожежні товариства та дружини

Рік	Назва добровільного пожежного об'єднання
1894	Чернігівське губернське ДПТ (м. Чернігів)
1895	Ніжинське повітове ДПТ (м. Ніжин) Прилуцьке повітове ДПТ (м. Прилуки) Сосницьке повітове ДПТ (м. Сосниця)
1896	Почепська волосна ДПД/ДПТ (м-ко Почеп, Мглинський повіт)
1897	Менська волосна ДПД (м-ко Мена, Сосницький повіт)
1899	Борзнянське повітове ДПТ (м. Борзна) Броварське волосне ДПТ (м-ко Бровари, Остерський повіт) Новгород-Сіверське повітове ДПТ (м. Новгород-Сіверський)
1900	Мглинське повітове ДПТ (м. Мглин) Радульське сільське ДПТ (слобода Радуль, Городнянський повіт)
1901	Глухівське повітове ДПТ (м. Глухів) Городнянське повітове ДПТ (м. Городня)
1902	Денезька сільська ДПД (с. Деньги, Золотоніський повіт) Есманська волосна ДПД (с. Есмань, Глухівський повіт) Сновська (Коржівська) сільська ДПД (посад Сновськ, Городнянський повіт) Охинківська сільська ДПД (с. Охиньки, Прилуцький повіт)
1903	Еліонська сільська ДПД (посад Еліонка, Стародубський повіт) Новомлинська сільська ДПД (с. Нові Млини, Сосницький повіт) Остерське повітове ДПТ (м. Остер) Семківська сільська ДПД (с. Семки, Мглинський повіт)
1904	Бакланська сільська ДПД (м-ко Баклани, Мглинський повіт) Дубовичівська сільська ДПД (м-ко Дубовичі, Глухівський повіт) Стародубське повітове ДПТ (м. Стародуб)
1906	Ічнянське волосне ДПТ (м-ко Ічня, Борзнянський повіт) Новозибківське повітове ДПТ (м. Новозибків) Передмостово-Микільська сільська ДПД / Передмостово-Слобідське ДПТ (с. Передмостова Слобідка, Остерський повіт)
1908	Бобровицька сільська ДПД (с. Бобровиця, Чернігівський повіт) Стодольське сільське ДПТ (с. Стодола, Суразький повіт) Суразьке повітове ДПТ (м. Сураж)
1909	Березнянське волосне ДПТ (м-ко Березне, Чернігівський повіт) Берестовецька сільська ДПД (с. Берестовець, Борзнянський повіт) Бобровицька волосна ДПД (м-ко Бобровиця, Козелецький повіт) Великотопальська волосна ДПД (с. Велика Топаль, Новозибківський повіт) Вересоцька сільська ДПД (с. Вересоч, Ніжинський повіт) Верещацька повітова ДПД (с. Верещаки, Суразький повіт) Веркіївська волосна ДПД (с. Веркіївка, Ніжинський повіт)

Висоцька сільська ДПД (с. Високе, Борзнянський повіт)
 Володьководівська волосна ДПД (с. Володькова Дівиця, Ніжинський повіт)
 Воронезьке волосне ДПД (м-ко Воронеж, Глухівський повіт)
 Головеньківська сільська ДПД (х. Головеньки, Борзнянський повіт)
 Гордіївська волосна ДПД (с. Гордіївка, Суразький повіт)
 Грем'яцька волосна ДПД (м-ко Грем'яч, Новгород-Сіверський повіт)
 Денисковичівська волосна ДПД (с. Денисковичі, Новозибківський повіт)
 Душатинська волосна ДПД (м-ко Душатин, Суразький повіт)
 Забір'їнська волосна ДПД (с. Забір'я, Суразький повіт)
 Кальчинівська волосна ДПД (с. Кальчинівка, Борзнянський повіт)
 Кладьківська сільська ДПД (с. Кладьківка, Борзнянський повіт)
 Климівське сільське ДПТ (посад Климів, Новозибківський повіт)
 Кобизька волосна ДПД (м-ко Кобижча, Козелецький повіт)
 Комарівська волосна ДПД (с. Комарівка, Борзнянський повіт)
 Крутицька сільська ДПД (с. Крути, Ніжинський повіт)
 Кучерівська сільська ДПД (с. Кучерівка, Глухівський повіт)
 Лотаківська волосна ДПД (с. Лотаки, Суразький повіт)
 Лохвицьке повітове ДПТ (м. Лохвиця)
 Махнівська сільська ДПД (с. Махнівка, Борзнянський повіт)
 Микільсько-Слобідське волосне ДПТ (с. Микільська Слобідка, Остерський повіт)
 Мринська волосна ДПД (м-ко Мрин, Ніжинський повіт)
 Новобасанська волосна ДПД (м-ко Нова Басань, Козелецький повіт)
 Новобиківська волосна ДПД (м-ко Новий Биків, Козелецький повіт)
 Оленівська сільська ДПД (с. Оленівка, Борзнянський повіт)
 Омбиська сільська ДПД (с. Омбиш, Борзнянський повіт)
 Перелазівська сільська ДПД (с. Перелази, Суразький повіт)
 Перетинська сільська ДПД (с. Перетинь, Суразький повіт)
 Петровобудська волосна ДПД (с. Петрова Буда, Суразький повіт)
 Поповогріська волосна ДПД (с. Попова Гора, Суразький повіт)
 Ріпицька волосна ДПД (м-ко Ріпки, Городнянський повіт)
 Рождественна сільська ДПД (с. Рождественне, Кролевецький повіт)
 Семенівська волосна ДПД (м-ко Семенівка, Новозибківський повіт)
 Середино-Будське сільське ДПТ (м-ко Середина Буда, Новгород-Сіверський повіт)
 Сиволозька сільська ДПД (с. Сиволож, Борзнянський повіт)
 Смолязька сільська ДПД (с. Смоляж, Борзнянський повіт)
 Спаська сільська ДПД (с. Спаське, Кролевецький повіт)
 Тарасевичівська сільська ДПД (с. Тарасевичі, Остерський повіт)
 Тростянківська сільська ДПД (с. Тростянка, Борзнянський повіт)
 Унечівська сільська ДПД (с. Унеча, Суразький повіт)
 Ущерп'євська волосна ДПД (с. Ущерп'є, Суразький повіт)

	Хорошеозерська волосна ДПД (с. Хороше Озеро, Борзнянський повіт) Чемерська волосна ДПД (с. Чемер, Козелецький повіт) Шаповалівська волосна ДПД (с. Шаповалівка, Борзнянський повіт) Юр'ївська сільська ДПД (с. Юр'ївка, Чернігівський повіт) Ядутинська сільська ДПД (с. Ядути, Борзнянський повіт) Ямпільське волосне ДПТ (м-ко Ямпіль, Глухівський повіт) Янівська волосна ДПД (с. Янівка, Чернігівський повіт)
1910	Волинківська волосна ДПД (с. Волинка, Сосницький повіт)
1912	Гоголівська волосна ДПД (с. Гоголів, Остерський повіт) Золотоніське повітове ДПТ (м. Золотоноша, з 29.09.1912 р.) Козелецьке повітове ДПТ (м. Козелець) Коропське волосне ДПТ (м-ко Короп, Кролевецький повіт) Кролевецьке повітове ДПТ (м. Кролевець) Монастирищенське волосне ДПТ (м-ко Монастирище, Ніжинський повіт) Новоропське волосне ДПТ (м-ко Новий Ропськ, Новозибківський повіт) Понорницьке волосне ДПТ (м-ко Понорниця, Кролевецький повіт) Тупичівська волосна ДПД (с. Тупичів, Городнянський повіт)
1913	Носівське волосне ДПТ (м-ко Носівка, Ніжинський повіт) Погарська сільська ДПД (с. Погар, Стародубський повіт)
1914	Виблівська сільська ДПД (с. Виблі, Чернігівський повіт) Злинківське сільське ДПТ (посад Злинка, Новозибківський повіт) Івангородське волосне ДПТ (м-ко Івангород, Борзнянський повіт) Калачівська сільська ДПД (с. Калачів, Мглинський повіт) Клинцівське сільське ДПТ (посад Клинці, Суразький повіт) Липоворізька волосна ДПД (с. Липовий Ріг, Ніжинський повіт) Макошинська сільська ДПД (с. Макошино, Сосницький повіт) Максимівська сільська ДПД (с. Максимівка, Борзнянський повіт) Маяцька волосна ДПД (м-ко Маячка, Кобиляцький повіт) Плисківська волосна ДПД (с. Плиски, Борзнянський повіт) Свяцьке сільське ДПТ (посад Свяцьк, Суразький повіт) Сиберецька сільська ДПД (с. Сибереж, Чернігівський повіт) Фастівецька волосна ДПД (с. Фастівці, Борзнянський повіт) Хлопниківська сільська ДПД (с. Хлопняники, Сосницький повіт) Холмська волосна ДПД (с. Холми, Сосницький повіт) Чернотичівська сільська ДПД (с. Чернотичі, Сосницький повіт) Чорнобаївська волосна ДПД (с. Чорнобай, Золотоніський повіт)
1915	Авдіївська волосна ДПД (с. Авдіївка, Сосницький повіт) Корюківська сільська ДПД (с. Корюківка, Сосницький повіт) Новоборовичівське волосне ДПТ (с. Нові Боровичі, Городнянський повіт) Припутнянська сільська ДПД (с. Припутні, Борзнянський повіт) Шиловичівська сільська ДПД (с. Шиловичі, Борзнянський повіт)

ПОЛТАВСЬКА ГУБЕРНІЯ

ЗОЛОТОНІСЬКИЙ ПОВІТ

Золотоноша, місто

Золотоніське добровільне пожежне товариство. Утворене 29.09.1912 р. з метою гасіння пожеж та протидії пожежній ситуації в межах м. Золотоноша. ДПТ було незалежною від міської пожежної команди організацією. По мірі необхідності надавало підтримку міським пожежникам, було підзвітне міській поліції.

Джерела:

1. Устав Золотоношского городского вольно-пожарного общества. – Золотоноша : [Тип. В. Б. Гольденберга], 1912. – 30 с.

2. Золотоніське міське вільне пожежне товариство // Золотоніський книгодрук (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). Історико-бібліографічне дослідження / авт.-укл. О. З. Силка. – Черкаси, 2012. – С. 50–51, 76.

Кропивнянська волость

Деньги, село

Деньгівська добровільна пожежна дружина. Ініціатором створення виступило місцеве Свято-Михайлівське братство. Діяльність дружини зафіксована станом на 1902 р.

Джерела:

1. Св.-Михайловское братство // ПЕВ. – 1902. – № 35–36. – С.1007–1008.

Чорнобаївська волость

Чорнобай, село

Чорнобаївська сільська пожежна дружина. Діяльність розпочала у 1914 р.

Джерела:

1. Устав Чернобаевской сельской пожарной дружины. – Золотоноша : [Тип. Гольденберга], 1914. – 15 с.

КОБИЛЯЦЬКИЙ ПОВІТ

Маяцька волость

Маячка, містечко

Маяцька добровільна пожежна дружина. Діяльність розпочала у 1914 р.

Джерела:

1. Устав сельской пожарной дружины в м. Маячке. – Кобеляки : Тип. М. И. Золотаревского, 1914. – 21 с.

ЛОХВИЦЬКИЙ ПОВІТ

Лохвиця, місто

Лохвицьке добровільне пожежне товариство.

Голова правління Товариства – М. Ф. Белявський (1909 р.);

Члени Товариства – К. О. Огірок-Говоруха (1909 р.), Ф. І. Кисловський (1909 р.), А. А. Гушчін (1909 р.), С. Н. Канн (1909 р.).

У 1915 р. від імператорського Російського пожежного товариства Я. Захарченко (член ревізійної комісії) отримав золоту медаль на шию на Олександрівській стрічці; О. Білявський – срібну медаль із написом «за старанність» на Володимирській стрічці, М. Горбатенко та С. Селедей – срібну медаль на Станіславській стрічці.

Джерела:

1. [Лохвицкое пожарное общество] // Пожарное дело. – 1915. – № 9. – С. IV.
2. Лохвицкое пожарное добровольное общество // Адрес-календарь и справочная книжка Полтавской губернии на 1909 год. – Полтава, 1909. – С. 258.
3. Отчет Правления Лохвицкого добровольного пожарного общества (Полтавской губернии) за 1914 г. – Лохвица : [Тип. А. Радилевского и Пунянского], 1915. – 12 с.

ЛУБЕНСЬКИЙ ПОВІТ

Лубни, місто

Лубенське добровільне пожежне товариство. Засновано 1908 р.

Цитата: «Недвижимого имущества не имеет. Водоснабжение из реки бочками, из колодцев и из 3 баков, каждый от 500 до 700 ведер вместимостью», расположенных в разных местах города, в районе же, где магистраль водопровода – из пожарных кранов. Общих собраний было 2, заседаний правления 3. Городская дума предоставила помещение для депо, команда имела возможность регулярно устраивать ночные дежурства учения и тренировки. Учений было – 32, на каковые из всего состава в 42 дружинника в бреднем являлось 28 человек. Пожаров было 17 и 7 ложных выездов. Команда являлась на все 24 выезда, тушила пожары в 16 лучаях, на выезды потрачено 3½ часа и 54 минуты. Отрезвление народа сыграло и в Лубнах немаловажную роль. Так, например, с июля месяца пожары прекратились, был только 1 пожар в декабре. На всех пожарах командой спасено с более или менее незначительными повреждениями 10 домов, 2 раза махорочная фабрика и 1 сарай. Уничтожено огнем: маслобойня и городской кирпичный завод».

Джерела:

1. Лубенское пожарное общество // Пожарное дело. – 1906. - № 10. – С. 369.

ПРИЛУЦЬКИЙ ПОВІТ

Прилуки, місто

Прилуцьке добровільне пожежне товариство. Засновано 8 червня 1895 р.

Голова правління – Г. І. Карамзін, кол. ас. (1903 р.), К. П. Кобеляцький (1904 р.), Я. О. Сакун (1906 р.), В. П. Шкуратов (1909 р.);

Члени правління – І. З. Фраткін, куп. (1903–1906), Г. Ф. Афендік (1909 р.), І. С. Бак, фельдшер (1909 р.), П. П. Божко (1909 р.), Ф. Г. Московченко (1909 р.), М. О. Андрієвський, кол. ас. (1903–1909 рр.), Г. П.

Тищенко (1903–1904 рр.), К. Г. Бурагевич, провізор (1903 р.), П. П. Найда, міщ. (1906 р.), І. С. Бак, фельдшер (1906 р.), Л. П. Богачев, міщ. (1906 р.), Ф. А. Назар'єв, двор. (1906 р.), В. В. Троїцький, ст. рад. (1906 р.), В. В. Тишковський (1906 р.), О. І. Медянов, поміч. справника (1906 р.);

Начальник дружини – Ф. Г. Московченко, куп. (1903 р.), П. П. Можайський, полк. (1904 р.), М. О. Андрієвський, кол. секр. (1906 р.), Е. П. Шкуратов (1909 р.);

Цехмейстер – Б. Р. Шверко, куп. (1903 р.), Ш. Б. Рабинович, куп. (1904–1906 рр.), П. П. Найда (1909 р.).

Станом на 1915 р. Товариство сплатило членський внесок імператорському Російському пожежному товариству.

Джерела:

1. Прилуцкое вольно-пожарное общество // Адрес-календарь и справочная книжка Полтавской губернии на 1903 год. – Полтава, 1903. – С. 20.

2. Прилуцкое вольно-пожарное общество // Адрес-календарь и справочная книжка Полтавской губернии на 1904 год. – Полтава, 1904. – С. 20.

3. Прилуцкое вольно-пожарное общество // Адрес-календарь и справочная книжка Полтавской губернии на 1906 год. – Полтава, 1906. – С. 14.

4. Прилуцкое вольно-пожарное общество // Адрес-календарь и справочная книжка Полтавской губернии на 1909 год. – Полтава, 1909. – С. 342.

5. Список пожарных обществ, сельских пожарных дружин, уплативших членский взнос за 1915 г. // Пожарное дело. – 1915. – № 15. – С. 525; № 21. – С. 71; № 22. – С. 733; № 23. – С. 766.

6. Устав Глуховского добровольного пожарного общества; Описание нормальной формы обмундирования членов добровольных пожарных обществ, дружин и команд: [Утв. 8 июня 1895 г.]. [Утв. 19.окт. 1901 г.]. – Прилуки : [Б. и.], 1902. – 32 с.

Іванківська волость

Охоньки, село

Охиньківська добровільна пожежна дружина. Діяльність розпочала 20.07.1902 р.

Джерела:

1. Устав Охоньковской добровольной пожарной дружины. – Прилуки : [Б. и.], 1902. – 22 с.

2. Пайчадзе И. Н. Охоньковская пожарная дружина (К 10-летнему юбилею) / И. Н. Пайчадзе // Пожарное дело. – 1915. - № 2. – С. 48-51.

ЧЕРНІГІВСЬКА ГУБЕРНІЯ БОРЗНЯНСЬКИЙ ПОВІТ

Борзна, містечко

Борзнянське добровільне пожежне товариство.

Ініціатор – Ф. Ф. Коскуль, барон, податковий інспектор по Борзнянському повіту;

Голова правління – Ф. Ф. Коскуль (1899–1915 рр.);

Почесні члени – О. Д. Львов, князь (1906–1915 рр.), протоієрей І. І. Сергєєв (Кронштадський) (1906–1907 рр.), О. Д. Шереметьєв, граф (1906–1915 рр.), Є. К. Андрієвський, таєм. рад. (1906–1915 рр.), О. О. Хвостов, таєм. рад. (1906–1915 рр.), М. М. Кочубей, стат. рад. (1906–1915 рр.), Ф. Ф. Коскуль, барон (1908–1915 рр.);

Секретар – І. І. Білозерський, двор. (1899–1904 рр.);

Скарбник – В. Доброленський, свящ. (1899–1901 рр.), М. І. Василевський, відст. полк. (1908–1910 рр.);

Члени правління – П. А. Борщевський, куп. (1906–1908 рр.), Л. І. Білозерський, тит. рад. (1906–1915 рр.), М. І. Василевський, відст. полк. (1906–1912 рр.), свящ. В. П. Доброленський/Добровольський (1906–1910 рр.), І. І. Донченко, тит. рад. (1906 р.), М. І. Жданович, поруч. зап. (1912–1914 рр.), П. І. Зосімович, кол. ас. (1906–1907 рр.), Ф. О. Ковалевський, відст. пол. (1906–1907 рр.), Б. М. Новаковський, міщ. (1908–1915 рр.), Є. К. Погорилецький, поч. гром. (1906–1912 рр.), А. В. Плющ, двор. (1908–1915 рр.), П. Ф. Родіонов, ст. рад. (1906–1907 рр.), М. М. Сальков, відст. полк. (1906–1907 рр.), П. О. Сенік міщ. (1906–1912 рр.);

Начальник дружини охочих – О. Є. Ширинський-Шихматов, князь (1899–1902 рр.), М. І. Василевський, відст. полк. (1903–1904 рр.), Ф. Ф. Коскуль, барон (1906–1914 рр.);

Помічники начальника дружини охочих:

- начальник лазальщиків – О. В. Панасевич, куп. (1899–1907 рр.), М. П. Гощик, міщ. (1908–1915 рр.);

- начальник трубників – П. А. Барщевський (1899–1904 рр.);

- начальник охорони – І. А. Кісловський, міщ. (1899–1904 рр.); Б. М. Новаковський, син куп. (1906–1907 рр.);

Цехмейстер – О. В. Панасевич куп. (1908–1915 рр.);

«Статут» Борзнянського пожежного товариства Клубу затверджено 19.09.1906 р.

Чисельність Товариства станом на кінець 1909 р. становила 60 осіб.

Джерела:

1. Добровольные пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1915 год. – Чернигов, 1914. – С. 93–94.

2. Добровольные пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1914 год. – Чернигов, 1914. – С. 93.

3. Добровольные пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1913 год. – Чернигов, 1912. – С. 89.

4. Добровольные пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1901 год. – Чернигов, 1901. – С. 47.

5. Добровольные пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1902 год. – Чернигов, 1902. – С. 56.
6. Добровольное пожарное общество в г. Борзне // Календарь Черниговской губернии на 1903 год. – Чернигов, 1902. – С. 57.
7. Добровольное пожарное общество в г. Борзне // Календарь Черниговской губернии на 1904 год. – Чернигов, 1903. – С. 61.
8. Добровольное пожарное общество в г. Борзне // Календарь Черниговской губернии на 1906 год. – Чернигов, 1906. – С. 65–66.
9. Добровольное пожарное общество в г. Борзне // Календарь Черниговской губернии на 1907 год. – Чернигов, 1907. – С. 68.
10. Добровольное пожарное общество в г. Борзне // Календарь Черниговской губернии на 1908 год. – Чернигов, 1908. – С. 72.
11. Добровольное пожарное общество в г. Борзне // Календарь Черниговской губернии на 1909 год. – Чернигов, 1909. – С. 74.
12. Добровольное пожарное общество в г. Борзне // Календарь Черниговской губернии на 1910 год. – Чернигов, 1910. – С. 77.
13. Добровольное пожарное общество в г. Борзне // Календарь Черниговской губернии на 1912 год. – Чернигов, 1911. – С. 85.
14. Добровольное пожарное общество в г. Борзне // Календарь Черниговской губернии на 1903 год. – Чернигов, 1902. – С. 57.
15. Отчет правления Борзненского добровольного пожарного общества за 1899 г. – Нежин : Типо-лит. М. В. Глезера, 1900. – 28 с.
16. Устав Клуба Борзненского пожарного общества. – Борзна : [Б. и.], 1913. – 24 с.
17. ЦДАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1039, арк. 202.
18. ЦДАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1481, арк. 3.
19. ЦДАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 909, арк. 7.

Борзнянська волость

Ядути, село

Ядугинська сільська добровільна пожежна дружина. Ініціатор створення – Т. Дмитренко (1909 р.), голова правління – П. Заїка (1909 р.). Чисельність дружини станом на кінець 1909 р. – 25 осіб.

Джерела:

1. ЦДАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1039, арк. 202.

Оленівка, село

Оленівська сільська добровільна пожежна дружина. Ініціатор – М. К. Шаповаленко (1909 р.); голова правління – М. Виридецький (1909 р.), І. О. Богданов, спад. поч. гром. (1915 р.); секретар – Т. Л. Безлюдний, коз. (1915 р.). Чисельність дружини станом на кінець 1909 р. – 20 осіб.

Джерела:

1. Добровольные пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1915 г. – Чернигов, 1914. – С. 94.
2. ЦДАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1039, арк. 202.

Бурімська волость

Припутні, село

Припутнянська сільська добровільна пожежна дружина. Голова – А. О. Шуст, коз. (1915 р.), староста – Д. Г. Сидоренко, сел. (1915 р.).

Джерела:

1. Добровольные пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1915 р. – Чернигов, 1914. – С. 94.

Шиловичі, село

Шиловичівська сільська добровільна пожежна дружина. Голова – М. П. Скрипка (1915 р.), староста – М. Є. Дяченко, коз. (1915 р.).

Джерела:

1. Добровольные пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1915 р. – Чернигов, 1914. – С. 94.

Гужівська волость

Максимівка, село

Максимівська сільська добровільна пожежна дружина. Голова – І. С. Люткевич, поч. гром. (1914–1915 рр.), староста – І. М. Люткевич, коз. (1914–1915 рр.), скарбник – К. М. Лисовеченко, коз. (1914–1915 рр.).

Джерела:

1. Добровольные пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1914 г. – Чернигов, 1914. – С. 94.

2. Добровольные пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1915 г. – Чернигов, 1914. – С. 94.

Івангородська волость

Івангород, містечко

Івангородське добровільне пожежне товариство. Староста дружини – І. М. Метленко, міщ. (1914–1915 рр.).

Джерела:

1. Добровольные пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1914 г. – Чернігів, 1914. – С. 94.

2. Добровольные пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1915 г. – Чернигов, 1914. – С. 94.

Махнівка, село

Махнівська сільська добровільна пожежна дружина. Ініціатор заснування – Ф. Ф. Коскуль, барон, податковий інспектор Борзнянського повіту; голова правління – М. М. Дзивіл (1909 р.); староста дружини – О. Є. Мандрика, коз. (1914–1915 рр.). Чисельність дружини станом на кінець 1909 р. – 40 осіб.

Джерела:

1. Добровольные пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1914 г. – Чернигов, 1914. – С. 94.

2. Добровольные пожарные общества // Календарь черниговской губернии на 1915 г. – Чернигов, 1914. – С. 94.

3. ЦДАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1039, арк. 204.

Ічнянська волость

Ічня, містечко

Ічнянське добровільне пожежне товариство. Голова – свящ. о. З. Киселевич (1906–1907 рр.), вакансія (1912–1915 рр.); заступник голови – Ф. М. Майстренко, сел. (1906–1907 рр.); секретар – М. І. Конопля, спадк. поч. гром. (1906–1907 рр.); скарбник та завідувач складу – О. А. Лисогор, сел. (1906–1907 рр.); скарбник – І. М. Маслов, куп. (1913–1915 рр.); начальник дружини – В. В. Савченко, двор. (1912–1915 рр.); члени правління – І. М. Маслов, куп. (1912 р.); Д. О. Іваненко, коз. (1912–1915 рр.), І. П. Лянскоронський, кол. секр. (1912–1915 рр.)

Джерела:

1. Добровольное пожарное общество в м-ке Ичня // Календарь Черниговской губернии на 1906 г. – Чернигов, 1906. – С. 66.

2. Добровольные пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1913 г. – Чернигов, 1912. – С. 89.

3. Добровольные пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1915 г. – Чернигов, 1914. – С. 94.

4. Добровольные пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1914 г. – Чернигов, 1914. – С. 93.

Кальчинівська волость

Кальчинівка, село

Кальчинівська сільська пожежна дружина. Обмежена інформація, яка стосується цього об'єднання полягає у наступному: станом на кінець 1909 р. чисельність складала 63 осіб.

Джерела:

1. ЦДАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1039, арк. 202.

Комарівська волость

Комарівка, село

Комарівська сільська добровільна пожежна дружина. Ініціатор створення – Є. С. Чумак; голова правління – Є. С. Чумак (1909–1915 рр.); член-секретар – Г. Ф. Харченко, коз. (1915 р.); скарбник – Я. Г. Степанець, коз. (1915 р.). Чисельність дружини станом на кінець 1909 р. – 63 особи.

Джерела:

1. Добровольные пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1914 г. – Чернигов, 1914. – С. 94.

2. ЦДАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1039, арк. 202.

Берестовець, село

Берестовецька сільська добровільна пожежна дружина. Голова правління – П. О. Личак (1909 р.). Чисельність дружини станом на кінець 1909 р. – 44 особи.

Джерела:

1. ЦДАК України, ф. 1439, оп. 1, спр.1039, арк. 202.

Смоляж, село

Смолязька сільська добровільна пожежна дружина. Ініціатори створення – С. Бордонос, Ф. Петруша, М. Філь; голова правління – К. Науменко (1909 р.). Чисельність дружини станом на кінець 1909 р. – 29 осіб.

Джерела:

1. ЦДАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1039, арк. 202.

Кладьківка, село

Кладьківська добровільна пожежна дружина. Ініціатор створення – С. Ф. Бордонос, коз. (1909 р.); голова – Г. К. Халашов, міщ. (1909–1914 рр.), Р. І. Батюта, коз. (1915 р.); члени ради – О. Я. Халашов, міщ. (1912 р.), М. І. Батюша, коз. (1912 р.), С. Ф. Бордонос, коз. (1912 р.); секретар – Т. Г. Сидоренко (1912–1915 рр.); скарбник – І. Г. Жадик, коз. (1912 р.); начальник дружини – П. Є. Плюта, коз. (1912 р.). На кінець 1909 р. чисельність дружини становила 54 особи.

Джерела:

1. Добровольные пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1914 г. – Чернигов, 1914. – С. 94.
2. Добровольные пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1913 г. – Чернигов, 1912. – С. 90.
3. Добровольные пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1912 г. – Чернигов, 1911. – С. 85.
4. ЦДАК України, ф 1439, оп. 1, спр. 1039, арк. 202.

Плисківська волость

Плиски, село

Плисківська сільська добровільна пожежна дружина.

Голова – Г. М. Товстолес, двор. (1914–1915 рр.), він же голова Плисківської кредитної спілки; скарбник – П. П. Кишка, коз. (1914–1915 рр.); секретар – А. І. Гаценко, коз. (1914–1915 рр.), він же секретар Плисківської кредитної спілки.

Джерела:

1. Добровольные пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1914 г. – Чернигов, 1914. – С. 94.
2. Добровольные пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1915 г. – Чернигов, 1914. – С. 94.

Фастівецька волость

Фастівець (Хвастівці), село

Фастівецька сільська добровільна пожежна дружина. Голова – К. М. Контуненко, двор. (1914–1915 рр.), староста і скарбник – І. С. Янович, двор. (1914–1915 рр.), секретар – К. Н. Требна, коз. (1914–1915 рр.).

Джерела:

1. Добровольные пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1914 г. – Чернигов, 1914. – С. 94.

2. Добровольные пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1915 г. – Чернигов, 1914. – С. 94.

Хорошеозерська волость

Хороше Озеро, село

Хорошеозерська сільська добровільна пожежна дружина. Ініціатори створення – Л. Сай, О. Кудлай, Ф. Кононович; голова правління – свящ. І. Зубницький (1909 р.). Чисельність дружини станом на кінець 1909 р. – 50 осіб.

Джерела:

1. ЦДАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1039, арк. 202.

Сиволож, село

Сиволозька сільська добровільна пожежна дружина. Ініціатори створення – І. Валий, П. Суховий; голова правління – вакансія (1909 р.). Чисельність дружини станом на кінець 1909 р. – 40 осіб.

Джерела:

1. ЦДАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1039, арк. 202.

Омбиш, село

Омбиська сільська добровільна пожежна дружина. Ініціатори створення – І. Філь, Л. Васильєв, Федько та Федір Філь; голова правління – вакансія (1909 р.). Чисельність дружини станом на кінець 1909 р. – 30 осіб.

Джерела:

1. ЦДАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1039, арк. 202.

Шаповалівська волость

Шаповалівка, село

Шаповалівська сільська добровільна пожежна дружина. Ініціатор заснування – Ф. Ф. Коскуль, барон, податковий інспектор по Борзнянському повіту; голова правління – І. В. Баранець (1909 р.); почесний опікун – Ф. Ф. Коскуль, ст. рад. (1914–1915 рр.); голова правління і староста дружини – В. В. Баранець, міщ. (1914–1915 рр.); скарбник – Г. Ю. Романько, поч. гром. (1914–1915 рр.); секретар – Г. Т. Малика, коз. (1914–1915 рр.). Чисельність дружини станом на кінець 1909 р. – 55 осіб.

Джерела:

1. Добровольные пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1914 г. – Чернигов, 1914. – С. 94.

2. Добровольные пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1915 г. – Чернигов, 1914. – С. 94.

3. ЦДАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1039, арк. 202.

Високе, село з х. Маликиной Греблей

Висоцька сільська добровільна пожежна дружина. Ініціатор заснування – Ф. Ф. Коскуль, податковий інспектор Борзнянського повіту, барон; голова правління – учитель В. М. Блохін (1909 р.). Чисельність дружини станом на 1909 р. – 54 особи.

Джерела:

1. ЦДІАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1039, арк. 204.

Головеньки, село

Головеньківська сільська добровільна пожежна дружина. Ініціатор створення – Ф. Ф. Коскуль, податковий інспектор Борзнянського повіту, барон; голова правління – коз. М. Ф. Олещенко (1909 р.). Чисельність дружини станом на кінець 1909 р. – 83 особи.

Джерела:

1. ЦДІАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1039, арк. 204.

Тростянка, село

Тростянківська сільська добровільна пожежна дружина. Ініціатор створення – Ф. Ф. Коскуль, податковий інспектор Борзнянського повіту, барон; голова правління – М. Г. Карнаух (1909 р.). Чисельність дружини станом на кінець 1909 р. – 24 особи.

Джерела:

1. ЦДІАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1039, арк. 204.

ГЛУХІВСЬКИЙ ПОВІТ

Глухів, місто

Глухівське добровільне пожежне товариство. Голова правління – В. П. Кочубей, камер-юнгер двору його імп. величності (1901–1906 рр.), М. П. Маркович, над. рад. (1907–1915 рр.); секретар та скарбник – С. В. Максимовський, над. рад. (1903–1904 рр.), М. О. Конашевич, над. рад. (1906–1915 рр.).

Джерела:

1. Правление Глуховского добровольного пожарного общества // Календарь Черниговской губернии на 1914 г. – Чернигов, 1914. – С. 120.
2. Правление Глуховского добровольного пожарного общества // Календарь Черниговской губернии на 1915 г. – Чернигов, 1914. – С. 120.
3. Правление Глуховского добровольного пожарного общества // Календарь Черниговской губернии на 1913 г. – Чернигов, 1912. – С. 115.
4. Устав Глуховского добровольного пожарного общества. Описание нормальной формы обмундирования членов добровольных пожарных обществ, дружин и команд]: [Утв. 19 окт. 1901 г.; Утв. 8 июня 1895 г.]. – Прилуки : [Б. и.], 1902. – 32 с.

Есманська волость

Есмань, село

Есманська сільська добровільна пожежна дружина. Ініціатор заснування – волосний писар, коз. М. Є. Плют; голова правління – коз. П. С. Мантуга (1909 р.). Чисельність дружини станом на кінець 1909/початок 1910 р. – 45/50 осіб. У 1915 р. М. Плют отримав від імп. Російського пожежного товариства срібну медаль із написом «за старанність», яка носилась на грудях зі Станіславською стрічкою.

Джерела:

1. [Эсманская пожарная дружина] // Пожарное дело. – 1915. – № 9. – С. III.
2. Отчет Эсманской сельской добровольной пожарной дружины за 1902 г. – Чернигов : Тип. губ. правл., 1903. – 9 с.
3. ЦДІАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1039, арк. 293.
4. ЦДІАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1065, арк. 135.

Кучерівка, село

Кучерівська сільська добровільна пожежна дружина. Ініціатор заснування – І. П. Ковальчук, голова правління – поч. гром. М. І. Бугославський (1909 р.). Чисельність дружини станом на початок 1910 р. – 52/ 59 осіб.

Джерела:

1. ЦДІАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1039, арк. 293.
2. ЦДІАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1065, арк. 135.

Лотоцька (Воронезька) волость

Воронеж, містечко

Воронезьке добровільне пожежне товариство. Ініціатор – колишній директор хімічного заводу Е. О. Аль; голова – міський староста М. Д. Лещинський (1909–1910 рр.), В. М. Рознатовський (1912–1914 рр.), М. В. Андреев (1915 р.); заступник голови – І. А. Спановський (1912–1915 рр.); секретар – В. М. Малюков (1910 р.); скарбник та зав. майном – П. Ф. Галимський (1909–1915 рр.); зав. майном – І. Г. Резник (1912–1914 рр.); начальник дружини – В. М. Рознатовський (1909–1910, 1915 рр.), лікар з 1910 р.; І. А. Закорко (1912–1914 рр.); заступник начальника дружини – Ф. К. Ступаков (1912–1914 рр.). Члени правління – П. І. Матвієвський (1910 р.), В. К. Спановський (1910 р.), В. М. Рознатовський (1910 р.), І. А. Закорко (1915 р.), І. Г. Резнік (1915 р.), Ф. Г. Резнік (1915 р.). Чисельність членів Товариства станом на початок 1910 р. – 60/70 осіб.

Джерела:

1. Вольнопожарное общество в м-ке Воронеж // Календарь Черниговской губернии на 1914 год. – Чернигов, 1914. – С. 120.
2. Вольнопожарное общество в м-ке Воронеж // Календарь Черниговской губернии на 1913 год. – Чернигов, 1912. – С. 115.
3. Вольнопожарное общество в м-ке Воронеж // Календарь Черниговской губернии на 1912 год. – Чернигов, 1911. – С. 109.

4. Вольнопожарное общество в м-ке Воронеж // Календарь Черниговской губернии на 1910 год. – Чернигов, 1910. – С. 98.
5. Вольнопожарное общество в м-ке Воронеж // Календарь Черниговской губернии на 1909 год. – Чернигов, 1909. – С. 95.
6. Вольнопожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1915 год. – Чернигов, 1914. – С. 121.
7. ЦДАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1039, арк. 293.
8. ЦДАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1065, арк. 135.

Тулиголівська волость

Дубовичі, село

Дубовичівська сільська добровільна пожежна дружина. Ініціатор заснування – В. П. Кочубей. У 1904 р. на одному із засідань Глухівського повітового земства гласні висловили подяку пожежній дружині «адже її діяльність блискуча; чимало селянських дворів було врятовано». У цьому ж році обговорювалося питання про виділення субсидії на її утримання. Голова правління дружини – вакансія (1909 р.); голова правління та начальник дружини – П. І. Жуков (1915 р.). Чисельність дружини станом на початок 1910 р. від 70 до 120 осіб.

Джерела:

1. [О Дубовичевской сельской пожарной дружине] // Журнал Глуховского уездного земского собрания 1904 г. – Глухов, 1904. – С. 51.
2. Вольнопожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1915 г. – Чернигов, 1914. – С. 121.
3. ЦДАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1039, арк. 294.
4. ЦДАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1065, арк. 135.

Ямпільська волость

Ямпіль, містечко

Ямпільське добровільне пожежне товариство. Ініціатори заснування – Я. Д. Верховцев, Л. М. Верховцев; голова правління – сел. А. І. Фудай/Фурсей (1909–1915 рр.). Чисельність членів Товариства на початок 1910 р. – 81 осіб. (20 дійсних членів + 61 член-змагальник).

Джерела:

1. Вольнопожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1915 г. – Чернигов, 1914. – С. 121.
2. Отчет Ямпольского добровольного пожарного общества (Глуховского уезда Черниговской губернии) за 1909 г. – Киев : Тип. К. Круглянского, 1910. – 14 с.
3. ЦДАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1039, арк. 293.
4. ЦДАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1065, арк. 135.

ГОРОДНЯНСЬКИЙ ПОВІТ

Городня, місто

Городнянське добровільне пожежне товариство. Ініціатор створення – міщ. Л. І. Альтернацький, двор. Б. А. Панфілович. Голова правління – Г. А. Озембловський, двор. (1901–1903 рр.), М. В. Писарев, син куп. (1904–1906

рр.), М. Ф. Бугославський, кол. рад. (1907–1908 рр.), І. М. Орбеліані, князь, тит. рад. (1909–1915 рр.). Кандидат на посаду голови – С. В. Писарев, інж.-тех. (1901–1902 рр.). Секретар правління – Д. М. Дубравський/Дубровський, міщ. (1901–1914 рр.). Секретар – С. Ю. Ремболович, поч. гром. (1904–1906 рр.), Д. М. Дубравський, міщ. (1914–1915 рр.). Скарбник – Д. С. Кіктєв, куп. (1913–1915 рр.). Начальник дружини – Л. І. Алтернацький/Олтарнацький, міщ., поч. гром. (1901–1906, 1909–1914 рр.), Б. А. Памфілович, кол. сек. (1907–1910 рр.). Помічники начальника дружини охочих – С. Ю. Ремболович, поч. гром. (1907 р.), І. І. Крупенко, міщ. (1907–1913 рр.), І. С. Мороз, коз. (1910–1913 рр.), С. П. Гречинський, міщ. (1914–1915 рр.), П. В. Малах, міщ. (1915 р.).

Члени правління – Ш. Е. Аронов, міщ. (1912–1913 рр.), М. Ф. Бугославський, кол. рад. (1904–1906 рр.), І. А. Варлига, міщ. (1901–1915 рр.), М. В. Гурський, кол. сек. (1904–1908 рр.), Т. М. Іващенко, міщ. (1907–1915 рр.), С. О. Ковалевський, підполк. (1901–1903 рр.), Ю. К. Крупеник/Крупенко (1907–1912 рр.), Б. Ш. Меєрсон, міщ. (1912–1915 рр.), М. А. Міхінов, міщ., поч. гром. (1909–1915 рр.), І. Д. Міц, шт.-кап. (1901–1902), І. І. Мохнатко, коз. (1913–1915 рр.), Н. Л. Рабінков, куп. (1914–1915 р.), В. О. Тарасевич, полк. (1912–1915 рр.), В. В. Троцький, кол. рад. (1901–1902 рр.).

Завідувач майном – М. М. Около-Кулак, відст. полк. (1907–1908 рр.), І. А. Варлига, міщ. (1909 р.), В. С. Іващенко, міщ. (1910 р.), Г. І. Наумцов, сел. (1912 р.), Д. С. Кіктєв, куп. (1913–1915 рр.). Завідувач ремонтом пожежних обозів – Г. П. Наумцов, сел. (1914–1915 рр.), П. В. Малах, міщ. (1914–1915 рр.).

Чисельність станом на кінець 1909 р. – 25 осіб. У 1913 р. Товариство клопотало перед Городнянськими повітовими земськими зборами про виділення йому 25 руб. субсидії.

Джерела:

1. [О Городнянском пожарном обществе] // Журналы Городнянского уездного земского собрания чрезвычайного созыва 27–28 февраля и 49-й очередной сессии 1913 г. – Городня, 1914. – С. 170–171.
2. Городнянское вольно-пожарное общество // Календарь Черниговской губернии на 1901 год. – Чернигов, 1901. – С. 65.
3. Городнянское вольно-пожарное общество // Календарь Черниговской губернии на 1902 год. – Чернигов, 1902. – С. 79.
4. Городнянское вольно-пожарное общество // Календарь Черниговской губернии на 1903 год. – Чернигов, 1902. – С. 80.
5. Городнянское вольно-пожарное общество // Календарь Черниговской губернии на 1904 год. – Чернигов, 1903. – С. 85.
6. Городнянское вольно-пожарное общество // Календарь Черниговской губернии на 1906 год. – Чернигов, 1906. – С. 94–95.
7. Городнянское вольно-пожарное общество // Календарь Черниговской губернии на 1907 год. – Чернигов, 1907. – С. 95.

8. Городнянское вольно-пожарное общество // Календарь Черниговской губернии на 1908 год. – Чернигов, 1908. – С. 101.
9. Городнянское вольно-пожарное общество // Календарь Черниговской губернии на 1909 год. – Чернигов, 1909. – С. 106.
10. Городнянское вольно-пожарное общество // Календарь Черниговской губернии на 1910 год. – Чернигов, 1910. – С. 110.
11. Городнянское вольно-пожарное общество // Календарь Черниговской губернии на 1912 год. – Чернигов, 1911. – С. 122.
12. Городнянское вольно-пожарное общество // Календарь Черниговской губернии на 1913 год. – Чернигов, 1912. – С. 128.
13. Городнянское вольно-пожарное общество // Календарь Черниговской губернии на 1914 год. – Чернигов, 1914. – С. 133.
14. Городнянское вольно-пожарное общество // Календарь Черниговской губернии на 1915 год. – Чернигов, 1914. – С. 135.
15. ЦДАУК, ф. 1439, оп. 1, спр. 1039, арк. 198.
16. ЦДАУК, Ф. 1439, оп. 1, спр. 1065, арк. 117.

Великоцимелеська волость

Коржівка (Сновськ), посад

Коржівська (Сновська) добровільна пожежна дружина. Заснована 30 квітня 1900 р. Ініціатори заснування – двор. М. Е. Берг, міщ. І. Я. Шведов; почесний опікун – П. М. Грузов, інж.-техн. (1903–1904 рр.), двор. В. І. Навроцький-Опошанський (1909 р.); голова правління – І. Я. Шведов, міщ. (1902–1903 рр.), вакансія (1904 р.), двор. В. І. Навроцький-Опошанський (1909 р.), І. К. Росницький, кол. секр. (1915 р.); члени правління – Л. Я. Тарковський, міщ. (1902 р.), С. Б. Головчнер, куп. (1902 р.), М. Е. Берг, кол. рег. (1902 р.), І. Д. Макраусов, міщ. (1902 р.), Г. А. Новодворський, двор. (1903–1904 рр.), Л. Я. Гарковський, міщ. (1903–1904 рр.), П. Є. Аврунін, міщ. (1902 р.), С. П. Іодковський, міщ. (1903–1904 рр.); секретар – Б. Я. Певзнер, міщ. (1902 р.), І. М. Рудий, міщ. (1903 р.), О. Г. Бідуля (1904 р.), М. Я. Гандельсман, міщ. (1915 р.); скарбник – М. Е. Берг, двор. (1903 р.), І. К. Полтавцев, інж. (1904 р.); начальник дружини охочих – І. Я. Шведов, міщ. (1902 р.), К. Є. Аврунін, міщ. (1903–1904 рр.), П. Д. Лішин, кол. рег. (1915 р.); помічники начальника дружини охочих – П. Є. Аврунін, міщ. (1902 р.), І. Д. Макраусов, сел. (1903–1904 рр.); начальник загону лазальщиків – М. Б. Холодняк, міщ. (1902–1904 рр.); завідувач майном – М. П. Муха, міщ. (1902–1904 рр.).

Чисельність дружини станом на кінець 1909 р. – 70/40 осіб.

Джерела:

1. Коржовская вольно-пожарная дружина // Календарь Черниговской губернии на 1915 год. – Чернигов, 1914. – С. 135.
2. Коржовская вольно-пожарная дружина // Календарь Черниговской губернии на 1903 год. – Чернигов, 1902. – С. 80.
3. Коржовская вольно-пожарная дружина // Календарь Черниговской губернии на 1904 год. – Чернигов, 1903. – С. 85.

4. Шв. пос. Сновськ, Черниговской губ. / Шв. // Пожарное дело. – 1905. – № 31. – С. 494.
5. ЦДАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1039, арк. 198.
6. ЦДАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1065, арк. 117.
7. ЦДАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1758, арк. 30.

Любецька волость

Радуль, слобода

Радульська добровільна пожежна дружина. Заснована у 1900 р. відповідно до положень «Типового статуту». Завдання, яке брала на себе Дружина, полягало у забезпеченні водопостачання із колодязів, озер та р. Дніпро. Була організована сигналізація за допомогою сирени, різка та свистків.

Голова правління – К. М. Землянський, міщ. (1901–1903 рр.), І. Я. Баличев, міщ. (1904 р.), І. І. Погорелов, міщ. (1906–1915 рр.); члени правління – С. І. Погорелов, міщ. (1901–1903 рр.), І. Д. Волохін, міщ. (1904 р.), Я. Д. Шишкін, міщ. (1906–1907 рр.); секретар – Л. М. Ківаєв (1901–1903), М. Фінкельштейн, міщ. (1904 р.), А. Я. Берлін, міщ. (1906–1907 рр.), С. І. Балічев (1915 р.); начальник дружини – І. Я. Баличев (1901–1903 рр.), Г. К. Свистун/Свистунов, міщ. (1904–1907 рр.), Ю. П. Міхнек (1915 р.); завідувач майном/скарбник – Г. К. Дорохов, міщ. (1901–1903 рр.), Ю. П. Міхнев, міщ. (1904–1907 рр.).

До складу Дружини станом на 1915 р. входили 3 почесні члени, 79 дійсних, 13 «жертвователів», 31 «охочих», 16 лазальщиків, 21 трубник та 6 водопостачальників.

За 1915 р. Дружина провела 4 загальних зборів та 21 збори правління. У селі за звітний рік сталася 1 пожежа та 4 тривоги; було організовано 11 парадів, 13 навчань та 13 маневрів. Прибуток Дружини складався із членських внесків, субсидії від Товариства пароплавства по Дніпру, пожертв від приватних осіб, субсидії від с. Новосілки та прибуток від організованої вистави. Серед видатків значилися 25 руб., які було спрямовано до імп. Російського товариства Червоного Хреста.

Джерела:

1. Радульское вольно-пожарное общество // Календарь Черниговской губернии на 1915 год. – Чернигов, 1914. – С. 135.
2. Радульское вольно-пожарное общество // Календарь Черниговской губернии на 1901 год. – Чернигов, 1901. – С. 65.
3. Радульское вольно-пожарное общество // Календарь Черниговской губернии на 1902 год. – Чернигов, 1902. – С. 79.
4. Радульское вольно-пожарное общество // Календарь Черниговской губернии на 1903 год. – Чернигов, 1902. – С. 80.
5. Радульское вольно-пожарное общество // Календарь Черниговской губернии на 1904 год. – Чернигов, 1903. – С. 85.
6. Радульское вольно-пожарное общество // Календарь Черниговской губернии на 1906 год. – Чернигов, 1906. – С. 91.

7. Радульское вольно-пожарное общество // Календарь Черниговской губернии на 1907 год. – Чернигов, 1907. – С. 96.
8. Радульское пожарное общество // Пожарное дело. – 1915. – № 11. – С. 405.

Новоборовичівська волость

Нові Боровичі, містечко

Новоборовичівське добровільне пожежне товариство. Голова – Ф. М. Антоненко, сел. (1915 р.); начальник Товариства – Д. С. Лобур, сел. (1915 р.). Існують відомості про проведення засідання товариства у 1916 р.

Джерела:

1. Ново-Боровическое добровольное пожарное общество // Календарь Черниговской губернии на 1915 год. – Чернигов, 1914. – С. 135.
2. ЦДАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1758, арк. 101.

Ріпицька волость

Ріпки, містечко

Ріпицька сільська добровільна пожежна дружина. Ініціатор створення дружини – двор., земськ. нач. П. С. Ботлиновський, голова правління – двор. О. О. Бакуринський. Чисельність дружини станом на кінець 1909 р. – 20 осіб.

Джерела:

1. ЦДАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1039, арк. 198.
2. ЦДАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1065, арк. 117.

Тупичівська волость

Тупичів, село

Тупичівська добровільна пожежна дружина. У 1912 р. Городнянські повітові земські збори розглядали питання про виділення субсидії Дружині на побудову сараю для спеціальних інструментів. Збори прийняли рішення підтримати клопотання Дружини і звернутися за фінансовою підтримкою до Чернігівських губернських зборів. Зафіксована діяльність Дружини станом на 1915 р.

Джерела:

1. [Тупичевская добровольная пожарная дружина] // Журналы очередного уездного земского собрания 48-й сессии 1912 г. – Городня, 1913. – С. V, 9, 28, 387–388.
2. ЦДАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1639, арк. 305.

КОЗЕЛЕЦЬКИЙ ПОВІТ

Козелець, місто

Козелецьке добровільне пожежне товариство. Голова правління – С. О. Чекан, тит. рад. (1912–1915 рр.); члени правління – Ф. М. Заремба, губ. сек. (1912 р.), І. Г. Дзюбенко, куп. (1912 р.), О. Т. Неговський, тит. рад. (1912 р.), Г. В. Моїсеєнко, міщ. (1912 р.), В. І. Ярош, кол. рад. (1913–1915 рр.), П. О. Сорока, міщ. (1913–1914 рр.), П. А. Полунін, міщ. (1913–1915 рр.), А. Н. Каменецький, міщ. (1913–1915 рр.); секретар – І. М. Литвиненко, коз. (1912–1915 рр.); начальник команди – Б. Я. Гольдвуг, губ. сек. (1912 р.), М. А. Нікольський, полк. (1913 р.), В. А. Охримовський, міщ. (1914–1915 рр.);

помічник начальника команди – Є. Т. Капитуло (1915 р.); завідувач майном – М. А. Апанасенко, губ. сек. (1912 р.), К. А. Семенченко, міщ. (1913–1915 рр.); касир – К. А. Семенченко, міщ. (1912–1915 рр.).

«Клуб» Козелецького добровільного пожежного товариства діяв станом на 1913 рік.

Джерела:

1. Вольно-пожарное общество в г. Козельце // Календарь Черниговской губернии на 1914 г. – Чернигов, 1914. – С. 143.
2. Вольно-пожарное общество в г. Козельце // Календарь Черниговской губернии на 1915 г. – Чернигов, 1914. – С. 146.
3. Вольно-пожарное общество в г. Козельце // Календарь Черниговской губернии на 1913 г. – Чернигов, 1912. – С. 138.
4. Вольно-пожарное общество в г. Козельце // Календарь Черниговской губернии на 1912 г. – Чернигов, 1911. – С. 131.
5. ЦДАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1481, арк. 5.

Бобровицька волость

Бобровиця, село

Бобровицька добровільна сільська пожежна дружина. Ініціатор створення – двор. М. Х. Іванов, коз. М. Т. Макаренко; голова правління – К. О. Белецький (1909 р.). Чисельність дружини станом на кінець 1909 р. – 55/56 осіб. Зафіксована діяльність у 1916 р.

Джерела:

1. ЦДАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1039, арк. 195.
2. ЦДАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1065, арк. 103.
3. ЦДАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1758, арк. 1153.

Кобизька волость

Кобижча, містечко

Кобизька добровільна сільська пожежна дружина. Ініціатор створення – земський лікар І. І. Зеленін, голова правління – І. І. Зеленін (1909 р.). Чисельність Дружини станом на кінець 1909 р. – 57/58 осіб.

Джерела:

1. ЦДАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1039, арк. 195.
2. ЦДАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1065, арк. 103.

Новобасанська волость

Нова Басань, містечко

Новобасанська добровільна сільська пожежна дружина. Ініціатор створення та голова правління – двор. А. А. Ракович (1909 р.). Чисельність дружини станом на кінець 1909 р. – 125/126 осіб.

Джерела:

1. ЦДАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1039, арк. 195.
2. ЦДАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1065, арк. 103.

Новобиківська волость

Новий Биків, містечко

Новобиківська добровільна сільська пожежна дружина. Ініціатор створення – баронеса Олександра Миколаївна Мейендорф, голова правління – В. Г. Блок (1909 р.). Чисельність дружини на кінець 1909 р. – 146/147 осіб. Станом на 1915 р. дружина сплатила членський внесок імп. Російському пожежному товариству.

Джерела:

1. Список пожарных обществ, сельских пожарных дружин, уплативших членский взнос за 1915 г. // Пожарное дело. – 1915. – № 15. – С. 525; № 21. – С. 71; № 22. – С. 733; № 23. – С. 766.
2. ЦДАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1039, арк. 195.
3. ЦДАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1065, арк. 103.

Чемерська волость

Чемер, село

Чемерська добровільна сільська пожежна дружина. Зафіксована діяльність станом на кінець 1909 – початок 1910 рр. Ініціатор створення – місцева поміщиця Аделаїда Данилівна Пашковська, голова правління – двор. В. І. Кринський (1909). Чисельність дружини станом на 1909 р. – 87/88 осіб.

Джерела:

1. ЦДАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1039, арк. 195.
2. ЦДАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1065, арк. 103.

КРОЛЕВЕЦЬКИЙ ПОВІТ

Кролевець, місто

Кролевецьке добровільне пожежне товариство. Голова – М. П. Павлушенко (1912 р.), Г. Р. Данько (1912–1915 рр.); заступник – О. Ф. Новицький, над. рад. (1914–1915 рр.). Члени правління – Б. О. Добровольський, кол. рег. (1912 р.), М. Є. Литвинов, міщ. (1912 р.), М. З. Отрох, міщ. (1912–1913 рр.), І. М. Отрох (1912–1913 рр.), В. Л. Стояновський, міщ. (1912–1914 рр.), Ф. І. Котляров, міщ. (1914 р.), М. Ф. Герасименко, коз. (1912 р.), О. Є. Кубенко, міщ. (секретар) (1915 р.), В. М. Дрига, губ. секр. (1912–1915 рр.), М. І. Митькевич (1914–1915 рр.), А. М. Терещенко, міщ. (1914 р.), І. Г. Пшенічніков, міщ. (1912–1913 рр.). Секретар – О. Є. Кубенко міщ. (1914 р.).

Джерела:

1. Добровольные пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1912 г. – Чернигов, 1911. – С. 158.
2. Добровольные пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1915 г. – Чернигов, 1914. – С. 175.
3. Добровольные пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1913 г. – Чернигов, 1912. – С. 168.
4. Добровольные пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1914 г. – Чернигов, 1914. – С. 171.

Алтинівська волость

Спаське, село

Спаська сільська пожежна дружина. Ініціатор створення – коз. П. П. Вільчик, голова правління – двор. В. В. Вінницький. Чисельність дружини станом на кінець 1909 р. – 20/50 осіб.

Джерела:

1. ЦДАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1039, арк. 198.
2. ЦДАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1065, арк. 121.

Коропська волость

Короп, місто

Коропське добровільне пожежне товариство. Голова – М. І. Владимирський, губ. секр. (1912–1915 рр.); члени правління – М. Р. Крапенко/Крашенко, міщ. (1912–1915 рр.), В. Д. Перепадя, міщ. (1912–1915 рр.), Д. І. Муха, міщ. (1912–1915 рр.), Б. Ш. Брук, міщ. (1912–1915 рр.).

Джерела:

1. Добровольные пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1915 г. – Чернигов, 1914. – С. 175.
2. Добровольные пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1913 г. – Чернигов, 1912. – С. 167.
3. Добровольные пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1914 г. – Чернигов, 1914. – С. 171.

Рождественне, село

Рождественна сільська пожежна дружина. Відомо, що чисельність дружини станом на кінець 1909 – початок 1910 рр. становила 50 осіб.

Джерела:

1. ЦДАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1065, арк. 121.

Понорницька волость

Понорниця, містечко

Понорницьке добровільне пожежне товариство. Голова – В. І. Дяченко, поч. гром. (1912–1914 рр.), Г. П. Коваль, сел. (1915 р.); члени правління – М. І. Шевель, сел. (1912–1915 рр.), С. С. Гарист, коз. (1912–1915 рр.), А. Л. Гомельський, міщ. (1912–1915 рр.).

Зафіксовано, що у 1911 р. на базарній площі містечка Пожежне товариство організувало басейн для води на випадок пожежі.

Джерела:

1. [О Понорницком добровольном пожарном обществе] // Селянин. – 1911. – № С. 405.
2. Добровольные пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1915 г. – Чернигов, 1914. – С. 175.
3. Добровольные пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1913 г. – Чернигов, 1912. – С. 167.
4. Добровольные пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1914 г. – Чернигов, 1914. – С. 171.

МГЛИНСЬКИЙ ПОВІТ

Мглин, місто

Мглинське добровільне пожежне товариство. Почесний опікун – предвод. двор. О. М. Скаржинський (1912–1915 р.); голова правління Товариства – предвод. двор. О. М. Скаржинський (1900–1913 рр.), А. І. Скаржинський (1915 р.); секретар-скарбник – В. Ф. Нижников (1902–1913 рр.), вакансія (1914 р.), В. О. Божко (1915 р.); цехмейстер – І. С. Ковалев (1902–1914 рр.); начальник команди/дружини – В. І. Сирокваша-Зіневич (1900 р.), В. С. Каменецький (1901 р.), С. К. Шленговський (1902–1903 рр.), А. П. Бабаков (1904–1915 рр.); помічники начальника дружини – І. П. Вашетко (1900 р.), двор. С. К. Шленговський (1900–1901 рр.), Д. В. Балозя (1901–1903 рр.), М. М. Ананьєв (1902–1903 рр.), Ф. П. Камьєв (1904–1913 рр.), Д. О. Перемежко (1904 р.), двор. В. В. Савченко (1906–1907 рр.), Л. М. Кругліков (1906–1914 рр.), Ф. П. Камнев (1912–1915 рр.), К. Є. Морзавицький (1915 р.); завідувач майном та скарбник – І. С. Ковальов (1915 р.); члени правління – А. М. Зубрицький (1915 р.), Ф. П. Камнев (1915 р.), Н. Ф. Бурилко (1915 р.), Н. П. Веркеєв (1915 р.).

Чисельність Товариства станом на кінець 1909 – початок 1910 р. – 120 осіб.

Джерела:

1. Вольно-пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1915 год. – Чернигов, 1914. – С. 189.
2. Вольно-пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1914 год. – Чернигов, 1914. – С. 182.
3. Вольно-пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1913 год. – Чернигов, 1912. – С. 179.
4. Вольно-пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1912 год. – Чернигов, 1911. – С. 169.
5. Вольно-пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1910 год. – Чернигов, 1910. – С. 154.
6. Вольно-пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1909 год. – Чернигов, 1909. – С. 147.
7. Вольно-пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1908 год. – Чернигов, 1908. – С. 140.
8. Вольно-пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1907 год. – Чернигов, 1907. – С. 130.
9. Вольно-пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1906 год. – Чернигов, 1906. – С. 124.
10. Вольно-пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1904 год. – Чернигов, 1903. – С. 118.
11. Вольно-пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1903 год. – Чернигов, 1902. – С. 110.
12. Вольно-пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1902 год. – Чернигов, 1902. – С. 108.

13. Вольно-пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1901 год. – Чернигов, 1901. – С. 89.

14. Вольно-пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1900 год. – Чернигов, 1900. – С. 87.

15. ЦДАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1065, арк. 115.

Котляківська волость

Баклань, містечко

Бакланська сільська пожежна дружина/пожежне товариство. Ініціатор створення – другої гільдії купець, поч. гром. З. В. Чернобородов; почесний голова – егермейстер двору його імп. величності, граф К. П. Клейнміхель (1904–1912 рр.); голова правління – З. В. Чернобородов (1909 р.), Муханов О. О., надв. рад. (1907 р.), вакансія (1912–1914 рр.), З. В. Чернобородов (1915 рр.); заступник голови – Ю. Ю. Петухов, куп. (1907 р.), П. Л. Терешонок, сел. (1915 р.); начальник дружини охочих – З. В. Чернобородов, куп. (1904–1914 рр.); помічники начальника дружини – А. І. Жиденок, сел. (1904–1910 рр.), П. Л. Терешонок, сел. (1912–1914 рр.), В. Г. Григоровський/Григорович, поч. гром. (1904–1914 рр.), Н. Г. Ліфшиц, міщ. (1904–1910 рр.), Ф. Г. Ільєнок, сел. (1912–1914 рр.). Чисельність станом на кінець 1909 – початок 1910 рр. – 60 осіб.

Станом на 1915 р. дружина сплатила членський внесок імп. Російському пожежному товариству.

Джерела:

1. Вольно-пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1915 г. – Чернигов, 1914. – С. 189.

2. Вольно-пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1914 г. – Чернигов, 1914. – С. 183.

3. Вольно-пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1913 г. – Чернигов, 1912. – С. 179–180.

4. Чернобородов З. м. Баклань Черниговской губернии / З. Чернобородов // Пожарное дело. – 1905. – № 31. – С. 494–495.

5. Список пожарных обществ, сельских пожарных дружин, уплативших членский взнос за 1915 г. // Пожарное дело. – 1915. – № 15. – С. 525; № 21. – С. 71; № 22. – С. 733; № 23. – С. 766.

6. ЦДАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1039, арк. 196.

7. ЦДАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1065, арк. 115.

Калачів, село

Калачівська сільська пожежна дружина. Начальник дружини – сел. М. І. Голдін (1914 р.).

Джерела:

1. Вольно-пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1915 г. – Чернигов, 1914. – С. 189.

Почепська волость

Почеп, містечко

Почепське добровільне пожежне товариство. «Статут» був підписаний 7 квітня 1896 р. міністром внутрішніх справ. Через рік – 7 травня 1897 р. – при Товаристві була заснована пожежна дружина.

Почесний голова (з 1900 р.), пожиттєвий голова (з 1902 р.) – граф, д. ст. рад., егермейстер двору його імп. величності К. П. Клейнміхель, графиня К. М. Клейнміхель (1914 р.); голова ради Товариства – стат. рад. П. З. Подольський (1900–1915 рр.); заступник голови – Володін П. Г. (1907–1910 рр.), А. Ф. Підлуцький, спад. поч. гром. (1912–1913 рр.); члени правління – А. А. Акимов, кол. ас. (1907–1908 рр.), Н. Ф. Аршуков, двор. (1912–1913 рр.), Ф. М. Берлін (1912–1915 рр.), Р. Ю. Беркман (1912–1915 рр.), М. М. Брешков, куп. син (1915 р.), В. Д. Бураченко (1900–1902 рр.), Я. Ц. Вольпе/Рольпе (1912–1913, 1915 р.), С. О. Граборов, куп. (1904–1910 рр.), О. М. Гузіков (1907–1908 рр.), П. В. Гурський (1900–1902 рр.), І. Я. Доніч (1912–1913 рр.), Т. Г. Дроздов (1900–1904 рр.), М. І. Жарковський (1900–1904 рр.), І. С. Желдаков (1900–1904 рр.), Г. А. Ковальський (1907–1908 рр.), Д. А. Плющов, міщ. (1915 р.), С. М. Ратнер (1907–1908 рр.), Ш. Г. Ратнер, міщ. (1915 р.), М. А. Рудицький (1900–1908, 1915 рр.), П. С. Серафимович (1900–1901 рр.), А. А. Трубченінов (1900–1904 рр.), І. І. Тупіков, сел. (1915 р.), А. М. Хазанов (1900–1904 рр.), П. І. Хоботко, сел. (1915 р.), О. І. Шпак (1912 р.); секретар – Д. М. Абольник/Абольников (1900–1910 рр.), Г. А. Кругліков (1912–1915 рр.); скарбник – І. М. Гузіков, куп. (1900–1904 рр.), А. П. Купрієнко, коз. (1906–1915 рр.); начальник/командир дружини – П. Г. Ідельсон, куп. (1900–1901, 1903–1906 рр.), І. С. Серафимович (1902 р.), А. П. Купрієнко (1907–1908, 1910 р.), П. Г. Володін куп. (1909 р.), О. М. Болтков (1912–1915 рр.); помічники начальника дружини охочих – Я. Б. Вольне, міщ. (1900–1901, 1906–1909 рр.), М. П. Граборов (1900–1908 рр.), І. М. Гузіков, куп. (1906–1909 рр.), А. П. Купрієнко, коз. (1903, 1909 р.), Г. І. Харлампієв, сел. (1900–1901, 1903–1907 рр.), П. І. Хаботко (1910–1912 рр.), А. А. Богданов (1912 р.), Д. А. Плющов (1910–1912 рр.), І. Л. Орловський (1912 р.), Г. А. Черепиць (1910 р.), О. І. Шпак (1910 р.), І. І. Тупіков (1910 р.); цехмейстер – А. І. Титоревський, куп. (1900–1908 р.), Н. М. Брешков (1912 р.), вакансія (1913 р.); О. М. Болтков (1915 р.); помічники цехмейстера – І. А. Ломбардов (1900 р.), І. І. Тупіков (1900 р.).

Чисельність Товариства станом на кінець 1909 – початок 1910 рр. – 160 осіб.

У 1915 р. від імп. Російського пожежного товариства нагороду в вигляді срібного знаку отримали секретар Г. Кругліков, лазальщики Л. Галицький, В. Коваль, Н.-Б. Мовіль, П. Гирдин, С. Тупіков, С. Кашлаков, П. Карий, Г. Тупіков та П. Новіков.

Джерела:

1. Вольно-пожарное общество // Календарь Черниговской губернии на 1915 г. – Чернигов, 1914. – С. 189.
2. Вольно-пожарное общество // Календарь Черниговской губернии на 1914 г. – Чернигов, 1914. – С. 182–183.

3. Вольно-пожарное общество // Календарь Черниговской губернии на 1913 г. – Чернигов, 1912. – С. 179–180.

4. Инструкция Дружины Почепского вольного пожарного общества, составленная на основании параг. 18 Устава Общества, утвержденного министром внутренних дел 7-го апреля 1896 г. – Чернигов : [Б. и.], 1896. – 16 с.

5. Описание формы обмундирования дружины Почепского вольно-пожарного общества: [утв. 7 мая 1897 г.]. – [Чернигов] : [Б. и.], 1897. – 6 с.

6. Иванович Г. Почепское пожарное общество / Г. Иванович // Пожарное дело. – 1915. - № 10. – С. 363–364.

7. По Почепському // Пожарное дело. – 1915. – № 14. – С. X.

8. ЦДІАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1065, арк. 115.

Романівська волость

Семки, село

Семківська сільська пожежна дружина. Голова правління – Я. І. Дунін-Борковський, двор. (1915 р.); скарбник та начальник команди – І. О. Зубрицький, двор. (1915 р.); секретар – М. Ф. Петровський (1915 р.); начальник дружини охочих – І. О. Зубрицький, двор. (1904–1915 рр.); помічники начальника дружини охочих – А. Ю. Коваленко, двор. (1904 р.), М. М. Борщов, двор. (1904–1906 рр.), О. І. Зубрицький, двор. (1904 р.), Ф. В. Булашевич, коз. (1906 р.), М. Ф. Петровський (1906 р.).

Джерела:

1. Вольно-пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1915 г. – Чернигов, 1914. – С. 189.

2. Сельская дружина с. Семков // Календарь Черниговской губернии на 1906 г. – Чернигов, 1906. – С. 124.

3. Сельская дружина с. Семков // Календарь Черниговской губернии на 1904 г. – Чернигов, 1903. – С. 119.

НОВГОРОД-СІВЕРСЬКИЙ ПОВІТ

Новгород-Сіверський, місто

Новгород-Сіверське добровільне пожежне товариство. Засновано у 1899 р. за «Типовим статутом».

Голова – куп. В. Г. Цапеницький (1908–1915 рр.); члени правління – куп. Ф. І. Тюрін (1908–1915 рр.), двор. О. М. Лоссовський (1908–1915 рр.), куп. І. О. Лузанов (1908–1915 рр.), спадк. почес. гром. І. Й. Биховський (1908–1915 рр.), міщ. С. К. Гарбузов (1908–1915 рр.), дант. І. Н. Дубравський (1912–1915 рр.), куп. І. І. Сорокін (1915 р.); завідувач майном – двор. Д. І. Ямчинський (1908–1913 рр.); начальник дружини – кол. сек. М. Ф. Демченко (1908–1909 рр.), шт. ротм. гв. О. М. Трифановський (1910–1915 рр.), дант. Г. Н. Дубравський (1915 р.); помічники начальника дружини – спадк. поч. гром. Ф. І. Корицький (1908–1915 рр.), міщ. М. Б. Брук (1908–1915 рр.), дант. І. Н. Дубравський (1910–1915 рр.).

Чисельність Товариства станом на кінець 1909 – початок 1910 р. – 102 осіб.

Товариство діяло станом на 1915 р. Займалося налагодженням водопостачання з колодязів, річок та пожежних кранів. Мало три пункти сигналізації – гудок з водопровідно-електричної станції, сирена на пожежній каланчі та набат.

До складу Товариства у 1915 р. входили 4 почесні члени, 1 член-змагальник, 44 дійсні члени, 22 лазальщики, 8 трубників, 40 качальників, 18 музикантів. У цьому ж році Товариство провело 1 загальні збори, 3 зборів членів правління та 12 навчань. За рік у місті сталися 13 пожеж, 8 тривоги, 2 огляди та 1 парад.

На балансі Товариства знаходилося 4 ручні машини та 3 коня. Членські внески за 1915 р. склали 133 руб., субсидії від міської управи – 21 руб. та від Новгород-Сіверського повітового земства – 300 руб.

Джерела:

1. Вольно-пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1915 г. – Чернигов, 1914. – С. 205.
2. Вольно-пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1914 г. – Чернигов, 1914. – С. 197–198.
3. Вольно-пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1913 г. – Чернигов, 1912. – С. 194–195.
4. Новгород-Северское пожарное общество // Пожарное дело. – 1915. – № 19. – С. 660.
5. ЦДАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1065, арк. 109.

Грем'яцька волость

Грем'яч, село

Грем'яцька пожежна сільська дружина. Розпочала свою діяльність 6.08.1909 р. Чисельність 64 осіб.

Засновники: Г. О. Мірошніков, А. М. Лаваренко, П. Д. Дятлов – усі міщани; К. Д. Мига, К. А. Насир – усі козаки; Г. А. Ігнатіков, Н. І. Брикозв, І. С. Сисоєв, І. А. Фасвцов, П. Є. Якунько, У. А. Копійка, К. А. Жугак, З. Ф. Іваницький, С. Н. Сисоєв, Л. І. Карман, М. Л. Мельников – усі селяни.

Голова правління – У. А. Копійка (1909 р.); заступник голови – М. Л. Мельников (1909 р.); опікун – кн. В. Д. Голіцин (1909 р.); члени правління: Г. О. Мірошніков, С. М. Карман, скарбник – С. М. Карман.

У 1909 р. у складі дружини перебували: почесних членів – 13 осіб, «жертвователів» – 17 осіб, членів-«охочих» – 34 особи.

Джерела:

1. ЦДАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1039, арк. 192–193.
2. ЦДАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1065, арк. 109.

Чернацька волость

Середина Буда, містечко

Середино-Будське добровільне пожежне товариство. Почесний член – куп., поч. гром. І. Г. Новіков (1909–1915 рр.); голова правління – спад. поч. гром. К. І. Германов (1909 – 1915 рр.); заступник голови – міщ. Ф. П. Мірошніков (1909–1915 рр.); опікун дружини – куп. І. В. Макаренко (1909–

1910 рр.); начальник дружини – тит. рад. К. К. Москальцов (1909 р.), вакансія – (1910 р.), міщ. І. І. Петрунькін (1912–1915 рр.); начальник обозу – губ. секр. С. І. Синенко (1915 р.); секретар – сел. М. О. Шевцов. Члени правління – міщ. І. Г. Петрунькін (1909–1910 рр.), міщ. П. П. Мірошніков (1912–1915 рр.), міщ. М. А. Хайкін (1912–1915 рр.), міщ. С. В. Ревенков (1909–1910 рр.), сел. Д. О. Рєзніков (1912–1915 рр.), міщ. М. А. Ступаков/Ступа (1909–1910 рр.), міщ. Я. А. Чемісов (1909–1910 рр.).

Чисельність Товариства станом на кінець 1909 – початок 1910 рр. – 27 осіб.

Джерела:

1. Вольно-пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1915 год. – Чернигов, 1914. – С. 205–206.
2. Вольно-пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1914 год. – Чернигов, 1914. – С. 198.
3. Вольно-пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1913 год. – Чернигов, 1912. – С. 195.
4. Вольно-пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1912 год. – Чернигов, 1911. – С. 183.
5. Вольно-пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1910 год. – Чернигов, 1910. – С. 168.
6. Вольно-пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1909 год. – Чернигов, 1909. – С. 159.
7. ЦДАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1065, арк. 109.

НОВОЗИБКІВСЬКИЙ ПОВІТ

Новозибків, місто

Новозибківське добровільне пожежне товариство.

Голова правління – над. рад. О. О. Муханов (1906–1907 рр.), кол. рад. П. О. Абалєшев (1909–1915 рр.); заступник голови – куп. Ю. Ю. Петухов (1906–1913 рр.);

члени правління – міщ. П. К. Губарев, куп. В. Ю. Петухов, міщ. М. І. Шведов (1914–1915 рр.), міщ. Є. М. Попов (1914–1915 рр.), куп. С. І. Нехаєвський (1914–1915 рр.), С. М. Волков, куп. (1906–1913 рр.), Г. В. Фоменко, міщ. (1906–1914 рр.), С. М. Бекарев, поч. гром. (1906 р.), О. М. Бекаревич, двор. (1909 р.), Б. Х. Каган, міщ. (1906–1908 рр.), Т. В. Сороченко, двор. (1907–1913 рр.), Д. І. Шеверня (1912–1913 рр.), М. Н. Бурков, стат. рад. (1912–1913 рр.), А. Ю. Петренко, міщ. (1912–1913 рр.);

начальник команди – М. А. Юрченко (1910 р.), А. Ф. Мастюгін, міщ. (1912–1915 рр.);

помічники начальника команди – старший: М. О. Юрченко, міщ. (1906–1909 рр.), молодші: М. Б. Шейнін, міщ. (1906–1915 рр.), М. Г. Белугін, міщ. (1906–1908 рр.), В. Є. Баркман, міщ. (1909–1910 рр.), А. Ф. Мастюгін, міщ. (1910 р.), С. О. Петухов, син куп. (1912–1915 рр.), М. Б. Шейнін, міщ. (1914–1915 рр.);

секретар – Д. І. Шеверня, підполк. (1906–1907 рр.), П. П. Падалка, відст. поруч. (1908–1909 рр.), В. Є. Баркман, міщ. (1910 р.), О. Г. Губарев, міщ. (1912–1914 рр.);

завідувач майном – П. М. Єрченко, міщ. (1906–1909 рр.), В. М. Немец/Немцев (1910–1915 рр.);

скарбник – І. Є. Чернов, міщ. (1908 р.), Т. В. Сороченко, сел. (1909 р.), Г. В. Фоменко, міщ. (1910 р.).

Чисельність Товариства станом на 1909 р. становила 19 осіб. У 1915 р. Товариство заплатило членський внесок імп. Російському пожежному товариству.

Джерела:

1. Добровольные пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1915 год. – Чернигов, 1914. – С. 229–230.

2. Добровольные пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1914 год. – Чернигов, 1914. – С. 220.

3. Список пожарных обществ, сельских пожарных дружин, уплативших членский взнос за 1915 г. // Пожарное дело. – 1915. – № 15. – С. 525; № 21. – С. 71; № 22. – С. 733; № 23. – С. 766.

4. ЦДІАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1065, арк. 125.

Великотопальська волость

Велика Топаль, село

Великотопальська сільська пожежна дружина. Ініціатор заснування – кн. Марія Павлівна Долгорукая; голова правління – свящ. о. І. Байдалін (1909 р.), сел. П. А. Поколов (1915 р.); начальник дружини та скарбник – сел. І. П. Кораблев (1915 р.). Чисельність дружини станом на кінець 1909 р. – 60 осіб.

Джерела:

1. Добровольные пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1915 год. – Чернигов, 1914. – С. 230.

2. ЦДІАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1039, арк. 208.

3. ЦДІАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1065, арк. 125.

Денисковичівська волость

Денисковичі, село

Денисковичівська сільська пожежна дружина. Ініціатор – колишній волосний писар І. Л. Москаленко; голова правління – земськ. нач. К. С. Липницький (1909 р.). Чисельність дружини станом на кінець 1909 р. – 25/27 осіб.

Джерела:

1. ЦДІАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1039, арк. 208.

2. ЦДІАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1065, арк. 125.

Людківська волость

Злинка, посад

Злинівське добровільне пожежне товариство. Голова правління – двор. Д. М. Афанасьєв (1914–1915 рр.); начальник дружини – міщ. Ф. Т. Воронін (1914–1915 рр.); зав. майном – міщ. А. А. Шведов (1914 р.); члени правління

– М. Ф. Осипов, спад. поч. гром. (1914 р.), свящ. о. А. Шкредковський (1914 р.); скарбник – О. С. Фоменков (1914 р.), кол. рег. О. Д. Кушакевич (1915 р.).

Джерела:

1. Добровольные пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1915 год. – Чернигов, 1914. – С. 230.

2. Добровольные пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1914 год. – Чернигов, 1914. – С. 220.

Новоропська волость

Новий Ропськ, містечко

Новоропське добровільне пожежне товариство. Голова правління – Л. А. Позднеев, міщ. (1912–1914 рр.), П. С. Лисенко, сел. (1915 р.); начальник дружини – В. П. Елланський, поч. гром. (1912–1913 рр.), вакансія (1914 р.), П. П. Кулага, сел. (1915 р.); помічник начальника дружини – М. І. Успенський (1914 р.); члени правління – П. С. Лисенко, сел. (1912 р.), Б. З. Епштейн, куп. (1912 р.), К. Я. Пирогов, сел. (1912 р.), Ф. А. Смоловик, сел. (1912 р.), І. К. Бодилевський, сел. (1912 р.); скарбник – М. Г. Цитович, тит. рад. (1912–1914 рр.).

Джерела:

1. Добровольные пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1912 г. – Чернигов, 1911. – С. 202.

2. Добровольные пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1913 г. – Чернигов, 1912. – С. 216.

3. Добровольные пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1915 год. – Чернигов, 1914. – С. 230.

4. Добровольные пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1914 год. – Чернигов, 1914. – С. 220.

Климів, посад

Климівське добровільне пожежне товариство. Зафіксована діяльність станом на 1910 р.

Голова правління – І. С. Шведов, куп. син (1910–1915 рр.), заступник голови – П. Ф. Лосев, міщ. (1912–1914 рр.), скарбник – Є. Ф. Сергеев, міщ. (1912–1914 рр.), начальник команди – Д. Р. Єгоров, міщ. (1910–1915 рр.), помічник начальника команди – Н. С. Суровцов, міщ. (1910–1913 рр.), М. І. Аврамов, міщ. (1912–1914 рр.), І. А. Борін, міщ. (1912–1914 рр.), В. А. Яковлев, міщ. (1914 р.), секретар – Ю. Г. Акуленко, міщ. (1912–1914 рр.)

Джерела:

1. Добровольные пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1910 г. – Чернигов, 1910. – С. 188.

2. Добровольные пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1912 г. – Чернигов, 1911. – С. 202.

3. Добровольные пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1913 г. – Чернигов, 1912. – С. 216.

4. Добровольные пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1915 р. – Чернигов, 1914. – С. 230.

5. Добровольные пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1914 р. – Чернигов, 1914. – С. 220.

Семенівська волость

Семенівка, містечко

Семенівське добровільне пожежне товариство/дружина. Голова правління – П. Ф. Васютинський, тит. рад. (1910–1915 рр.); заступник голови – П. Е. Берг, двор. (1910–1914 рр.); члени правління – В. М. Солодовніков, сел. (1910 р.), М. К. Хомутов, сел. (1910–1914 рр.), І. П. Чван, сел. (1910–1914 рр.), М. В. Морозов, сел. (1912–1914 рр.), О. С. Дахнович (1914 р.); начальник команди – А. І. Котлинський, двор. (1910–1915 рр.); завідувач господарством – М. Д. Заліоппо, сел. (1910–1913 рр.), С. Д. Маляр (1914 р.).

Чисельність станом на кінець 1909 – початок 1910 рр. – 75 осіб.

Джерела:

1. Добровольные пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1915 р. – Чернигов, 1914. – С. 230.

2. Добровольные пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1914 р. – Чернигов, 1914. – С. 220.

3. Добровольные пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1910 г. – Чернигов, 1910. – С. 188.

4. Добровольные пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1912 г. – Чернигов, 1911. – С. 202.

5. Добровольные пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1913 г. – Чернигов, 1912. – С. 216.

6. ЦДАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1065, арк. 125.

НІЖИНСЬКИЙ ПОВІТ

Ніжин, місто

Ніжинське добровільне пожежне товариство.

Голова ради – І. Л. Дейкун, кол. рад. (1897–1903 рр.), Є. І. Кашпровський, кол. рад. (1904 р.), Г. С. Дмитренко-Коломан, поч. гром. (1906–1915);

цехмейстер – М. П. Белокопський, двор. (1897–1898 рр.), В. І. Вайсбан, стоматол. (1900–1903 рр.), М. М. Мінченко (1902 р.);

скарбник – Г. І. Григор, куп. (1897–1904 рр.), Є. І. Кашпровський, кол. рад. (1902–1903 рр.), А. І. Литвиненко, поч. гром. (1907–1915 рр.);

начальник дружини охочих – Л. І. Соколов, спадк. поч. гром. (1897–1915 рр.);

помічники начальника дружини охочих – Л. І. Клочков, поч. гром., міщ. (1900–1901, 1909–1910 рр.), П. П. Ващенко, коз. (1900–1901, 1909–1910 рр.);

начальник загону лазальщиків – С. В. Шепель, міщ. (1900–1901 рр.);

начальник загону трубників та водопостачальників – В. І. Вайсбан (1900–1901 рр.);

начальник заgonу охоронців – Г. І. Григор (1900–1901 рр.);
 секретар – Є. І. Кашпровський, кол. рад. (1900–1903 рр.), М. Ф. Харламба, провіз. (1904 р.), Л. Ю. Горний (1906–1908 рр.), В. Г. Горячкін, губ. секр. (1909–1914 рр.), П. А. Бреус (1915 р.);

лікар/начальник санітарного заgonу – М. М. Шафоренко, (1900–1904 рр.);

члени правління – Н. Ф. Базилевич, міщ. (1903 р.), С. П. Бойко, коз. (1897–1898 рр., 1904 р.), П. П. Ващенко, коз. (1912–1915 рр.), М. П. Гомоляко, куп. син (1906–1910 рр.), Л. Ю. Горний, куп. (1897–1904, 1909–1914 рр.), В. Г. Горячкін (1906–1915 рр.), П. П. Дяченко (1906–1908 рр.), В. Г. Камінцев/Кашенцев, куп. (1897–1898, 1909–1915 рр.), А. І. Литвиненко, куп. (1902–1906, 1909–1912 рр.), М. З. Майзлін, провіз. (1904 р.), С. М. Максимовський, кол. рад. (1902 р.), М. М. Носенко, куп. (1906–1915 рр.), О. К. Петрусевич, двор. (1902–1903 рр.), І. І. Печенов, куп. (1904 р.), В. К. Попов, куп. (1902–1903 рр.), І. І. Соколов, спадк. поч. гром. (1906–1907, 1909–1915 рр.), А. К. Тецлав, куп. (1904 р.);

завідувач майном – М. О. Мінченко, технік (1903 р.), Н. Ф. Базилевич, куп. (1904–1915 рр.).

Чисельність Товариства станом на кінець 1909 – на початок 1910 рр. – 120 осіб.

Джерела:

1. Нежинское пожарное общество // Пожарное дело. – 1911. - № 2. - С. 45.
2. Добровольное пожарное общество в г. Нежине // Календарь Черниговской губернии на 1908 г. – Чернигов, 1908. – С. 180.
3. Добровольное пожарное общество в г. Нежине // Календарь Черниговской губернии на 1909 г. – Чернигов, 1909. – С. 187.
4. Добровольное пожарное общество в г. Нежине // Календарь Черниговской губернии на 1910 г. – Чернигов, 1910. – С. 199–200.
5. Добровольное пожарное общество в г. Нежине // Календарь Черниговской губернии на 1912 г. – Чернигов, 1911. – С. 214.
6. Добровольное пожарное общество в г. Нежине // Календарь Черниговской губернии на 1913 г. – Чернигов, 1912. – С. 228.
7. Добровольное пожарное общество в г. Нежине // Календарь Черниговской губернии на 1898 г. – Чернигов, 1898. – С. 106.
8. Добровольное пожарное общество в г. Нежине // Календарь Черниговской губернии на 1900 г. – Чернигов, 1900. – С. 113.
9. Добровольное пожарное общество в г. Нежине // Календарь Черниговской губернии на 1901 г. – Чернигов, 1901. – С. 115.
10. Добровольное пожарное общество в г. Нежине // Календарь Черниговской губернии на 1902 г. – Чернигов, 1902. – С. 145.
11. Добровольное пожарное общество в г. Нежине // Календарь Черниговской губернии на 1903 г. – Чернигов, 1902. – С. 145.

12. Добровольное пожарное общество в г. Нежине // Календарь Черниговской губернии на 1904 г. – Чернигов, 1903. – С. 154.
13. Добровольное пожарное общество в г. Нежине // Календарь Черниговской губернии на 1906 г. – Чернигов, 1906. – С. 160.
14. Добровольное пожарное общество в г. Нежине // Календарь Черниговской губернии на 1897 г. – Чернигов, 1896. – С. 102.
15. Добровольное пожарное общество в г. Нежине // Календарь Черниговской губернии на 1907 г. – Чернигов, 1907. – С. 167–168.
16. Добровольное пожарное общество в г. Нежине // Календарь Черниговской губернии на 1915 г. – Чернигов, 1914. – С. 241.
17. Добровольное пожарное общество в г. Нежине // Календарь Черниговской губернии на 1914 г. – Чернигов, 1914. – С. 231.
18. ЦДАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1065, арк. 126 зв.

Веркіївська волость

Веркіївка, село

Веркіївська добровільна пожежна сільська дружина. Ініціатор створення та голова правління дружини – поч. громад. Є. Г. Величко (1910 р.); касир – міщ. З. І. Фрейман (1910 р.); члени правління – сел. І. В. Свистельников (1910 р.), коз. І. Т. Полторацький (1910 р.); члени ревізійної комісії – коз. В. Ю. Суярко (1910 р.).

Чисельність дружини станом на кінець 1909 – початок 1910 рр. – 70 осіб.

Джерела:

1. ЦДАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1039, арк. 197.
2. ЦДАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1065, арк. 85, 113, 153.

Володьководівська волость

Володькова Дівиця, село

Володьководівська добровільна сільська пожежна дружина. Ініціатор створення – двор. В. І. Волкогон; голова правління – вакансія (1909 р.); заступник голови та староста дружини – сел. М. Д. Сірик.

Чисельність станом на кінець 1909 – на початок 1910 рр. коливалась від 60 до 130 осіб.

Джерела:

1. ЦДАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1039, арк. 197.
2. ЦДАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1065, арк. 113, 153.

Дрімайлівська волость

Вересоч, село

Вересоцька сільська пожежна дружина. Ініціатор створення – коз. Ю. П. Черняк, голова правління – коз. І. Т. Дурицький (1909 р.). Чисельність дружини станом на кінець 1909 – початок 1910 рр. – 51/54 осіб.

Джерела:

1. ЦДАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1039, арк. 197.
2. ЦДАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1065, арк. 113, 153.

Круто-Кагарлицька волость

Крути, село

Крутівська добровільна пожежна сільська дружина. Час створення – 1909 р. Ініціатор створення – свящ. М. М. Сидоров; голова правління та касир дружини – свящ. М. М. Сидоров (1909–1910 рр.); секретар – коз. А. О. Кабансул (1910 р.); староста – коз. А. Л. Гавриленко (1910 р.); помічник старости – коз. Я. П. Дяченко (1910 р.); члени правління – коз. Ф. Д. Тарасенко (1910 р.), коз. Г. О. Слинько (1910 р.), коз. М. І. Дяченко (1910 р.), коз. А. О. Кабансул (1910 р.), коз. С. І. Бутко (1910 р.), коз. О. А. Ворона (1910 р.).

Чисельність дружини станом на кінець 1909 р. – 40 осіб.

Джерела:

1. ЦДАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1039, арк. 197.
2. ЦДАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1065, арк. 85–85 зв., 113, 153.

Липоворізька волость

Липовий Ріг, село

Липоворізька сільська добровільна пожежна дружина. Станом на 1915 р.: голова дружини – С. К. Чепела, члени правління – А. В. Пінчук, М. П. Грушка, В. М. Грушка.

Джерела:

1. Вольно-пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1915 г. – Чернигов, 1914. – С. 242.

Монастирищенська волость

Монастирище, містечко

Монастирищенське добровільне пожежне товариство. Почесний опікун – П. О. Тесельський (1912–1915 рр.); члени правління – М. І. Савченко-Бельський (1912–1915 рр.), Л. І. Тарасевич (1912–1913 рр.), С. І. Зінченко (1912–1915 рр.), О. О. Фурса (1912–1915 рр.), Ф. І. Трон (1912–1915 рр.); начальник дружини – С. Багмет (1912–1915 рр.).

Джерела:

1. Вольно-пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1915 г. – Чернигов, 1914. – С. 241–242.
2. Добровольные пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1912 г. – Чернигов, 1911. – С. 214.
3. Добровольные пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1913 г. – Чернигов, 1912. – С. 229.
4. Добровольные пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1915 г. – Чернигов, 1914. – С. 231.

Мринська волость

Мрин, містечко

Мринська добровільна сільська пожежна дружина. Ініціатор створення – учит. В. А. Бугай, голова правління – корнет запасу, землевласник М. М. Черевко (1909 р.).

Чисельність станом на кінець 1909 р. – 44/47 осіб.

Джерела:

1. ЦДАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1039, арк. 197.

2. ЦДАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1065, арк. 113, 153.

Носівська волость

Носівка, містечко

Носівське добровільне пожежне товариство. Голова правління – М. З. Шаула, кол. рад. (1913 р.); заступник голови – В. А. Чмиховський, спад. гром. (1913 р.); члени правління – О. Ф. Чурік, міщ. (1913 р.), Ш. А. Аронов, міщ. (1913 р.), свящ. о. Г. Морозов (1913 р.); начальник дружини – І. Ф. Закржевський, кап. (1913 р.).

Джерела:

1. Добровольные пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1913 г. – Чернигов, 1912. – С. 229.

ОСТЕРСЬКИЙ ПОВІТ

Остер, місто

Остерське добровільне пожежне товариство.

Голова товариства – П. П. Цилюрік, куп. син (1903–1904 рр.), Ф. П./Ф. Ф. Дворецький, над. рад. (1906–1915 рр.);

члени правління – Л. П. Конашевич (1906 р.), В. В. Дюшапо (1906–1909 рр.), П. М. Радзивіл (1906–1909 рр.), С. В. Каллаш (1906–1909 рр.), А. І. Самойлович (1909 р.), Б. Я. Богданов (1906–1908 рр.), М. П. Сорока (1906–1908 рр.);

начальник дружини охочих – О. М. Сорока, куп. син (1903–1913 рр.), П. О. Пташевський, міщ. (1914–1915 рр.);

помічник начальника дружини – П. М. Радзивіл (1910–1913 рр.), М. П. Сорока (1914–1915 рр.), К. М. Чернов (1914–1915 рр.);

завідувач майном – П. О. Пташевський (1906–1913 рр.) Д. Л. Глухенький, коз. (1915 р.);

скарбник – П. М. Радзивіл (1915 р.).

Чисельність Товариства станом на 1908 р. – 7 осіб.

Клуб Остерського добровільного пожежного товариства. У «Статуті» Клубу, який був зареєстрований 14.02.1907 р., зазначалося: «Клуб имеет целью доставить своим членам, ... ближайшее общение между собою для выяснения разных пожарных вопросов, а также дать возможность им и их семействам, в свободное от занятий время, пользоваться различного рода развлечениями и удовольствиями»

Джерела:

1. Добровольное пожарное общество в г. Остре // Календарь Черниговской губернии на 1903 г. – Чернигов, 1902. – С. 160.

2. Добровольное пожарное общество в г. Остре // Календарь Черниговской губернии на 1904 г. – Чернигов, 1903. – С. 169.

3. Добровольное пожарное общество в г. Остре // Календарь Черниговской губернии на 1906 г. – Чернигов, 1906. – С. 174.

4. Добровольное пожарное общество в г. Остре // Календарь Черниговской губернии на 1907 г. – Чернигов, 1907. – С. 183–184.

5. Добровольное пожарное общество в г. Остре // Календарь Черниговской губернии на 1908 г. – Чернигов, 1908. – С. 197.
6. Добровольное пожарное общество в г. Остре // Календарь Черниговской губернии на 1909 г. – Чернигов, 1909. – С. 204–205.
7. Добровольное пожарное общество в г. Остре // Календарь Черниговской губернии на 1910 г. – Чернигов, 1910. – С. 218.
8. Добровольное пожарное общество в г. Остре // Календарь Черниговской губернии на 1912 г. – Чернигов, 1911. – С. 236.
9. Добровольное пожарное общество в г. Остре // Календарь Черниговской губернии на 1913 г. – Чернигов, 1912. – С. 252–253.
10. Добровольные пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1915 г. – Чернигов, 1914. – С. 266.
11. Добровольные пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1914 р. – Чернигов, 1914. – С. 256.
12. Кулябко Н. г. Остер / Н. Кулябко // ЗСЧГ. – 1910. – № 8. – С. 178–179.
13. ЦДАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1065, арк. 129.
14. ЦДАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 909, арк. 7.
15. ЦДАК України, ф. 1439, оп.1, спр. 1481, арк. 9.

Броварська волость

Бровари, містечко

Добровільне пожежне товариство. Ймовірна дата реєстрації «Статуту» – 14.09.1899 р. Голова правління Товариства – кол. ас. Л. П. Коношевич (1903–1904 рр.); начальник дружини – коз. Х. І. Гороховський (1904 р.).

Джерела:

1. Добровольное пожарное общество // Календарь Черниговской губернии на 1904 г. – Чернигов, 1903. – С. 169.
2. Добровольное пожарное общество в м-ке Броварах // Календарь Черниговской губернии на 1903 г. – Чернигов, 1902. – С. 160.
3. Отчет Правления Броварского добровольного пожарного общества с 14 сентября 1902 г. по 31 декабря 1904 г. : Год 4 и 5. – Киев : Тип. В. С. Кульженко, 1905. – 9 с.

Гоголівська волость

Гоголів, містечко

Гоголівське добровільне пожежне товариство. Голова – Прокопенко Г. Д., поч. гром., учитель двукласного народного училища (1912 р.); секретар – Разсоха І. М., коз. (1912 р.); члени правління – Оснач Д. М., коз. (1912 р.), Осьмак М. П., коз. (1912 р.).

Джерела:

1. Добровольные пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1912 г. – Чернигов, 1911. – С. 237.

Жукінська волость

Тарасевичі, село

Тарасевичівська добровільна пожежна дружина. Єдина інформація, яка стосується дружини полягає у наступному – станом на кінець 1909 – початок 1910 р. її чисельність складала 62 осіб.

Джерела:

1. ЦДАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1065, арк. 129.

Микільсько-Слобідська волость

Микільська Слобідка, село

Микільсько-Слобідське добровільне пожежне товариство. Організовано у 1909 р.

Голова – С. К. Тарновський, над рад. (1910 р.), С. О. Шостак, кол. рег. (1912 р.), В. К. Ляшенко, сел. (1913–1914 рр.), вакансія (1915 р.);

члени правління – М. В. Бакиновський (1912 р.), Г. С. Подвисоцький (1912 р.), К. Я. Золотаренко (1912 р.);

скарбник – А. М. Костичук (1910–1915 рр.);

секретар – сел. Є. П. Лесунов (1910–1914 рр.), С. Я. Лапшин (1915 р.);

начальник дружини – І. В. Клещов, міщ. (1910–1912 рр.), В. П. Калиновський, поч. гром. (1913–1914 рр.), О. Н. Здоров, сел. (1915 р.);

зав. госп. частиною – Л. О. Кондратенко (1912 р.), Г. А. Глуздовський, поч. гром. (1913–1914 рр.), О. Х. Долін, сел. (1915 р.);

помічник начальника – К. К. Радченко, міщ. (1910 р.), В. П. Калиновський (1912 р.), Г. І. Сагайдюк, сел. (1913 р.), С. Г. Сагайдак, сел. (1914–1915 рр.);

брандмейстер – І. П. Дубінін (1912 р.).

Чисельність Товариства у 1912 р. – 13 осіб

Джерела:

1. Добровольные пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1915 г. – Чернигов, 1914. – С. 266.

2. Добровольные пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1914 г. – Чернигов, 1914. – С. 256.

3. Добровольные пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1910 г. – Чернигов, 1910. – С. 218.

4. Добровольные пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1912 г. – Чернигов, 1911. – С. 237.

5. Добровольные пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1913 г. – Чернигов, 1912. – С. 253.

6. Устав (нормальный) Никольско-Слободского добровольного пожарного общества Остерского уезда Черниговской губернии. Учрежден в 1909 году. – Киев : Тип. газ. «Последние новости», 1910. – 24 с.

7. ЦДАК України, ф. 707, оп. 229 (1912), спр. 150 д., арк. 85–88.

8. ЦДАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1065, арк. 129.

Передмостова Слобідка, село

Передмостово-Микільське добровільне пожежне товариство. 10 березня 1906 р. була заснована Передмостово-Микільська пожежна дружина. 30

вересня 1906 р. віце-губернатор Чернігівської губернії підписав «Статут» Передмостово-Микільського добровільного пожежного товариства Остерського повіту і дозволив перейменувати дружину на товариство. У 1909 р. чисельність Товариства складала 7 осіб. Зафіксована діяльність станом на середину 1912 р.

Голова – М. І. Потабенко (1910–1912 рр.), І. І. Макуров (1913–1914 рр.), куп. син К. І. Шнелль (1915 р.);

члени правління – міщ. М. Д. Аристархов (1912 р.), куп. І. І. Макуров (1912 р.), свящ. о. М. Велижев (1912 р.), двор. В. В. Матусевич (1913 р.), міщ. П. Ф. Шапіро (1913 р.), куп. А. Л. Фрідман (1913 р.), міщ. Г. Г. Добровольський (1913 р.), кол. рег. С. О. Шостак (1913 р.), Д. І. Глаз (1913 р.);

скарбник – С. О. Шостак, міщ. (1910 р.), М. П. Шайгален, сел. (1912 р.), І. К. Шнель, куп. (1913–1915 рр.);

секретар – М. М. Здоров, кол. рег. (1910–1912 рр.), В. І. Матвеев (1913–1915 рр.);

начальник дружини та зав. госп. частиною – О. Н. Здоров, кол. рег. (1910–1912 рр.);

начальник дружини – С. Ф. Макушенко, міщ. (1913–1914 р.);

зав. госп. част. – І. М. Ніколаєв (1912 р.), В. І. Юдін, сел. (1913 р.), І. М. Ніколаєв (1914–1915 рр.);

помічник – О. М. Любенко, міщ. (1910–1912 рр.), І. А. Спис (1915 р.);

брандмейсер – міщ. В. Д. Демирташев (1912–1914 рр.).

Джерела:

1. Добровольные пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1915 г. – Чернигов, 1914. – С. 266.

2. Добровольные пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1914 г. – Чернигов, 1914. – С. 256.

3. Добровольные пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1910 г. – Чернигов, 1910. – С. 218.

4. Добровольные пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1912 г. – Чернигов, 1911. – С. 236.

5. Добровольные пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1913 г. – Чернигов, 1912. – С. 253.

6. Устав Предмостно-Никольскаго Добровольнаго Пожарнаго Общества Остерскаго уезда: [утв. 30 сент. 1906 г.] – Киев : Скоропечатня Г. Я. Глоубермана, [1906]. – 10 с.

7. ЦДАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1039, арк. 191.

8. ЦДАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1065, арк. 129.

СОСНИЦЬКИЙ ПОВІТ

Сосниця, місто

Сосницьке добровільне пожежне товариство.

Голова правління – вакансія (1897–1903, 1909 рр.), В. З. Сербинович (1904 р.), А. А. Рубльовський (1906–1907 рр.), В. О. Ждан-Пушкін (1908 р.), Е. Л. Держановський (1910 р.), над. рад. М. А. Куриленко (1912–1915 рр.);

Члени правління – З. П. Лисанський (1915 р.), свящ. о. О. Рождественський (1915 р.), Є. Г. Гарбузов, міщ. (1915 р.), З. А. Дуброновський (1915 р.), Г. Б. Брагинський (1910 р.), З. С. Бялий, куп. (1912–1913 рр.), С. І. Басанько, кол. ас. (1912 р.), О. С. Виноградський, кол. ас. (1909–1914 рр.), К. М. Галаченко, кол. ас. (1906 р.), Н. В. Галчун (1909–1910 рр.), Г. В. Гіріфельд (1909 р.), Х. І. Гушанський, куп. (1908–1910 рр.), Ф. К. Ждан-Пушкін, над. рад. (1912–1914 рр.), Ш. Л. Іоффе, міщ. (1904 р.), М. С. Ковалевський, двор. (1904, 1909 рр.), О. Д. Команда (1913–1914 рр.), Г. Л. Левитін, міщ. (1907 р.), І. М. Маркович, стат. рад. (1897–1904 рр.), Е. В. Мінкевич, кол. реєстр. (1910–1912 рр.), О. В. Ольденборгер (1904–1914 рр.), П. В. Ольденборгер, над. рад. (1904–1915 рр.), Є. А. Останькович (1906 р.), М. Ш. Певзнер, міщ. (1912–1914 рр.), Ф. В. Петровський (1909 р.), А. А. Рублевський, поч. гром. (1897–1903, 1908 рр.), А. І. Сафонов, відст. кап. (1897–1998 рр.), Г. В. Скоропадський, кол. рад. (1907–1908 рр.), М. І. Соломяник, куп. (1906 р.), П. М. Страхов, кол. ас. (1897–1903 рр.), М. М. Сикало, міщ. (1913–1914 рр.), Ш. Б. Фейгін, куп. (1906–1907 рр.), Л. Н. Хотимський, куп. (1906–1915 рр.), В. М. Ярошенко, міщ. (1906 р.), Д. Ф. Яковенко, сел. (1912–1915 рр.);

цехмейстер – І. С. Аврамович, кол. ас. (1897–1903 рр.), А. В. Пирогов, фельд. (1904 р.), Г. Л. Левітін (1908–1910 рр.), І. С. Савченко, міщ. (1912–1915 рр.);

секретар – В. М. Ярошенко, міщ. (1904 р.), М. Л. Мільштейн (1908 р.), О. С. Александров (1909 р.), О. Я. Шевченко (1910 р.), І. М. Коноваленко, сел. (1912–1914 рр.);

начальник дружини охочих – Г. К. Москальцев, кол. рег. (1897–1898 рр.), вакансія (1900–1903, 1906 рр.), Ф. К. Ждан-Пушкін, кол. ас. (1904, 1908, 1914 рр.), М. П. Ковалевський, двор. (1907 р.), О. С. Александров (1910 р.), Ф. В. Петровський, міщ. (1912–1915 рр.);

помічник начальника дружини – Г. Л. Левітін (1908–1910 рр.), С. І. Любинський, міщ. (1912–1913 рр.), А. П. Чухно, сел. (1912 р.), Т. І. Тимошков, міщ. (1914–1915 р.);

скарбник – О. В. Ольденборгер (1908–1909 рр.), І. С. Беловський, кол. сек. (1912–1915 рр.); лікар – П. В. Ольденборген (1908 р.).

При Товаристві функціонував «Клуб Сосницького добровольного пожежного общества».

Чисельність Товариства у 1909 р становила 118 осіб.

Джерела:

1. Добровольное пожарное общество в Соснице // Календарь Черниговской губернии на 1904 г. – Чернигов, 1903. – С. 181.
2. Добровольное пожарное общество в Соснице // Календарь Черниговской губернии на 1906 г. – Чернигов, 1906. – С. 185.

3. Добровольное пожарное общество в Соснице // Календарь Черниговской губернии на 1907 г. – Чернигов, 1907. – С. 196.
4. Добровольные пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1897 г. – Чернигов, 1897. – С. 117.
5. Добровольные пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1898 г. – Чернигов, 1898. – С. 122.
6. Добровольные пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1900 г. – Чернигов, 1900. – С. 131.
7. Добровольные пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1901 г. – Чернигов, 1901. – С. 134.
8. Добровольные пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1902 г. – Чернигов, 1902. – С. 165.
9. Добровольные пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1903 г. – Чернигов, 1902. – С. 170.
10. Добровольные пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1915 г. – Чернигов, 1914. – С. 285.
11. Добровольные пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1914 г. – Чернигов, 1914. – С. 275.
12. ЦДАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1065, арк. 119.
13. ЦДАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1481, арк. 10 зв.
14. ЦДАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1639, арк. 329, 442.

Авдіївська волость

Авдіївка, село

Авдіївська добровільна пожежна дружина. Голова – М. П. Халецький (1915 р.), начальник дружини – Г. А. Лебідь, сел. (1915 р.).

Джерела:

1. Добровольные пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1915 г. – Чернигов, 1914. – С. 285.

Хлопяники, село

Хлопяниківська добровільна пожежна дружина. Голова – С. Ф. Косьменко, поч. гром. (1914–1915 рр.), опікун – свящ. В. І. Пятницький (1914–1915 рр.).

Джерела:

1. Добровольные пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1915 г. – Чернигов, 1914. – С. 286.
2. Добровольные пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1914 р. – Чернигов, 1914. – С. 275.

Бабська волость

Макошино, село

Макошинська добровільна пожежна дружина. Голова – І. Р. Пархоменко, коз. (1914–1915 р.); члени правління – С. К. Плева, сел. (1914 р.), М. А. Краузе, двор. (1914 р.), свящ. Г. Г. Тернопольський (1914 р.), П. Р. Бобровицький, сел. (1914 р.), К. І. Забуга, сел. (1914 р.).

Джерела:

1. Добровольные пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1915 г. – Чернигов, 1914. – С. 286.
2. Добровольные пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1914 г. – Чернигов, 1914. – С. 275.

Волинківська волость

Волинка, село

Волинківська добровільна пожежна дружина. Час утворення – 1910 р.

Голова правління – І. І. Власенко (1912 р.), Є. І. Жижняк, коз. (1914 р.), Г. М. Пода, коз. (1915 р.); староста – М. Г. Дяченко, коз. (1915 р.); члени правління – Є. І. Жижняк (1912 р.), Г. І. Подя (1912 р.), М. О. Жудік (1912 р.), Г. І. Ревенко (1912 р.); начальник дружини – М. П. Проценко (1912 р.), С. Г. Малько, коз. (1914 р.); помічник начальника дружини – М. О. Жудик, коз. (1914 р.). Є свідчення про діяльність дружини у 1916 р.

Джерела:

1. [О пожарной дружине в с. Волинка] // Селянин. – 1910. – № 11. – С. 595.
2. Добровольные пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1912 г. – Чернигов, 1911. – С. 253.
3. Добровольные пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1915 г. – Чернигов, 1914. – С. 286.
4. Добровольные пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1914 г. – Чернигов, 1914. – С. 275.
5. ЦДАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1758, арк. 12.

Чернотичі, село

Чернотичівська добровільна пожежна дружина. Голова дружини – Л. І. Демидовський, двор. (1914–1915 рр.); староста – К. М. Пацук, коз. (1914–1915 рр.).

Джерела:

1. Добровольные пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1915 г. – Чернигов, 1914. – С. 286.
2. Добровольные пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1914 г. – Чернигов, 1914. – С. 275.

Менська волость

Мена, містечко

Менське добровільне пожежне товариство. Час заснування – 1897 р. Ініціатор заснування – нотаріус Е. В. Мінкевич; голова – Е. В. Мінкевич, кол. рег. (1901–1907 рр.); в.о. голови М. І. Соломяник (1908 р.), вакансія (1909 – 1912 рр.);

члени правління – П. С. Баранов (1903 р.), І. Н. Бич (1901–1906 рр.), В. М. Верещака (1901–1902 рр., 1904–1907 рр.), М. І. Соломяник, куп. (1901–1912 рр.), М. Ш. Швейн/Штейн, міщ. (1902–1907 рр.), С. Л. Якимах/Якимаха (1901–1912 рр.), Е. В. Мінкевич, кол. рег. (1909–1912 рр.), о. П. Сотніков,

свящ. (1909–1912 рр.), С. А. Сергієвський, поч. гром. (1908 р.), А. Н. Рапопорт, міщ. (1908 р.);

начальник дружини охочих – М. Ф. Нарішкін, міщ. (1906–1912 рр.).

У 1908 р. Товариство провело одне зібрання членів. Практичних занять не відбувалося. Чисельність 42 осіб.

Джерела:

1. Добровольное пожарное общество в м-ке Мене // Календарь Черниговской губернии на 1901 г. – Чернигов, 1901. – С. 134.
2. Добровольное пожарное общество в м-ке Мене // Календарь Черниговской губернии на 1902 г. – Чернигов, 1902. – С. 165.
3. Добровольное пожарное общество в м-ке Мене // Календарь Черниговской губернии на 1903 г. – Чернигов, 1902. – С. 170.
4. Добровольное пожарное общество в м-ке Мене // Календарь Черниговской губернии на 1904 г. – Чернигов, 1903. – С. 181.
5. Добровольное пожарное общество в м-ке Мене // Календарь Черниговской губернии на 1906 г. – Чернигов, 1906. – С. 185.
6. Добровольное пожарное общество в м-ке Мене // Календарь Черниговской губернии на 1907 г. – Чернигов, 1907. – С. 196.
7. Добровольное пожарное общество в м-ке Мене // Календарь Черниговской губернии на 1908 г. – Чернигов, 1908. – С. 210.
8. Добровольное пожарное общество в м-ке Мене // Календарь Черниговской губернии на 1909 г. – Чернигов, 1909. – С. 218.
9. Добровольное пожарное общество в м-ке Мене // Календарь Черниговской губернии на 1910 г. – Чернигов, 1910. – С. 233.
10. Добровольное пожарное общество в м-ке Мене // Календарь Черниговской губернии на 1912 г. – Чернигов, 1911. – С. 253.
11. Нарышкин М. О. м-ко Мена Черниговской губернии / М. О. Нарышкин // Пожарное дело. – 1905. – № 38. – С. 605–606.
12. ЦДАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1039, арк. 201.
13. ЦДАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1065, арк. 119.

Олександрівська волость

Корюківка, село

Корюківська добровільна пожежна дружина. Голова – Ф. Г. Мелютенко (1915 р.); начальник команди – В. А. Клейновський, міщ. (1915 р.).

Джерела:

1. Добровольные пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1915 г. – Чернигов, 1914. – С. 285.

Холмська волость

Холми, містечко

Холмська добровільна пожежна дружина. Почесний опікун – І. З. Епштейн, син куп. (1914–1915 р.); голова правління – П. Ш. Марголін, син куп. (1914–1915 рр.); начальник дружини – О. Я. Верховень (1914–1915 рр.).

Джерела:

1. Добровольные пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1915 г. – Чернигов, 1914. – С. 286.

2. Добровольные пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1914 г. – Чернигов, 1914. – С. 275.

Шабалинська волость

Нові Млини, містечко

Новомлинська добровільна пожежна дружина. Заснована 15.10.1903 р.

Ініціатор – двор. В. Д. Лисянський; голова – кол. ас. В. Д. Лисянський (1904–1912 рр.), тит. рад. М. Д. Петровський (1914–1915 р.); заступник голови – М. Є. Давидчук (1915 р.);

члени правління – Г. Н. Бернадський, поч. гром. (1904, 1907 рр.), М. С. Богдан/Богданов, коз. (1904–1912 рр.), А. Г. Бондарь (1908–1914 рр.), Д. П. Гермашев (1904, 1907 рр.), С. П. Заяць (1908–1914 рр.), І. І. Квітковський (1908–1912 рр.), А. М. Реуков (1904, 1907 рр.), о. П. Самойлович (1904–1907 рр.), П. І. Ситенко (1908 рр.), Г. А. Фукнер, син куп. (1904–1907 рр.), К. Г. Фукнер (1906 р.), М. С. Хатнюк (1909–1912 рр.), Т. С. Сорока, коз. (1914 р.), Я. Г. Пузанський, міщ. (1914 р.), М. Г. Левченко (1914 р.), К. В. Карасик, міщ. (1914 р.);

начальник дружини – А. М. Реуков, поч. гром (1906 р.), М. С. Заяць (1909 р.); скарбник – М. С. Богдан (1908 р.); староста – А. М. Реуков (1908 р.); помічник старости – Х. М. Рудомино (1908 р.).

Чисельність дружини станом на кінець 1909 р. – 39/37 осіб.

Джерела:

1. Добровольные пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1915 г. – Чернигов, 1914. – С. 286.

2. Добровольные пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1914 г. – Чернигов, 1914. – С. 275.

3. ЦДАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1039, арк. 201.

4. ЦДАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1065, арк. 119.

СТАРОДУБСЬКИЙ ПОВІТ

Стародуб, місто

Стародубське добровільне пожежне товариство.

Голова правління – В. Г. Брун, д. ст. рад. (1904–1908 рр.), вакансія (1909–1910 рр.), П. Ф. Синицький, над. рад. (1912 р.), М. О. Попінако, стат. рад. (1913–1915 рр.);

члени правління – О. А. Водинський, двор. (1904–1907, 1910 рр.); О. А. Балаклієць, над. рад. (1912 р.), Ф. М. Гузарський, тит. рад. (1904–1906 рр.), І. М. Немирович-Данченко, тит. рад. (1904–1910 рр.), П. Ф. Синицький, над. рад. (1904–1907 рр.), А. І. Маркович, двор. (1904–1915 рр.), І. П. Філько, міщ. (1912 р.), Т. М. Бідуля, міщ. (1912 р.), А. Г. Дятлов, міщ. (1912 р.), М. О. Попінако, тит. рад. (1912 р.), Г. С. Мезернецький д. ст. рад. (1913–1915 рр.), І. В. Поручко, двор. (1913–1914 рр.), М. А. Зауер, поч. гром. (1913–1915 рр.), С. К. Барласов, міщ. (1913–1915 рр.), Л. Г. Локшин, куп. (1913–1915 рр.), А. В. Якубенко, кол. рад. (1913–1915 рр.), М. Л. Вейнберг, куп. (1913–1915 рр.);

начальник дружини – О. А. Балаклієць, кол. рад. (1913–1915 рр.).

Чисельність Товариства у 1909 р. – 80 осіб.

Джерела:

1. Стародубское Вольно-Пожарное общество // Календарь Черниговской губернии на 1915 год. – Чернигов, 1914. – С. 296.
2. Стародубское Вольно-Пожарное общество // Календарь Черниговской губернии на 1914 год. – Чернигов, 1914. – С. 284.
3. ЦДАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1065, арк. 133.

Погарська волость

Погар, місто

Погарська добровільна пожежна дружина/товариство. Голова – П. О. Апошнянський, кол. рад. (1913–1914 рр.), П. М. Свиноногов, коз. (1915 р.); начальник дружини – П. М. Свиноногов, коз. (1913–1914 рр.), Г. К. Довгий (1915 р.); помічник – І. І. Бруєвич, міщ. (1913–1915 рр.), Г. Б. Аронов, міщ. (1913–1914 рр.); інструктор – О. Д. Приходько, міщ. (1913–1914 рр.).

Джерела:

1. Вольно-Пожарная дружина в г. Погаре // Календарь Черниговской губернии на 1915 год. – Чернигов, 1914. – С. 296.
2. Вольно-Пожарное общество в г. Погаре // Календарь Черниговской губернии на 1913 год. – Чернигов, 1912. – С. 280.
3. Вольно-Пожарное общество в г. Погаре // Календарь Черниговской губернии на 1914 год. – Чернигов, 1914. – С. 284.

Соколівська волость

Еліонка, посад

Еліонське добровільне пожежне товариство. Голова правління – Огієвський В. Д., над. рад. (1904 р.); члени правління – Ширай С. О., відст. поруч. (1904 р.), Гусєв І. Г., куп. (1904 р.), Гусєв М. Г., куп. (1904 р.), Гусєв М. П., міщ. (1904 р.), Гапонов Г. М., міщ. (1904 р.), Лекаркін Т. П., міщ. (1904 р.); начальник команди – Гусєв П. В., міщ. (1904–1906 рр.); завідувач майном – Перонов/Неронов А. В., міщ. (1904–1906 рр.).

Джерела:

1. Вольно-Пожарное общество в п. Элионке // Календарь Черниговской губернии на 1904 год. – Чернигов, 1903. – С. 190–191.
2. Вольно-Пожарное общество в п. Элионке // Календарь Черниговской губернии на 1906 год. – Чернигов, 1906. – С. 194.

СУРАЗЬКИЙ ПОВІТ

Сураж, місто

Суразьке добровільне пожежне товариство.

Голова правління – М. А. Іскрицький, стат. рад. (1908 р.), П. І. Сурін, кол. рег. (1910–1913 рр.);

заступник голови – С. Л. Козлов, поч. гром. (1908 р.), А. А. Смільницький, губ. секр. (1910–1913 рр.);

почесний член – М. А. Іскрицький (1910–1913 рр.);

члени правління – О. А. Суворов, двор. (1908 р.), С. С. Конопко, двор. (1908 р.), Ю. Л. Около-Кулак, кол. ас. (1908 р.), О. В. Небера, поч. гром. (1908 р.), Г. М. Рошаль, міщ. (1908–1913 рр.), А. І. Юдович, куп. (1908–1913 рр.), М. Ф. Савич, кол. рад. (1908–1913 рр.), М. О. Ісаєв, губ. сек. (1910–1913 рр.), Р. П. Косач, міщ. (1910–1913 рр.), В. Б. Польковський, губ. секр. (1910–1913 рр.), М. Ф. Савич, кол. рад. (1912 р.);

начальник команди – К. Г. Іванов (1908–1910 рр.), вакансія (1912–1913 рр.);

помічник начальника команди – А. А. Смільницький (1908 р.), Д. Г. Гахов-Захарьєвич (1908 р.).

Чисельність Товариства у 1909 р. – 70 осіб.

Джерела:

1. ЦДІАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1065, арк. 107.

Верещацька волость

Верещаки, село

Верещацька добровільна сільська пожежна дружина. Ініціатор заснування – земськ. учитель М. Г. Покровський; голова правління – земськ. нач. С. М. Долгово-Собуров. Чисельність дружини станом на кінець 1909 – початок 1910 рр. – 37 осіб.

Джерела:

1. ЦДІАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1039, арк. 215.
2. ЦДІАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1065, арк. 107.

Свяцьк, посад

Свяцьке добровільне пожежне товариство. Голова правління – спад. поч. гром. М. Г. Покровський (1914–1915 рр.); члени правління – міщ. А. А. Синегуб (1914–1915 рр.), міщ. М. К. Тюрюков (1914–1915 рр.); начальник дружини – міщ. А. Є. Воробйов (1914 р.), вакансія (1915 р.); заступники начальника дружини – міщ. Ф. А. Горелик (1914–1915 рр.), Ф. М. Леонов (1914–1915 рр.).

Джерела:

1. Вольно-Пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1915 год. – Чернигов, 1914. – С. 323.
2. Вольно-Пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1914 год. – Чернигов, 1914. – С. 309.

Голубівська волость

Стодола, село

Стодольське добровільне фабричне пожежне товариство.

Джерела:

1. Денежный отчет Стодольского фабричного вольного пожарного общества за 1908 г. – Клинцы : [Б. и.], 1909. – 11 с.

Клинці, посад

Клинцівське добровільне пожежне товариство. Голова правління – куп. В. В. Баришніков (1914–1915 рр.); заступник голови – інж.-тех. М. О. Федотов (1914–1915 рр.); секретар – міщ. Б. Г. Подберезин (1914–1915 рр.); члени правління – О. А. Кондратьєв (1914–1915 рр.), міщ. А. І. Маркерт (1914–1915 рр.), міщ. П. М. Федоров (1914–1915 рр.), міщ. І. В. Махоткін (1914–1915 рр.), міщ. З. І. Агроскін (1914–1915 рр.), міщ. П. М. Татарінов (1914–1915 рр.); начальник команди – С. П. Євсєнко (1914–1915 рр.); помічник начальника команди – І. О. Зінченко (1914–1915 рр.). Станом на кінець 1909 – початок 1910 р. чисельність дружини складала 64 особи.

Джерела:

1. Вольно-Пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1915 год. – Чернигов, 1914. – С. 323.
2. Вольно-Пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1914 год. – Чернигов, 1914. – С. 309.
3. ЦДАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1065, арк. 107.

Гордіївська волость

Гордіївка, село

Гордіївська добровільна сільська пожежна дружина. Ініціатор створення та голова правління – двор. В. Б. Пальковський (1909 р.); опікун – В. Б. Пальковський (1915 р.); пожежний староста – О. С. Подлескій (1915 р.). Чисельність дружини станом на кінець 1909 – початок 1910 рр. становила 22 особи.

Джерела:

1. Добровольные пожарные дружины // Календарь Черниговской губернии на 1915 год. – Чернигов, 1914. – С. 323.
2. ЦДАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1039, арк. 215.
3. ЦДАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1065, арк. 107.

Забір'ївська волость

Забір'я, село

Забірська добровільна сільська пожежна дружина. Ініціатор заснування та голова правління – свящ. І. Кібальчич (1909 р.); голова – Г. І. Кочержевський (1915 р.); пожежний староста – П. О. Снітко (1915 р.); почесний член – свящ. о. П. Вознесенський (1915 р.). Чисельність дружини станом на кінець 1909 – початок 1910 рр. – 18 осіб.

Джерела:

1. Добровольные пожарные дружины // Календарь Черниговской губернии на 1915 год. – Чернигов, 1914. – С. 323.
2. ЦДАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1039, арк. 215.
3. ЦДАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1065, арк. 107.

Душатинська волость

Душатин, містечко

Душатинська добровільна пожежна дружина. Ініціатор створення та голова правління – М. І. Кулябко-Корецький (1909–1910 рр.). Чисельність дружини станом на кінець 1909 – початок 1910 рр. становила 20 осіб.

Джерела:

1. ЦДАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1039, арк. 215.
2. ЦДАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1065, арк. 107.

Лотаківська волость

Лотаки, село

Лотаківська добровільна сільська пожежна дружина. Ініціатор заснування – волос. старш. М. А. Чиграй; голова правління – волос. писар Р. Босанюк (1909 р.). Чисельність дружини станом на кінець 1909 – початок 1910 рр. – 35 осіб.

Джерела:

1. ЦДАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1039, арк. 215.
2. ЦДАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1065, арк. 107.

Петровобудська волость

Петровська Буда, село

Петровськобудська добровільна сільська пожежна дружина. Ініціатор заснування та голова правління – земськ. нач. Г. С. Бунацель (1909 р.). Чисельність дружини станом на кінець 1909 – початок 1910 рр. – 40 осіб.

Джерела:

1. ЦДАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1039, арк. 215.
2. ЦДАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1065, арк. 107.

Перетинь, село

Перетинська добровільна сільська пожежна дружина. Ініціатор заснування – земськ. нач. Г. С. Бунацель. Чисельність дружини станом на кінець 1909 р. – 38 осіб.

Джерела:

1. ЦДАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1039, арк. 215.
2. ЦДАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1065, арк. 107.

Поповогорська волость

Попова Гора, село

Поповогорська добровільна сільська пожежна дружина. Ініціатор заснування – земськ. нач. Є. Стош; голова правління – свящ. І. Кончаловський (1909 р.). Чисельність дружини станом на кінець 1909 – початок 1910 рр. – 40 осіб.

Джерела:

1. ЦДАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1039, арк. 215.
2. ЦДАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1065, арк. 107.

Перелази, село

Перелазька добровільна сільська пожежна дружина. Ініціатор заснування – земськ. нач. Є. Стош; голова правління – земськ. нач. О. О. Лагутін (1909 р.). Чисельність дружини станом на кінець 1909 – початок 1910 рр. – 30 осіб.

Джерела:

1. ЦДАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1039, арк. 215.
2. ЦДАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1065, арк. 107.

Рожнівська волость

Унеча, посад

Унецька добровільна пожежна дружина. Чисельність дружини станом на кінець 1909 – на початок 1910 рр. – 42 особи. У 1915 р.: голова правління та начальник дружини – міщ. В. А. Железняков; почесний опікун та скарбник – двор. М. М. Бельцов; секретар – двор. П. М. Стожко.

Джерела:

1. Вольно-Пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1915 год. – Чернигов, 1914. – С. 323.
2. ЦДАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1065, арк. 107.

Ущерпівська волость

Ущерп'є, містечко

Ущерпська добровільна сільська пожежна дружина. Ініціатор заснування – земськ. нач. І. І. Листовський, голова правління – учитель М. М. Бонч-Бруевич. Чисельність дружини станом на кінець 1909 – початок 1910 рр. – 31 особи.

Джерела:

1. ЦДАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1039, арк. 215.
2. ЦДАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1065, арк. 107.

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ПОВІТ

Чернігів, місто

Чернігівське добровільне пожежне товариство. Засновано 22 червня 1894 р. При Товаристві функціонувала дружина, яка володіла пожежним обозом.

Джерела:

1. Черниговское пожарное общество // Пожарное дело. – 1911. - № 6. – С. 147.
2. Черниговское вольное пожарное общество // Календарь Черниговской губернии на 1898 р. – Чернигов, 1898. – С. 29.
3. Черниговское вольное пожарное общество // Календарь Черниговской губернии на 1900 р. – Чернигов, 1900. – С. 30.
4. Добровольное пожарное общество // Календарь Черниговской губернии на 1915 год. – Чернигов, 1914. – С. 60.
5. Добровольное пожарное общество // Календарь Черниговской губернии на 1914 год. – Чернигов, 1914. – С. 61–62.
6. Добровольное пожарное общество // Календарь Черниговской губернии на 1913 год. – Чернигов, 1912. – С. 57.

Березнянська волость

Березне, місто

Березнянське добровільне пожежне товариство.

Голова правління – міщ. нотаріус Г. П. Лещенко (40 років, 1909 р.), тит. рад. В. К. Статкевич (1912 р.), прап. зап., кол. рег. І. П. Денисенко (1912–1913 р.), двор. В. О. Крутьєв (1914–1915 рр.);

заступник голови – прап. зап. І. П. Денисенко (1910 р.);

секретар – коз. І. І. Макей (1912–1915 рр.);

члени правління – А. Н. Чепурний (1910 р.), І. П. Денисенко (1914 р.), М. П. Малахов (1914 р.), М. Р. Цейтлін (1914 р.), С. А. Жигачев (1914 р.), коз. С. К. Смолка (1910–1913 рр.), коз. Ю. К. Омельченко (1912–1913 р.), коз. Ю. О. Брезкун (1912–1913 рр.), В. І. Коваленко (1910 р.), В. К. Статкевич (1910 р.), кол. рад. М. О. Юшков (1912–1914 рр.), І. Г. Гавлиленко (1914 р.), Н. Ц. Клок (1914 р.), І. Я. Богдан (1914 р.), Г. С. Потеро (1914 р.), коз. П. В. Якуб (1914 р.);

скарбник – коз. П. В. Якуб (1910–1913 рр.);

начальник команди – прап. зап., кол. рег. І. П. Денисенко (1912–1913 рр.);

помічники начальника команди – міщ. А. П. Заплаткін (1912 р.), двор. С. А. Жигачов (1912–1913 рр.), сел. С. К. Смолка (1912–1913 рр.).

На 1909 р. чисельність Товариства складала 40 осіб.

Джерела:

1. Вольно-Пожарное общество в г. Березном // Календарь Черниговской губернии на 1915 г. – Чернигов, 1914. – С. 82.

2. Вольно-Пожарное общество в г. Березном // Календарь Черниговской губернии на 1914 г. – Чернигов, 1914. – С. 83.

3. Вольно-Пожарное общество в г. Березном // Календарь Черниговской губернии на 1913 г. – Чернигов, 1912. – С. 79.

4. Вольно-Пожарное общество в г. Березном // Календарь Черниговской губернии на 1912 г. – Чернигов, 1911. – С. 74.

5. Вольно-Пожарное общество в г. Березном // Календарь Черниговской губернии на 1910 г. – Чернигов, 1910. – С. 67.

6. ЦДІАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1039, арк. 213.

7. ЦДІАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1065, арк. 105.

Горбівська волость

Виблі, село

Виблівська добровільна пожежна дружина. Голова правління та староста дружини – П. С. Богдановський, поч. гром. (1914 р.), протоієрей С. І. Чудновський (1915 р.). Він же був головою місцевого Товариства споживачів. Заступник – Ф. Ф. Базилевич (1914 р.); члени правління – О. І. Кіянець, сел. (1914 р.), П. С. Шульга, коз. (1914 р.), К. Ф. Новік, коз. (1914 р.), І. Й. Шульга, коз. (1914 р.).

Джерела:

1. Вольно-Пожарные общества в с. Выблях // Календарь Черниговской губернии на 1915 г. – Чернигов, 1914. – С. 82.

2. Вольно-Пожарные общества в с. Выблях // Календарь Черниговской губернии на 1914 г. – Чернигов, 1914. – С. 83.

Довжицька волость

Юр'ївка, село

Юр'ївська добровільна сільська пожежна дружина. Організована у 1909 р. Ініціатор створення та староста дружини – учит. П. С. Богдановський (1909 р.); голова правління – поручик запасу Г. Л. Селюк (40 років, 1909 р.); свящ. о. П. Риболов (1912–1915 рр.); староста дружини – учит. П. С. Богдановський (1909 р.); опікун – Г. Я. Селюк (1912–1915 рр.); скарбник – свящ. о. П. Риболов (1912–1915 рр.).

Чисельність дружини станом на кінець 1909 р. – 20 осіб.

Джерела:

3. Вольно-Пожарное общество в с. Юрьевке // Календарь Черниговской губернии на 1915 г. – Чернигов, 1914. – С. 82.
4. Вольно-Пожарное общество в с. Юрьевке // Календарь Черниговской губернии на 1913 г. – Чернигов, 1912. – С. 79.
5. Вольно-Пожарное общество в с. Юрьевке // Календарь Черниговской губернии на 1912 г. – Чернигов, 1911. – С. 74.
6. Вольно-Пожарные общества в с. Юрьевке // Календарь Черниговской губернии на 1914 г. – Чернигов, 1914. – С. 83.
7. ЦДАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1039, арк. 206, 213.
8. ЦДАК України, Ф. 1439, оп. 1, спр. 1065, арк. 105.

Холявинська волость

Бобровиця, село

Бобровицька добровільна пожежна дружина. Голова правління – двор. М. І. Савич (54 роки, 1908–1910 рр.), М. А. Ласкоронський (1912–1914 р.), почес. гром. М. В. Писарев (1915 р.); почесний опікун – камергер височайшого двору, д. ст. рад. Г. М. Глебов (1908–1910 рр.), А. П. Ласкоронський (1912–1913 рр.), М. А. Ласкоронський (1914 р.); заступник голови – Л. Ф. Довгелло (1908–1910 рр.); члени правління – свящ. Ф. Самойлович (1908–1910 рр.), М. І. Савич (1912–1914 рр.), М. П. Аполлонов (1912–1914), Г. Я. Селюк (1908–1910 рр.), П. Т. Чемерис (1912–14 рр.), А. П. Ляскоронський (1908–1910 рр.), М. П. Маслаковець (1908–1910 рр.), М. Н. Бадаєв (1908–1910 рр.), А. С. Сакоцький (1908–1910 рр.), В. М. Заїка (1909–1913 рр.), А. П. Шелухін (1909–1914 рр.);

староста дружини – кол. секр. І. О. Зубрицький (1909–1910 рр.); начальник дружини – прап. зап. Г. Я. Селюк (1912–1914 рр.); помічник начальника дружини – Г. С. Головін (1912–1914 рр.); начальник загону сокирників – Г. В. Заїка (1912–1914 рр.); начальник загону трубників – І. П. Сокоцький (1912–1914 рр.); завідувач господарством – В. М. Заїка (1912–1914 рр.); секретар – Г. С. Сокоцький (1915 р.); скарбник – куп. І. М. Богданов (1915 р.).

Чисельність Товариства станом на кінець 1909 р. – 30 осіб.

Джерела:

1. Вольно-Пожарное общество в с. Бобровице // Календарь Черниговской губернии на 1915 г. – Чернигов, 1914. – С. 82.

2. Вольно-Пожарное общество в с. Бобровице // Календарь Черниговской губернии на 1914 г. – Чернигов, 1914. – С. 83.
3. Вольно-Пожарное общество в с. Бобровице // Календарь Черниговской губернии на 1913 г. – Чернигов, 1912. – С. 79.
4. ЦДІАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1039, арк. 213.
5. ЦДІАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1065, арк. 105.

Сибереж, село

Сиберезька добровільна сільська пожежна дружина. Опікун – двор. В. М. Константинович (1914–1915 р.), голова – коз. П. М. Макей (1914–1915 рр.), члени правління – поч. гром. С. Г. Сваричевський (1914 р.), коз. І. О. Лепеха (1914 р.).

Джерела:

1. Вольно-Пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1915 г. – Чернигов, 1914. – С. 82.
2. Вольно-Пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1914 г. – Чернигов, 1914. – С. 83–84.

Янівська волость

Янівка, село

Янівська добровільна сільська пожежна дружина. Наприкінці 1909 – початку 1910 р. чисельність дружини становила 35 осіб. Зафіксована діяльність у 1915 р. Голова правління та староста дружини – козак Г. З. Повод (1915 р.).

Джерела:

1. Вольно-Пожарные общества // Календарь Черниговской губернии на 1915 г. – Чернигов, 1914. – С. 82.
2. ЦДІАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1065, арк. 105.

Додаток Г

Сільські громадські організації Лівобережжя України
(кінець XIX – початок XX ст.)

Чернігівська губернія

Назва	Адміністративне підпорядкування	СГТ	ДПТ/ДПД	Інші види об'єднань	Кооперативні об'єднання
Чернігівська губернія					
Борзнянський повіт					
Берестовець, с.		+	+		+
Білі Вежі, с.				філія Південно- західного Німецького товариства	
Борзна, м.	Повіт.	+	+	+	+
Бурімка, с.	Вол.	+			+
Високе, с.			+		+
Головеньки, х.			+		+
Гужівка, вол.	Вол.	+			+
Євлашівка, с.		+			+
Івангород, м-ко	Вол.	+	+		+
Ічня, м-ко	Вол.	+	+	благодійне товариство	+
Кальчинівка, с.	Вол.	+	+		+
Кладьківка, с.			+		+
Комарівка, с.	Вол.	+	+		+
Максимівка, с.		+	+		+
Махнівка, с.			+		+
Олексіївський, х.		+			
Оленівка, с.			+		+
Омбиш, с.			+		+
Парафіївка, с.				благодійне товариство	
Плиски, с.	Вол.	+	+		+
Припутні, с.			+		+
Прохори, с.		+			+
Рожнівка, с.		+			+
Смоляж, с.		+	+		+

Сиволож, с.			+		+
Тростянка, с.			+		+
Шаповалівка, с.	Вол.	+	+	комітет для збирання пожертв на військовий повітряний флот	+
Шиловичі, с.			+		+
Фастівці, с.			+		+
Хороше Озеро, с.	Вол.	+	+		+
Ядути, с.		+	+		+
Глухівський повіт					
Воздвиженський, х.				Церковне братство	
Воронеж, м-ко	Вол.		+		+
Глухів, м.	Повіт	+	+		+
Дубовичі, м-ко		+	+		+
Есмань, с.	Вол.		+		+
Кучерівка, с.		+	+		+
Ямпіль, м-ко	Вол.		+		+
Городнянський повіт					
Голубичі, с.		+			+
Городня, м.	Повіт.	+	+		+
Деревини, с. + Слобода та Куток		+			+
Коржівка/Сновськ, пос.			+	філія Всерос. Земського союзу; єврейське поховальне товариство	+
Нові Боровичі, м-ко	Вол.	+	+	церковне братство	+
Радуль, слоб.		+	+		
Петрівка, с.		+			
Ріпки, м-ко	Вол.	+	+		+
Тупичів, с.	Вол.		+		+
Чижівка, с.		+			-
Тур'я, с.				товариство тверезості	
Козелецький повіт					
Вороньки, с.	Вол.	+			+
Бобровиця, м-ко	Вол.		+		+
Держанівка, с.	Вол.	+			+
Єрків, с.		+			+
Кобижча, м-ко	Вол.	+	+		+

Козелець, м.	Повіт.	+	+		+
Нова Басань, м-ко	Вол.	+	+		-
Новий Биків, м-ко	Вол.	+	+		+
Олишівка, с.	Вол.	+			+
Чемер, с.	Вол.	+	+		+
Щаснівка, с.	Вол.	+			+
Ядлівка, с.	Вол.	+			+
Ярославка+Стара Басань, с.	Вол.	+			+
Конотопський повіт					
Бахмач, м-ко	Вол.	+			+
Голінка, м-ко	Вол.	+			+
Дептівка, с.	Вол.	+			+
Дмитрівка, с.	Вол.	+			+
Конотоп, м.	Повіт.	+			+
Митченки, с.		+			+
Олексіївське, сел..				товариство благоустрою	+
Рубанки, с.		+			+
Кролевецький повіт					
Алтинівка, с.	Вол.	+			+
Атюша, с.	Вол.	+			+
Городище, с.		+			
Добротове, с.		+			+
Карильське, с.		+			+
Клишки, с.	Вол.	+			+
Конятин, с.		+			
Короп, м-ко	Вол.	+	+		+
Кролевець, м.	Повіт.	+	+	товариство допомоги євреям	+
Обтове, с.		+			+
Покошичі, с.	Вол.	+			+
Понорниця, м-ко	Вол.	+	+		+
Рождественне, с.		+	+		+
Собич, с.		+			+
Спаське, с.		+	+		+
Чапліївка, с.	Вол.	+			+
Мглинський повіт					
Баклани, м-ко			+		+
Вормин, с.				Церковне братство	
Горобейня, с.	Вол.	+			
Жудилово, с.		+			
Калачів, с.			+		+

Мглин, м.	Повіт.	+	+		+
Павлівка, с.		+			
Почеп, м-ко	Вол.	+	+	товариство допомоги учням; товариство допомоги євреям	+
П'яний Рог, с.	Вол.	+			
Розрите, с.				товариство тверезості	
Семки, с.		+	+		+
Старосілля, с.	Вол.	+			+
Ніжинський повіт					
Вересоч, с.		+	+		+
Веркіївка, с./м-ко	Вол.	+	+	відділ Ніжинського повітового комітету Чернігівського благодійного товариства	+
Володькова Дівиця, с.	Вол.	+	+	відділ Ніжинського комітету допомоги сім'ям мобілізованих на фронт	+
Галиця, с.	Вол.	+		Відділ Ніжинського повітового комітету Чернігівського благодійного товариства	+
Данина, с.		+			+
Дорогинка, с.		+			+
Дрімайлівка, с.	Вол.	+			+
Дроздівка, с.	Вол.	+			+
Заньки, с.		+			+
Заудайка, с.		+			+
Крути, с.			+		+
Липовий Ріг, с.	Вол.		+		+
Лосинівка, м-ко	Вол.	+			+
Макіївка, м-ко	Вол.	+			+
Монастирище, м-ко	Вол.	+	+		+
Мрин, м-ко	Вол.	+	+		+
Ніжин, м.	Повіт	+	+		+
Носівка, м-ко	Вол.	+	+	відділ Ніжинського комітету допомоги сім'ям мобілізованих на фронт	+

Орлівка, с.		+			+
Паньківка, с.		+			
Смолянка, с.		+			+
Черняхівка, с.		+			
Рівчак Степанівка, с.	+	+		відділ Ніжинського повітового комітету Чернігівського благодійного товариства	+
Хібалівка, с.				відділ Ніжинського повітового комітету Чернігівського благодійного товариства	
Шатура, с.		+			
Новгород-Сіверський повіт					
Вороб'ївка, с.				товариство тверезості	
Архипівка, с.				товариство тверезості	
Грем'яч, с.	Вол.	+	+		+
Івот, с.	Вол.	+			+
Новгород- Сіверський, м.	Повіт	+	+	осередок імп. Російського товариства порятунку на водах	+
Попівський, х.		+			
Середина Буда, м- ко			+		+
Шостка, с.				товариство освіти; товариство допомоги бідним	
Новозибківський повіт					
Велика Топаль, с.	Вол.	+	+		+
Великий Кривець, с.		+			+
Великі Щербиничі, с.		+			+
Денисковичі, с.	Вол.		+		+
Злинка, пос.			+	товариство допомоги бідним	+
Климів, пос.			+	благодійне товариство	-
Новий Ропськ, м-	Вол.		+		+

КО					
Новозибків, м.	Повіт	+	+		+
Риловичі, с.		+			+
Рогове, с.		+			+
Семенівка, м-ко	Вол.	+	+	товариство допомоги учням	+
Старі Бобовичі, с.	Вол.	+			+
Хохлівка, с.				товариство тверезості	
Остерський повіт					
Бровари, м-ко	Вол.		+		+
Бондарі, с.				товариство тверезості	
Вишеньки, с.		+			+
Гоголів, м-ко	Вол.	+	+		+
Димерка, с.		+			+
Дударки, с.		+			+
Крихаєве, с.		+			-
Максим, с.		+			+
Микільська Слобідка, с.	Вол.		+	осередок осередок імп. Російського товариства порятунку на водах; товариство допомоги учням	+
Нова Дарниця, с.				Товариство благоустрою	+
Остер, м.	Повіт		+	осередок осередок імп. Російського товариства порятунку на водах	+
Передмостова Слобідка, с.			+	товариство благоустрою; благодійне товариство; комітет з будівництва храму; товариство допомоги євреям	+
Плосььке, с.				товариство тверезості	
Русанів, с.		+			+
Стара Дарниця, с.				товариство благоустрою	-

Тарасевичі, с.			+		-
Сосницький повіт					
Авдіївка, с.	Вол.		+		+
Борківка, с.		+			+
Волинка, с.	Вол.	+	+	товариство тверезості	+
Киселівка, с.		+			+
Корюківка, с.			+		+
Лави, с.		+			+
Макошино, с.		+	+		+
Мена, м-ко	Вол.	+	+		+
Нові Млини, м-ко		+	+		+
Перелюб, с.				товариство тверезості	
Полошки, с.				товариство тверезості	
Синявка, м-ко	Вол.	+			+
Сосниця,	Повіт		+		+
Тополівка, с.		+			
Феськівка, с.		+			
Хлопяники, с.			+		+
Холми, м-ко	Вол.		+		+
Чернотичі с.			+		+
Стародубський повіт					
Стародуб, місто	Повіт	+	+		+
Кістер, с.		+			+
Курковичі, с.				товариство тверезості	
Гринів, м-ко	Вол.	+			+
Погар, м.			+		+
Понурівка, м-ко		+			
Еліонка, пос.			+		+
Суразький повіт					
Верещаки, с.	Вол.		+		+
Гордіївка, с.	Вол.	+	+		+
Душатин, м-ко	Вол.		+		+
Забір'я, с.	Вол.		+		+
Клинці, пос.			+	товариство допомоги бідним; товариство допомоги євреям	+
Лотаки, с.	Вол.		+		+
Ляличі, с.				лазарет імп. Російського товариства Червоного Хреста	
Перелази, с.			+		+

Перетинь, с.			+		-
Петрова Буда, с.	Вол.		+		+
Попова Гора, с.	Вол.		+		+
Свяцьк, пос.		+	+		+
Стодола, с.			+		+
Сураж, м.	Повіт		+		+
Унеча, с.			+		+
Уношеве, с.	Вол.	+			
Ущерп'є, с.	Вол.	+	+		+
Чернігівський повіт					
Антоновичі, с.	Вол.	+			+
Бакланова Муравейка, с.				церковне братство	
Березна, м-ко	Вол.		+		+
Бобровиця, с.			+		+
Буда, с.		+			
Виблі, с.			+		+
Горбове, с.	Вол.	+			+
Гусавка, с.		+			+
Довжик, с.	Вол.	+			+
Жолвинка, с.				товариство тверезості	
Миколаївський, х.		+			
Підусівка, с.				осередок Товариства землеробських колоній і ремісничих притулків	
Рудка, с.		+			
Салтикова Дівиця, с.	Вол.	+			+
Сибережі, с.			+		+
Чернігів, м.	Губ.	+	+		+
Юр'ївка, с.			+		+
Янівка, с.	Вол.		+		+

Полтавська губернія

	Адміністра тивне підпорядку СГТ	Кооператив ні об'єднання ДПТ/ДПД	Інші види об'єднань
Гадяцький повіт			
Гадяч, м.	Повіт.	+	+

Андріївка, с.	Вол.	+			
Беєво, с.		+			
Берестівка, с.	Вол.	+	+		
Бірки, с.	Вол.	+	+		
Бобрик, с.	Вол.	+			
Великі Будища, с.	Вол.	+	+		
Вельбівка, с.	Вол.	+	+		
Веприк, с.	Вол.	+			
Галаївець, х.		+			
Капустинці, с.	Вол.	+	+		
Книшівка, с.	Вол.	+			
Красна Лука, с.	Вол.	+			
Липова Долина, с.	Вол.	+	+		
Лютенька, с.	Вол.	+	+		
Мельників, х.		+			
Петрівка, с.	Вол.	+	+		
Підставки, с.		+			
Погарщина, с.		+			
Подолки, с.	Вол.	+	+		
Рашівка, с.	Вол.	+	+		Музично-драматичне Т-во
Розбишівка, с.		+			
Русанівка, с.	Вол.	+	+		
Сари, с.	Вол.	+			
Свинарне, с.		+			
Семенівка, с.		+			
Сергіївка, с.	Вол.	+			
Яганівка, х		+			
Золотоніський повіт					
Золотоноша, м.	Повіт.	+	+	+	
Білоусівка, с.	Вол.	+	+		
Богодухівка, с.	Вол.	+	+		
Бузьки, с.					церковне братство
Васютинці, с.	Вол.	+	+		церковне братство; трудова артіль грабарів
Велика Бурімка, с.	Вол.	+	+		
Великий Хутір, с.	Вол.	+	+		церковне братство
Вереміївка, с.	Вол.	+	+		церковне братство
Гельмязів, м-ко	Вол.	+	+		

Демки, с.			+		церковне братство
Деньги, с.			+	+	церковне братство
Домантово, с.			+		церковне братство
Драбів, м-ко	Вол.	+	+		
Жовнин, м-ко	Вол.	+	+		
Іркліїв, м-ко	Вол.	+	+		церковне братство
Коробівка, с.					церковне братство
Кропивна, м-ко	Вол.	+	+		
Ліпляве, с.					церковне братство
Лукашівка, с.		+	+		
Мельники, м-ко	Вол.	+	+		товариство тверезості
Митьки, с.			+		церковне братство
Мойсенці, с.			+		церковне братство
Москаленки, с.	Вол.	+	+		
Піщана, м-ко	Вол.	+	+		
Пищики, с.					церковне братство
Прохорівка, с.	Вол.	+	+		
Регушівка, х. /Созонівське		+	+		
Троїцьке, с.	Вол.	+			
Хрестителівка, с.	Вол.	+	+		
Чорнобай, с.	Вол.	+	+	+	
Зіньківський повіт					
Зінків, м.	Повіт.	+			церковне братство; товариство тверезості
Більськ, с.	Вол.	+			
Бірки, с.	Вол.	+	+		
Великі Будища, м-ко	Вол.	+			
Грунь, м-ко	Вол.	+	+		товариство тверезості
Дейкалівка, с.	Вол.	+			товариство тверезості

Жоржівка, с.		+			
Йорданівка, с.	Вол.	+	+		
Кирило-Ганівка, с.	Вол.	+			
Ковалівка, с.	Вол.	+			
Куземин, м-ко	Вол.	+	+		Просвітницьке товариство
Лютенські Будища, с.	Вол.	+			
Миколаївка, с.					церковне братство
Опішня, м-ко	Вол.	+	+		
Тарасівка, с.					церковне братство
Кобеляцький повіт					
Кобеляки, м.	Повіт.	+	+		церковне братство
Бреусівка, с.	Вол.	+	+		
Василівка, с.	Вол.	+			
Драбинівка, с.		+			
Дрижина Гребля, с.		+			
Ємцева Долина, с.		+			
Китай-Город, м-ко	Вол.	+	+		
Кишенька, с.	Вол.	+			
Козельщина, м-ко		+			
Комарівка, с.		+			церковне братство
Куликівський, х.	Вол.	+			
Кустолове, с.	Вол.	+	+		
Ляшківка, с.	Вол.	+	+		
Малий Кобелячок, с.		+			
Марківка, с.		+			
Маячка, м-ко	Вол.	+		+	церковне братство
Нові Сенжари, м-ко	Вол.	+			церковне братство; лазарет імп. Російського товариства Червоного Хреста
Озера, с.	Вол.	+	+		
Орлик, м-ко	Вол.	+	+		
Пригарівка, с.		+			
Сокілка, м-ко	Вол.	+	+		
Ханделіївка, с.		+	+		церковне братство

Хорішки, с.	Вол.	+	+		
Царичанка, м-ко	Вол.	+	+		церковне братство; товариство тверезості
Чорбівка, с.	Вол.	+			
Костянтиноградський повіт					
Костянтиноград, м.	Повіт.	+	+		
Андріївка, с.		+	+		
Берестовенька, с.	Вол.	+	+		
Білухівка, с.	Вол.	+	+		
Богата Чернеччина, с.		+	+		
Бродщина, с.					церковне братство
Велика Кобелячка, с.					церковне братство
Великі Бучки, с.	Вол.	+	+		
Ганебне, с.	Вол.	+	+		
Дар-Надежда, с.	Вол.	+	+		церковне братство
Дашківка, х.					церковне братство
Заочепське, с.			+		Церковне братство
Зачепилівка, с.	Вол.	+	+		
Карлівка, м-ко	Вол.	+	+		
Кегичівка, с.	Вол.	+	+		
Климівка, с.		+	+		
Мала Перещепина, с.	Вол.	+	+		
Машівка, с.	Вол.	+	+		
Михайлівка, с.	Вол.	+	+		лазарет імп. Російського товариства Червоного Хреста
Нефороща, м-ко	Вол.	+	+		
Новий Тагамлик, с.	Вол.	+			
Парасковія, с.	Вол.	+	+		
Петрівка, с.	Вол.	+	+		
Піщанка, с.	Вол.	+	+		
Руновщина, с.	Вол.	+	+		церковне братство
Ряське, с.	Вол.	+	+		

Сахновщина, с.		+			
Соколова Балка, с.		+			
Старовірівка, с.	Вол.	+	+		
Тагамлик, с.	Вол.	+	+		
Кременчуцький повіт					
Кременчуг, м.	Повіт.	+	+		церковне братство; товариство тверезості
Богданівка, с.					церковне братство
Богомолівка, с.		+			
Бугаївка, с.		+	+		
Варварівка, с.					церковне братство
Глобине, м-ко	Вол.	+	+		
Горби, с.	Вол.	+	+		
Градижськ, м.	Вол.	+			
Катеринівка, с.					церковне братство
Крива Руда, с.		+	+		
Крюків, п.	Вол.	+			
Малі Кринки, с.		+	+		
Можори, с.					церковне братство
Мозоліївка, с.	Вол.	+	+		
Мотрино, с.		+	+		
Недогарки, с.	Вол.	+			
Омельник, м-ко	Вол.	+	+		
Пирого, с.	Вол.	+			
Піски, с.	Вол.	+	+		
Піщане, с.(Кохнівське)		+	+		
Піщанка, с.					церковне братство
Погреби, с.	Вол.	+	+		
Потоки, м-ко	Вол.	+			
Пустовойтово, с.	Вол.	+			
Рунівщина, с.					церковне братство
Святилівка, с.	Вол.	+	+		
Троїцьке, с.		+			
Федорівка, с.	Вол.	+			

Лохвицький повіт					
Лохвиця, м.	Повіт.	+	+	+	церковне братство, відділення імп. Російського товариства Червоного Хреста
Андріяшівка, с.	Вол.	+			
Бербениця, с.		+	+		
Берізки, х.		+			
Бондарівка, с.		+			
Варва, м-ко		+	+		церковне братство, відділення імп. Російського товариства Червоного Хреста
Вороньки, с.	Вол.	+			
Гамаліївка, с.		+			
Голінка, с.		+			
Гольці, с.		+	+		
Дашенки, с.		+			
Жабки, с.		+	+		
Ждани, с.		+			
Івахники, с.	Вол.	+			
Ломаки, с.		+			
Луки, с.	Вол.	+	+		
Нові Кобищани, с.		+			
Осняг, х.		+			
Остапівка, с.		+			
Піски, с.	Вол.	+	+		відділення імп. Російського товариства Червоного Хреста
Позники, с.		+			благодійне товариство
Поставмуки, с.		+			
Свиридівка, с.	Вол.	+			
Світличне, с.		+			
Сенча, м-ко	Вол.	+			
Харківці, с.		+			
Харсик, с.		+			
Чорнухи, с.	Вол.	+	+		відділення імп.

					Російського товариства Червоного Хреста
Яцини, с.	Вол.	+			
Лубенський повіт					
Лубни, м.	Повіт.	+	+		церковне братство
Березоточа, с.		+	+		
Великоселецьке, с.	Вол.	+	+		
Висачки, с.		+			
Вовчик, с.	Вол.	+			
Денисівка, с.	Вол.	+			
Духове, с.		+			
Засулля, с.	Вол.	+			
Золотухи, с.		+			
Ісачки, с.		+			
Карпилівка, с.		+			
Круподеренці, с.		+			
Лазірки, с.	Вол.	+			
Литвяки, с.		+			Товариство тверезості
Лукім'я, м-ко		+			
Матяшівка, с.	Вол.	+			
Овсюки, с.		+			
Оржиця, м-ко	Вол.	+	+		
Снітин, м-ко	Вол.	+			
Старий Іржавець, с.		+			
Тарандинці, с.	Вол.	+			
Тишки, с.	Вол.	+			
Чевельга, с.		+			
Черевки, с.	Вол.	+	+		
Яблунів, м-ко	Вол.	+			церковне братство
Миргородський повіт					
Миргород, м.	Повіт.	+	+		церковне братство
Баранівка, с.	Вол.	+			
Березова Лука, с.	Вол.	+			
Богачка, м-ко	Вол.	+	+		
Великі Сорочинці/ Сорочинці, м-ко	Вол.	+	+		
Ерна, х.		+			
Зубівка, с.	Вол.	+			

Зуївці, с.		+			
Кибинці, с.	Вол.	+	+		
Комишино, м-ко	Вол.	+	+		
Корсунівка, с.		+			
Мальці, с.		+			
Петрівці, с.	Вол.	+			
Попівка, м-ко	Вол.	+			церковне братство
Савинці, с.	Вол.	+			
Сагайдак, с		+			
Слобідка, с.		+			церковне братство
Уствиця, м-ко	Вол.	+			товариство тверезості
Хомутець, м-ко	Вол.	+	+		
Шафоростівка, с.		+			
Шишаки, м-ко	Вол.	+	+		церковне братство
Яреськи, с.	Вол.	+			
Переяславський повіт					
Березань, м-ко	Вол.	+	+		Товариство бджолярів
Бориспіль, м-ко	Вол.	+	+		бібліотека Товариства в пам'ять Олександра III
Велика Каратула, с.					церковне братство
Войнинці, с.		+			
Войтівці, с.		+			товариство тверезості
Войтово, с.	Вол.	+			
Вороньків, м-ко	Вол.	+	+		
В'юнищі, с.		+			
Гайшин, с.		+			
Горбані, с.		+			
Дем'янці, с.	Вол.	+	+		
Дениси,		+			
Єрківці, с.	Вол.	+	+		
Іванків, с.	Вол.	+	+		
Лехнівка, с.	Вол.	+			церковне братство
Мала Каратуоа, с.					церковне

					братство
Натягайлівка, с.		+			
Ново-Олександрівські, х.		+			
Памфіли, с.		+			
Пилипчі, с.		+			
Пологи Яненки, с.		+			
Пологі Вергуни, с.		+	+		
Помоклі, с.	Вол.	+	+		
Рогозів, с.	Вол.	+	+		
Сулимівка, с.		+	+		
Хоцьки, с.	Вол.	+	+		
Пирятинський повіт					
Пирятин, м.	Повіт.		+		церковне братство
Антонівка, с.					товариство утримання народного будинку 3
Бирлівка, с.		+	+		
Грбарівка, с.		+	+		
Демки, с.		+	+		
Журавки, с.		+	+		
Кантакузівка, с.	Вол.	+	+		
Кутоярівка, с.					церковне братство
Лесняки?		+	+		
Линовиця, с.	Вол.	+			товариство утримання народного будинку 3
Липовий Яр, с.		+			
Нечипорівка, с.		+	+		
Нехайки, с.		+	+		
Оржицько-Безбородівський, х.		+	+		
Повстин, с.		+	+		
Райківщина, х.		+	+		
Сулимин, х.		+			
Теплівка, м-ко	Вол.	+	+		
Харковці, с.	Вол.	+	+		
Черняхівка, с.	Вол.	+	+		
Яблунівка, с.	Вол.	+	+		

Полтавський повіт					
Байрак, с.	Вол.	+	+		
Балясне, с.	Вол.	+	+		
Братешки, х	Вол.	+			
Василівка, с.	Вол.	+	+		
Демидівка, с.	Вол.	+	+		
Диканька, с.	Вол.	+			Товариство допомоги учням
Єлизаветине /Абазівка	Вол.	+			
Жуки, с.		+	+		
Кочубіївка, с.	Вол.	+			
Мар'ївка, с.		+			
Мачухи, м-ко	Вол.	+	+		
Микільське, с.	Вол.	+	+		
Милорадове, с.		+	+		
Нова Кочубіївка, с.		+	+		
Піщане, с.	Вол.	+	+		
Плосььке, с.	Вол.	+			
Полузери, с.		+			
Решетилівка, с.	Вол.	+	+		
Русанівщина, с.		+	+		
Старі Сенжари, м-ко	Вол.	+	+		церковне братство
Степне, с.		+			
Супрунівка, с.	Вол.	+			
Тахтаулоє, с.					церковне братство
Федіївка, с.		+			
Чутове, с.	Вол.	+	+		
Прилуцький повіт					
Прилуки, м.	Повіт.	+	+	+	
Березівка, с.	Вол.	+	+		
Богданівка, с.	Вол.	+	+		
Вільшана, с.	Вол.	+	+		
Гнилиця, с.	Вол.	+	+		
Іванківці, с.	Вол.	+	+		
Карпилівка, с.		+			
Мала Дівиця, с.	Вол.	+			
Обичів, с.		+			
Охиньки, с.				+	
Подоли, с.					товариство бджільництва

Ряшки, с.	Вол.	+			
Хаєнки, с.		+			
Роменський повіт					
Ромни, м.	Повіт.	+	+		
Бобрик, с.	Вол.	+			
Ведмеже, с.		+			
Великі Бубни, с.	Вол.	+			
Волошинівка, с.		+			
Гаврилівка, с.		+			
Гамаліївка, с.		+			
Глинськ, м.	Вол.	+			товариство тверезості
Гринівка, с.		+			
Коровинці, с.	Вол.	+			
Лавриків, х.		+			
Левченки, с.		+			
Липове, с.		+			
Малі Бубни, с.		+			
Охонька, с.				+	
Пекарі, с.	Вол.	+			
Перекопівка, с.		+	+		
Поповщина, с.		+			
Пустовойтівка, с.		+	+		
Радьківка, с.					товариство бджільництва
Рогинці, с.	Вол.	+	+		
Сміле, м-ко	Вол.	+	+		
Талалаївка, с.	Вол.	+			
Хмелів, с.	Вол.	+	+		
Хоружівка, с.	Вол.	+			
Хустинка, с.	Вол.	+			
Червона Слобода, с.		+			
Чернеча Слобода, с.	Вол.	+	+		
Ярмолинці, с.		+			
Хорольський повіт					
Хорол, м.	Повіт.	+	+		
Балаклія, м-ко		+	+		
Білоцерківка, м-ко	Вол.	+	+		
Біляки, с.					церковне братство
Великі Липняги, с.		+			
Вергуни, м-ко		+			
Вишняки, с.					лазарет імп.

					Російського товариства Червоного Хреста
Горошино, с.	Вол.	+			
Бреусова, с.		+			
Зубані, с.	Вол.	+	+		
Іванівка, с.		+	+		бібліотека Товариства в пам'ять Олександра III
Казена Крива Руда, с.	Вол.	+	+		
Кузубо-Єлизаветівка, с.		+			
Ново-Іванівка, с.		+			
Оболонь, м-ко	Вол.	+	+		церковний комітет допомоги ...
Остап'є, м-ко	Вол.	+	+		
Подільське, с.		+			
Покровська Богачка, с.	Вол.	+			
Родионівка, с.	Вол.	+	+		
Рокити, с.	Вол.	+	+		
Сухорабівка, с.		+	+		
Трубайці, с.		+			
Худоліївка, с.	Вол.	+	+		
Шишаки, с.					церковне братство

Додаток Д
Статистичні таблиці

Таблиця 1

Сільськогосподарські товариства Золотоніського повіту Полтавської
губернії

№	Назва	Рік виникнення	Кількість членів			К-ть загальних зборів у	К-ть засідань ради у 1913 р.
			на 1.01.1912 р.	на 1.01.1913 р.	на 1.01.1914 р.		
1.	Білоусівське	1912	-	50	53	5	9
2.	Богодухівське		180	180	176	4	2
3.	Васютинське	1906, 13.11	49	53	-	-	-
4.	Великобурімське	1910/1911	66	51	88	3	4
5.	Великохутірське	1911	29	42	38	4	11
6.	Вереміївське	1911	12	39	43	12	14
7.	Гельмязівське	1911	73	114	145	8	12
8.	Драбівське	1912		43	65	8	9
9.	Жовнинське	1911	26	17	14	4	6
10.	Золотоніське	1902, 01.02	123	123	28	-	14
11.	Іркліївське	1916					
12.	Кропивнянське	1903, 09.11	86	88	87	10	10
13.	Лукашівське	1910	63	60	40	6	6
14.	Мельниківське	1911	28	29	20	5	7
15.	Москаленківське	1911	23	11	30	6	14
16.	Піщанське	1905, 23.01	59	67	61	4	7
17.	Прохорівське	1912/1913	-	-	47	7	7
18.	Сизонівське	1910/1912	30	30	27	3	14
19.	Троїцьке	1912	-	30	25	5	15
20.	Хрестителівське	1912	-	42	43	3	-
21.	Чорнобаївське	1910	93	81	87	9	1

Таблиця 2

Вступні внески (в руб.)

Назвасільськогосподарського товариства	рік	1885	1905	1908	1909	1910	1911	1913	1915
<i>Полтавська губернія</i>									
Ханделіївське	0,10								
Другобреусівське					0,50				
Рокитянське				1,0					
Русанівське			0,50						
Грабарівське						3,0			
Великолипнягівське							3,0		
Костянтиноградське								3	
Липівське	0,50								
Хоружівське	0,50								
Бобрицьке	0,50								
Сагайдацьке						0,50			
Сокольське			0,25						
<i>Чернігівська губернія</i>									
Товариство благоустрою «Стара Дарниця»									25,0
імп. Російське товариство птахівництва		5,0							
Новобасанське			1,0						

Таблиця 3

Членські внески (в руб.)

Назва сільськогосподарського товариства/рік	1896	1905	1906	1908	1909	1910	1911	1913	1914	1915
<i>Полтавська губернія</i>										
Бобрицьке								0,50		
Великобубнівське								0,50		
Волошинівське								0,50		
Гаврилівське								0,50		
Другобреусівське					0,50					
Коровинське								0,50		
Червонослобідське								0,50		
Левченківське								0,50		
Липівське								0,50		
Малобубнівське								0,50		
Мельниківське, тверезості							0,05			
Медведівське								0,50		
Пекарівське								0,30		
Перекопівське								0,50		
Рогинське								0,50		
Рокитянське				0,50						
Русанівське		0,25								
Сагайдацьке						0,50				
Сокольське		0,50								
Талалаївське								1,0		
Хмелівське								0,50		
Хоружівське								0,50		
Хустянське								0,50		
Чернечо-слобідське								0,20		
Ярмолинське								0,50		
<i>Чернігівська губернія</i>										
Спаське			0,25							
Новобасанське		0,50								
Стародубське	3,0									
Володьководівський відділ Ніжинського комітету з надання допомоги родинам, чоловіки яких мобілізовані на війну									0,25	
Рівчак-Степанівський підвідділ Ніжинського комітету									0,25	

Чернігівського благодійного товариства		
Стародарницьке товариство благоустрою		3,0

Таблиця 4

«Пожиттєві» членські внески (в руб.)

Назва сільськогосподарського товариства	рік	сума
Бобрицьке	1913	10 руб.
Великобубнівське	1913	10 руб.
Великолипнягівське	1911	50 руб.
Волошинівське	1913	25 руб.
Гаврилівське	1913	20 руб.
Другобреусівське	1909	15 руб.
Коровинське	1913	25 руб.
Костянтиноградське	1913	100 руб.
Левченківське	1913	10 руб.
Лесняківське	1906	50 руб.
Липівське	1913	20 руб.
Лютенськобудищанське	1910	3 руб.
Малобубнівське	1913	10 руб.
Медведівське	1913	15 руб.
Пекарівське	1913	20 руб.
Перекопівське	1913	10 руб.
Рогинське	1913	20 руб.
Рокитянське	1908	15 руб.
Талалаївське	1913	20 руб.
Хмелівське	1913	10 руб.
Хоружівське	1913	10 руб.
Хустянське	1913	25 руб.
Ярмолинське	1913	10 руб.
Сагайдацьке	1910	5 руб.
Сокільське	1905	20 руб.

Таблиця 6

Сільськогосподарські товариства Чернігівської губернії: чисельність по
повітам

роки/назва	Борзнянський	Глухівський	Горолнянський	Козелецький	Конотопський	Кролевецький	Мглинський	Ніжинський	Новозибківсь	Новгород-Сіверський	Остерський	Сосницький	Стародубський	Суразький	Чернігівський	Разом
1894													1			1
1896		1											1			2
1897		1						1					1			3
1898		1						1					1			3
1899		1						1		1			1			4
1900	5	1			1			1		-			1			9
1901	6	1		1	1			1		-	1		1			12
1902	6	1		1	1		1	1		-	1		1			13
1903	6	1		1	1		1	1		-	1		1			13
1904	6	1		3	1		1	2		-	1		1			16
1905	6	-		3	1		-	2		-	1		1			14
1906	6	-		4	1	1	-	3		-	1		1			17
1907	7	-		4	1	1	-	3		-	1		1		2	20
1908	9	-		5	1	1	-	3		-	1		1	1	2	24
1909	11	-	1	5	1	3	1	6		-	2		1	1	2	34
1910	14	2	2	6	2	4	2	7		-	2	2	1	1	2	48
1911	16	2	3	7	2	7	2	7	2	-	2	6	1	1	2	59
1912	16	2	3	11	4	12	2	16	4	-	3	7	2	2	5	89
1913	17	3	3	11	7	13	3	17	8	-	7	7	3	2	7	108

Таблиця 7

Сільськогосподарські товариства Чернігівської губернії: представленість
за адміністративно-територіальним поділом

Повіт	губернські	повітові	посадські	волосні	к-ть волостей	% забезпеченос ті	сільські	хутірські	разом
Борзнянський		1		7	14	50 %	8	1	17

Глухівський		1		0	9	0	2	0	3
Городнянський		1		2	10	20 %		0	3
Козелецький		0		10	14	71,4 %	1	0	11
Конотопський		1		4	15	26,7 %	2	0	7
Кролевецький		1		6	10	60 %	6	0	13
Мглинський		1		2	17	11,8 %	0	0	3
Ніжинський		1		12	13	92,3 %	4	0	17
Новгород-Сіверський		0		0	12	0	0	0	0
Новозибківський		1		3	11	27,3 %	4	0	8
Остерський		0		1	9	11,1 %	6	0	7
Сосницький		0		1	14	7,1 %	6	0	7
Стародубський		1		2	12	16,7 %	0	0	3
Суразький		0	1	1	15	6,7 %	0	0	2
Чернігівський	1	0		4	12	33,3 %	2	0	7
Разом	1	9	1	55	187	29,4 %	41	1	108

Таблиця 5

Сільськогосподарські товариства Чернігівської губернії: кількісні

показники

Роки	1894	1896	1897	1898	1899	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913
Д. З.	1	2	3	3	4	10	13	14	13	15	17								
Гавсевич П.			1	1	1	2	5	5	5	4	7	9	12	15	22	30	42	72	90
Л'єтьєнн В.							1									33			
Губернське земство																	50	79	
Примак М.														29					
Силка О.З.	1	2	3	3	4	9	12	13	13	16	14	17	20	24	34	47	60	89	108

Таблиця 8
Сільськогосподарські товариства Полтавської губернії: кількісні
показники по повітам

Роки/ назва повіту	Гадяцький	Золотоніський	Зіньківський	Кобеляцький	Костянтиноградський	Кремнучуцький	Лохвицький	Лубенський	Миргородський	Переяславський	Пирятинський	Полтавський	Прилуцький	Роменський	Хорольський	Разом
1865	Полтавське товариство сільського господарства (губернське)															1
1877				1												1+1
1886				1			1									2+1
1892				1			1								1	3+1
1893				1			1						1		1	4+1
1894			1	1		1	1						1		1	6+1
1895			1	1		1	1						1	1	1	7+1
1898			1	1	1	1	1						1	1	1	8+1
1902	2	1	1	-	1	1	1					1	1	1	1	12+1
1903	2	2	2	-	3	1	2	1	1			3	1	1	1	20+1
1904	3	2	2	1	5	2	8	1	6		1	6	1	3	1	42+1
1905	7	5	2	2	7	3	10	2	6		1	8	2	3	1	58+1
1906	8	5	3	4	8	-	10	2	7	2	2	9	2	4	2	68+1
1907	14	5	4	4	11	-	10	2	7	2	2	10	4	5	2	82+1
1908	15	5	6	4	14	11	10	3	7	2	2	10	4	7	2	102+1
1909	17	5	6	6	14	12	13	5	10	2	3	13	4	17	9	136+1
1910	20	10	8	11	16	13	14	14	15	10	9	16	5	21	13	195+1
1911	25	16	10	16	22	19	16	14	18	14	18	18	9	22	15	252+1
1912	27	19	13	18	23	21	21	17	21	22	18	21	10	24	20	295+1
1913	28	20	13	21	24	21	27	21	20	23	19	24	10	27	20	318+1
1914	28	21	13	23	27	20	29	23	20	24	19	24	11	27	21	330+1
1915	28	21	13	23	27	20	28	24	19	24	19	24	11	27	21	329+1
1916	28	21	13	23	26	20	28	24	19	24	19	24	11	26	21	327+1

Таблиця 9

Сільськогосподарські товариства Полтавської губернії: за адміністративно-територіальним статусом станом на 1.01.1914 р.

Повіт/СГТ	Губернські	Повітові	Волосні	К-ть волостей	% охоплення	Сільські	Разом
Гадяцький		1	16	18	88,9 %	11	28
Золотоніський		1	14	20	70 %	5	20
Зіньківський		1	12	16	75 %	-	13
Кобеляцький		-	11	21	52,4 %	10	21
Костянтиноградський		1	20	21	95 %	3	24
Кременчуцький		-	15	20	75 %	6	21
Лохвицький		1	9	14	64,3 %	17	27
Лубенський		1	10	12	83,3 %	10	21
Миргородський		1	12	16	75 %	7	20
Переяславський		-	12	16	75 %	11	23
Пирятинський		1	6	15	40 %	12	19
Полтавський	1	-	16	20	80 %	8	24
Прилуцький		1	7	16	43,8 %	2	10
Роменський		1	14	20	70 %	12	26
Хорольський		1	10	17	53 %	9	20
Разом	1	11	183	262	69,01 %	123	318+1

Таблиця 10

Основні групи питань, які розглядалися на засіданнях
сільськогосподарських товариств

Повіт/тематика	Тварин- ництво	Рослин- ництво	Громадські питання	Адміністративн і питання	Інше
Борзнянський	4	25	-	27	14
Глухівський	-	-	-	-	-
Городнянський	5	13	-	17	12
Козелецький	5	5	-	14	8
Конотопський	1	7	-	4	2
Кролевецький	11	11	-	10	12
Мглинський	1	6	1	14	6
Н.-Сіверський	-	-	-	-	-
Ніжинський	5	33	-	24	5
Новозибківський	1	6	-	6	3
Остерський	-	-	-	-	-
Сосницький	8	20	3	13	6
Стародубський	1	2	-	2	-
Суразький	4	2	-	3	7
Чернігівський	1	1	3	1	11
разом	47	131	7	135	86

Таблиця 11

Обсяг торгівлі магазинів сільськогосподарських товариств
Золотоніського повіту за 1910 р.

Назва Товариства	Відпуск	Надано Товариством до каси земської управи
Васютинське	1359,70 руб.	650 руб.
Чорнобаївське	1379,35 руб.	582,58 руб.
Богодухівське	1482,90 руб.	500 руб.
Лукашівське	59,12 руб.	59,12 руб.

Таблиця 12

Вибіркові кількісні показники субсидій (в руб.), які отримували сільськогосподарські товариства Чернігівської губернії на початку ХХ ст.

Назва	Повітове земство	Губернське земство	Департамент землеробства	Приватні пожертви
Берестовецьке	25	50		
Голінське				3,55
Гордіївське			1000	
Городнянське	100	200		
Гужівське	40	80		
Дептівське	250			
Добротівське				1,7
Євлашівське	50	100	349,50	
Івангородське			250	
Ічнянське		150		
Клишківське	50	50		
Кобизьке	100	200		
Комарівське	50	100		
Карильське	50	200		
Кучерівське	200	400	25	
Максимівське	35	70		
Мглинське	100	100	857, 34	
Новобасанське	710	600	849, 25	
Новобиківське	150	300	170	
Новоборовичівське				102, 50
Олексіївське	170			
Олишівське	100	100		
Понорницьке	277, 38	115	99, 75	
Почепське	800	300	3453, 53	
Ріпицьке	49, 75	99, 50		
Рождественне	50	100		
Собизьке		100		
Спаське	42,2	100	40	2
Чапліївське	50	100	29, 74	
Чемерське	100	200	40	
Шаповалівське			250	
Щаснівське	100	200	100	
Ядутинське	80	80		
Ярославо-Старобасанське	200	400	457, 10	

Таблиця 13

Добровільні пожежні об'єднання у Чернігівській губернії (на 1909 р.)

Назва повіту	Добровільні пожежні об'єднання станом на кінець 1909 р.				Міські/сільські (поліційні) пожежні команди станом на 1892 р. [988]			
	разом по повіту	у повітовому центрі	у волосних центрах	у посадах, м-слободах, м-ках, селах	разом по повіту	у повітовому центрі	у волосних центрах	при заводах
Борзнянський	16	1	4	11	3	1	2	
Глухівський	6	1	3	2	2	1		1
Городнянський	4	1	1	2	1	1		
Козелецький	5		5		1	1		
Конотопський					1	1		
Кролевецький	2			2	1	1		
Мглинський	4	1	1	2	2	1	1	
Н.-Сіверський	3	1	1	1	1	1		
Новозибківський	5	1	3	1	1	1		
Ніжинський	6	1	3	2	3	1		2
Остерський	4	1	1	2	1	1		
Сосницький	3	1	1	1	1	1		
Стародубський	1	1			2	1	1	
Суразький	13	1	8	4	1	1		
Чернігівський	5	1	2	2	2	1	1	
разом	77 (76+1)	12	33	32	23	15	5	3

Таблиця 14

Добровільні пожежні об'єднання у Чернігівській губернії (на 1.01.1916 р.)

Повіт	Загальна к-ть	К-ть у повітових центрах	К-ть у волосних центрах	К-ть волостей	% охоплення волосних центрів	К-ть ВОЛОСНИХ
Борзнянський	23	1	7	14	50 %	15
Глухівський	6	1	3	9	33,3 %	2
Городнянський	6	1	3	10	30 %	2

Козелецький	6	1	5	14	35,7 %	-
Конотопський	-	-	-	-	-	-
Кролевецький	5	1	2	10	20 %	2
Мглинський	5	1	1	17	5,9 %	3
Ніжинський	9	1	6	13	46,2 %	2
Н.-Сіверський	3	1	1	12	8,3 %	1
Новозибківський	7	1	4	11	36,4 %	2
Остерський	6	1	3	9	33,3 %	2
Сосницький	10	1	4	14	28,6 %	5
Стародубський	3	1	-	12	-	2
Суразький	15	1	8	15	53,3 %	6
Чернігівський	7	1	2	12	16,7 %	4
разом	111	13+1	49	187	26,5 %	48

Таблиця 15

Сільськогосподарські товариства та добровільні пожежні об'єднання у
Чернігівській губернії на 1914 р.

Показник	Сільськогосподарські	Пожежні
Загальна к-ть	108	111
К-ть повітових	9 (8+1)	14 (13+1)
%	60 %	93,3 %
К-ть волосних	55	49
%	29,4 %	26,5 %
К-ть сільських	97	97

Таблиця 16

План щорічних реалізованих сільськогосподарських виставок в Україні,
участь у яких брало імп. Російського товариства сільськогосподарського
птахівництва

Назва місцевості	Періодичність проведення	Джерело ініціативи	Назва виставки	Час проведення
Карлівка, м-ко, Костянтиноградський повіт	уперше	2-е Карлівське СГТ	15-а пересувна виставка птахівництва	13–15.08.1911 р.
Крюків, п., Кременчуцький	–	Крюківське СГТ	16-а пересувна виставка	21–22.08.1911 р.

Лохвицький осередок	4.10. 1914	921	5506,63		29661,12	2199,93	7667,19
Чорнуське відділення	13.10. 1914	219		631,11	3608,26	3184,24	424,02
Пісківське відділення	12.10. 1914	95		521,13½	1814,50	1346,11	468,3 ½
Варвинське відділення	18.10. 1914	122	120,61		4061,35	3380,45	801,96
Гнідинське відділення	11.02. 1915	55		540,03	1053,91	889,95	163,96
Вороньківське відділення				101,21	209,04	179,16	29,88

Таблиця 19

Кількісні показники членів Лохвицького осередку, Лохвицького жіночого комітету та сільських відділень імп. Російського товариства Червоного Хреста станом на кінець 1915 р.

	Дійсних членів	Чоловіків; %	Жінок; %	Членів-змагальників
Лохвицький осередок	99 осіб	73; 73,7 %	26; 26,3 %	
Жіночий комітет	63 осіб		63; 100 %	
Чорнуське відділення	74 осіб	56; 75,7 %	18; 24,3 %	48
Пісківське відділення	23 осіб	23; 100 %		80
Варвинське відділення	27 осіб	22; 81,5 %	5; 18,5 %	7
Гнідинське відділення	27 осіб	23; 85,2 %	4; 14,8 %	
Вороньківське відділення	35 осіб	31; 88,6 %	4; 11,4 %	12

Таблиця 20

Товариства тверезості в Україні (1911 р.)

губернія	к-ть членів	міські	сільські	разом	громадські	церковні
Полтавська	292	2	-	2	-	2
Харківська	957	3	-	3	-	3
Чернігівська	1780	1	5	6	-	6
Волинська	626	-	10	10	-	10
Київська	202	2	1	3	-	3
Подільська	257	-	5	5	-	5
Катеринославська	1950	-	-	10	-	-
Таврійська	990	-	-	16	-	16
Херсонська	285	-	-	8	-	-